

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXI. KÖTET

1-4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1964

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
SÓTÉR ISTVÁN, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
TAMÁS LAJOS
OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V., Nádor u. 7., III. 338.

Kiadóhivatal: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendőek be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V., Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) bel-földi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „KULTURA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-700-181) útján eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

XXI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1964

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR NÉPRAJZI KONGRESSZUS ANYAGÁBÓL

(1963. október 16—20)

A MAGYAR NÉP ANYAGI KULTÚRÁJA EURÓPÁBAN

(A FOLYAMATOS KUTATÁSOK TÜKRÉBEN)

A magyar parasztság anyagi műveltségének az együttélő vagy más európai néptől való eltérését régi íróink közül többen érintették már a középkortól kezdve. Az első szisztematikus megfigyeléseket BÉL MÁTYÁSNAK, a XVIII. század nagy polihisztorának *De re rustica Hungarorum* c. művéből rendszerezhetjük, aki éppen a mezőgazdaság, a település, építkezés jellemzésében és általában a parasztság által előállított javak érintésekor különös tekintettel van a soknemzetiségű haza népeinek specifikus sajátosságaira, és e művéből, valamint a Notitiák megyei leírásaiból, kisebb kézírataiból kikerekednek a hódoltság utáni Magyarország népeinek összehasonlító néprajza. Mint történész, de mint nagy kultúrájú, európai szemléletű tudós is általában orientális színezetet tulajdonít a magyarságnak.

Éppen 140 éve, 1823-ban jelent meg a Tudományos Gyűjtemény VII. kötetében KÁLLAY FERENC (1790–1861) tanulmánya: Magyar Régiségek nyomozása, egy vitairat a „nemzeti karakter” keresésének romantikus időszakában, amely — sajátos áttételeken keresztül — csaknem napjainkig hatással volt a magyar néprajz művelőire.

Egy nemzedékkel előtte már többen, de különösen saját kortársai lázasan keresik a korszerűtlen, extenzív mezőgazdasági termelés felszámolásának útját, s ő éppen a legelmaradottabb alföldi gazdálkodási mód néhány jellegzetes sajátosságát összegezve állapítja meg az alföldi, de általánosítva a magyar mezőgazdaság „ázsiai” eredetét. E sajátosságok legfőbb jegyei: *a)* A pajta nélküli, szabad ég alatt való gazdálkodás, mely „tzimeres tulajdona” a magyar gazdának, „Egészen Ázsiai szabású”. *b)* A nyomtatás módja, mert bár ezer év óta nézi a magyar a szomszéd németek és szlovákok könnyű és tiszta munkáját, mégsem követi, s csak egy részét adja a gabonának zsup és szecska kedvéért a cséplők keze alá. A lekaszált vagy learatott gabonát szántóföldi szérűn lovakkal kigázoltatni: „Tsalhatatlanul Ázsiai nyomtatás módja, a miről a Tudósok, annyi Írók és Utazók tanubizonysága után legkisebbé sem kételkednek” ... „s nem apró targontzákkal, hanem a serény lovak gyors lábaival téteti(k) ezt a jeles munkát”. A helységekől elkülönített szállás-

kertekbe való rakodás is „egészen Ázsiai szabású”, s arra mutat, hogy már ázsiai lakhelyeiken is megkülönböztették aklaikat és szálláskertjeiket a lakóhelységtől, „s ugyanonnét hozták magukkal ezt a gazdálkodás módját Európába”. c) A veremnek mint gabonátárolónak a használata is az „ázsiai mód”-hoz tartozik, s igen régi eredetű. Megemlíti, hogy bár ezt a gazdálkodásmódot gúnyolja ugyan „az Európai pallérozott mezei gazdaság, de a régiségekhez annyira ragaszkodó Magyar Nemzet nem távozik el attól mind a mai napig” (20—24.).

Mint tudjuk, CSAPLOVICS JÁNOS, a *Gemälde von Ungern* (Pesth, 1829. II. 10.) c. munkájában hivatkozás nélkül közli ezt a KÁLLAYtól a Tudományos Gyűjtemény 1826. évfolyamában (V. k. 126—127.) ismételten lerögzített nézetet, egy jegyzetben megemlítve a Békés és Csongrád megyékben gyakorolt szénaszerű kaszás aratást és vontatózást. A Csaplovics-féle változat felfogása a gazdálkodásmód genezisére nézve változatlanul „asiatisch”, bár jelen létjogosultságát kritikával illeti. De ő már az „ázsiai gazdálkodási mód”-nak az ellenpólusát is megfogalmazza: „Zweierlei Hauptarten der Landwirtschaft existieren neben einander in Ungern; eine asiatische und eine europäische. Die erstere ist dem eigentlichen Magyaren eigen, wird aber auch von andern in der Nachbarschaft der Magyaren und in gleichen Boden Verhältnissen wohnenden Völkerschaften ausgeübt (valószínűleg a bácskai délszlávokra, a békési szlovákokra gondol); die letztere treiben die Slowaken, die Deutschen, die Croaten; ja selbst ein grosser Theil der Magyaren” (10.) Ez lenne a csűrbe rakódó, cséppel dolgozó terület.

CSAPLOVICS nyomán jut be a külföldi köztudatba a magyarok „ázsiai típusú” gazdálkodásának jellemzése, így — harminc évvel később — DITZ HENRIK, kiváló német közgazda A magyar mezőgazdaság c. könyvében (München., 1867 magyarul: Pest, 1869.), behatóan elemezve a „külterjes földművelés honát” (3.) a szabadtéri gazdálkodásról megjegyzi: Csaplovics nyomán „ázsiai művelésnek szokás” nevezni, s minthogy „csak magyaroknak lévén sajátja, úgy tekintetik, mint Ázsiából áthozott szokás (200.)”, ez azonban már viaszszorulóban van.

CSAPLOVICSRA és DITZRE hivatkozva GYÖRFFY ISTVÁN 1928-ban megjelent tanulmányában (Takarás és nyomtatás az Alföldön, Ethn.) a szabadtéri rakodású, a búzát mint főterméket kaszával szénamódra arató, szérűskertbe vagy alkalmi szántóföldi szérűn állattal (lóval) nyomtató területek (főként Alföld, részben Kelet-Dunántúl) szerint a „nomád mezőgazdaság” jellegzetességét mutatják, ellentétben az európai gazdasági kultúrával szorosabb kapcsolatban levő sarlózó, csépes, csűrös területtel, melyet a „helyhez kötött gazdálkodás” jellemez. GYÖRFFY nomád hagyományokra építő koncepciója így — véletlenül — KÁLLAY FERENC nézeteivel találkozik. Ma már tudjuk, hogy a KÁLLAYTÓL jellemzett alföldi mezőgazdaság összetevőiben egy hódoltság utáni, konzerválódott, már CSAPLOVICSTÓL is korszerűtlennek tartott gazdál-

kodási típus, melynek ilyené formálódása történetileg elemezhető, de melyről még ezután is folyik vita.

KÁLLAY tanulmánya azonban tudománytörténetileg nem csupán a mezőgazdaság kettősségének felvetése szempontjából érdemel figyelmet. Függetlenül ettől, forrásanyagán elmélkedve, ő az első, aki az egykor a „Volga és Tanais” partjaitól elindult magyaroknak bizonyos félnomád (bortermelést is ismerő) gazdasági műveltséget tulajdonít. Ez a kérdés az utóbbi években nyelvészek, régészek és történészek részéről ismét aktualitást nyert.

Az első magyarországi néprajzi tervezet felvetője, a már említett CSAPLOVICS JÁNOS, a Tudományos Gyűjtemény c. folyóiratban megjelent Ethnográfiai értekezés Magyarországról c. tanulmányában (1822. III—VII. k.) egyébként az akkor soknépű Magyarország népeit megkísérli jellemezni, s az anyagi kultúrájukban mutatkozó eltérésekre is kitér. Hangulati és nemegyszer elhamarkodott nézeteire több kemény választ kapott. Ez a kísérlet az összehasonlításban nem jutott el egzakt kérdésekig.

A XIX. század 80-as éveinek végéig csendes amatőr gyűjtőtevékenység folyt, holott a folklór területén már viták zajlanak. HERMAN OTTÓ megélénkülő munkássága jelent most nagy gyarapodást az anyagi kultúra kutatásának, voltaképpen ő alakítja ki a tudományos érdeklődést e terület iránt. Első nagy munkája a Magyar halászat könyve (1887) bizonyos régészeti analógiákkal és összehasonlító irodalomismerettel nem csupán kiváló rendszerezést és nyelvi anyagot nyújt, de utal etnogenezisünkkel kapcsolatos kérdésekre is. A pásztorkodás köréből több hasznos művel gyarapította szakirodalmunkat, s kifejti az úgynevezett „ősfoglalkozások” fogalmát. A már külföldi gyűjteményeket, néprajzi elméleteket és módszereket ismerő és továbbfejlesztő JANKÓ JÁNOS éppen HERMAN OTTÓ rendszerezett halászati anyagára támaszkodva nagyteljesítményű kutatóútja utánadja ki A magyar halászat eredete (1902) című munkáját, ebben megvizsgálja a magyar halászati eszközök származását és rétegződését. A tudományos kutatás azóta részben módosított JANKÓ eredményein, mindenkor megbecsülendő azonban a doctus etnografus imponáns tevékenysége: a magyar halászat összehasonlító bekapcsolása a nemzetközi szakirodalomba.

A Magyar Néprajzi Társaság megalakulása (1889), a Néprajzi Múzeum megnyitása (1898), az önkéntes és hivatásos néprajzi kutatók, a társtudományok együttműködése, a vidéki múzeumok fejlesztése ezután inkább megélénkíti az anyagi kultúra kutatását, és évtizedek után kiformalódik az a szintézis, ami BÁTKY, GYÖRFFY, VISKI szerkesztésében a Magyarság néprajza I—II. kötetében jelentkezett. Anyagi kultúránk arculata, amely a XIX. század első évtizedének egy-két személyisége és a XIX. század vége néhány néprajzi kutatójának tematikusan mintegy spontán részletfelvetésével körvonalazódik, a szerkesztők munkája eredményeképpen feltárul. Minden szintézis kifejezi a maga korát, alkotói készségét és metodikai szintjét. A magyarság néprajza

szerzői közvetlenül — mint már VAJKAI AURÉL is megállapította¹ — nem vállalták egyik akkori néprajzi iskola keretét sem, de jórészt tisztában voltak az európai néprajzi kutatás eredményeivel, tekintettel voltak az együttélő népek kulturális kölcsönhatásaira, s bizonyos nagy vonásokban érzékeltették a kelet- és közép-európai műveltségi rétegeket. Ez az első szintézis tovább-ösztönző hatású volt. Az 1938-ban megjelent *Ungarische Volkskunde* részleteiben néhány új munkatárstól eltekintve általában erre a műre épült, az eredményeket főként a külföld számára közvetítette.

Egy nemzedék múltán óhatatlannak látszott és látszik egy új, valóban korszerű, nagy tényanyagra épülő történeti-társadalmi szemléletű, eszmeileg tisztán megfogalmazott, európai eredményeket értékesítő összefoglalás megvalósítása. Az erre való felkészülésként 1947–49 között a Néptudományi Intézet kiadásában megjelent Magyar népkutatás kézikönyve c. sorozat felmérte a néprajzi kutatás egyes területein a kezdetektől végzett munkát, és szándék volt arra, hogy külföldi szakemberek közreműködésével kiadásra kerüljenek a szomszéd és rokonnyelvű népek hasonló jellegű összefoglalásai is. A felszabadulás utáni lendület tudományunk, szakunk fejlődésének szakintézményeink gyarapodásán túl a munkaközösségek és intézmények tervszerű munkáját tette lehetővé, kulturális és tudományos hatóságaink messzemenő támogatásával. A cél: egy új Magyarság Néprajza, a fokozatos megvalósítás útjára került — ha néha kissé akadozik is. Tervszerű anyag- és adatgyűjtés kezdődött, publikációk sora, filmdokumentációk és monográfiák előirányzata jelezték az első munkafázist, megindult a Néprajzi Lexikon szerkesztése, 1954 óta folytatódik a Néprajzi Atlasz gyűjtése, és sorolhatnánk számos más eredményt. 1955-ben, a felszabadulást követő tizedik évben, lemérhettük addigi eredményeinket, és megállapíthattuk soronlevő feladatainkat, hogy tisztán láthassuk mind népünk anyagi kultúrájának sajátosságait, mind annak helyzetét Európa és a világ népei kultúrájában (TÁLASI ISTVÁN: Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve. *Ethn.* 1955. 56).

A jelen előadás címe ígéretesebb az itt elhangzónál. Mint az előző mondatokból is kitűnik, a magyar nép anyagi kultúrája európai viszonylatokban való felmérése még folyamatban van, így tehát a folyó munka egyes területeken elért eredményeiről, a kísérletezésekről, útkeresésről számolhatok be nagy vonalakban, felkért munkatársaink segítő közreműködésével. Reméljük, kongresszusunk szekcioulései, munkaértekezletei sokat segíthetnek feladataink tisztázásában. A továbbiakban főként az 1955-ös felmérés óta elért eredményekre építve nyújtok három témakörben helyzetképet, nem hallgatva el hiányosságainkat és a további szükségleteket sem, amivel a magyar nép anyagi kultúrája Európában tisztázottabb lesz.

*

¹ VAJKAI A.: A mai magyar néprajzi kutatás keresztmetszete. *Ethn.* 51. (1940) 341–342. l.

Annak a fejlődésmenetnek az ismerete, amely a honfoglalás kort megelőző korai etnogenetikus korszakokban végbement, főként a nyelvészek, történészek és régészek rekonstrukcióiból alakult ki, a néprajz egyes kérdésekben véleményt nyilvánított, állást foglalt. A társtudományok e természetesen le nem zárt, de egyre igényesebbé váló szintéziseiből mind világosabban bontakozik ki a magyarság ősközösségi társadalmi viszonyaitól kezdve a feudalizmusba való belépéséig társadalmi formálódása, kultúrájának alakulása. Ennek ismeretében erre kitérni szükségtelen, esetenként azonban hivatkozunk a korai műveltség egyes továbbélő jelenségeire, a néprajzi kutatásban ma is jelentkező problémákra, tehát a finnugor, ugorkori vagy a honfoglalás előtti török és iráni hagyatéokra. Bizonyos mértékig erősebben kell hangsúlyoznunk azonban a közvetlen honfoglalás előtti magyarság társadalmi és gazdasági helyzetét. Egy komplexebb szint elérésével ebben az időben befejeződik a török népekkel való huzamos együttélés, és már megindul a korai szláv érintkezés. A hatalmas ligetes és füves sztyeppén, a magyarság utolsó szálláshelyén egy változatos félnomád életforma alakult ki, földművelő téli szállásokkal, és mindez együtt járt a társadalom belső átalakulásával, amely utóbb a feudalizmus felé vezetett, és annak elérését meggyorsította.²

A Kárpát-medencében a magyarság térszínti elhelyezkedése változatos. Egyes kisebb csoportjai viszonylag korán feljutottak a magas hegyek völgyeibe, ott letelepültek földművelő falvakba, de legelőik az erdőzónán túli havasokon terültek el. Más csoportjaik a középhegységekben és az elő-alpesi tájban rendezkedtek be, ismét mások az enyhe dombságokon, itt-ott szinte mediterrán közelségben, nagy zömük a Nagy-Alföld ligetes sztyeppéin, egy részük a Kis-Alföldön, a Bécsei-medence szomszédságában. Maga a belső elhelyezkedésük a letelepedőket Európa más és más geográfiai és kulturális tájához kapcsolja, a hágók, szorosok, révek átjárót jelentenek, a nagy Duna pedig Közép-Európa belsejétől a Fekete-tengerig közvetítő víziútja évezredek óta a javaknak, termékeknek. A magyarság magával hozott kultúrája itt formálódik át az itt talált és ide jövő népek ötvöződésében és érintkezésében, és velük együtt éli át történeti múltját, társadalmi és gazdasági fejlődését. Itt lép át a feudalizmus hosszú korszakába, amikor a XIII. század végére kialakul a szolganépekből, lesüllyedt szabadokból jogilag egységes jobbágyság, és parasztságunk a XIV—XV. században³ még a Nyugatéval lényegében egyező agrárfejlődés időszakában — terhelése ellenére is — kibontakoztatja termelő és kulturális készségeit, majd a XVI. század óta, melyet nálunk a török hódoltság súlyosbít, osztozik

² L.: BARTHA A.: A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Századok 1963. 261—292. és 503—527. l.

³ Vö.: PACH Zs. P.: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963. — MAKSAI F.: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958. — MAKKAI L.: Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp. 1957. — NIEDERHAUSER E.: A jobbágyság felszabadítása Kelet-Európában. Bp. 1962.

az Elbától keletre eső országok jobbágyainak sorsában a feudalizmus csökevényeivel is még soká húzódó kötöttségeiben, amely nemcsak általában, de táji csoportjaiban is kulturális arculatát változtatatosan konzerválja, és a belső egyenlőtlen fejlődés még külön kulturális zónákat alakít ki. A lehetőségek szerint parasztságunk alkotókészségét mégis színesen érvényesíti.

A földművelés kutatásának újabb eredményei

A földművelés és általában agrár-etnográfiaink kutatásának egyik sajátossága, hogy a XIV–XV. századra nézve standard tanulmányokat tud felmutatni, melyek a történeti források értelmezésével viszonylag teljes képet adnak az akkori magyar mezőgazdaság, és így a paraszti termelés egészéről is, összehasonlítva Közép- és Nyugat-Európa mezőgazdaságával.⁴ Recens feladatainkkal olykor hátrább vagyunk.

Földműveléskutatásunknak mindmáig egyik legnagyobb adóssága a talajművelés eszközeinek, valamint technikájának rendszerezése. Ekekutatásunk az 1930-as évek szintjét alig haladta túl, s ha figyelembe vesszük az eddigi nemzetközi kutatási törekvéseket (Koppenhágai titkárság), továbbá HAUDRICOURT—DELAMARRE összefoglaló monográfiáját, H. KOREN, B. BRATANIC és F. ŠACH szláv és német vonatkozásban különösen eligazító műveit,⁵ úgy véljük, BALASSA IVÁN hasznos szolgálatokat tesz mind a magunk, mind az európai kutatás számára, ha a magyar eke, talajművelő eszközök kutatását elvégzi, figyelemmel a művelési rendszerekre.

Az arató műveletek történeti fejlődése, az eszközváltás európai időrelációinak s a szemnyerés módozatainak feltárásában már előbbre vagyunk,⁶ s

⁴ BELÉNYESY M.: A földművelés Magyarországon a XIV. században. Századok 1956, 517–555. l.; UA.: Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im 14. Jahrhundert. Acta Ethn. 6. (1958) 265–321. l.; UA.: A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. Ethn. 71. (1960) 81–106. l.; UA.: La culture permanente et l'évolution du système bien-nal et triennal en Hongrie médiéval. Kwartalnik Historii Kultury Materielnej. Ergon II. 1960. 311–326. l.; UA.: Angaben über die Verbreitung der Zwei- und Dreifelderwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn. Acta Ethn. 5. (1956) 183–188. l. — A földművelés és más termelőágak néprajzi eredményeit is hasznosan érvényesítő historikus tanulmány: SZÉKELYGY.: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. Agrártört. Szemle. III (1961) 309–343. l. — Egyetemes néprajzi szempontból is tanulságos: TAKÁCS L.: Schollenbrecher. (Beiträge zur primitiven Bodenbestellung). Acta Ethn. 12. (1963) 419–425. l.; UA.: Ültetőfák Magyarországon. Ethn. 74. (1963) 350–373. l.

⁵ Vö.: A. G. HAUDRICOURT—M. JEAN-BRUNHES—DELAMARRE: L'homme et la charrue à travers le monde. Paris 1955. — KOREN, H.: Pflug und Arl. Salzburg, 1950. — BRATANIC, B.: Oraće sprave u hrvata. Publikacije Etnološkoga Seminara I. Zagreb 1939. 110.; UA.: Nesto o starosti pluga kod slavena. Zbornik radova, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski Fakultet. Zagreb 1954. 265–306. l. — ŠACH, F.: Rádlo a pluh na území Československa. Čast I. Praha. 1961. Str. 25–155. 6 tabulek, 1 mapa.

⁶ TÁLASI I.: A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. Ethn. 68. (1957) 217–251. l. — BALOGH I.: A gabona betakarítása a XVI–XVII. században. Ethn. 68. (1957) 270–291. l.

így bizonyos tisztázás is megkísérélhető régi mezőgazdaságunk extenzív formájának kérdésében. A kasza aratásra való használatának felismerése nyilván fűvágási gyakorlatból fakad, és gyűjtő csapóval vagy takaróval ugyancsak találkozunk fűvágásnál Európa-szerte. Az aratókasza egyik legkorábbi használati területe Németalföld, hol a XV. században a *pik* vagy *sichte* típusú, ugyancsak munkaracionalizálást jelentő rövid kasza mellett feléphet, mert a XVI. század közepén fejlett, úgynevezett rávágásos típusú használatát művészi képekről ismerjük, Angliában pedig 1523-ból MASTER FITZHERBERT könyve árpára és zabra ajánlja.⁷ Hazai vizsgálataink szerint nálunk is megindul a XV. században használata, mert a XVI. század elején (1510) már irodalmi szöveg említi, az 1522-es és az 1550 körüli dézsmajegyzékek, majd valamivel később a defterek az Alföldön a Dél-Duna—Tisza közi és Békés megyei használatát tanúsítják, részben már szénaszerű, kötetlen aratási használatra, de nyoma van e században a kévéző eljárásnak is. A gereblyés takarószerkezet 1636-os és 1654-es felbukkanással mutatkozik. Mint Nyugat- és Közép-Európában az eszközváltás, a kaszás módszerek végleges kialakulása, a munkaszervezetek kis és nagy kooperációinak szerveződése nálunk is hosszú folyamat, amit agrárhelyzetünk szintje és helyi vetülete is meghatároz, általában a XVIII. század második felében fokozódik, és a jobbágyfelszabadítást követő második gabonakonjunktúra zárószakaszában ér véget, bár fejletlen állapotú vidékeken tovább is tart. Az eszközváltás korai nyugati és korai magyar indulása nyilván a paraszti árutermelés egyik technikai újítása.

A szemnyerés két fő munkamódja hazánkban és a Kárpát-medencében a közép- és nyugat-európai kapcsolatú kézicséplés és a Délkelet-Európa felé utaló állatokkal történő nyomtatás, amely általában arid területek szemnyerési módja Euráziában. A cséptípusokat és a cséplőtechnikákat, munkaszervezeteket, a csűrhasználó területeket a XIX. század utolsó évtizedéig még átszövő cséplőmunkás migrációkat kutatóink már korábban megállapították.⁸ Nem kétséges, hogy a csépes technika hazai átvétel, míg a nyomtatás alapterminológiája szerint is saját hozadék, bár balkáni szerűtechnikával és eszközökkel is bővült.

⁷ Támpontul szolgálhat: STEENSBERG, A.: Geografiske Faktorer Indflydelse paa Seglens eller Leens Anvendelse til Kornhøst. Geografiske Tidsskrift, Kjøbenhavn 1939. (42. Bind, 2. Halvbind) 138—153. l.; VA.: Ancient Harvesting implements. Kjøbenhavn 1943. — DE MEYER, M.: Sikkell, Zichte en Pick. Volkskunde, Amsterdam, 1946. 145—153. l. — LINDEMANS, P.: Geschiedenis von de Landbouw in België. II. Antwerpen 1952. — LÜHNING, A.: Die schneidende Erntegeräte. Technologie, Entwicklung und Verbreitung unter besonderer Berücksichtigung Nordwestdeutschlands. Phil. Diss. Göttingen 1951. (Maschinenschrift). — MASTER FITZHERBERT: The Book of Husbandry. (Reprinted from the edition of 1534, and edited with an introduction notes, and glossarial index, by the Rev. Walter W. Skeat M. A.) London 1882. stb.

⁸ KOROMPAY, B.: Wortgeschichtliches zum ungarischen csép „Dreschflegel“. Acta Ethn. I. (1950) 29—39. l. — K. KOVÁCS, L.: Die ungarischen Dreschflegel und Dreschmethoden. Acta Ethn. I. (1950) 41—95. l.

HOFFMANN TAMÁS közelmúltban megjelent tanulmánya — A gabona-neműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában — a munkafolyamat helyének történeti típusai kialakulása alapján értelmezi az üzemszervezeti feltételeket, majd számba veszi a magyarországi, illetőleg a Kárpát-medence nyomtatómunkáinak változatait eszközeivel, ágyástípusaival. Vizsgálja a nyomtatótechnika termelékenységét az emberi és állati munkaerő felhasználhatósági határaival, és ezzel új utat vág az európai szakirodalomban. A munkatechnika fejlettsége, a teljesítmény mérete a kapitalizálódás kezdetén éri el tetőfokát, közvetlenül a gépesítés kezdetén, ekkor a nyomtatómunkások vándorlása nagy területeket sző át. A kölcsönhatásokat revideálva megállapítható, hogy a cséplőszán magyar területen nem volt használatban.

Az aratókaszta és főleg a kötetlen kaszás aratás kronológiájának, a nyomtatási üzemhelyek történeti alakulásának ismeretében nyilvánvaló, hogy a KÁLLAYTól elinduló, mások által átvett és továbbfejlesztett koncepció, hogy a „nomád mezőgazdaság” tartalmilag egységesen honfoglalás kori, nem állja meg a helyét, a szálláskert is bizonyára egyféle közép-európai típusú üzemhely, koraközépkori alakulású, és az egész extenzivitás túlnyomórészt történeti folyamat eredménye. Végső soron úgy látszik, hogy a magyar mezőgazdaság újkori kettőssége egy már bővült délkelet-európai és egy közép-európai agrárműveltség sajátos egymásmellettiességéből adódik.

Az aratási és szemnyerési eljárások vizsgálatában kutatóinknál hangsúly volt a paraszti racionalizálási kísérleteken, a munka termelékenységének megállapításán, hiszen ezek nélkül az eszköz- és munkafolyamat-kutatás tartalom nélkül marad.

Szólanunk kell arról is, hogy folyamatban van a tárolók feldolgozása. A szántalpas hombár kétségtelenül délszláv — balkáni kapcsolatra utal. Feldolgozás alatt áll ugyancsak a paraszti gazdaságok kapitalizmus-korabeli gépesedése; a gépek megjelenése kihatással volt a paraszti munkaszervezetre, a belső osztályszerkezetre, és az új munkaeszközök összefüggtek a földművelési rendszer fejlődésével. Kíváncsnak látszik, hogy a szerkesztésre kerülő *Getreidebau in Ost- und Mittel-Europa* köteteiben főképp szomszédnépi viszonylatban ilyen témájú dolgozatok is megjelenjenek, hiszen ez az átváltás náluk is egy idejűleg zajlott le.

Az elmúlt esztendőkből szőlészeti kutatóink az addig elhanyagolt munkaterületen nagy teljesítményt értek el, s ma már a magyarországi szőlőművelés kulturális rétegeit s a műveltségi hatásokat meg lehet állapítani.

VINCZE ISTVÁN szerint bortermelő kultúránknak több összetevője van, s autochton fejlődése mellett is több művelődési hatás alakította. Nyugat- és Közép-Dunántúl szőlészete (kelta — római) pannóniai, antik előzményekre utal, s a XIV. században kialakuló német városi művelés is ilyen hagyományra épül bizonyos továbbformálással. A Dunától keletre eső tájak szőlészetének genezise

azonban független az előbbitől, az alapréteg itt keleti szőlőkultúrájának látszik, egyes pontokon észlelhető a vallon telepesek alakító hatása.⁹ Végül ANDRÁSFALVY BERTALAN ismerte fel: az ország középső részein van egy technológiában is teljesen elkülöníthető vörösbor-kultúra, amely hódoltság alatti görög—délsláv hozadék: a kadarka (Üszküdar) területe.¹⁰ VINCZE ISTVÁN Franciaországban, Csehszlovákiában, Romániában, valamint a Szovjetunió területén Örményországban, Grúziában, a Krimben és Dél-Ukrajnában, ANDRÁSFALVY BERTALAN pedig Albániában végzett összehasonlító és terepkutatást.¹¹ Tapasztalataik megerősítették nézeteiket. Külföldi kutatókkal — kongresszusunk szekcióülésein is — együtt dolgoznak további tudományos célokért.

Az utóbbi években néprajzi célkitűzéseink jórészt valóra váltak az újkori kapásnövények termesztésével kapcsolatban, megjelentek vagy megjelenés előtt állnak a velük foglalkozó monográfiák (BALASSA IVÁN, BÁLINT SÁNDOR, TAKÁCS LAJOS).¹² A növények közül kettő, a kukorica és burgonya, bekerült az összparaszti termelésbe, idővel szántóföldi művelésbe, a paprika és a dohány táji specialista termelőket, illetve vállalkozó vagy munkásréteget alakított ki. A burgonya kivételével a másik három növény paraszti átvétele a balkáni Délkelet-Európa térségéből történik már a XVII. század elejétől, a burgonya útja Közép-Európából vezetett hozzánk polgári úton, s míg a kukorica korán tápláléknövény, a burgonya csak a XIX. század eleji inséges idők nyomása alatt kezd elterjedni erősebb mértékben. A kukoricával az északkeleti Alföld pereméig feljut a Kaukázustól a Balkánon át ismert cséplőkösár, a hántócövek pedig talán Amerikából visszavándorlók által meghonosodott, indián eredetű eszköz. A paprikaművelés termelői és feldolgozói szintjét főként a szegediek emelik magasba, tőlük kerülnek át szakemberek környező és távoli országokba. A dohány termesztésének népi gyakorlatát a kereskedelem és a hatóságok is befolyásolták. A két tápnövény a táplálkozásban, takarmányozásban nagy jelentőségű módosulást jelentett, részben átvették a kásaételek szerepét, a paprika mint fűszer az alföldi, sőt ma már országosan a paraszti étel jellegzetes fűszere, a dohány annak idején rohamos terjedésű újfajta élvezeti cikké vált, s a pipázás eszközszüksége a kisipar számos ágát is foglalkoztatta. Sajnos,

⁹ VINCZE I.: Magyar szőlőmetsző-kések és metszés módok. NÉ. 39. (1957) 71—101. l.; UA.: Magyar borsajtók. Ethn. 69. (1958) 1—28. l.; UA.: Magyar borpincék. NÉ. 40. (1958) 83—104. l.; UA.: Szőlőművelés és eszközei a borsodi Hegyközben. Népr. Közl. 5/3—4. 125—144. l.; UA.: Rebmesser in Ungarn. Acta Ethn. 7. (1958) 61—95. l.; UA.: Ungarische Weinkelter. Acta Ethn. 8. (1959) 99—129. l.; UA.: Ungarische Weinkeller. Acta Ethn. 9. (1960) 119—145. l.; UA.: Verfahren und Geräte der Weinkelterung unter besonderer Berücksichtigung des Weingebietes von Nordostungarn. Acta Ethn. 10. (1961) 295—326. l.

¹⁰ ANDRÁSFALVY B.: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. NÉ. 39. (1957) 49—69. l.

¹¹ ANDRÁSFALVY B.: Formen des albanischen Weinbaues. Acta Ethn. 11. (1962) 293—373. l.

¹² BALASSA I.: A magyar kukorica. Bp. 1960. — BÁLINT S.: A szegedi paprika. Bp. 1962. — TAKÁCS L. tanulmánya a magyar dohánytermesztésről sajtóra készen áll.

a burgonya néprajzi kutatása még hiányos, jóllehet értékes lengyel tudományos példa áll előttünk.¹³

E rövid vázlatban tények, időszakok, érintkezések és a belső fejlődés menetének bemutatása volt a célom.

Az állattenyésztés kutatásának áttekintése

Kollektív munkáink kezdetekor, már 1951-ben, célkitűzéseinket így fogalmaztuk meg: kívánatos „a) külterjes állattartás történeti és élő néprajzi anyagának lehető teljes felgyűjtése, kelet-európai kapcsolatainak megállapítása, pásztoraink helyzetének felmérése a paraszti osztálytársadalomban, b) a dolgozó parasztság állattartása feldolgozása, különös tekintettel az állati munkaerő és a táplálkozási cél súlypontjaira; a vásárforgalom, népi állatkereskedelem”. A közelebről magyar történeti és recens anyaggyűjtésben, feldolgozásban azóta s főként a közelmúltban jelentős haladás történt. A rokontudományok részéről VÁCZY PÉTER történeti tanulmánya (A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 1958. 307—316.) elemzést adott állattenyésztésünk XI—XII. századi helyzetéről, és kipillantva Közép- és Nyugat-Európa akkori és későbbi állattartási fejlődésére, ahol a külterjesség még sok formában szintén jellemző, nálunk a XII. század közepéig különösen jellegzetesnek tartja a szilajtartást, mely korábbi állattartási hagyományokon alapul. Az agrártnográfus BELÉNYESY MÁRTA két későbbi évszázadot átfogó tanulmányából már változatos üzemformák, tartási viszonyok, a szomszéd és együttélő népekkel is kapcsolatos gazdasági és kulturális érintkezés ténye bontakozik ki, hogy csak a vlach transzhumálást és a kunok kései szállásváltó csökevény nomadizmusát említsük; az árutermelésben érdekelt parasztság exportra is nevel állatot, s kezd kifejlődni az Alföld egyes városaiban a később nagy méreteket öltő pusztai állattartás.¹⁴ Mindez akkor s a továbbiakban a településformákra is meghatározó volt.

Munkatársaink újkori és recens tanulmányai és összehasonlító kutatásai mind az extenzív, mind a paraszti kezdestartást illetve sok tanulsággal jártak.¹⁵; ugyanakkor főként összehasonlító elemzések végzésekor történeti és recens anyagban egyaránt kitűnt, mennyire szerves része vagyunk Európa egy

¹³ BARANOWSKI, B.: Początki i rozpowszechnienie uprawy ziemniaków na ziemiach środkowej Polski. Łódź 1960. 125.

¹⁴ BELÉNYESY M.: Az állattartás a XIV. században Magyarországon. NÉ. 38 (1956) 23—59. l.; UA.: Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa (red. Földes L.) Bp. 1961. 13—82. l.

¹⁵ Például említve: BALOGH I.: Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból. Ethn. 70. (1959) 291—312. l. — FÖLDES L.: Kosár „karám, ól”. Ethn. 71. (1960) 437—453. l.; UA.: A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. Népr. Közl. 2/1—2. (1957) 149—156. l. — L. tovább még a Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa (red. FÖLDES L.) Bp. 1961. magyar tanulmányait s az azokban közölt irodalmat.

viszonylag szorosabban összefüggő állattartási területének, melynek lakosságát is összefűzi az évszázados gazdasági érintkezés, s amelyen az állattartásban egyes fő típusok nagy történeti múltú keretei mellett számos azonos fejlődési tendencia is mutatkozik, s egymás nyelvkincsében, az eszközkészletben s az eljárási módokban is kitűnik egy bonyolult és hosszantartó csere. A kölcsönös külföldi látogatások mindegyikén kifejeződött az egymással érintkező állattartási rendszerek elemző megismerésének, a közös vonások megállapításának szükségessége. Így GUNDA BÉLA és BELÉNYESY MÁRTA közreműködésével, FÖLDES LÁSZLÓ szerkesztésében létrejött a *Viehzhucht und Hirtenleben in Ost-Mittel-Europa*. *Ethnographische Studien* (Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 699.) c. mű, hét ország kutatóinak részvételével. Úgy gondolom, illik ezt a közös tudományos teljesítményt kiemelve megemlíteni, mert egyben egész Európa számára is tiszta képet nyújtott a szakirodalomból hézagosan ismert terület három jellemző állattartási rendszeréről: 1. a mediterraneumhoz kapcsolódó balkáni transhumance-ról (hegyi nomád változattal), 2. a kárpáti állattartásról, mely *Alpwirtschaft* jellegű, de a fejős juhászat gyakorlata és a vlach hagyomány a balkáni pásztorkodáshoz is rokon szálakkal fűzi, s 3. a magyar szilaj és fél-szilaj állattartás főként alföldi típusairól és táji variánsairól. Az, hogy a paraszti állattartás egy magyar és egy morva példája helyet kapott benne, előremutató szándékú. A kötet gazdag anyaga, történeti tanulmányai, a tekintélyes szóanyag elősegíti a további egzakt vizsgálatokat.¹⁶

Az összefoglaló munka egy másik kötetel máris folytatódik, a tematikák a feldolgozás stádiumában vannak, így a távolabbi jövő számára vethetünk fel néhány gondolatot.

Kíváncsún tartanánk egy olyan tanulmánykötet szervezését, amely a munkaállat nevelésének, az állati munka felhasználásának kutatását mutatná be a munkavégzés típusaival, szerszámozással, fogatolással. Kelet-Európa parasztságának széleskörű és szakszerű a tudásanyaga, kiterjedt volt az állati munkaerő használata a parasztgazdaságokon túl is. A szilaj-fél-szilaj állatból történő munkaerőnevelés, mely a közelmúltban még sokfelé gyakorolt eljárás, különösen sok tanulságot hozna. A szerszámozás a nyeregtől, málházástól kezdve a szekeres-fogatos módokig s a sokféle vontató, tiprató munka a mediterraneummal kapcsolódó Balkánon át Középkelet-Európáig, az Alpokig számtalan változatban él, s mindez rendezésre kerülhet, történeti-gazdasági kérdésekre feleletet adhat.

Előkészíthető lenne egy rétgazdasági tanulmányciklus is a félextenzív tartás telelési bázisát és a kezestartás rendszeres alapját biztosító rétművelésről, szénamunkáról, általában a takarmányozásról mint az állati munkaerő és haszonvétel alapfeltételeiről.

¹⁶ FÖLDES LÁSZLÓ szerkesztő írásbeli tájékoztatója az I. kötet tanulságairól és a II. kötet perspektíváiról előadásomhoz hasznos segítséget nyújtott.

De belső feladataink is akadnak, amelyek megoldása ugyan elsősorban saját szükségletünk, de mint állattartásunk történeti rétegreproblémái, egyetemesebb érdekűek.

Most, amikor a nomadizmus kutatása világszerte az érdeklődés központjában van, s a Szovjetunióban különösen sok történt a kelet-európai és a belsőázsiai nomadizmus kutatásában, legyőzve az elődeink felületes kísérleteitől való tartózkodást, át lehetne vizsgálni ismételten, mi az, ami gazdasági és társadalmi struktúránk többszöri változása után is esetleg tovább élő maradványnak mondható. GUNDA BÉLA korábbi kísérletei biztatók az ilyen irányú vizsgálat folytatására.¹⁷ De a néprajzi terminológia, illetve annak elemzése is engedhet meg következtetéseket. Míg például a lónál a korjelzés számmal fejeződik ki, mint az ugor népeknél, addig a szarvasmarhánál és juhoknál feltűnik néhány egyedi korjelző török jövevényszó, és úgy látszik, hogy a magyar állattenyésztésben nyoma van a kettős korjelzésnek.

Az utóbbi években az *in*, régi „szolga” jelentésű szavunk ismét foglalkoztatta nyelvészeinket¹⁸ és főként a történészeket. Legrégibb írott említése László törvényében van (III. 2.) többes számban: *eunek vel servi*. A szó etimológiailag vitás volt, GYÖRFFY GYÖRGY arra következtet,¹⁹ hogy egy török *äwin* ~ „mag”, „magzat”, „nemzetség”, „nemzedék”, „rokonság” jelentésű szóból származik, és hogy a török *äwin* > magyar *eün* szó „magzat” > „proles” > „proletarius” jelentésváltozással fejlődött. A „nemzetség” > „szolga” jelentésváltozásra például a szláv *čeljad* > „család” > „cseléd” párhuzamot említi. A szó a középkori kódexirodalomban már átvitt értelemben is használatos, mint ma is.

Egyéb következtetések most nem tartoznak ránk. De a szó török etimológiája, ami biztosnak látszik, bennünket is elgondolkoztat. 1938-ban Nagyiván határában idős pásztorok említették az *ünöm* szót, 1943-ban a Változás-vizsgálatok c. tanulmányomban közöltem is. Azóta a szót a Közép-Tisza egy községéből szintén jelezték. A jelentése: „állatok egy leszármazási csoportja, mintegy nagy családja”, mint mondják: „az egy ünömből való jószág összetart”. Ha mármost az *m*-névszóképzőt, melynek használata már a régi magyar nyelvben megszűnt, leválasztjuk, adva van a török etimológiának megfelelő forma és azonos a jelentés. Ez tehát, egy eddig nem ismert, nem szó-tározott, régi török eredetű állattartási terminus technicus, mely mint ilyen a nyáj kisebb egységét jelzi.

Óvatosnak kell lennünk azonban zootechnikai elemzésekkel, a külterjes pásztorkodási ismeretek keleti nomád hagyományként való általánosításával,

¹⁷ Vö.: GUNDA, B.: Der völkerrkundliche Zusammenhang der ungarischen Hirtenkultur mit dem asiatischen Pferde- und Renntiernomadismus. Congr. Intern. des Sciences Antrop. et Ethnologiques. Compte-rendu de la deuxième session. Copenhague 1938.

¹⁸ Vö.: HARMATTA J.: MTA I. Osztályának Közleményei VII. (1955) 254. 1.

¹⁹ GYÖRFFY GY.: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. I. Századok 1958. 37. 1.

mert a külterjes tartás számos vonása természetszerűleg azonos minden keleti, sőt közép-európai népnél, amelyek a szilajtartást gyakorolják.

Ha a magyar nyelvterületen a fejősjuhászatot vizsgáljuk, észrevehetjük a vlach tejgazdasági terminológia késői továbbterjedését. Ez részben összefüggésben van a hódoltság utáni Alföld gazdasági reorganizálódásából adódó munkaerővándorlással, mely főleg a XVIII. század végéig jelentős, részben már későbbi átadás, és magyar pásztorok munkavándorlásával folyik tovább. A Palócföldön és a Tiszántúlon ez a terminológiai érvényesülés viszonylag erősebb, a Duna—Tisza közén már kevésbé és későbbi, s azt lehet sejteni, hogy Tiszántúlról jövő pásztoroktól származik. A korábbi idők helyi archivális anyagából majd kitűnik, hogy egy-egy alföldi helységbe, városba időnkint milyen nagy számban kerültek egykori vlach gyakorlatú területről származó fejősjuhászok.

Régóta nyilvánartjuk, hogy juhászatunkat nemcsak jelentős vlach hatások érték, hanem nyugati, közép-európai tenyésztési és zootechnikai eljárások is keveredtek hozzá, s úgy látszik, két réteggel kell számot vetnünk, különösen a Nyugat-Dunántúl és a Kis-Alföld viszonylatában, ahol nagybirtokkal szerződésben álló német juhászvállalkozók már a XVIII. század elején hivatásosan működnek, s a jelek szerint céhes szervezetet is kialakítottak.²⁰ A szomszédos Alsó-Ausztria nagy múltú céhes juhászatát ismerve, talán kapcsolatokra is gondolhatunk. A XVIII. század végétől a merinó terjedésével a Dunántúlon főként német és morva, már szakképzett juhászok, illetve vállalkozók indítják meg az újtípusú tenyésztést, többféle: árendás, alkalmazott stb. viszonyban a közép- és nagybirtokokkal, ugyanakkor céhtestületekbe is tömörülnek, a XIX. század eleji gypjúkonjunktúra idején feltűnnek az Alföld több pontján is. Uradalmi szükségletre egy időben a keszthelyi Georgikonban juhászképző iskolát tartanak fenn. A merinójuhászok belterjes tartásmódjának a gyakorlata előbb-utóbb áthatja a kereszteződéssel kialakult paraszti merinótartást, s így paraszti juhászatunk még viszonylag extenzív viszonyok között is belterjesedésnek indul. A közelmúltban kutatóink a Dunántúlon helyi vizsgálatokkal még derítették fel céhszervezeti emlékeket, főként beköltözött merinójuhászok leszármazottainál, és bár már történtek korábban is szórványos kísérletek a merinó átrétegződés vizsgálatára, most, amikor TH. HORNBERGER és W. JACOBET munkái és ösztönzései nyomán²¹ a német juhászati kutatás sok összehasonlító lehetőséget kínál, ideje, hogy agrártörténezeinkkel összefogva elvégezzük a részletes vizsgálatot. Etnográfiailag nézve különleges kérdések is felvetődnek, mintegy száz év alatt

²⁰ ÉBER E.: A magyar állattenyésztés fejlődése. Bp. 1961. 86—90. l. — BRAUNEIS, L.: Zur Geschichte der Viehhirten. In: Unsere Heimat, hrsg. von Verein für Landeskunde von Nieder-Österreich und Wien, N. F. 22. (1951).

²¹ HORNBERGER, TH.: Der Schäfer. Landes- und volkskundliche Bedeutung eines Berufsstandes in Süddeutschland, Stuttgart 1955. — JACOBET, W.: Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin 1961.

a paraszti merinótartás sajátos félextenzív vonásokat fejlesztett ki, felszívta a nyugati céhes juhász és uradalmi kísérletezési tapasztalatokat, átvett eszköz-készletet, építményeket, eljárásokat, beleillesztve a síkföldi vagy dombsági magyar juhtartás kereteibe.

Már korábbi tervmunkák során kíváncsún tartottuk, hogy az állatforgalom tényleges lebonyolítóinak, dolgozóinak, a hajcsárok (lóvezetők stb.) munkáját, életformáját tanulmányozzuk, részben a távolsági hajtótechnika, a legelő,- itató és a szállás-szolgálat élő jogszokásainak felmérése és az interetnikus érintkezések miatt is. Ezek egyszersmind elősegítik a régi hajdú életforma rekonstruálását. A folyamatos gyűjtések alig remélt gazdagságú emlékezeti anyagot tártak fel, melyek során az egyes specialisták életformája, a munkanormák, a hajtótechnikák állatfajtánként eltérő típusai, a szokásvilág képe kirajzolódott, és kitűnt, hogy a nagy vásárcsopontok között tevékenkedő hajtók a Monarchia idején még valóságos nemzetközi érintkezés részesei, országhatárokat átlépő tevékenységük során kapcsolatba jutottak más népek hasonló specialistáival is. Ezt a munkát folytatnunk kell, mert az állattenyésztésen alapuló árutermelés értékesítő forgalmát az ő szakmai tudásuk biztosította mind a belső, mind a külső piacok számára.

Úgy látjuk: a terepmunka és a történeti feltárás egybekapcsolásával és a jól indult együttműködés folyamatosságával tudjuk mind a magunk, mind az európai tudományosság számára az állattartási kutatási problémákat tisztázni.

Az építkezés kutatásának újabb eredményei

Építkezési kutatásunk egyik régi problémája változatlanul a magyar ház genezisének tisztázása. Az utóbbi években a kérdés aktualitását az újabb középkori ásatások tanulságai teremtették meg. BÁTKY 1930-ban megfogalmazott kérdése: „Hozott-e, helyesebben hozhatott-e magával a magyarság a tárgyilag igazolt nemezsátorlakáson v. igazoltnak látszó kunyhószerű hajlékon kívül más lakóépületet v. sem?”,²² ma már biztonságosabban megválaszolható. A BÁTKY rendelkezésére álló nyelvi elemzéseken és NIEDERLE közlésein túlmenően számos újabb szovjet régészeti feltárás dokumentálja gazdagon, hogy azon a területen, ahol a magyarság a VIII–IX. században megfordult, adva volt a kelet-európai lakóház egy határozottan kemencés, földház (zemljanka) típusformája. BÁTKY is feltételezte a szilárd házféleségek honfoglalás előtti ismertetét, de a kemencének csupán a házon kívüli használatát tartotta valószínűnek. Az újabb hazai XI–XIII. századi ásatások az ország több pontjáról, az Alföldről és a Dunántúlról egyaránt napvilágra hoztak hasonló kemencés, földház-

²² BÁTKY Zs.: A magyar sátor és emlékei. NÉ. 22. (1930) 1–14. l.

maradványokat,²³ s a korai feltűnés valószínűsíti, hogy nem új elemként jelentek meg kultúránkban, hiszen korábbi lakhelyünkön hasonló háztípus ismeretes volt.²⁴ Bizonyára zárttűzhelyes, füstös építmény lehetett az itt talált szláv népek hajléka is, ami csak megerősítette, széleskörűvé tette e típus gyors továbbfejlődését. Építkezési szokászatunk honfoglalás utáni bővülése meggyőzően illusztrálja az itt talált szláv lakosság technikai tudásának beépülését kultúránkba, de ez nem zárja ki az alaptípus korábbi ismeretét.

A magyar ház további fejlődésének, a táji típusok kialakulásának számos mozzanata még újabb megvilágítást kíván, mert BÁTKY főleg a XIX. századi anyagra épülő, alapjában a mai, napjainkban is használt rendszerezése²⁵ nem tudja áthidalni az Árpád-kor végéig terjedő évszázadokat. Világosnak tűnik a nyugat-dunántúli tüzelőberendezésnek a Rauchstube területéhez, az északi háztípusnak az északkeleti kemencés szláv házhoz való kapcsolódása, ami támpontul szolgál a differenciálódás menetének megértéséhez. Mindkét táji változat jól beilleszthető BRUNO SCHIER európai rendszerébe, melynek fő típusait az újabb kutatás sem tette kétséggé, ha a lokális fejlődés korrekciója alaposabb helyi ismeretek birtokában szükségesnek is tűnt, így Csehszlovákia területén V. PRAŽÁK vizsgálataiból kitetszően.²⁶

Házfejlődésünk közép-európai kapcsolatai jutnak kifejeződésre a kályhás kemence megjelenésével. A parasztságnál az egyszerű szemes—kupás kivitelű kályhás kemence használata a XV. század közepétől általánossá válik a Nagy-Alföldön, a kelet-dunántúli Duna-mentén és úgy látszik, a Kis-Alföldön is, főként korongolt, edényszerű szemes kivitelben, míg az egyszerűbb csempe-szerű kályhák faluhelyről inkább kisnemesi és gazdag paraszti használatúnak mondhatók. A korábbi Duna-völgyi exportáru mellett a XV—XVI. században a szemeket és csempéket már kisebb-nagyobb fazekas központok állítják elő. Termékeiket középkori régészetünk keltezni tudja, amire MÉRI ISTVÁN kiváló nadabi tanulmánya a példa.²⁷ A kályhát használó házterületen a főzésre szolgáló asztalpadka későbbi a parasztságnál, XVIII—XIX. századi elem, tehát a középkori új típusú fűtőberendezéstől eltekintve az ilyen ház nem az úgyneve-

²³ MÉRI I.: Beszámoló a Tisza-öböl—rázompusztai és Turkeve—mórici ásatások eredményeiről. I. Arch. Ért. 79. (1952) 49—67. l., II. Arch. Ért. 81. (1954) 138—154. l.; UA.: Árpád-kori szabadban levő kemencék. Arch. Ért. 90. (1963) 273—281. l. — NOVÁKI GY.: Árpád-kori lakóház Répcevisén. Arch. Ért. 83. (1956) 51—52. l. — KOVALOVSKÝ J.: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. Arch. Ért. 87. (1960) 32—40. l.

²⁴ TÁLASI I.: Hozzászólás *Gunda Béla*: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája c. előadásához. MTA Társadalmi-Történelmi Osztályának Közleményei. V. (1954) 390—399. l.

²⁵ L.: A Magyarság Néprajza I. é. n. 175—227. l.

²⁶ PRAŽÁK, V.: K problematice základních pŕodŕysnich typŕ lidovŕch staveb Ŕeskoslovensku. Ŕeskoslovenska Etnografie. 6. (1958) 219—236. és 331—360. l.; UA.: Közép-Európa népi építkezésének néhány fejlődéstörténelmi kérdése. Mŕveltség és Hagyomány. I—II. 1960. 293—304. l.

²⁷ MÉRI I.: A nadabi kályhacsempék. Arch. Ért. 84. (1957) 187—206. l.

zett felnémet háztípus átvétele. A kályha, a „szoba” — legalábbis részben — tőlük is kerülhetett tovább a Duna vonalától délre.²⁸

Több nyitott kérdés vár még megoldásra déli területeinknek a balkáni házhoz való kapcsolatait illetően. Ide vonatkozóan a dél-dunántúli, közelebbről a Baranya, Somogy megyei parasztházak régi tűzhelyberendezéseinek egy tárgytörténeti kérdését kell megemlítenem, figyelmen kívül hagyva most e háztípus történeti alakulásáról tett korábbi megjegyzéseket. Néprajzi szakirodalmunkból közismert, hogy az itteni házak konyháinak nyílt tűzhelyén számos Balkánra utaló használati eszköz között a sütőbúra is előfordul, amely ismeretes még más déli megyéből is.²⁹ Ha csak e két előbbi megyében való elnevezéseket tekintjük, feltűnik, hogy egymás közelségében egy magyar megnevezésen, a *burétón* kívül a délszláv eredetű *puplika*, *vöršnyeg*, *cserepulya*, *cerpulya* szóval nevezik őket; sőt a Dráva szögben 1942-ben egymással szomszédos faluk egyikében *puplika*, a másokban *cerepuja* (Laskó és Kopács) volt a neve.

Mindebből arra következtethetünk, hogy délszláv átadásuk nem lehet kora középkori, mert akkor egységesebb névhasználatot várnánk, így felvetődik, hogy e tárgy későbbi, más-más nyelvjárású délszláv beköltözőktől került át. Átvétele idejét a hódoltság második szakaszán tartjuk valószínűnek. KÁLDY-NAGY GYULA: Baranya megye XVI. századi török összeírásai c. könyvében (Bp. 1960.) bizonyítja, hogy pl. a Duna—Dráva szögében a XVI. században a délszláv beköltözés egészen jelentéktelen, s úgy látszik, ez egész Baranyára fennáll. Viszont TABA ISTVÁN: Baranya megye népessége a XVII. század végén (Pécs, 1941.) c. munkájában a délszláv falvak jelentős tömegét mutatja ki. Lehetséges, hogy e tárgy és egyéb délszláv konyhaeszközök átvétele ebben az időben indulhatott meg.

Ismeretes, hogy a Kiskunság lakossága a XVII. században a 15 éves háború után felmenekülő szlavóniai és dél-dunántúli parasztokból telítődött fel olyan mértékben, hogy pl. Kiskunhalas lakossága 1699-ben 70%-ban ilyen eredetű, s nyelvjárásában még ma is vannak dél-dunántúli elemek. Sem a mai, sem a korábbi konyhai felszerelésükben — holott a XVIII. század elejétől sok részletes hagyatéki összeírás maradt — ilyenszerű eszközök nem ismeretesek, de más dél-dunántúli telítettségű kiskunsági helységben sem. *Sütőbúra*, *szahán*, *balkáni rézbogrács* mind régen, mind később ismeretlen. Az átköltözés nyilván akkor történt, amikor a sütőbúra és a többi kései délszláv felszerelési tárgy még nem került át egykori Dráva szögi, ormánsági és somogyi lakóhelyükre. Végső választ a baranyai faluásatásoktól várhatunk.

²⁸ Vö.: BÁTKY Zs.: Honnan került a „kályhás szoba” Boszniába? NÉ. 21. (1929) 49—51. l. — Cs. SEBESTYÉN K.: Krassó-Szörény vármegye parasztháza. Kolozsvár 1944. 90—97. l. — Másként: GEORGIEVA—SZTOJKOVA: Ognisteto v bolgarszkija bit. Szofija 1956. 221.

²⁹ Összefoglalva: BÁTKY Zs.: Még egyszer „puplika”. NÉ. 28. (1936) 113—118. l.

Építkezési kutatásunk több részlegében a kronológiai kérdések még kevésbé tisztázottak. Bizonyára az újabbkori típus- és fejlődésproblémáink kibontásában is értékes kiindulási alapot jelentenek VARGHA LÁSZLÓnak és tanítványainak kötetekre menő felmérései. Az építmények szerkezeti vizsgálatában elért eredmények nemcsak a parasztság építészeti tudásának megismerésében, de rekonstrukciós vizsgálatokban is hasznosnak tűnnek, s egyúttal a falusi ácsok és kőművesek szerepére is felhívják a figyelmet, akik tevékenysége az utóbbi 100–150 évben egyre fontosabbá válik. A nem csupán kis körzetben mozgó vándoriparosok új tetőmegoldásokat, homlokzati formákat, építészeti stílusokat honosítanak meg, s munkájuk egyes tájegységek építészeti arculatára sajátos bélyeget nyom. Gondot fordítottak kutatóink az egyes építmények szerepének, felhasználásának kérdésére, s ide csatlakozóan a társadalmi tényezőknél, a családszervezetnek a befolyására, az építkezésnek épületmódbeli meghatározóira s fordítva, a házkultúra, lakásberendezés, bútortzat — amiről a hozzászólások során CSILLÉRY KLÁRÁTÓL kapunk még tájékoztatást — életforma alakító hatására.

*

Az adott keret nem teszi lehetővé, hogy akár az eddigi tömörítés szerint is végighaladhassunk az anyagi kultúra további részterületein felvetődő s célkitűzésünk szerint itt hangsúlyozandó problémáin. Ezért a következőkben mindössze néhány utalásra szorítkozhatunk.

Említhetnénk a gyűjtögetés-zsákmányolás területéről például a dunai aranymosás ókorig követhető folyamatosságának,³⁰ vadfogó eszközeink finnugor aspektusú vizsgálatát³¹ és a dunai halászatban mintegy 80 év alatt lebonyolódott keleti—nyugati eszközcsereét.³²

Településkutatóink munkásságában a szálláskertes forma vizsgálatának eredményei között — amiről a továbbiakban még kapunk tájékoztatást HOFER TAMÁSTÓL — mint a történetileg többváltozatú üzemhelynek és az európai népekhez történő viszonyítás tisztázásának kérdését tartjuk fontosnak. A szerek és szórványok kutatása a közép-európai kitekintésen túlmenően a birtokviszonyok s a társadalmi szerkezet meghatározó szerepére hívta fel a figyelmet.³³

³⁰ UZSOKI A.: Adatok a dunántúli aranymosás történetéhez. Arrabona. I. 1959. 74—82. l.

³¹ KOROMPAY, B.: Die Bogenfalle bei den Finnougriern auf dem Wege aus Sibirien nach Europa und in den südlichen Verbreitungsgebieten. Acta Ethn. 3. (1953) 23—90. l.; UA.: A csiklétől a csikentőig. NÉ. 38. (1956) 5—22. l. — Elvi kérdéseket illetve l.: KOROMPAY B.: A finnugor néprajz jellege és szükségse. NyK. LVIII. (1956) 44—49. l. és VILKUNA, K.: Die finnisch-ugrische Ethnologie heute. In: Vorträge der Internationalen Tagung der Finnougrieten. Bp. 1960. 17. l.

³² SOLYMOŠ E.: A Duna magyarországi szakaszának népi halászata. Baja 1959. I—II. Kézírtas kandidátusi értekezés.

³³ BARABÁS J.: A szórványtelepek kialakulása Közép-Európában. Műveltség és Hagyomány I—II. (1960) 219—247. l.; UA.: Vozniknovenie poszelenij uszadebnogo tipa v vosztocnoj esaszti szrednej Evropi. Acta Ethn. 12. (1963) 231—264. l.

Elgondolkoztatók a középkori és jelenlegi falualaprajzok összevetésének tanulságai.³⁴

Népviselteink kutatásában KRESZ MÁRIÁNAK a múlt század első két-harmadát átfogó műve megbízható alapot nyújt a korábbi és a későbbi korszak összetettebb anyagának értelmezéséhez.³⁵ A ruházat esztétikumának, a díszítmény szerepének és jelentőségének ismerete FÉL EDIT közléseiben számos finoman árnyalt észleléssel bővült, s különösen a hímzések terén mélyült el.³⁶ A hosszúszerű nehéz lábbelik gondos elemzése, a rendszerezésen túlmenően, a sokrétű, régi, keleti—oszmán-török—nyugati kölcsönhatásra hívta fel a figyelmet.³⁷

A táplálkozás területén a réteg- és típusproblémák vizsgálata hozta a legtöbb tanulságot. A kenyérrel kapcsolatosan a savanyú és édes erjesztés, a tejfeldolgozásban a hideg és meleg altatású tejtermékek stb. hazai kereteken túlnyúló rendszerezése vár megoldásra. Pépes ételeink főzéstechnikai meg-alapozottságú tipizálása megteremtette az összehasonlítás alapjait.³⁸ A német—osztrák kutatásokkal összhangban épült tovább a táplálkozás rítus és kultusz vonatkozásainak feltárása.³⁹

A sokrétű népi ipari tevékenység területén a kerámiavizsgálatok során a technológiai és áruforgalmi kérdések bonyolult szövevényében láthatunk tisztábban.⁴⁰ Kisázsiatól Franciaországig nyúló szájakat — a *hongroyeur*-kérdés — bogozhatunk a bőrmegmunkálás elemzése során,⁴¹ s jól elhatárolódó kelet- és közép-európai rétegproblémák világosodtak meg a kenderfeldolgozás menetében.⁴² Hazai fémművességünk történeti múltjában és technikájának ismeretében szintén gyarapodott tájékozottságunk.

Példáinkat még nagy számban folytathatnánk.

*

³⁴ MAJOR J.: Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. Településtudományi Közlemények 11. (1959) 3—16. l.

³⁵ KRESZ M.: Magyar parasztviselet. (1820—1867.) I—II. Bp. 1956. 234+96 t.; UA.: Ungarische Bauerntrachten (1820—1867) I—II. Bp.—Berlin, 1957, 163+96 t.

³⁶ FÉL, E.: Ungarische Volksstickerei. Bp. 1961.

³⁷ GÁBORJÁN A.: Két magyar hosszúszerű lábbelitípus viselettörténeti elemzése. NÉ. 40. (1958) 37—82. l.

³⁸ KISBÁN E.: Nyersanyag és technika. Pépes ételeink típusai. NÉ. 42. (1960) 5—27. l.

³⁹ DÖMÖTÖR S.: Lakodalmi kalácsaink néprajzához. NÉ. 41. (1959) 303—322. l.; UA.: Fumu. MNy. 55. (1959) 116—117. l.; UA.: Dunántúli és alföldi édes lepények. Ethn. 71. (1960) 45—58. l. — KISBÁN E.: A gyümölcskenyér elterjedésének tanulságai. Ethn. 72. (1961) 335—343. l.; UA.: Verbreitung des Fruchtbrotens in Ungarn. Acta Ethn. 11. (1962) 119—142. l. — Különösen ösztönzőek voltak BURGSTALLER, E. tanulmánykötetei, mint: Brauchtumsgebäcke und Weihnachtsspeisen (Linz 1957) és Österreichisches Festtagsgebäck (Wien 1958).

⁴⁰ KRESZ M.: Fazekas, korsós, tálás. Ethn. 71. (1960) 297—379. l.; UA.: Magyar népi cserépedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban NÉ. 43. (1961) 141—170. l.

⁴¹ GÁBORJÁN A.: A magyar módra való bőrkészítés problematikája. NÉ. 44. (1962) 97—140. l.

⁴² SZOLNOKY L.: Magyar kenderáztatási módok. NÉ. 40. (1958) 105—131. l.; UA.: Das Rösten des Hanfes bei den Ungarn. Acta Ethn. 8. (1959) 27—61. l.)

Tárgyalásunk rendjében még az anyagi kultúra kutatásának egészét érintő módszertani eredményekről kívánatos szólni. A kartografikus eljárás alkalmazhatóságának megítélésében az európai kutatógárda általában két szélsőség között ingadozott: hívei túlértékelték, ellenfelei teljesen mellőzhetőnek vélték. Most BARABÁS JENŐ: Kartográfiai módszer a néprajzban című munkája józan szemléletével talán a leghelyesebb álláspontra helyezkedik s JAN DE VRIES, S. ERIXON, K. VILKUNA stb. álláspontjához csatlakozva húzza meg a térképező eljárás lehetőségeinek alsó és felső határát. A térképező munka ereje a néprajzi kutatásban is annyira szükséges objektivitás növelhetőségén nyugszik, s a munka részben e kíváncsi megteremtésének feltételeit elemzi. Bátran szakítva a gyakori prakticista felfogással, meg akarja keresni a kartografikus munka értelmét, alapvető célkitűzéseit, amelyeket a szakirodalom ez ideig nagyjából megkerült, bár tisztázásuk régtől sürgető feladat. Az összehasonlító vizsgálat kritikáján keresztül a néprajz történeti koncepciójára támaszkodva igyekezett rendszert teremteni a kultúra alakulásmenetének bonyolult összetevői között. Megállapításaiban bizonyára lesznek vitára készíthetők, de mondanivalója mindenesetre túlnyúlik a hazai kutatás érdekkörén.

Méltán kíváncsiok tárgyalásunk végére az egyik legnagyobb közös vállalkozásnak, a Magyar Néprajzi Atlaszban néhány problémája,⁴³ hisz ennek elkészülte után talán minden más műnél jobban be tudja kapcsolni a magyar anyagot az európai kutatásba. Mint első feladat, fontos, hogy az egyes nemzeti atlaszok tematikus összehangoltsága a lehetőségekhez képest minél magasabb szintű legyen. A magyar atlasz is törekedett erre, figyelve a német és svájci előzményekre, de emezeknél erősebb anyagi kultúra-hangsúly miatt főleg a lengyel s bizonyos mértékig a svéd és az orosz történeti néprajzi atlasssal kapcsolatosan tudott inkább eleget tenni e kívánalmaknak, s biztató kezdeményezések indultak el a jugoszláv atlasssal történő összehangolás érdekében is. A feldolgozás menetében bizonyára lesz mód még szorosabbra vonni az érintkezés szálait. A tematikusan összehangolt nemzeti atlaszok sokrétű alapot teremtenek a kapcsolatokat és összefüggéseket feltárni kívánó elemzések számára.

A Magyar Néprajzi Atlasz másik fő feladata a többi atlaszokhoz hasonlóan: a problémafeltárás. A kulturális jelenségek térbeli eloszlásának rendjéből vissza lehet következtetni a fejlődés menetére, s így a táji tagoltság ismerete eleve gondolatébresztő. Nem várjuk az atlasztól, hogy meg is oldja ezeket a problémákat; azzal, hogy létezésükre felhívja a figyelmet, előrevisz. Néhány esetben a jelenségek elterjedési térképe közvetlenül is utal nagyobb összefüggésekre.

A szerkesztőség tájékoztatása alapján máris rendelkezésünkre álló példatárból csupán egyet emelünk ki. A tetőszerkezet szelemen-es-ollóágas formájá-

⁴³ BARABÁS J.: A Magyar Néprajzi Atlasz elvi és gyakorlati problémái. Ethn. 68. (1957) 609—626. 1.

nak szlovén — délnémet kapcsolatra utaló, s nyilván régibb európai vívmányként feltűnő változatának elterjedése jóval nagyobb, mint eddig hittük, ugyanakkor rendkívül szívós életű, egyes helyeken napjainkig élő megoldás. A közép- és kelet-európai területen széles körben ismert oromgerenda nélküli szarufás tetőszerkezet Magyarország több pontján a szakirodalomban feltételezettnél korábbi megjelenésű, ugyanúgy, mint a román, ukrán, szlovák és lengyel területen, bár alkalmazásának kezdetéről egyes népeknél kronológiai tájékozottságunk még hézagos. Ez az egy példa is igazolja, hogy Európa kulturális térségében útbaigazító tények felderítésével az anyagi kultúra kutatása során számos eredmény várható az atlaszműveletek előrehaladásával.⁴⁴

*

Annak a sok munkának az eredménye, amit az előadás hol egybetömörítve tárt fel, hol rávillantva érintett, bizonyára nem adhat még szisztematikus képet. Anyagi kultúránk saját belső fejlődése mellett azokra az egyes történeti tényekre, folyamatokra tudtunk bizonyos mértékben fényt vetni, amelyekből természetsszerűleg és elválaszthatatlanul kitetszenek az összefüggések, főként a Kelet- és Közép-Európa népei kultúrájával való összetartozásra, de az is látható, hogy számos tény felderítése, a kapcsolatok történeti folyamatának rekonstrukciója még sürgető feladatunk.

Nagy kérdésekre azonban még az egyes „nemzeti néprajz”-kutatásban is csak közös összefogású, szűkebb-tágabb nemzetközi együttműködéssel lehet választ adni, hiszen sokan vagyunk részesei Európa népei kultúrájának. Szaktudományunk agrár-etnográfiai területeire nézve 1960-ban a Párizsban tartott VI. Nemzetközi Embertani és Néprajzi Kongresszus hozott is határozatot, szomszédainknál s nálunk is megindult a koordinált munka, melynek bizonyosságairól be is számoltunk. W. JACOBERT, aki Agrártörténeti Szemlékben, a jelenlegi agrár-etnográfiai — különösen állattartási célú európai vállalkozásokat, köztük a mienket is, ismerteti, azzal zárja gondolatait, hogy az eddigi példák feltételei és lehetőségei az együttműködésnek tudományunk más területein is, s hogy „az esetleges fellépő nehézségeket leküzdhetjük, ha akarjuk”.⁴⁵

⁴⁴ BARABÁS JENŐ a néprajzi kartográfiát és az atlaszt illető kérdések összefoglalásához, valamint a bibliográfia összeállításához sok segítséget nyújtott.

⁴⁵ JACOBERT, W.: Az erőteljesebb nemzetközi együttműködés kérdéséhez az európai agrárnéprajz területén. Agrártört. Szemle V. (1963) 214. l.

TAKÁCS LAJOS

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG KETTŐSSÉGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

A hazai földművelésben megmutatkozó kettősség észlelése és tudományos bemutatása nem újkeletű. Már a múlt század elején KÁLLAY FERENC, majd részben az ő felismeréséhez kapcsolódva CSAPLOVICS JÁNOS szembe állítja azt a két szögesen ellentétes gazdálkodási formát, amely egyrészt az Alföldön, másrészt pedig a nyugati és az északi hegyvidéken tapasztalható.¹

E kettősségre utalt a múlt század közepén DIETZ HENRIK is összefoglaló művében;² majd e század 20-as, 30-as éveiben GYÖRFFY ISTVÁN volt az, aki e kettősséget behatóbban tanulmányozta és bizonyos mértékig rendszerezte.³ Újabban TÁLASI ISTVÁN⁴ és BALASSA IVÁN⁵ is visszatértek e kérdésre, de csak a Györffytől meghatározott keretek között.

GYÖRFFY ISTVÁN, bármilyen újszerűek is voltak a maguk nemében meg látásai, e kettősséget mégis csak egyik oldaláról ragadta meg, arról az oldalról, amellyel maga is a legbehatóbban foglalkozott, ahonnan így természetszerűen a kettősség a legközvetlenebbül megmutatkozott, nevezetesen a gabona-termesztés, ill. a szemnyerés oldaláról. Mint ismeretes, Györffy véleménye szerint az alföldi „nomád” gazdálkodásra jellemző,⁶ hogy „1. szabad ég alatt épületek nélkül folyik, 2. a gabonát szénamódra takarják (főleg az Alföld középső részén), 3. főterménye a búza, 4. a magot állattal (lóval) nyomtatják el szérűskertben vagy szántóföldön készített szérűn.”

Újabban azonban a behatóbb vizsgálatok világossá tették, hogy egyrészt a Györffytől említett tényezők korántsem vágnak egybe egy-egy időpontban, ugyanakkor történetileg mindegyik nagyon jól nyomon kísérhető változáson esett át, és pl. a gabona kaszás aratása pontosan meghatározható körülmények között és időben kezdett az Alföldön kialakulni, míg végül e század elején az

¹ A kérdés összefoglalását ld.: TÁLASI ISTVÁN: Kállay Ferenc és az alföldi „nomád gazdálkodás”. Ethn. 1946. (LVII) 13–19.

² DIETZ HENRIK: A magyar mezőgazdaság. Lipcse 1867.

³ GYÖRFFY ISTVÁN: Takarás és nyomtatás az Alföldön. NÉ. 1928. (XX) 1–46, majd Magyarországi Néprajza II. Budapest 1934. 241.

⁴ TÁLASI ISTVÁN: i. m. 13–19.

⁵ BALASSA IVÁN: A magyar földművelés rendszere. A Debreceni 1962. okt.-i Symposiumon elhangzott előadás.

⁶ TÁLASI ISTVÁN: i. m. 13–14.

egész országban általánossá vált. Mindez azonban korántsem cáfolta meg Györffy István alapvető mondanivalóját, hogy ti. a mezőgazdaságunkban két gyökeresen eltérő jelleg tapasztalható, csak arra intett, hogy megnyilatkozási formái másfélék, mint kezdetben gondolták, s ugyanakkor a mezőgazdaság több ágában is fellelhetők.

Mi a kapásnövények, közelebbről a dohány termesztésének tanulmányozásakor tapasztaltuk, hogy a gazdálkodásban mutatkozó kettősség túllépi a Györffytől megrajzolt kereteket, tehát a gabonatermesztés és a szemnyerés körét, és bizonyos mértékben a talajművelésre is kiterjeszthető.

A dohány ugyanis teljesen új növény eddigi növénykultúránkban, és újdonsága megmutatkozott a talajműveléstől kezdve a levélfeldolgozásig minden ponton. Nem is lehet termesztani a hagyományos formákban, de még a gabonaföldek rendszerében sem, hanem mindig azoktól függetlenül, eltérő módon, új formában. Azonban, ahogy ez az *eltérés* a régi gabonatermesztési módtól megmutatkozik, az már rendkívül érdekes számunkra, mivel az mindig szabályos és összhangban van a fent említett kettős jelleggel.

Az északi és nyugati területeken ugyanis, ahol a hagyományos termesztés a nyomásokban folyt, a dohánytermesztés a nyomásokon kívülszabad földeken, kertekben, irtásokban és később az ugarokon kapott helyet. Az Alföldön pedig, amire a tanyás település és gazdálkodás volt a jellemző, a dohányt a tanyákon kívül, önálló településeken, az ún. kertészségekben termesztették. A dohánytermesztésnek ez a két különböző formája, mint említettük, a legszorosabb összhangban van — minden eltérésük ellenére — a vidék hagyományos gazdálkodási formájával. Különösen szembevetendő ez a tanyás gazdálkodású területeken, ahol a dohánytermesztő kertészségek több ponton is egyezést mutatnak a tanyákkal.

Először is — hogy röviden csak a leglényegesebbekre utaljunk — a kertészségek is, akár a tanyák, valamilyen állattartó tevékenység centrális helyéből, nyári vagy téli szállásokból alakultak, ahol a visszamaradt trágya még külön előnyére is szolgált a dohánytermesztésnek. Ugyanakkor a kertészségek is, akár a tanyák, a legszorosabb összefüggésben voltak eredeti kirajzási góccukkal: a mezővárossal, ahol a kertészeknek igen gyakran házuk, lakásuk és hozzátartozójuk is maradt, sőt téli foglalkozásuk egy része is idekötötte őket. A teljes elszakadás csak később és csak folyamatosan következett be, és nem volt nagyobb mérvű, mint ahogy általában azt a tanyai lakosoknál is tapasztalni lehetett.

De talán a legekleatásabb példát a tanyákhoz való hasonlóságra a gazdálkodásuk és településük „nomád jellege” mutatja. Bármilyen meglepő ugyanis, e korai kapáskultúra művelői között igen nagyfokú labilitást, vándorlási hajlamot és települési változékonyságot tapasztalhatunk. Telephelyeik, melyek általában füzészerűen borítottak be egy-egy szárazabb domboldalt, egy-egy helységen belül is több kisebb egységre, ún. „fürbitzekre” tagolódtak,

amelyek azonban idővel erősen átalakultak, deformálódtak. A falu határa is megmásulhatott, települési centruma áthelyeződött, újabb alakot vett fel, más egységekhez kapcsolódott, és a régiektől elvált. Sőt az is előfordult, hogy egyes települések nyomtalanul eltűntek, míg mások egyik évről a másikra hirtelen csak elibénk álltak. Teljes labilitás, települési hullámozás volt jellemző tehát e kertészségekre, különösen keletkezésük kezdeti időszakában.

Ez a települési sajátosság viszont a legszorosabb összefüggésben volt gazdálkodásukkal, amelyre az volt a jellemző, hogy földjeiket, amelyeken dohányt termesztettek, kihasználásuk és kimerülésük után elhagyták, és olyan területeket kerestek, amelyek még termékenyek voltak. Minthogy lakásuk igen kezdetleges és silány építmény volt, újból felépítették a friss föld mellett, mely pár évre újra biztosította a zavartalan dohánytermesztésüket. Szilárdabb építményre nem is igen lett volna mód, hiszen csak bérlők voltak, a tulajdonjog komolyabb igénye és reménye nélkül. De éppen ez a tulajdonnélküliség volt az, ami e speciális területen, a dohánykertek művelésében jóval tovább fenntartotta a régi nomád gazdálkodásnak azokat a kezdeti formáit, amelyek a gabonatermesztésben ez idő tájt már korántsem mondhatók általánosnak.

A közös jognélküliség a kertészeknek egyforma lehetőséget és egyenlő esélyt biztosított, és ezzel alapot adott arra, hogy a földközösségnek említett formái e speciális viszonyok között is tovább fennmaradhassanak.

Természetesen e kertészségek is, akárcsak a tanyák, idővel nagy változáson estek át, és köztük földrajzilag is jól elkülöníthető csoportok alakultak ki. Ezekre most mi nem kívánunk kitérni, csupán arra szeretnénk utalni, hogy a fent vázolt kezdetleges gazdálkodás milyen szívósan élt tovább. Míg a fent vázolt folyamat a XVIII. század első felében, tehát a kertészségek kialakulásának kezdeti időszakában volt jellemző és általános, egyes jelek szerint még a múlt század közepéig is fennmaradt. Így pl. 1846-ban SZONTÁGH GUSZTÁV, a híres mezőgazdász arról tesz említést, hogy már éppen ideje lenne a régi „elavult, nomád dohánytermesztésünknek” véget vetni és valami modernebb formára áttérni.⁷

A fentiekből mindenesetre az világos, hogy az alföldi dohánytermesztés a helyi gazdálkodás általános formáival összhangban állt, és mint dohánytermesztésnek ez a tanyás gazdálkodás adott speciális helyi jelleget, mely erősen eltért az északi és nyugati vidékek kis kertekben, irtásokban, szabad földvégeken folyó dohánytermesztésétől. Ez viszont azt jelenti, hogy a gazdálkodás kettős jellege e speciális kapásnövényen is fellelhető, és ezzel a kettősség érvénye a talajmunkák területére is kiterjeszthető. Sőt, azt is, hogy a fent említett kettősség a magyar mezőgazdaság egészének jellemző sajátossága.

Ha viszont ez így van, akkor nyilvánvaló, hogy nem pusztán a hazai mezőgazdaságban fellelhető sajátosságról van szó, hanem olyanról, ami meg-

⁷ SZONTÁGH GUSZTÁV: Útmutatás az okszerű dohánytermesztésre. Buda. 1846.

található a szomszédos vagy nem éppen szomszédos területek gazdálkodásában is. S valóban e kettősség korántsem marad magyar specialitás, hanem megvan a tőlünk keletre és nyugatra eső területeken is. Keleten a Szovjetunió európai részének déli sztyeppés területei és az északi erdővidékek hozhatók vele párhuzamba,⁸ míg nyugaton — bár erősen módosult formában — az a kettősség, ami M. BLOCH kitűnő könyve óta Franciaországra is nyilvánvaló,⁹ és amely szerint Franciaország egy északibb, kötöttebb, háromnyomású és egy délibb, szabadabb, kétnyomású gazdálkodású területre osztható, és e felosztásnak pontos határa is megvonható. De TULIPE kutatásai óta azt is tudjuk,¹⁰ hogy az effajta kettősség Belgium területén is fellelhető, csak éppen földrajzilag fordított sorrendben: északon van a síkvidékű és délen a dombos vidékű, 3 nyomású gazdálkodás.

Jól tudjuk, hogy az említett egyezések nagyon is csak a fő vonásokra értendők, és nem mindig a kultúra részleteire. Sokszor csak arra, hogy egyfajta kettősség tapasztalható itt is és ott is a gazdálkodásban.

Ez a kettősség nálunk a síkvidéki Alföld és a dombos, erdővidéki északi és nyugati területek különbözőségében mutatkozik meg. De ahogy pl. Franciaországban is a kettéválás korántsem abszolút értékű vonal, és még a déli Provence vidékén is talált TH. SCLAFERT olyan háromnyomású területeket,¹¹ amelyeknek elvileg csak jóval északabbra lett volna szabad előfordulniuk, úgy nálunk is számtalan keveredés és átnyúlás tapasztalható, annál is inkább, hiszen az erdővidékek jellege az irtások következtében állandóan változott, és pl. a síkvidékhez közel eső és korán kitisztított földek elég hamar átmeneti jelleget öltöttek magukra. Kétségtelen, hogy a két területre vonatkozóan nem állíthatunk fel valamilyen abszolút normát, amelyen áthágni lehetetlen, hanem az egyes kultrális elemek cseréje és áramlása szakadatlanul folyt, még akkor is, amikor viszonylagos nyugalom és állandóság volt tapasztalható. De erősebben akkor változhattak a határok, amikor külső hatóerők, mint pl. háborúk, mozdították meg egy-egy táj régi arculatát, pl. gyors erdőtarolással.

Mindezek ellenére az alapvető különbségek, amelyek a síkvidéki alföldi, és a dombos erdővidéki gazdálkodás között megmutatkoztak, a mai napig is fellelhetők. Egyrészt az erdővidéken maradtak fenn a régi irtásos gazdálkodásnak azok a töredékei, amelyek alapján módunk van egy ma már eltűnt erdővidéki gazdálkodást rekonstruálni oly vidéken is, ahol az erdőből ma már alig maradt valami. Ezeken a területeken, voltaképpen a történeti időszakban, az irtásnak azok a formái érvényesültek, amelyek Európa-szerte meglepő azonos-

⁸ B. D. GREKOV: Az orosz parasztság története a legrégibb időkől a XVII. századig. I. Budapest. 1956. 57—58.

⁹ M. BLOCH: Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Oslo 1931.

¹⁰ O. TULIPE: Introduction à l'étude des paysages ruraux de la Belgique. Bulletin de la Société Belge de l'Études géographiques. 1942. 3—26.

¹¹ TH. SCLAFERT: Usages agraires dans les régions Provençales avant le XVIIIe siècle. Les assolements. Revue de Géographie Alpine. 1941. 471—4

ságot mutatnak, mégpedig: a fák gyűrzése, elszáritása és égetése, a csonkok időleges földben hagyása és köztük kapával vagy könnyű ekével való szántás, ill. a gyorsabb, könnyebben irányítható lovak alkalmazása. A sűrű csapadékú helyeken pedig nem pusztán a töredékes recens anyagból és a történeti adalékokból kell e régi kultúrát rekonstruálnunk, hanem akad terület, ahol a mai napig is fennmaradt az irtásoknak bizonyos periodikus időszakban visszatérő és meghatározott rendszere.

Ezzel szemben a száraz, kevés csapadékú Alföldön, ahol a fa is ritkábban és inkább csak az árvizes, öntéses területeken sarjad, már a parlagoló művelés-rendszerben is, a füves erdőtlen síkságon, hamarabb használható volt a nehéz, ökrökkel vont eke. Míg az irtásterületeken még a föld letisztítása után is inkább a könnyű és a lóval húzatott eke divatozott, az Alföldön nem volt ritka, hogy 8—10—12 ökröt is fogtak a nehéz parlagtörő eke elé. S talán nem véletlen az sem, hogy a volt irtásterületeken lelhető fel a mai napig is legnagyobb számban a régi talajművelésnek olyan kezdetleges és az ekés kultúra előtti időszakra mutató eszköze, mint a hanttörő vagy az ültetőfák egyes speciális fajtái.

Nem célunk, hogy most a különbségek szélesebb skáláját is bemutassuk, hiszen csupán nagy vonásokban kívántunk utalni a mezőgazdaságunkban mutatózó kettősségre. Ismételten figyelembe kell vennünk, hogy az egyes eljárások, amelyek a különböző típusokra jellemzőek voltak, idővel keveredtek, illetve a jellegzetes tárgyak és a hozzájuk kapcsolódó munkafolyamatok is alakultak az új igények és követelmények szerint, és a két alapvető kultúra szétválasztása mindig csak a folytonos mozgás és alakulás figyelembevételével történhet meg. Véleményünk szerint e két nagy különbség így is, sőt helyesen csakis így észlelhető, és alkalmas is arra, hogy bennük nagy európai összefüggések is egyúttal felismerhetők legyenek.

ORTUTAY GYULA

KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

1.

1828-ban, húsz évvel a nemzeti szabadságharc és társadalmi forradalom kitörése előtt *Zrínyi* című költeményében VÖRÖSMARTY MIHÁLY így evokálja hősét is, reménytelenül gúzsbakötött nemzetét is:

Néz nyugatra, borús szemmel néz vissza keletre
A'magyar, elszakadott testvértelen ága nemének:
A'könyörű eget, a' földet vizsgálja hiába . . .

A Kelet és Nyugat közé vetett, testvértelen és reménytelen magyar nép költői látomása nemcsak Vörösmarty keserű személyes és nemzeti problémáira utal, nemcsak a nagy költő előd helyzetét akarja jellemezni csupán — visszhangzik ezekben a sorokban elmúlt évszázadok fájdalmas poétai hangja is, politikusaink kemény vádaskodása a környező hatalmak, nemzetek ellen, s megannyi magyar gondolkodó töprengése nemzete sorsán. S a Kelet és Nyugat közé vetettség gondolata elkíséri majd hosszú száműzetésébe Kossuth Lajost is. A magányos magyar nép, az „egyedül vagyunk” IV. Béla és Zrínyi Miklós által megfogalmazott eszméje, a „kereszténység védőpajzsa” fájón-büszke ígéivel együtt, szinte évszázadokon át meghatározta közgondolkodásunk tragikus-pesszimista alaphangját a Kelet és Nyugat közé vetettség dilemmájában. *A magyar nemzeti önszemléletnek tehát egyik lényegi jegye volt a Kelet és Nyugat közötti helyzetünk.* Ne is hangsúlyozzuk tovább a tragikus, pesszimista mozzanatokot, s ne részletezzük a magyar nemzeti magatartásnak olyan, elmúlt jegyeit, amelyek ebből a helyzetből adódtak. (Gondolunk itt az elzárkózó gőg, az „extra Hungariam non est vita” szemléletére, a megalázó kisebbségi érzés jelentkezéseire stb.) Az sem lesz most vizsgálatunk tárgya, hogy a magyar nép e Kelet—Nyugat közötti létében hogyan is jelenik meg már a középkori krónikáktól kezdve napjainkig Európa népeinek szemléletében. A középkori krónikák elítélő formuláitól a pusztai egzotikumot kereső cikkekig

tanulságos vonalat húzhatnánk; azok a tanulmányok, amelyek e formula-rendszereket vizsgálták, azt bizonyíthatták, hogy a rólunk elhangzott külföldi ítéletek csak megerősítették a magyar magányérzést, elszigeteltséget, a sokszor beteges gögöt.

Aligha kell bizonyítanom, hogy költőink, tudósaink, politikusaink ilyen alapvető állásfoglalása, egy kibontakozott közfelfogás a magyarság történeti helyzetéről, valamint a külföld rólunk szóló ítélete a megszülető magyar néprajzi szemléletre is rányomta a maga bélyegét, hatása elvitathatatlan. Egyszer érdemes lesz megvizsgálunk, hogy a magyarság helyzetéről vallott ilyen történetfilozófiai kép, a magyar népről hirdetett külföldi formulák hogyan hatottak néprajzi kutatásaink kezdeteinél, hogyan jelentkeztek például ERDÉLYI JÁNOSnak népköltészetünk keleti vonásairól szóló fejtegetéseiben, mint befolyásolták KRIZA JÁNOSnak az „áttilai székely” népköltészetéről szóló szavait, miként jelentkeznek ORBÁN BALÁZSNak etnogenetikai fejtegetéseiben is, erdélyi koncepciójában is. De folytathatnók a sort és nemcsak néprajzi kutatásunk romantikusainál.

2.

Mai előadásunknak nem ez a célja. Kongresszusunk egész anyagához híven arról kívánunk szólni, hogy a magyar nép történeti-etnikai jellege a Kelet–Nyugat közötti helyzetében mit jelent az európai néprajz számára, s természetesen, mit jelent a magyar néprajzi kutatás számára is. Amikor 1944 nehéz esztendejében folyóiratunkban, az *Ethnographiában* S. ERIXONnak *Európai etnológia* c. cikke megjelent, sokunk vágyakozását és igényét fejezte ki ez a tanulmány. (Ethn. 55: 1–17.) Nem is szólunk arról, hogy Európa békéjére vártunk ezekben a fekete években, hanem a pusztán tudományos érdekre utalnék: a tudományos módszerek, összefüggések végiggondolása mellett ez a tanulmány ismét elénk állította egyik nagy célunkat: a különbségeiben is összefüggő és nagy benső egységet mutató Európa néprajzi összefüggéseinek feltárását. Erről a célról tudományunk le nem mondhat, a nemzeti, népi kultúrákat, az etnikai eltéréseket és organikus összefüggéseket sem érthetjük meg egy teljességre törő európai néprajz kidolgozása nélkül. Aligha illenék, ha most itt felsorolnók azokat a tanulmányokat, monográfiákat, amelyek az európai néprajz egy-egy részletét mutatták fel, és ismerünk nem is egy művet, amely arra törekedett az elmúlt évtizedekben, hogy ennek a gazdagon, ellentmondásosan változatos és egységes Európának a képét felvillantsa, történeti, társadalmi és etnikai törvényszerűségeire, gyökereire rámutasson. MÜHLMANN tanulmányából azt is tudjuk (W. E. MÜHLMANN: *Was ist europäische Kultur?* Kölner Zeitschrift für Soziologie, 4 (1951–52): 267–277.), hogy szerzőnk miben látja az európai, kínai, indiai stb. nagy kulturális egységek közötti különbségek legfőbb történeti-etnikai-társadalmi és ideológiai tényezőit. Nem akarunk most olyan művekkel foglalkozni, mint ARNOLD J.

TOYNBEE történeti-történetfilozófiai monográfiái vagy az olyan művekkel, amelyek a mezolitikum óta tartó európai kontinuitás kérdéseit veszik vizsgálóra (G. W. CREIGHTON), vagy az európai gondolkodás görög—latin eredetét tárják fel (R. B. ONIANS) stb., stb. Elég, ha rámutatunk arra, hogy pl. a néppenék kutatásában Bartók és Kodály nyomán egész iskola nőtt ki, amely a magyar néppenét mindig egész európai, sőt eurázsiai összefüggéseiben vizsgálta, mint különösen SZABOLCSI BENECÉ értékes tanulmányaiban, s ez az iskola nevelte azt a MARÓTHY JÁNOST, akinek *Az európai népdal születése* c. monográfiája (Bp. 1960.) az egyetemes európai látásmód igényével íródott. De sorolhatnám fel a tanulmányokat, kísérleteket és monográfiákat, amelyek arra törekszenek, hogy az ERIXON által sürgetett európai néprajz egyre közelebb kerülhessen a megvalósuláshoz. Ez a mi kongresszusunk legbensőbb célja, s előadásom — bevezetőjeként a többi előadás értékes gondolatmeneteinek — szintén ezt a célt szolgálja egy-két szerény javaslattal.

3.

Előbb még egy közbevetést. Előadásunkban a „Kelet és Nyugat között” kifejezés a magyar nép földrajzi-történeti-etnikai pozícióját s az abból adódó következményeket jelzi. Tudatában vagyunk annak, hogy ez a kifejezés többértelmű, s más népek, népcsoportok is hivatkozhatnak s hivatkoznak is erre a helyzetre. Elég, ha a Horovitz Emlékkönyv tanulmányaira gondolunk (*Between East and West*. London, MCMLVIII), melyek a zsidóság egy sor problémáját fogják össze vagy H. H. SCHAEDEER történeti monográfiájára, amely az eurázsiai történetfejlődés alapjait akarja megragadni. (H. H. SCHAEDEER: *Der Mensch in Orient und Okcident. Grundzüge einer eurasiatischen Geschichte*. München, 1960.) De Kelet és Nyugat közötti helyzetéről szólhat a görög kutató is, a szicíliai s a spanyol is, problémája ez a lengyel, a finn kutatásnak is, a horvát néprajznak. Nem folytatom. Éppen mert más népek kutatói is szembe kell hogy nézzenek e pozícióval és következéseivel, azt gondoljuk, hogy az európai néprajz szempontjából kínál ez a pozíció: „kelet és nyugat között” érdekes megfontolásokat, módszertani és elméleti lehetőségeket.

4.

CSAPLOVICS JÁNOSNAK 1829-ben jelent meg egy neves kétkötetes műve, a *Gemälde von Ungern* (Pesth, 1829). amelynek első része valósággal jelképesen összefoglaló címet visel: „Ungern ist Europa im Kleinen.” Nem véletlen, hogy ugyanez a CSAPLOVICS a magyar és az angol nép összehasonlítására vállalkozik, a kora adta lehetőségek határain belül. (JOHANN V. CSAPLOVICS: *England und Ungern. Eine Parallele*. Halle, 1842.) Ne vizsgáljuk CSAPLOVICS tudomány-

történeti helyét, az ellene feltámadt ellenséges hangokat, elég, hogy a magyar néprajzi gondolkodás első korszakaiban észrevett egy lényeges vonást: a magyar nép komplex európaiságát mind etnikai, mind kulturális tekintetben. Összehasonlító nemzetkarakterológiai, leíró néprajzi megjegyzéseiben már felismeri ennek a gazdag összetettségnek számos jegyét, s tán ez volt az egyik oka — nemzetiségi előítéletekről most nem is szólva —, hogy a romantikus keleti magyarság képzeteiben élők haraggal fogadták jellemzéseit. Mi mégis az ő emlékezetét idézzük, s akár tanulmányunk jelmondatának is tekinthetjük szavait. Mert ha nem is mutatja már hazánk azt a sokszínű etnikai képet, amiről BÉL MÁTYÁS és több követője, kartársa, amiről nyomukban CSAPLOVICS JÁNOS szólhatott, azért *ma is áll a magyar nép kultúrájára* bizonyos értelemben, *hogy egész Európát összefogja számunkra.*

Számunkra a néprajzi kutatás alapvető tárgya ennek a gazdag összetettségnek, komplexitásnak a vizsgálata, arányainak, belső szerkezeti összefüggéseinek és funkcionálásának minél gondosabb ábrázolása. Az a meggyőződésünk, hogy az európai néprajz jó kimunkálása is elválaszthatatlan az ilyen komplex népi, nemzeti „pontok” minél gondosabb vizsgálatától. Az egyik ilyen „pont” éppen a Kelet—Nyugat közötti helyzete miatt a magyar nép kultúrája, etnikai szerkezete.

Szeretnők hangsúlyozni, hogy nem egyedül a magyar néprajzi vizsgálatok jelentenek ilyen kiemelhető, funkcionálisan fontos pontot az európai néprajzi vizsgálatok számára. Ilyen pontok kijelölhetők és ki is kell jelölnünk ezeket a pontokat — Európa más részein is. De talán annyit megkockáztathatunk, hogy Kelet-Európa, Délkelet-Európa népei s közöttük a magyarság, az egyik legtanulságosabb ilyen vizsgálati pontot jelentik. Nem is véletlen, hogy újabban ismét annyira feltámadt az érdeklődés az ún. délkelet-európai kultúrák, népek iránt. A müncheni Südosteuropa-Gesellschaft különböző kiadványai is ezt a fokozódó érdeklődést bizonyítják. Igaz, W. GÜLICH az egyik kötetük bevezetőjében nyomatékosan hangsúlyozza: „Es sollte nämlich nie vergessen werden, dass Südosteuropa in erster Linie ein politischer Begriff ist. (*Völker und Kulturen Südosteuropas*. Kulturhistorische Beiträge, München, 1959: VII.) S bár a kötet a politikai érdek elsődlegességét hangsúlyozza — mint az ilyen típusú kutatások Münchenben is, Stuttgartban is — mégis a tanulmányok a kulturális, történeti elemek összefüggéseit keresik. Inkább a mi kutatásaink körébe vág a *Südosteuropa Jahrbuch* 6. kötete: *Die Volkskultur der südosteuropäischen Völker* (München, 1962.), amely olyan tanulmányokat tartalmaz, mint R. WOLFRAM összehasonlító néptáncstudományát, HEINRICH FELIX SCHMID rövid írását a dalmát népművészetről, s benne a román és szláv népek művelődési szimbiózisát fejtegető sorokat, e kötetben olvashattuk GÜLTEKIN ORANSAY tanulmányát a török népzene olyan rétegéről, amely a nyugati műzenével való összefüggést mutatja, és sorolhatnám még a kötet felvetette példákat.

5.

Mi az európai néprajz eredményesebb kutatásához ezen a körön belül is jelentősnek tartjuk a magyar etnikai, kulturális kutatási „pont” hangsúlyozását. Az a szájhagyományozó típusú paraszti kultúra, amely vizsgálataink tárgya, magában hordozta a M. MEAD által említett „primitive heritage” számos jelét, ugorkori dallamformáktól, sámánisztikus hiedelmektől, mesei epikumoktól kezdve; részese volt annak a kontinuumnak, amely megőrizte az óeurópai kulturális egység nem egy vonását s az erre rátelepülő új meg új európai kulturális örökség jegyeit és a maga teremtette autochton formákat, tartalmakat is. Ha a magyarországi néprajzi, folklórvizsgálatokról és eredményekről beszélhetünk, először arra mutathatunk rá, hogy az eddigi kutatások elsősorban azokat a szerkezeti összetevőket és arányukat tárták fel, amelyek a magyar paraszti kultúrát, etnikai egyéniséget jellemzik e Kelet és Nyugat közötti helyzetében. Az embertani kutatás feltárta azokat a rassz-antropológiai összetevőket, amelyek etnikai csoportjainkra jellemzőek, s csak legutóbb is BÁRCZI GÉZA szép könyve (*A magyar nyelv életrajza*. Budapest, 1963.) világította meg a magyar nyelv történeti fejlődésén keresztül megőrzött belső önállóságát és a beleépült indoeurópai rétegek organikus egységét és gazdag változatait. Már nyelvünk tanulmányozása is arra vall, hogy népünk egyszerre hajlamos hagyományaink szívós őrzésére, a belső önállóság megtartására és a rááramló hatások készséges átvételére, de ugyanakkor organikus átalakítására is. Mutatis mutandis áll ez más népekre is, de különösen kiütő ez a más szerkezetű nyelvek közé ékelt magyar nyelv történetén. S a hagyományt őrző önállóságnak és a készséges áthasonításnak ez a kettőssége megmutatkozik a magyar nép kulturális alkotásainak minden más területén is.

A keleti és nyugati összetevőket szinte minden területen vizsgálták kutatóink. Népdalaink dallamvilágának minden történeti rétegét feltárták a kutatások az ugorkori sirató- és históriás dallamoktól, a primitív hangrendű gyermekdaloktól kezdve a pentaton dallamainkig és az ebbe a dallamrendszerbe épülő nyugati hatásokig, a gregoriánon át s a feudális udvari zene és dallamvilág hatásain keresztül a legkülönbözőbb idegen etnikai ráhatásokig. Csak egy példára utalnék: a *hajdútánc* dallamának és táncformájának problémáira, amit nem is lehet másként tekinteni — az eredetkérdésektől szinte függetlenül —, mint a magyar, a különböző szláv népek, a románság közös alkotásának, ahogy erre SZABOLCSI BENCE utal. S nem lenne érdemes pl. a *hajdú* kérdés történeti és néprajzi kérdéseit a közös bolgár, román, ukrán, szlovák, magyar kutatások körébe vonni? De a keleti és nyugati kulturális rétegek organikus történeti összefonódását mutathatja a ballada, a népmese, a trufa műfaja is, sőt nem is csak maga a műfaj, hanem *nem is egyszer egy-egy balladai, mesei alkotás önmagában évezredek motívumainak, elemeinek szerves összefonódását mutatja*. Nem lenne tanulság nélkül való egy-egy mesének,

balladának s más epikus alkotásnak ilyen történeti motívikai elemzése s természetesen annak a folyamatnak elemzése, hogyan válnak formailag-tartalmailag: esztétikailag a szóbeli alkotásokból egységes művé ezek az elemek. Rámutathattunk pl. a Kossuth-nóta elemzése során, hogy egyetlen kis népdal szövegében is több történeti korszak hagyománya olvadhat a kifejezés teljes formai szépségével egyetlen egységbe.

Folytathatnám a sort. Hiedelmeink, népi ritmusaink, szokásaink, dramatikus játékaink is a Kelet—Nyugat közötti helyzetünknek történeti rétegeit hordozzák és egybefonódásukat mutathatják föl. A boszorkányperek, a fatensek vallatásának formulái, a vallomások tanulságosan mutatták a nyugati eljárasmódok másolását és a magunkkal hozott archaikusabb hiedelmek kapcsolódásait. Az aztán külön is tanulságos, hogy a boszorkányperekhez kapcsolódó archaikus hiedelmeink hogyan élnek tovább, szívósabb az élettartamuk a nyugati vallatások formuláinál. DIÓSZEGI VILMOS kutatásai a hiedelmképzetek, rítusok, DÖMÖTÖR TEKLA vizsgálatai dramatikus játékaink körében az organikussá válásnak ezeket a történeti folyamatait dokumentálják.

6.

Nem tartjuk elegendőnek a történeti rétegek feltárását a népi kultúra egyes alkotási területein, sőt akár egy-egy alkotásában is. Elvégzendő fontos feladat ez a történeti analízis és elválaszthatatlan az összehasonlító elemzéstől. Ezen a téren a megkezdett munkát — egyre jobban kimunkálандó módszerekkel — folytatnunk kell. Az elemzésnek néhány olyan szempontjára szeretnék rámutatni, ami tán ezt a történeti-összehasonlító módszert eredményesebbé tehetné. Anélkül, hogy az összehasonlító-történeti módszerek kritikájába fog-nánk, elég, ha annyit mondunk: a motívumok, típusok ilyen módszerű elemzését tovább kell fejlesztenünk. Az *affinitás* jelenségének kiemelésével egy lehetséges újabb útra rámutattam.

Szükséges az eddiginél szögesebb gonddal vizsgálóra vennünk egy-egy műfajon s a műfaj alkotásain keresztül azokat az *arányokat*, amelyek jellemzőnek tekinthetők éppen egy nép etnikai alkatára. A nyelvtudomány már él a történeti rétegek arányainak feltárásával, a magyar kutatók is. A mesekutatásban gondoljunk csak N. P. ANDREJEV, R. STEELE BOGGS, KOVÁCS ÁGNES kísérleteire. Magunk utalunk e kísérletek, összevetések ingatagságára, a gyűjtések aránytalanságára, nemegyszer az ilyen téren adódó összehasonlítások módszertani veszélyeire. Az aggályok nem jelentik a kutatások elhalasztását. Ahogy szükségesnek tartjuk a nemzetközi és nemzeti típus- és motívumkatalógusok készítését, ugyanúgy szükséges lenne nemzetenként számbavenni az egyes kulturális műfajok, alkotási területek összetételének arányait, történeti és etnikai elemekből kibontakozó arányait. Világos előttünk, hogy ezek

az arány-összeállítások, tabellák, rétegstatistikák hiányosak lesznek, s tán évtizedről évtizedre korrigálnunk kell az újabb gyűjtések, elemzések fényénél. A. AARNE első katalóguskísérlete óta vajon hány korrekciónak vagyunk tanúi? S tudjuk, hogy a katalógusok javítása éppolyan állandó munka, mint az új szótárak készítése.

De ha az európai néprajz összefoglalását valóságos tények és összefüggések alapján egyszer el akarjuk készíteni, akkor vállalkoznunk kell arra, hogy nemzetenként, etnikai egységenként, műfajonként felmérjük az organikusan vagy külsőségesen összefonódott elemek, történeti és etnikai rétegek arányait. Az affinitásnak egy másik törvényszerűsége, rendszere bontakozhatik ki előttünk. Kiderülhet, hogy egy-egy nép, etnikai egység mily erősen őrzi hagyományos formáit és tartalmait, melyek a szívesebben alkalmazott formai megoldások, tartalmi kifejezések, melyik etnikai csoporttól, szomszédos vagy távolabbi néptől vesz át szívesen alkotásokat, megoldási módokat, melyiktől zárkózik el inkább vagy csak fölületes a kapcsolat. Kiderülhet, hogy egy-egy népre milyen történeti korszak hatása volt terjedelmesebb, állandóbbnak mondható, hol mutatkozik a törés, a feledés, milyen műfajok, témacsoportok, formák estek ki az emlékezetből, a kulturális újrateremtő gyakorlatból. Az arányoknak ily elemzése és összehasonlítása szilárdabb alapot ad az egyes típusok és motívumok elemzéséhez, a kibontakozó új műfaji, formai jegyek tettenéréséhez, etnikai, nemzeti rögzítéséhez.

Ezek a kutatások segíthetik elő az európai kultúra néprajzi fogalmának valóságos tartalommal való megtöltését. Különben pusztá elvonás, legjobb esetben néhány tetszetősnek tűnő vonás kiemelése csupán.

7.

Az ilyen arányok felmutatása segít azt is megértenünk, hogy egy-egy etnikai egység, egy nép, nemzet mennyire tudta megőrizni önálló belső stílusát, illetőleg történeti alakulása, a társadalmi fejlődés fokai szerint kultúráját mennyire építi organikusan vagy külsőségesen, mik kultúrájának jellemző jegyei, kifejező, alkotó módszerei. Ma már az összehasonlító irodalomtörténet és művelődéstörténeti kutatás is egyre inkább hangsúlyozza a régi összehasonlító módszerek egyik hibáját: csak a hatás átadását vizsgálták, egy-egy kulturális alkotásban, műben, műfajban megmutatkozó idegen elemeket, motívumokat vizsgálták — mintegy behatoló idegen elemet. Holott az átadás-átvétel folyamatában az átvétel is, maga a folyamat is — és a kibontakozó eredmény is egyaránt fontos. Ezen a területen még kevés volt a mondani-valónk.

S bár más alkalommal erről már írtunk, az összehasonlítás módjára javaslatokat is tettünk az 1956 májusi prágai folklór-konferencián, néhány szem-

pontunkat megismételjük itt is. A magyar művelődéstörténetnek volt egy elmélete: az ún. *bécsi kapu* elmélete. Eszerint irodalmunk, általában kultúránk minden jelentős alkotása a bécsi kapun keresztül érkezett hozzánk (hogy igen sommásan foglaljam össze ezt az elméletet), s az irány egyoldalúságán kívül főként az átvétel kiemelése volt a jellemző e tanulmányokban. A magyar nép csak átvevőként szerepelhetett ezekben a munkákban. A folklór kutatói előtt sem ismeretlen az olyan teória, amely csak az ún. magasabb műveltségű népektől engedélyezi a hatások kisugárzását a többi nép felé. S egy európai néprajz megteremtése előtt ezeket a vitás kérdéseket tisztáznunk kell minden elfogultság, előítélet nélkül.

Elég most néhány tételt leszögeznünk. A magyar műveltség története is bizonyítja (már a honfoglalás előtti korszakok komplex összetevői is!), hogy egyetlen kapun át áramló ráhatások ezt a kultúrát a maga egészében, de elemeinek organikus összetételében meg nem magyarázzák. Európa nemcsak egy kapun lépett be hazánkba. Bizánci, az itt élt avar, s az itt továbbélő, több-fajta szláv hagyomány, az olasz, a francia, a német hatások rétegei, hogy csak néhány legfőbb csoportot említsek a finnugor alapréteg mellett, s a megújuló turk, majd oszmán-török ráhatások csoportjain kívül.

Nem is a közhelyszerű tényre akarunk utalni. S arra sem, hogy hazánkban a földrajzi tényezők is a meg-megújuló kapcsolatokat segítették elő: a Kárpátok hegyrendszere az itt élő népek sajátos gazdálkodási, kulturális formáit, kapcsolatait teremtette meg, ahogy a Duna vízrendszere és részben a Tiszaé is a kapcsolatok bonyolult hálózatának volt földrajzi-gazdasági előfeltétele. Azt sem kell részleteiben fejtegetnem, hogy az európai migrációs folyamatok s az egész nemzeti történetünkön végighúzódó belső migrációs folyamatok, települések mennyire hozzájárultak a magyar etnikai térkép tarkaságához, történeti változékonyságához. CSAPLOVICS elsősorban erre az etnikai tarkaságra gondolt, a migrációs folyamatok történeti-etnikai rétegeire, amikor hazánkat kis Európának nevezte.

Mindez a kulturális alkotási folyamatok alaptényezőihez tartozik. De ránk folkloristákra ez alapok szem előtt tartása mellett mégis elsősorban az tartozik, hogy *az átadás-átvétel folyamataiban a hatás mellett egyenlő rangon vizsgáljuk az áthasonítási folyamatot, annak fokozatait, valamint a megmutatkozó eredményeket, eltéréseket*. S mikor az előbbi pontban a kulturális alkotásokban megmutatkozó idegen vagy áthasonított elemek arányairól beszéltem, ehhez a témához kapcsolódó problémákat feszegettem.

BARTÓK BÉLA népzeneinket és a szomszéd népek népzenejét vizsgálva egy döntően fontos módszertani elvet vezetett be az összehasonlító kutatásokba. Ezt az elvet ki kell terjesztenünk kutatásaink minden ágára, csak akkor lesz az összehasonlításunk valóságos, az alkotások folyamatait egészében megfigyelő. BARTÓK BÉLA ugyanis nemcsak azt vizsgálta, hogy a magyar népzene milyen elemeket, dallamformákat vesz át és illeszt bele a magyar népzene

rendszerébe, hanem az áthasonulás fokait is figyeli s azt, hogy melyik szomszéd néptől vesz át keveset a magyar nép, vagy mi az, amit elutasít, milyen etnikai jellegű dallam, milyen formai elem legyen az, amely következetesen kimarad a magyar dallamvilágból, pedig minden történeti-társadalmi ok lehetővé tenné a hatás megvalósulását. Ezt a kutatási, összehasonlítási elvet szerintünk minden területre alkalmaznunk kell: fundamentális jelentősége van.

A népi kultúra minden ágazatában, minden műfajában vizsgálóra kell vennünk a totális összefüggéseket. Bizonyos, hogy ez a követelmény egy költészeti műfajon belül is hosszú évek s számos kutató áldozatos munkáját követeli. De csak ha kidolgozzuk az autochton fejlődést és viszonyát a környező kultúrákban, a ráhatások különféle rétegeivel való összefüggéseit s ezt sorra kulturális alkotásaink minden ágazatában — akkor mondhatunk lényegeset kultúránk természetéről, jellemző vonásairól. Addig a régi, romantikus nemzetkarakterológiák szövegeit alakítgatjuk vagy egynéhány pozitivisták motívum-összevetésénél állunk meg.

Különösen alkalmas ilyen vizsgálatokra — más európai népegyeniségek mellett — a magyar paraszti kultúra. Éppen azért, mert a honfoglalás előtti történeti, etnikai kapcsolatai, majd megülése hazánkban arra vallanak, amiről tettünk már említést, hogy a nagyon sokféle ráhatások mellett szívósan tudta őrizni etnikai jellegének hagyományos formáit, és az új ráhatásokat organikusán építette be műveltségének formai kifejező eszközei, tartalmi közé. VARGYAS LAJOS tett jelentős kísérletet arra, hogy behozza balladaköltészetünk európai jelentőségét: részint azt, hogy a hozzánk érkező hatásokat egységesen rendezi, másrészt hogy balladánk Európa egyik jelentős kisértője, hatásokat átadó góciát tesz. Bizonyos, hogy van vitatható VARGYAS fejtegetéseiben, a francia—vallon paraszti központ egyoldalú hangsúlyozásában s egyéb részletekben, de vizsgálódásai is arra vallanak, hogy ki kell lépünk az egyirányú hatásvizsgálatok köréből, rámutathatunk arra, hogy Kelet és Nyugat között nemcsak átvevők, hanem közvetítők és alkotók is voltunk. Tanulságosak lehetnek azok a vizsgálatok, amelyek a nyugati mesekincs legáltalánosabban ismert típusainak magyar megjelenési formáit, illetve azok teljes vagy majdnem teljes hiányát mutatják. Az európai mesekincs nyugati redakcióinak ismerjük szinte tükörképszerűen hű magyar változatait, s ugyanakkor vannak mesék, amelyek a mi paraszti hagyományunkban nem jelentek meg. Pedig pl. a Grimm-mesék nagyszámú kiadásain, tankönyvekben, ponyvafüzeteken keresztül eljutottak az akkor még írástudatlan parasztságunkig, több hullámban is.

BARTÓK említ német dallamtípusokat, amelyek csak cseh—morva közvetítéssel jutottak el hozzánk, RÓHEIM állapítja meg, ha nem is kidolgozott formában, hogy hiedelmeink rétegeiben — ahol kései kutatásaiban eljut ő is egy ugor réteg felismeréséig — milyen idegen etnikai hatásnak engedett könnyen a magyarság, milyen etnikai hatásokat utasított el.

Mindez kiragadott példa egy előttünk álló feladat lehetőségeinek és nagyságának illusztrálására. Az összehasonlításoknak ilyen rendszerei tárhatják fel előttünk az európai néprajz lezajlott történeti folyamatait, jelölik ki az egyes műfajok, témák, formák központjait, átalakító, formáló gócait, az összefüggések eleven hálózatát.

8.

S ha arra a társadalmi-gazdasági alapra gondolunk, amely népünk életét s benne a kulturális teremtés rendjét, formáit meghatározta, itt is a magyarságnak Kelet és Nyugat közötti helyzete emelkedik ki. Az újabb történeti kutatások arra vallanak, hogy a feudalizmus kibontakozó rendszere a magyar történetben erősen meghatározott volt belső-ázsiai előzményeitől, s annak társadalmi alapszövetére épül majd rá a honfoglalás utáni társadalmi szerkezet. (BARTHA ANTAL: A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. I. rész. Századok, 97: 261—290.) Ahogy keletkezésében, úgy történeti fejlődése során a rokon-, párhuzamos vonások mellett is nem jelentéktelen eltérést mutatott a nyugati fejlődéshez képest a magyar feudalizmus és benne a különböző társadalmi rétegekből, etnikai csoportokból kialakult jobbágyság és földtelen zsellérség. S tanulságos, hogy ezen az alapon, a kelet-európai parasztság történetéhez hasonlóan, de attól nem is egy pontban eltérően fejlődik parasztságunk. Egy sajátos elkésettség különböző fokozatait figyelhetjük meg a parasztság kelet-európai történetében, ahogyan ezt a fiatal LENIN elsőként oly finoman és gazdag történeti anyagon keresztül elemezte. (A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lenin Művei. 3. Budapest, 1956.) A magyar parasztság társadalmi fejlődésmenetének ezt az elkésettségét ERDEI FERENC is több művében vizsgálta, s rámutatott arra is, hogy az úgynevezett klasszikus szájhagyományozó paraszti kultúra csak ezen az elmaradott társadalmi szerkezeten belül élhette a maga életét. A legújabb történeti elemzések is (NIEDERHAUSER EMIL: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bpest, 1962. és PACH ZSIGMOND PÁL: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Budapest, 1963.) arra vallanak, hogy a magyar parasztság történeti alakulása, társadalmi-gazdasági kötöttségeinek rendszere az elmaradottabb keleti típusokhoz kapcsolódik, s ez meghatározta szolgáltatásainak gazdasági rendszerét, az adóknak és a robotnak még 1848-at is túlélő formáit, az iskolázásban való elmaradottságot, a szigorú kötöttségek rendjét még a félfudális-félkapitalista közelmúlt idején. MIROSLÁV KRLEZSA híres énekmondójának, Petrica Kerempuhnak azért lehet egyik balladás éneke oly ismerős előttünk is, amikor a *Lamentáció az adókról* drámai erejű verssoraiban sorolja a számolhatatlan adók fajtáit, melyek mind-mind a parasztot sújtották. Erről beszélt 1804-ben BERZEVICZY GERGELY a *De conditione et indole rusticorum*-ban, ezt emlegeti JÓKAI egyik életrajzi visszaemlékezésében (JÓKAI MÓR: Életemből. I. 80. Nemzeti kiad. Bpest, 1898.), s KRLEZSA monoton

ritmusára BARTÓK BÉLA egyik kórusa is felel a *botot ! botot !* feljajdító ritmusával, s ezt a keservet zendíti meg az adóterheket panaszolva egyik népdaltípusunk amely műköltői ihletést is magába foglal, az ún. adóról szóló énekek típusa, amint azt DÉGH LINDA kutatásai óta ismerjük. De ne emeljünk ki a társadalomfejlődés, ill. elmaradás tényezői közül egyet-egyet. Ha különböző fokokon is, de az elmaradás egyazon skáláján helyezkedtek el a kelet-európai népek, s a társadalmi elnyomás, a gazdasági kiszolgáltatottság egyaránt jellemzője volt az itt élő népeknek. Ugyanakkor sorolhatnók azokat a társadalmi csoportokat, amelyek már a jobbágyi korszakban közvetítették hazánkban a különböző kulturális szintekről, a különböző népektől áradó hatásokat. Az udvari énekmondók köréből lejutó anyagról nem is szólva, a közvetítő társadalmi rétegek, csoportok egész sorát ismerjük: deákokat, akik a jobbágyi panaszos leveleket is írják, a kisszámú iskolamesterek, az írástudó földtelen zsellérek csoportjait. S a vándorló cselédsors mellett a katonáskodás (a mesemondás, mesetanulás egyik jelentős helye !) külföldön és hazánkban s a XVIII. századtól kezdve az Európát járó munkáslegények, akik körében megszületik a munkás-ének, s hazánkba is eljut rajtuk keresztül az európai munkásosztály gondolatvilága, énekhangja. S a kivándorló, majd hazatérő parasztok, munkások Amerikáról, a tengeren való hajózásról, az idegen életről szóló keserű énekei — cseh, morva, szlovák, román kivándorló énekek s a magyar rokonai — ezek is mind megérdemelnék, hogy európai társaikkal összehasonlítsuk. GUNDA BÉLA írt igen tanulságosan európai vándormunkásainkról, akik a Kárpátok vidékéről indultak el s hozták vissza Európát kicsi faluikba. A paraszti munkás típusok mellett a kapitalizálódás kezdeti idején az ipari munkás is európai vándorútra kelt és tapasztalásait hazahozta.

Mindezzel is csak azt akartuk mondani, hogy a magyar parasztság társadalmi szerkezete eltérő, elkésett fejlődést mutat a nyugatihoz képest, s mégis a közvetítő rétegek állandóan munkáltak Nyugat és Kelet között, s e magyar forgóponton a kulturális közvetítés, újrateremtés, átalakítás kulturális munkája állandó volt. Ami a nyugati kutatót meglepheti s meglepte az elmúlt évtizedekben, az e szájhagyományozó kultúra alkotó elevenségére vonatkozott. A mesemondói újrateremtésnek azt a gazdagságát, amit pl. az írek még ismernek, a nyugati kutatás általában már nem ismerhetett — nálunk még pár évtizede teljes elevenségében megmutatkozott, s még napjainkban is kiváló mesemondókra találhatnak kutatóink. Ez az elkésettsegből adódott szájhagyományozó alkotói helyzet a Nyugat és Kelet közé vetett magyarság néprajzi sajátosságai közé tartozik.

9.

Vázlatunk végéhez értünk. Amíg költőink, történetfilozófusaink, politikusaink számára a Kelet és Nyugat közötti helyzet a magyar tragikum,

magány forrása volt, addig ma már a néprajzi kutatás nem ezzel a szemlélettel tekint múltunkra. Nem feledi a tragikus történeti eseményeket sem, de vizsgálataiban ez ma már nem befolyásolja. Inkább az összehasonlító kutatás egyik legtermékenyebb szempontját találjuk ebben a történeti-társadalmi és kulturális helyzetünkben. Úgy látjuk, hogy a nagyeurázsiai térségben, s ezen belül Európában, a magyar nép egy etnikailag igen érzékeny gócpontot, befogadó és kisugárzási központot jelentett, s jelentette mindenképp az alakításnak, formálásnak egyik érdekes állomását a közös európai hagyományok útvonalán. Tanulságainkat ezért ajánljuk az európai kutatás figyelmébe.

KURT RANKE

(Göttingen)

A NÉPI ELBESZÉLÉSKINCS HATÁRSZITUÁCIÓI

A népi hagyományvilág tanulmányozásával foglalkozó szakember szemében, tudományos aspektusának sokfélesége ellenére, a népi elbeszélések kora és elterjedése még egyre vizsgálati területének legizgatóbb jelenségei közé tartozik. Hisz már az emberiség legrégebb írásai is tartalmazzanak a gazdálkodás, a jog vagy a kultusz szükségleteit szolgáló feljegyzések mellett mitikus, mesés vagy legendaszerű irodalmi szövegeket. E műformák korai kibontakozásának megfelelő tény, hogy mindenütt megtalálhatók. A XIX. és XX. század gyűjtőtevékenységének s a nyomában kiépülő összehasonlító módszernek eredményeként ma már tudjuk, hogy — pusztán néhány körülmény említésére szorítkozva — számtalan mesetípust szinte azonos szövegezésben mesélnek mind az öt világrészben, hogy a világon mindenütt mese szól a holdbeli emberről, asszonyról vagy állatról, hogy az istenek földi vándorlása minden mitológiának ismert motívuma, hogy a túlvilág fenyegető betörésére vonatkozó képzetek mindenütt hasonló vagy szinte azonos mitikus és mondaszerű képekké alakultak, vagy hogy végül az egyszerű kategorikus imperatívuszokat kifejező mondókák az emberiség közös kincsei.

Szakértő hallgatóság előtt nem szükséges a népi elbeszéléskincsnek erre az antropológiai problémájára vonatkozó elméletekkel sorjában vitába szállnunk. Ma már bizonyára mindnyájan osztjuk azt a felfogást, hogy keletkezésük és elterjedésük sokféleképpen lehetséges. Az elbeszéléskincs legegyszerűbb formáinak — tehát a legapróbb meseparányoknak — a teremtményi szellem egymástól függetlenül és bárhol életet adhat, s a szituáció egyszerűsége következtében hasonló vagy akár azonos képekké formálhatja őket. Bonyolultabb motívumkombinációk esetén azonban hajlunk — s joggal — a monogenezis feltételezésére. Ilyenkor — s ez a lehetőség természetesen a generatio aequivoca képleteinél is fennáll — a néptől néphez történő vándorlás szolgál a típusok gyakran világméretű elterjedésének alapjául. Hisz éppen az etnikus érintkezési zónákra vonatkozó legújabb kutatások egyre újra tanúskodnak róla, hogy valójában az ott lakók két- vagy többnyelvűsége, s műveltségük ebből adódó élénk cseréje a határokon át, biztosítja a népi elbeszéléskincs továbbadásának képzelhető legkedvezőbb feltételeit.

Számolnunk kell azonban az elterjedés egyéb lehetőségeivel is. Nagy terekben szemlélve az egyes típusokat, gyakran tapasztalhatjuk tömeges kompakt előfordulásaik mellett a szórványosságot, éspedig az igazi szórványosságot is, amely nem a feljegyzések hiányosságából származik. Ilyenkor nem operálhatunk a hullámmeléttel, hanem egyes tehetséges, többnyelvű emberek ténykedésével kell számolnunk. Bizonyos, hogy minden kor és táj különféle kóborló rendkívüli mértékben járultak hozzá a népi elbeszélések terjesztéséhez.

Hasonló elbeszélők közvetítésével egy-egy mese, trufa vagy legenda messze utakat járhatott be. Ehhez járul még az irodalomnak alig felmérhető befolyása, amely az olvasáshoz értő vágánsok és mulattatók közvetítésével, de a prédikáló papok s később a röplapok, a képmutogatók vásári énekei, a naptárak s végül közvetlenül a könyvek útján is széles tereket vehetett birtokába, s szintén a népig hatolhatott.

A hagyomány és a mozgékonyság e jelenségei valóban meglepőek. Ugyan miféle felfoghatatlan immanens erő rejlik a mítoszok és mesék, mondák és legendák mélyén, hogy ennyi korszakon és világon keresztülhajszolja őket, s hogy a népeket egyre újra megőrzésükre és továbbadásukra ösztönzi? Mit jelenthetett az emberiségnek elmondásuk, kinyilatkoztatásuk a világról és az életről nyújtott képük ideája, hogy nem tudott elszakadni tőlük? Alig akad bármi is, ami hasonló állandósággal dicsekedhetnék: a népek törvényei elmúltak, nyelvük megváltozott, hitük és gondolkodásuk átalakult, mint ők maguk is. Meséik azonban fennmaradtak a sors minden változásán túl napjaink küszöbéig. Érthető, hogy e folyamat különössége a kutatókat egyre újra magával ragadta; az a nem kevésbé érdekes és a kultúra antropológiájának kutatása szempontjából nem kevésbé fontos probléma viszont, hogy a népi elbeszéléskincs jelentős részei stagnálnak, — semmi vagy csak igen kevés érdeklődéssel találkozott.

Engedjék meg azért, hogy néhány futó gondolattal figyelmüket két különösen evidens jelenségre irányítsam e határszituációnak, ahogyan a stagnálásnak e folyamatát nevezni szeretném: egyrészt arra a tényre, hogy az egyik nép elbeszéléskincsének nem éppen a teljessége vándorol a másikhoz, hanem innen és túl sok minden akad el a határon; és másrészt átvétel esetén, amikor egy-egy elbeszélés egyik etnikus egységtől a másikhoz kerül, elmondásában alapvető változások lépnek fel, amelyek a tartalmat, de az elbeszélés értelmét is döntően módosíthatják.

A népi elbeszélések különböző okokból akadhatnak el a határokon. Érthető, hogy mitikus és démonikus mondák olyannyira telve lehetnek tájhoz, etnikai vagy csoportközösségekhez kötött domináns előadási jegyekkel, hogy átvételük egyszerűen lehetetlen. S éppen ez az oka, hogy e mondatkategoróriák nagyobb térben szemlélve áttekinthetetlenek, s mindenekelőtt, hogy — mint az az International Research néhány napja itt Budapesten tartott

bizottsági tanácskozásain világossá vált — rendszerezésük kötelező európai sémáját megtalálni nehéz feladat.

Hasonlóképpen érthető a kultikus és szokásmondák stagnálása is a maguk ritualisztikus birodalmának határain, ha e határok a népcsoport határai-val egybeesnek. Évekkel ezelőtt a Schleswig—Holstein-i néprajzkutatóval, GUSTAV FRIEDRICH MEYERREL, a határszituációk hasonló eseteit állapíthattuk meg a német—dán nyelvhatáron. Az a monda, hogy a házat meg lehet óvni a tüztől, ha a tüzet varázslattal az udvar vagy a föld egyik fájába zárják, s ezért, mint mesélik, mikor valaki hitetlenkedve kidönti ezt a fát, a maga háza azonnal leég — ez a monda csak Jütlandban és Schleswig vele határos területén ismert, ahol a múlt században még dánul beszéltek. Déli irányban nem hatolt tovább, mivel ott az a mágikus feltételezés, hogy a tűz varázslattal csakugyan egy-egy fába volna zárható — hiányzott. Ugyanígy a hazajáró halott mondája is, aki a ház ajtajának egyik dúca alá van bezárva, s valahányszor az ajtót ezen a dúcon zörgetik meg, felkiált: „Lökld meg még egyszer!” — hasonlóképpen csak Jütlandban, pontosan a régi dán—német néphatárig ismeretes s minden bizonnyal a kártevő hazajáró halottak megdúcolásának északon még egyre dívó szokásával függ össze.

Ám az epikus népköltészet más kategóriáiban is újra meg újra találkozunk az összehasonlító mesekutató ilyen meglepő határhelyzetekkel. Számos egész Észak-, Közép- és Kelet-Európában igen kedvelt ördög-trufa teljesen ismeretlen Nyugat- és Dél-Európában. Déli vagy nyugati kultúrlejtőjük többnyire a német nyelvhatárnál végződik, mint például azé a történeté, hogy az ördögnek homokból vagy szalmából kell kötelet fonnia (AT 1174), hogy a házat gyújtják fel, hogy útjában világítson neki (AT 1008), hogy birkózásban legyőzi őt a hős nagyapja, vagyis a medve (AT 1070), hogy forró kásával ölik meg (AT 1131) stb., stb. Hasonló elhatároló jelenségekkel találkozunk a rátótíadák trufái körében is. A levélbe zárt galambok vagy angolnák történetét (AT 1296 B), úgy látszik, csak a németek és a dánok ismerik, a farkas mint csikó esetét (AT 1311) csak az észak- és kelet-európaiak, a kályháét, amely túl sok meleget ad s ezért odébbtolják (AT 1325 A), csak a flamandok, hollandok és németek stb.

Még gyakoribbak a pusztán regionálisan korlátozódó trufa-típusok. Számos hasonló történet akad, amelyet például csak Izlandban vagy csak Litvániában vagy csak Görögországban vagy csak Magyarországon mesélnek, s amelyek a maguk említett autochton birodalmának határait sohasem lépték át. Vendéglátónk, Magyarország, például rendkívül gazdag olyan történetekben, mint — hogy ismét csak néhányat említsek — a feszületé, amelyet egy jégverés miatt megbüntetnek (AT 1324 A*) vagy a bolondé, aki azt hiszi, a rőfögő disznó az ő nevét kiáltja (AT 1322 A) vagy ott egy harmadik történet a gólyáról, akit varjúnak néznek (AT 1319 M*) vagy a bolondos eset, hogy egy ember hájjal keneti a földjét, hogy jó kövér legyen (AT 1231*) vagy

végül az oktalan nő dolga, aki valamennyi edényét szétérti, hogy az új fazék-nak helyet csináljon (AT 1293 A) s sok hasonló. Ha talán e típusok egyikének-másikának elvétele más népeknél is akad párhuzama, ez sem változtat azon a tényen, hogy európai elbeszéléskincsünk jelentős és kiterjedt részei határ-helyzetben vannak.

Mi ennek az oka, hogy ezek a trufák — később még egy harmadik kategóriáról is beszélni szeretnék — nem jutnak túl egy körülhatárolt körzeten, s miért torpannak meg nagytáji elterjedésük során hirtelen és váratlanul valamely nyelv- és műveltséghatáron? Azt hiszem, itt mindennek előtt a nép-pszichológiai mozzanatokat kell fontolóra vennünk, amelyekre a magam részéről ismételten felhívtam a figyelmet¹, s amelyekre WOLFGANG MOHR, a német irodalomkutató is felfigyelt az elbeszéléskincs egyszerű formáiról szóló fejtegetéseiben.² MOHR utal arra, hogy bár annak megfigyelésére, ami „jelentős”, mindenkinek van képessége, s azzal specifikus „szellemi foglalkozásokat” is ki tud váltani; hogy azonban mit és mennyire tart valaki jelentősnek, az az illető személyétől, közösségétől és világképétől függ. Ezt a tételt úgy módosítanám, hogy korántsem arról van itt szó, ami jelentős, hanem egyszerűen arról, ami akceptábilis. A határon túl sok minden azért nem fog „megérkezni”, mert nem értik, mert ott az ehhez szükséges szenzórium hiányzik. Bizonyára MOHR is ezt véli, ha a továbbiakban arról beszél, hogy bizonyos készségre van szükség ahhoz, hogy egy meghatározott trufa-helyzetet trufajellegűnek vagy egy sajátos élcet élcjellegűnek találjunk.

Ugy vélem, ez igen figyelemreméltó körülmény. Mi németek például nagyon differenciált, különböző, szomatikus és pszichomentális szempontból teljesen divergáló alkotóelemekből összenőtt népszövevényt alkotunk ma is, annak ellenére, hogy a sors hatalmai és a civilizáció folyamatai igen nagy tömegeinket hányták-vetették össze-vissza. Mégis, ma is úgy áll a dolog, hogy például a hamburgi azon az élcen, amelyiken egy sváb halálra tudja nevetni magát, éppen csak félrehúzza a száját, mert az ő fülében ez az élc nem hat valami élcszerűnek. Ugyanez áll a szászok és Rajna-vidékiek, a frízek és felső-pfalziak viszonylatában stb. De bizonyára ugyanez áll nagyobb interetnikus területeken is. A magyar ember nagyon gyakran nem fog lángot a svéd élc hallatára, minthogy nincs meg hozzá a mentális készsége; az olasz csak kevésbé érzi trufaszerűnek az ír trufát, mert hiányzik belőle a megértéséhez kellő kongenialitás, a szellemi összehangoltság és lelki ekvivalencia e summázódása, mert — hogy a civilizáció zsargonjából vegyünk hasonlatokat — az adóállomás és az antenna nincs egymáshoz hangolva.

¹ K. RANKE: *Betrachtungen zum Wesen und zur Funktion des Märchens*. Studium Generale 11 (1958). 647—664. p. Uő.: *Einfache Formen*. (Internationaler Kongreß der Volkserzählforschung in Kiel und Kopenhagen. Berlin 1961. 1—11. p.)

² W. MOHR: *Einfache Formen*. (MERKER—STAMMLER: *Reallexikon der Deutschen Literaturgeschichte*. 2. Aufl. 1 Bd. 321—328. p.)

Miért találunk azonban hasonlóan éles határokat a népi elbeszélések olyan kategóriáinál is, amelyeknek nincs ennyi közük a rációhoz (az élé és a trufa ugyanis lényegében a rációnak köszöni létét) — a meséknél? Nagyon érdekes mese például a „sárkányfej a hídon” (AT 300 A), s a szlávok, baltiak, finnugorok, török-tatárok körében nagyon kedvelt; magam eddig közel száz változatában ismerem. Terjedése azonban szorosan a germán nyelvhatáron megszakad. Két változata a kelet-poroszoknál s kettő a sziléziaiaknál nem vehető figyelembe, ezek kétséget kizáróan litván, illetve lengyel eredetűek. Itt egészen éles határhoz érkezünk, amelyen az alapján igen szórakoztató mese nem tudott keresztültörni.

Hasonló eset számtalan adódik. A tápláló kígyókö történetét (AT 672 D) ismerik a balti népek, a lengyelek, a csehek, az oroszok, a szerbek, horvátok. Tőlük nyugatra — teljesen ismeretlen. Az ötletes állatmesécskét a piszkos disznóról és a tiszta halról (AT 137) a balti, a szláv és az ugor népek szelvényében ismerik, a germán, román és kelta népek nem tudnak róla. Mindezt talán e hagyományok szerényebb kora magyarázná? Vagyis hogy még nem volt idejük szétterjedni Európában vagy a világon? Vagy az, hogy még nem kaptak helyet az irodalomban? De hiszen számos mese, amelyet például BASILE, a leghíresebb és legismertebb XVII. századi itáliai mesegyűjtő és költő előadott, megrekedt a mediterrán térségben, mint a harapós libáról vagy babáról szóló (BASILE, Pentamerone V, 1; AT 571 C) vagy a megnyúzott öreg meséje (BASILE I, 10; AT 877) vagy a mirtuszgyermek (BASILE I, 2; AT 652 A), vagy végül Pintos-mauto (BASILE V. 3.). Mediterrán és keleti maradt olyan régi és híres mese is, mint a türelemköve (AT 894), a Nap leánya (AT 898), a Bazilikum-leány (AT 897) és sok más egyéb.

Ismétlem hát a kérdést, miért találunk ilyen éles határokat a népi elbeszélések legköltőibb kategóriájánál, a mesénél is? Talán itt sem érkezik meg sok minden a más pszichomentalis struktúrájú szomszédokhoz? Ezekre a kérdésekre csak esetről esetre lehet, ha ugyan lehet, felelni. Úgy vélem mégis, hogy a mese e határhelyzeteinek sok és jelentős indítókai a népek lelki-szellemi élmény- és alkotásvilágában rejlik. Már ismételtén utaltam arra, hogy a népköltészet egyes kategóriáinak határozott, csak őket illető jelentésfunkciójuk van, és hogy ezek a jelentésfunkciók, nem pedig a formák vagy szerkezetek vagy más fenomenológiai kritériumok magyarázzák mindenkor különbözőségüket, egyediségüket.³ Ha ennek a felfogásnak megfelelően a mesének az volna a funkciója, hogy egy szublimált világot tegyen áttetszővé, amelyben az emberi szívnek minden boldogságra és beteljesülésre való vágyódása és óhaja mitikus-hősies tökéletességgé formálódik, úgy ez álmok kialakulása éppúgy, mint mitikus-mágikus adottságokba ágyazódása annyira etnocentrizált lehet, azaz annyira telve lehet etnikailag megalapozott és körülhatárolt gon-

³ Lásd az 1. sz. jegyzetben megadott irodalmat.

dolati és érzelmi tartalmakkal s egyúttal ilyenekből született képekkel is, hogy egy-egy ilyen elbeszélés vándorlása pszichomentálisan másként struktúrált népekhez már pusztán ezen a tényen is meghiúsul.

Ezek alapján véve csak egyszerű ténymegállapítások, amelyeket azonban mindeddig alig méltattak figyelemre, jóllehet belőlük — ismétlem — a néppszichológia igen fontos jelenségei és problémái szűrhetők le. Engedjék meg azért, hogy fejtegetéseim lezárásaként röviden két különleges esetet hozzak fel példának, két esetet, amelyek számos hasonlóra nézve szimptomatikusak. Ezeket nem az itt tárgyalt határhelyzet jellemzi, hanem azok a rokonjellegű interetnikus módosító folyamatok, amelyekről bevezetőül mint egy másik fontos jelenségről beszéltem. De éppen akkor, ha egy ilyen regionális elbeszélés mégiscsak átnyomul a maga autochton birodalmának határain, és így bizonyos asszimilációkon kell átesnie, különös szemléletességgel mutatkozik meg, mennyire általános érvénnyel jellemzi a népi elbeszéléskincs nagy részterületeit a maguk etnocentrikus jellege.

Évekkel ezelőtt egyik értekezésemben, amely a „trufa és élc mint eltűnési fok” kérdéseivel foglalkozott, már rámutattam a határáttörés ilyen folyamataira.⁴ Az ott idézett „Schemjaka ítélete” vagy mint STITH THOMPSON az 1534. számon nevezi, a „Series of Clever Unjust Decisions” (Ügyes igazságtalan döntések sorozata) című elbeszélést, ez idő szerint tanítványom, ZVI SOFER vizsgálja. SERCAMBINAK, a XIV—XV. század nagy olasz novellaírójának változata szerint tartalma a következő: Landrea, az elbeszélés hőse, talált egy erszényt, s anélkül, hogy kinyitná, visszaadja tulajdonosának, egy luccai polgárnak. Ez azonban azt állítja, hogy az erszényben 100 forint volt, és Landrea ebből tízet ellopott. Elfogatja őt, hogy Luccában törvényszék elé állítsa. Az úton Landrea segít kihúzni egy mocsárba esett lovat, de közben kitépi a ló farkát. Most a tulajdonos is velük megy, hogy szintén panaszt tegyen ellene. Amint egy darabot haladnak, megijed az egyik ló, amelyiken egy asszony ül s leveti magáról a lovasát. Az asszony hat hónapos állapotos, és azon helyben koraszülöttet hoz a világra. Az asszony ura a két panaszoshoz csatlakozik. Hogy életének véget vessen, Landrea Lucca közelében egy hídról a vízbe ugrik, de egy bárkában ülő emberre esik, s így azt agyonüti. Ismét elfogják, s a megölt ember bátyja negyedik panaszosként velük megy. Luccában a bírák a következő ítéletet hozzák: 1. Az erszény a 90 forinttal nem a panaszosé, minthogy az övében 100 forint volt; Landrea tartsa meg az erszényt, amíg a tulajdonos meg nem kerül; 2. Landrea tartsa meg a lovat, amelynek kiszakította a farkát, mindaddig, míg a farok újra ki nem nő; majd akkor adja vissza a panaszosnak; 3. vegye magához az asszonyt mindaddig, míg az tőle ismét hat hónapos terhes nem lesz; és 4. álljon a híd alá egy csónakba, a panaszos pedig vesse le rá magát a hídról.

⁴ Schwank und Witz als Schwundstufe (Festschrift für Will—Erich Peuckert. Berlin 1955. 41—59. p.)

SERCAMBI nem az első feljegyzést nyújtja, az ízes történet már sokkal régebbi, előfordul — s hozzá még gyakran más jogesetekkel is gvarapítva vagy egyedi motívumaira bomlottan és önállósulva — már az indeknél és még korábban a zsidóknál is. Itt, a Bibliában és a Talmudban azonban nem trufa, hanem komolyan vett jogi példa, jurisztikus mese, amelynek háttérében nem rejlik más, mint a régi mózesi talio, amelyről már az Exodus 21,24 is beszél: szemet szemért, fogat fogért. Amikor e jogi történetek más népekhez kerültek, értelmük nem volt világos. Az indeknél például a jogszolgáltatás abszurditásának példái gyanánt fogták fel, s mint ilyenek, furcsa ítéletekről szóló trufákként gyorsan terjedtek el irodalmi és népszerű formában, a Katha Sarit Sagarában például vagy a Jatakákban. Itt tehát az egyik nép igen komoly történetének trufává alakulását az az értetlenség provokálja, amelybe e történet a maga kizárólagos sajátját alkotó jelentésével a másiknál beleütközött. A népek különböző mentalitása — valóban ez az eredete a megtorlás „szemet szemért, fogat fogért” elvére épülő komoly történet trufaszerűvé változásának.

A másik példánk egy leánynak egy szörnyű emberévő női haláldémonnal való látogatásáról szól. STITH THOMPSON ennek az elbeszélésnek a 334. számot és a „Household of the Witch” (A varázsló háztartása) címet adta. Magam készülök monográfiát írni e történetről. A monda — mert nyilvánvalóan ennek kell tartanunk — egész Kelet-Európában szinte minden szláv és balti népnél igen ismert. Magyarországon is gyakran mesélik. Összesen mintegy 90 változatát ismerem. A történet nem jutott el Skandináviába, sem a Balkán déli népeihez, sem pedig Itáliába. Nyugat- és Északnyugat-Európa hasonlóképpen nem ismeri. Eljutott viszont a németekhez. Magam 36 német változatát ismerem, és itt Németországban ismét a történet tartalmának egy igen figyelemre méltó átalakulása következett be.

Az elbeszélésnek bizonyosan Európa keleti része a hazája. Itt található meg ugyanis az az archetipikus, haláltáncszerű vonás, hogy a démon a nőnemű halál, ő a „halálasszony”. Otthona szörnyűségesen fest: kerítésén mindenütt emberi belek lógnak, az ajtó kilincse emberi kéz, a pitvarban vérrel teli sajtárok, a konyhában gyermekek hullóit sütik, a halálasszonynak pedig állatfeje van, amelyet le-levesz és megtisztít a tetvektől. Mikor a megrémült leány elmeséli neki, mi mindent látott, a szörnyeteg széttépi és felfalja.

Kétségtelennek tartom, hogy az elbeszélés háttérében a halál országának valamely régi mítosza rejlik. A haláldémonokat mindenütt hullaevőnek tartják, s házuktáját ennek megfelelő szörnyűségekkel ábrázolják. Charon asztala például kígyógyermek fejével van kirakva, késnek és villának felnőttek kezét használja stb.⁵

⁵ BOLTE—POLIVKA: Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm. 1. Bd. 410. p.

A régi keleti német változatok még teljesen megőrizték ezt az archetipikus haláltáncszerű jelleget. Szinte teljesen hasonlóak a szomszédos litván, lengyel, cseh vagy jugoszláv variánsokhoz. Minél inkább nyomul azonban előre ez a történet nyugati irányban, annál inkább enyhülnek ijesztő vonásai. A vér és a holttestek darabjai eltűnnek, s más mágikus eszközöknek adnak helyet: seprűnek és lapátnak, amelyek egymást verik, táncoló botoknak vagy akár egyszerűen kutyáknak és macskáknak, mint a démoni asszony szolgáinak és szolgálóinak. Ő maga is elveszti apránként utálatosságát, és jöllehet még egyre sötét hangulat nehezedik rá a cselekményre és annak színhelyére, mégis a pusztító démoni színek mindinkább tompulnak, mígnem végül nyugaton a Maina-vidéken és Hessenben az egész történet bohózszerűen felfűjt mesévé válik a véreshurkáról és a májashurkáról, úgy, ahogyan ezt a GRIMM-testvérek a 43. számon „Csodálatos vendégség” címen már 1812-ben felvették a *Kinder- und Hausmärchen* kötetébe. S itt, mint egyéb nyugati német változatokban is, a mese happy endet kap: az ijedt májashurka megszökik a vöröshurka gyilkos házából, mint ahogy más változatokban a leány vagy a vándor is elmenekül a boszorkány házából.

Azok az asszimilációs folyamatok, amelyeket e történet elterjedésével kapcsolatban megfigyelhettünk, rendkívül érdekesek. Nem ugrásszerű, hanem lassú, mintegy lépésről lépésre és vonásról vonásra bekövetkező változás megy itt végbe. Mialatt az elbeszélés Németországon át keletről nyugatra vándorol, megváltoztatja egész habitusát, tartalmát, sőt jelentését is. Egy régi mítosz a halál birodalmáról, egy démonikus halálmonda lassan-lassan mesévé, hozzá még gyermekmesévé, jöllehet még mindig csak 'ijesztő mesévé' fejlődik, hogy ezt az ellentmondással teljes terminust használjuk; de élet elveszti, s amennyire erről egyáltalán szó lehet, egészében megszeli.

Azt hiszem, ez egyúttal az elbeszéléskincs szélesebb határhelyzetének is nagyon instruktív példája lehet. A keleti monda demoniája immár túl sok volt a németeknek; mint valami szűrőn, vonult át a német tájakon, míg végül mesévé alakulva jelenik meg előttünk. Az ilyenféle akkomodációk korántsem elszigeteltek. Számos példát idézhetnék az ellenkező irányú útra is, hogy például kelta motívumok nálunk teljes értetlenségbe ütköznek, hogy — mint ma mondják — „nem érkeznek meg”, s hogy hasonlóan az idézett keleti példához, lassú átalakulás a sorsuk.

Talán mégiscsak említenem kellene, hogy e folyamatok megfigyelése alkalmával közvetlenül a népek alkotó szellemének műhelyébe tekintünk. Ez így talán romantikusan hangzik; az itt tárgyalt asszimilációs folyamatok tényeit azonban nem tudom más néven nevezni. Ezért is voltam bátor figyelmeztetésekre ezekre a jelenségekre felhívni. Remélem, hogy fejtegetéseimből egyet-mást újnak találnak, és hasonló megfigyelésekre indíthattam Önöket.

B. N. PUTYILOV

(*Leníngrád*)

A MAGYAR—SZLÁV FOLKLÓRKAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL

Előadásom a magyar—szláv folklórkapcsolatok bonyolult, hosszú és hozzá kell tennünk, mind ez ideig nem kellően tanulmányozott történetének csupán egyetlen epizódjával foglalkozik. Ennek az epizódnak azonban, nézetem szerint, elvi jelentősége is van — a nemzetek közötti folklórkapcsolatok és egymásrahatások mai problémáinak összefüggésében.

Amikor a tatárjárás és a török hódoltság ellen vívott küzdelmek időszakának szláv történeti népballadáival foglalkoztam, összehasonlító anyagot kerestem e balladákhöz más népek, elsősorban a balkáni népek folklórjában. Magyar kollégám, VARGYAS LAJOS szívességéből megismerkedtem a törökké lett fia rabságába kerülő anyáról szóló magyar néphagyományokkal. Ezeket a rendkívül érdekes néphagyományokat egybevetettem a szláv hagyományok meglehetősen széles körével. A következőkben ezeknek az összehasonlításoknak az eredményeiről számolok be, levonva néhány elméleti következtetést. Ez a beszámoló szükségszerűen vázlatos lesz, mivel az előadás keretei sem arra nem adnak lehetőséget, hogy valamennyire is részletesen elemezzem a megfelelő sujet-eket, sem pedig arra, hogy alaposan kifejtsem érvelésemet. Mindkét feladatnak eleget tettem néhány kiadásra váró, jóval terjedelmesebb munkámban.

Kutatásaimat befejeztem már, amikor megismerkedtem O. SIROVÁTKA cseh kolléga számomra igen érdekes tanulmányával („Az eltűnt janicsár-fiú morva balladája”).¹ Ez a tanulmány igen helyesen mutat rá az egyik magyar mondaváltozatnak a morva—szlovák sujet-vel való közeli rokonságára. Ezt a sujet-t én is, akárcsak a többi kutató, mindeddig csupán prózai formájában ismertem D. RYCHNOVÁ² érdekes munkáiból, most pedig — SIROVÁTKA kutatásainak eredményeképpen — balladaformában is megismerkedhettünk vele. Egyébként ez az új adat közvetve igen hatékonyan alátámasztja a magyar tudósok által már régebben megfogalmazott feltételezést, hogy a magyar

¹ OLDŘICH SIROVÁTKA: Moravská balada o ztračenem synu-janičárovi. „Slovenský Národopis”, ročník XI, 1963. No. 2—3.

² D. RYCHNOVÁ: Turecké války v lidovém podání východní Moravy. „Národopisný věstník československý”, ročník XXXIII, 1953. No. 1—2.

néphagyomány a ballada széttöredezésének eredménye. O. SIROVÁTKA határozottan kihangsúlyozza a magyar és a morva—szlovák változatok rokonságát, ugyanakkor óvatosan szól arról, milyen viszonyban állnak egymással ezek a változatok. A tanulmány szerzője — véleményem szerint helyesen — egyelőre nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a magyar változatok alakultak-e ki a szlovák—morva változatokból vagy megfordítva, mivel ebben az esetben nem elegendő csupán két változatnak az egybevetése. Bármennyire jelentős is a magyar néphagyomány tartalmi rokonsága a morva—szlovák balladával (és a belőle kialakult néphagyománnyal), a kutatómunkának túl kell lépnie a magyar és a csehszlovák folklór keretein, és nem szabad beteljesednie két népköltési alkotás között lehetséges viszony meghatározásában. Amint a tények bizonyítják, a magyar és a morva—szlovák változatok nem csupán egymással vannak rokonságban, hanem összefüggenek egy sor olyan sujet-vel is, amelyek azonban már más népek folklórában fedezhetők fel, s — ami jellemző — e kapcsolatok néha nagyon szorosak, néha többé vagy kevésbé közeli, hogy úgy mondjam, kereszteződő jellegűek.

A magyar néphagyományt három változatban ismerem. Kettő közülük egymáshoz közel áll, a harmadik, mint fentebb már említettem, szinte teljesen megegyezik a morva—szlovák változattal: arról van szó benne, hogyan törnek be a törökök s visznek magukkal egy kisfiút; az anya fia keresésére indul, szoptatós dadának szegődik egy gazdag török gyermeke mellé; bölcsődalt énekelve eszébe jut a saját fia, akit a testén lévő bélyeg láttára felismerne; a gazda meghallja az éneket s mutatja testén a bélyeget, így talál egymásra anya és fia.³ A morva—szlovák változat egy lényeges momentumban különbözik ettől: itt az anya *tudja*, hogy a tulajdon fiánál van szolgálatban, és hogy a gyermek, akinek dajkája lett, az unokája. A dolgok elé vágva megjegyzem, hogy a történet ilyen motiválása az általam ismert többi változat közül szinte valamennyire jellemző; a magyar változatban jelentkező kivétel az eredeti sujet bizonyos széttöredezésének nyilvánvaló jele.

Néhány morva variáns anya és fia találkozásának jóval drámaibb formájáról is tud: a janicsárrá lett fiú részt vesz a portyában és elhurcol egy öreg asszonyt, akiben később a saját édesanyjára ismer.

Mindkét fentebb említett motívum megvan a magyar néphagyomány más változataiban. Ezek azonban több lényeges pontban nem egyeznek a morva balladával. Itt a törökök nem csupán egy kisfiút, hanem egy fiút és egy leányt hurcolnak el, két testvért, édesanyjuk pedig később kerül rabságba (vagy szolgálatba) gyermekeihez, akik időközben — mit sem sejtve testvér voltúkról — házasságot kötöttek egymással.⁴

³ KÁLMÁNY LAJOS népköltési hagyatéka. Szerkeszti ORTUTAY GYULA. I. k. Történeti énekek és katonadalok. Bp. 1952. 143. l.

⁴ Röpülj páva röpülj. Magyar népballadák és balladás dalok. Bp. 1954. 488—489. l. KÁLMÁNY LAJOS i. m. 145—146. l.

Így a magyar hagyományban a rokonok rabulejtésének témája párosul a vérfertőzés témájával, s ez meghatározza a sujet specifikumát. Két erősen dramatikus témának ilyen összekapcsolása jellemző nem csupán a magyar népköltési hagyományra, megtaláljuk azt a szláv történeti balladákban is.

Megjegyezhetjük azonban, hogy a vérfertőzés motívuma a különböző népköltési alkotásokban különböző helyet foglal el: egyszer sujet-képző és sujet-meghatározó szerepe van, másszor nyilvánvalóan széttöredezett formában van jelen vagy pedig teljesen nullára korlátozódik a jelentősége. Megléte az adott dalban nem mindig jogosult. Néha olyan benyomásunk támad, mintha egy motívum fokozatos leküzdése menne végbe, s látszik, hogy a néphagyományban nem is olyan könnyű egy-egy motívumot kiirtani. Ez a különböző népek folklórába tartozó egész sujet-csoport a belső kapcsolatok sajátos rendszerét s igen érdekes egységet alkot. Ezenkívül mindegyikük valamilyen e csoporton kívül eső s ezt történetileg megelőző műalkotás-rendszerrel is kapcsolatban van. E kettős kapcsolatok szemszögéből nézve valamennyi ismert balladát és néphagyományt (mely utóbbiak végső soron balladákra vezethetők vissza) úgy is vizsgálhatjuk, mint egy közös témának és a közös motívumok összességének művészi kidolgozásában kimutatható különböző történelmi fokozatokat és különböző nemzeti formákat. Közös voltuk azonban nem jelenti azt, mintha valamilyen egyetlen forrásuk lett volna, s a sujet-k fokozatos migrációja következett volna be. A rokonság magyarázatát történeti-tipológiai elemzés alapján adhatjuk meg.

A folklórjelenségek történeti-tipológiai rokonságának kérdését általános módszertani síkon V. M. ZSIRMUNSZKIJ⁵ dolgozta ki igen elmélyülten. Számos, a közelmúltban megjelent tanulmány meggyőzően bizonyítja a történeti-tipológiai rokonság döntő szerepét a hőseposzban. A történeti-tipológiai módszer elveinek alkalmazását az általam vizsgált anyagra teljes mértékben lehetségesnek tartom.

A tipológiai rokonság előfeltétele a történelmi valóság, a társadalmi élet, az emberek mindennapi élete, lelki alkata és világnézete terén megnyilvánuló hasonlóság; a tipológiai rokonság a különféle népeknél végbemenő folklórfolyamatok azonosságára épül: ez az azonosság egyaránt megmutatkozik a sujeticában, a képrendszerben, a költői nyelvezetben éppúgy, mint a műfaji sajátosságokban és a művészi szerkezetben.

Azok a történelmi és életkörülmények, amelyek között a magyar néphagyományok (s az azokat megelőző balladák), valamint a szláv balladák és néphagyományok kialakultak, mind a magyar nép, mind pedig a szláv népek esetében sok tekintetben hasonlítottak egymásra: élet az idegenek rabigájában, a tatárok és törökök gyakori betörései, a falvak feldúlása s a rabulejtettek elhurcolása, az ennek során véghezvitt kegyetlenségek, asszonyok és lányok

⁵ V. ZSIRMUNSZKIJ: Narodnij geroicseskij eposz. Szravnitel'no-iztoricseskije ocserki. M.—L. 1962.

elrablása, a kiskorú foglyok törökké nevelése stb. Ebben a korban minden leigázott s a leigázás veszélyének kitett nép a nemzeti szolidaritás és hűség álláspontját, az idegen igával szemben érzett kibékíthetlenség közös álláspontját foglalta el.

Az élethelyzetek és azok népi értelmezése művészi módon reprodukálódik azokban a balladákban, melyekben a leglényegesebb tartalmi vonások közösek a különböző népek folklórában. E balladák rendszerint a hódítók áldozatául esett egyetlen család tragédiájáról szólnak. Bennük a sujetikai helyzetek hasonlósága, a motívumok és eszmék azonossága, a valóság értelmezésének egysége egyenesen megdöbbenítő.⁶ Ugyanakkor e balladák alapvető többsége a nemzeti alkotótevékenység terméke. Ezt a tényt természetesen nem csupán a történelmi előfeltételek és az életkörülmények közössége s a népi tudat azonos irányú volta magyarázza.

Magyarázza az is, hogy az élettől nyert benyomások művészi feldolgozásának folyamata a folklór esztétikájának törvényszerűségei szerint ment végbe, ezek pedig sok tekintetben közösek azokra a népekre vonatkozóan, amelyek a társadalmi fejlődésnek megközelítően azonos szakaszán állanak. E törvényszerűségekkal összhangban sok olyan népballada, mely családok tragikus sorsát mondja el, véletlenek szörnyű összejátszásán, váratlan találkozások és kései egymásraismerések motívumain alapul, az élet tipikus helyzetei a végletekig kiéleződnek ezekben a balladákban, s nagy adag fikció és valószínűtlenség kíséretében öltönek művészi formát.

A folklórban a tipológiai rokonság fontos előfeltétele a közös művészi (beleértve a sujetikai, de nem kizárólagosan a sujetikai) hagyományok megléte.

A folklór-sujet a valóság tipikus jelenségeinek a népi alkotótudat prizmáján való megtörése eredményeképpen alakul ki, ez a művészi tudat pedig a megelőző sujetikai hagyományokra támaszkodik. A művészi hagyomány az újjáteremtés sajátos anyaga: újra meg újra átdolgozzák, átötvözik, tagadják, de nyomait törvényszerűen mindig fel lehet fedezni. A hagyománykapcsolatok megvilágítása megadja a lehetőséget, hogy megértsük az új jelenségek forrásait és geneziséit, megértsük, hogy az új művészi jelenségek miért éppen ilyen vagy olyan sujetikai formát kaptak, megmagyarázzuk ezek belső tartalmi logikáját és felismerjük az egyes művek közti kapcsolatok jellegét.

Pontosan az ilyen folklórjelenségek sorába tartozik a gyermekei rabságában levő anya sujet-ciklusa. A ciklust jellemző vérfertőzősi motívumok, melyek a megrajzolt helyzet drámai feszültségét fokozzák és elősegítik a fő balladatéma mélyebb kibontakozását, a népköltészetben mint sujet-képző

⁶ Ld. erről bővebben B. N. PUTYILOV: Tipologiceszkaja obscsnoszt' i isztoriceszkije szvjazi v szlavjanszkij pesznjah-balladah o bor'be sz tatarszkim i tureckim igom. „Isztorija, fol'klor, iszkussztvo szlavjanszkij narodov. Dokladi szovetszkij delegacii. V. Mezsdunarodnij sz"ezd szlavisztov.” Moszkva 1963.

motívumok jóval az idegen hódítók ellen vívott küzdelmek korszaka előtt kialakultak, és nagyszámú mitológiai, mesés vagy epikus tartalmú népköltési alkotásnak szolgáltak alapjául. A testvérek vérfertőző kapcsolatának sujet-i az európai népek folklórjában az idegen hódítás témájától függetlenül voltak meg, s ősrégi családi és élethelyzetet tükröztek. A feudális valóság új történelmi körülményei között ezek az archaikus sujet-k nem tűntek el, hanem átfarmálódtak ezeknek az új viszonyoknak megfelelően. Az átfarmalódás egyik útja az incestus motívumának az idegen hódítás motívumával való összefonódása volt. Az általunk ismert balladák és néphagyományok figyelmes elemzése felfedi ennek az összefonódásnak a nyomait, az egybeforrás sajátos sebhelyeit, azonkívül megőrződtek a korábbi sujetikai értelmezés nyomai.

Az archaikum konzerváltsági foka és a hagyomány átdolgozásának mértéke szempontjából az általam ismert valamennyi történelmi sujet-t meghatározott rendbe lehet elhelyezni. Ez a rend elméletileg rekonstruálja a hagyomány művészi átfarmalódásának feltételezhető fázisait, és felfedi a kapcsolatot a különböző nemzeti változatok között. Rögtön hozzá kell azonban tennem, hogy ez a kapcsolat nem genetikai (bár néhány másodrendű esetben talán fel is vethetjük a kölcsönvétel kérdését), hanem tipológiai. Hogy ez mit jelent, igyekszem világossá tenni előadásom végén. Áttérve a ballada-sujet-k sorrendjének elemzésére, meg kell jegyezni, hogy ez a sorrend valószínűleg nem lesz teljes, hiszen, úgy gondolom, nem ismerjük valamennyi nemzeti változatot.

Az anya gyermekei fogságában sujet-lánc első és legarchaikusabb láncszemének a házastársakká lett gyermekekről szóló bolgár balladát tartom.⁷ Ebben a török iga körülményei (portya és rabságba hurcolás) csupán kiinduló motiváció, amely szemmel láthatóan valamilyen korábbi, a gyermekek eltűnését másképpen magyarázó motiválás helyébe lépett; a ballada tartalmi alapja egy vérfertőző házasságnak a története, s az, hogy ezt hogy fedezi fel a házastársakká lett gyermekek anyja. A ballada olyan motívumai, mint: az ifjú keresi szíve választottját, aki mint később kiderül, eddig fel nem ismert húga, a vérfertőző házasságból született gyermek szörnynek ábrázolása, majd meggyilkolása stb. igen régi hagyomány felé vezetnek bennünket. A bolgár ballada az egyik legkorábbi kísérlet az incestus archaikus sujet-jének a török iga drámai körülményeihez történő alkalmazására.

A második láncszemet a magyar néphagyomány alkotja abban a változatában, amely az incestus motívumát tartalmazza. A séma közös a bolgár balladával, az egyes epizódok kimunkálásában is van néhány még közelebbi rokonság (pl. a gyermekek elrablása és házasságuk; a titkolt rokonság kiderítése a bölcsődal nyomán; egymásra ismerés a testen viselt bélyegek nyomán

⁷ A változatok felsorolását ld.: Pregled na bŭlgarszkite narodni pesni. Pod redakcijata na SZT. ROMANSZKI. „Izvestija na Szeminara po szlavjanszka filologija pri Univerzitetu v Szofija”, V. k. 1925. 515–516. VI. k. 1929. 150–151.

stb.). De vannak lényeges különbségek is, mind az egyes epizódok elmondásában, mind pedig a sujet általános értelmezésében. A magyar néphagyományban minden, ami az incestus motívumával van kapcsolatban, mintegy el van tompítva, és immár nem játszik lényeges szerepet. Jellemző például, hogy a magyar hagyomány hallgat róla, hogyan reagálnak a házastársak a rokonság felismerésére, és nem beszél az incestus következményeiről sem. Ezzel szemben azok a motívumok, amelyek közvetlenül kapcsolatban vannak a török rabság témájával, határozottan előtérbe kerülnek. A magyar hagyományban a fő helyet a hitszegő gyermekek és a nemzeti méltóságot, a szülőföld iránti szeretetet híven őrző anya közötti konfliktus foglalja el. Itt jelenik meg a janicsárrá lett fiú egy drámai epizódban: ő hurcolja anyját török rabságba, s ő úz belőle gúnyt útközben. Ebben a relációban értelme van, hogy a nemzeti érzés diadalt arat a családi kapcsolatok felett: az anya képtelen elviselni, hogy elszakították hazájától, s gyermekeit otthagyva hazamegy. Végül pedig ebben a változatban van meg az egész balladaciklus szempontjából olyan fontos eszmei gondolat a vérségi kapcsolatok tartós voltáról; időlegesen szét lehet tépni ezeket a kapcsolatokat, de véglegesen megsemmisíteni nem lehet őket, bennük öltenek testet az idegen igával szembenálló sokkalta egyetemesebb népi kapcsolatokat.

Bár a bolgár balladával összevetve a magyar hagyomány a maga egészében jóval későbbi keletű, van benne legalábbis egy nagyon archaikus részlet: az anya megjelöli gyermekeit, még mielőtt a törökök rabságába hurcolnák őket, bélyeget tesz a testükre, amelynek alapján később felismeri őket.

A harmadik láncszemet a Mihály vajdáról szóló bolgár ballada alkotja.⁸ Ez klasszikus példája a komor drámai feszültségű és elbeszélésmódjában nagy energiájú szláv történeti balladának. Nem mondja el a gyermekek elrablásának és törökországi életüknek a körülményeit, a sujet-ciklusnak mindjárt egyik legdramatikusabb epizódjával kezdődik: a janicsár Mihály vajda részt vesz egy bolgár falu ellen intézett rajtaütésben, és rabságba hurcolja a saját anyját és hűgát anélkül, hogy felismerné őket. Hűgát feleségül veszi, édesanyja a gyermekek dajkája lesz. A cselekmény a továbbiakban a már ismert séma szerint alakul: az öregasszony altatódalt énekel, benne felfedi a rokonság titkát, Mihály vajda hallgatja a dalt, megtudja, mit tett, és bocsánatot kér édesanyjától. A testvérházasság motívuma ebben a balladában kissé mesterséges betétként hat, mintha a balladaénekes ezzel kívánná fokozni a helyzet drámaiságát. Voltaképpen pedig a tradíció ki nem küszöbölt nyoma ez a motívum. A bonyodalom alakulásában nincs meghatározó szerepe, jelenléte megtöri a ballada egységét, a tartalom általa valamilyen végig nem mondott elemmel bővül. Gyökere és eredeti értelme csak összehasonlítások útján fedhető fel.

⁸ Változatok: ANNA DIMITROVA—MIROSLAV JANAKIEV: Predanija za isztorieseski lica v bolgarszkitе narodni umotvorenija. „Izvestija na Szeminara po szlavjanszka filologija pri Universziteta v Szofija”, VIII—IX. k. 1948. 734, 975. sz.

Magától értetődik, hogy a hagyomány átdolgozásának következő fázisa az incestus motívumának teljes eltűnése, mert az már feleslegessé vált. A morva — szlovák néphagyományban (s a hagyományt megelőző balladában) éppúgy, mint az annak megfelelő magyar néphagyományban a két gyermek — fiú- és leánytestvér — elrablásának az incestus megelőző motívuma hiányzik, ebben csupán egy elrabolt fiúgyermekről van szó s szerencsétlen édesanyjáról, aki fiát keresve annak rabságába jut. A sujet a teljes befejezettség érzetét kelti, történelmi és valóságHITELE megvan, a fikció aránya jelentékeny mértékben csökken benne, s megtelik a mindennapi élet reáliáival.

Ez az egyik szála a sujet-fejlődésnek, ha a különböző népek folklóradatait szemügyre vesszük. De a fejlődés nem egy úton haladt, különböző elágazásai vannak, amit a népek életében előfordult konfliktusok sokrétűsége, a népi élmények és a konkrét művészi feladatok sokfélesége váltott ki, más-résről pedig a hagyományok lehetőségei indokolnak.

Azok mellett a sujet-k mellett, amelyekben az incestus motívuma fokozatosan elhalványul, tovább alakulnak olyan sujet-k, amelyek ezt a motívumot tartósan megőrzik. Így néhány olyan balladában, melyek expozíciójukban a Mihály vajdáról szólóhoz hasonlítanak, a „fiú- és leánytestvér” alaphelyzet előtérbe kerül, az anya pedig, mint a dal szereplője, nem lép színre. Több érdekes történelmi balladában a cselekmény magvát képezi a törökké lett ifjúnak szláv hűgával való véletlen találkozása s a megelőzőtt vérfertőzés epizódja (az ifjú elrabolja vagy rabszolgapiacon vásárolja meg hűgát; ritkábban fordul elő az az eset, hogy kiszabadítja hűgát a rabságból, de akkor már ő maga sem janicsár, hanem szláv vitéz, óriás stb.).⁹ Be lehet bizonyítani, hogy ezek a balladák az incestusról szóló jóval régebbi sujet-kel vannak kapcsolatban.

A teljesen törvényszerű sujetikai leágazás érdekes példája „Az anyós veje rabságában” ballada.¹⁰ Ha a részleteket figyelmen kívül hagyjuk, csupán szereplői rokonsági kapcsolatainak megváltozásában különbözik Mihály vajda balladájától. Mihály fiú és testvér, akit valaha elragadtak és idegenben nőtt fel. A neki megfelelő személy a fentebb említett balladában egy tatár: először elrabol egy leányt, akit később feleségül vesz, majd elrabolja az anyját.

A vérfertőzés témája nagyon egyszerűen küszöbölődik ki. A fennmaradt szövegek figyelmes elemzése azonban azt a feltételezést sugallja, hogy közvetlen előzménye ismerte az incestus témáját, s e téma — bár igen halvány — nyomai magában a balladában is kimutathatók.

„Az anyós, veje rabságában” a tradíció sajátságos, nagyon ökonomikus és ugyanakkor művészi vonatkozásban igen hatásos átformálódását demonst-

⁹ Az idevonatkozó adatok összefoglalását ld. fentebb idézett munkámban: „Tipológiai közösség és történelmi kapcsolatok a szláv balladás dalokban.” 430–433.

¹⁰ Isztoriceszkije peszni XII–XVI. vekov. Kiadásra előkészítette B. N. PUTILOV és B. M. DOBROVOL'SZKIJ. A SzU. Tud. Akad. kiadása, Moszkva–Leningrád 1960.; Isztoriceszkije peszni maloruszkogo naroda, sz ob”jasznenijami VL. ANTONOVCSA i M. DRAGOMANOVA. I. k. Kiev 1874.

rálja; ez az átalakulás új életre kelti az egész ciklus tartalmát alkotó népi művészi gondolatot.

A ballada-általam bemutatott különféle nemzeti változatai meglehetősen bonyolult fejlődési folyamat fő vonalait szemléltetik. Ez a fejlődés párhuzamosan következett be a különböző népek folklórjában. Feltételezhetjük, hogy ez a fejlődési folyamat nemcsak hogy sajátos módon ment végbe az egyes népköltési rendszerek határain belül, hanem azt is, hogy e határokon belül nem vált akárcsak többé-kevésbé is befejezetté. Azt az egységes, következetes, logikus és meglehetősen egyirányú láncolatot, amit a sujet-k át- és újjáalakulásában megrajzoltunk, valószínűleg egyetlen nép folklórja sem ismeri, azaz a nemzeti kereteken belül a folyamat ugrásszerűen ment végbe. A közbülső etappe-ok vagy elfelejtődtek, mert kerek művészi megformálást nem nyertek, vagy teljesen kimaradtak.

Az általunk megrajzolt kép, amely bizonyos határokig hipotetikus, mégis teljesen materiális és objektív, s egy sor nép népköltészetének terjedelméig a reális eredményeknek megfelelő.

A folyamat nemzetközi jellegű volt, de konkrét kifejezést mindig nemzeti művészi formákban kapott. Az általunk ismert valamennyi formának kölcsönös összefüggésükben, történelmi fejlődésükben való vizsgálata, a folyamatot jelző elágazások megállapítása lehetővé teszi, hogy kielégítően megmagyarázzuk mind az egyik vagy másik változat keletkezésének s az azokban foglalt művészi sajátosságoknak (beleértve a különféle homályos helyeket és ellentmondásokat is) az okait, mind pedig az egész kiterjedt ciklus általános eszmei és történeti értelmét.

A gyermekei rabságában levő anyáról szóló magyar néphagyományokat teljesen csupán a szláv adatok fényében érthetjük meg. Ugyanakkor ezek a magyar néphagyományok kulcsot adnak a kezünkbe egy, a szláv területen ismert egész folklórciklus történetében meglevő sok lényeges momentum értelmezéséhez. Az összehasonlító elemzés lehetővé teszi azt is, hogy választ adjunk a szláv és a magyar verziók közötti kapcsolatok jellegének kérdésére: ezek a kapcsolatok nem genetikaiak, hanem a folklórban ható tipológiai azonosság törvényének eredményei.

A HŐSKÖLTÉSZET TRADÍCIÓI GRÚZIÁBAN

A grúz népi alkotókészség eredményei között jelentős helyet foglal el a hősköltészet. A grúz nép múltja a líro-epikai népkölteményekben nem hősie idealizálás formájában tükröződik; a líro-epikai népköltemények, a hőseposzoktól eltérően, nem idealizált valóságot festenek. A heroikus tartalmú líro-epikus dalok, akárcsak a históriás énekek, nem a művészi kitaláláson, hanem valóságos tényeken alapulnak. A históriás énekek és a hősdalok között a különbség a szüzsék, fabulák alapjául vagy a művek tartalmául szolgáló valóságos tények értelmezésében van. A grúz hősköltészet fogalmába olyan énekek tartoznak, amelyek különféle körülmények között, különböző időben keletkeztek.

A hősköltészet tematikailag igen sokrétű. A hősie tartalmú népköltemények nagyobbik része a grúz népnek idegen hódítók ellen vívott harcáról szól. Sok hősköltemény irányul a társadalmi elnyomás ellen. A hősköltészet fogalmába tartozik néhány vadászdal is. A hősköltészet jelentékeny részét alkotják a siratóénekek. A népköltészet e műfajától nem áll távol néhány szerelmi tematikájú dal sem.

A grúz népi hősköltemények lényegében realisztikus jellegűek. Néha mitológiai motívumok is előfordulnak bennük. Néhány népi hőskölteménynek megtaláljuk az analógjait és párhuzamait a nemzetközi folklórban.

A grúz hősdalok többségének, különösen az aforisztikus műfajba tartozóknak nem rajzolhatók meg földrajzi és etnográfiai határai, objektíven teremtik újjá a dolgozók vágyait kifejező hős eszményképét. Ebben rejlik a grúz népi hősköltészet internacionális jellege.

A grúz népi hőskölteményeket a társadalmi funkció sokrétősége jellemzi és a hősdalok szoros kapcsolata más költői műfajokkal. A hősdal elmaradhatatlanul végigkíséri a grúz embert munkájában, pihenésében, örömeiben és bánatában. A grúz nép történelmi sorsa eleve meghatározza a hősköltemények tartalmának és előadásmódjának összefüggését a munkadalokkal, a szokásköltészetrel, a bölcsődalokkal, a szerelmi lírával és a siratóénekekkel, s ez viszont meghatározza a hősköltészet gazdagságát, sokszínűségét és társadalmi funkcióinak sokrétűségét. A hősköltészetnek a legrégebb időktől fogva sajátos-

sága a menetdal-funkció. Viktoria lakóinak csata előtt és a csata befejeztével járt haditáncai, a dajakok hasonló jellegű pantomimje, a thrákok Xenophón által is említett pantomimszerű haditáncai és más tények¹ alapot adnak feltételeznünk, hogy a költői szó születésének pillanatától fogva a hadi- és hőselemek biztos talajon fejlődtek. A menetdaloknak Grúziában régi és makacsul továbbélő hagyományaik vannak. Az évszázadok során a megszámlálhatatlan ellenség ellen küzdő grúz nép körében a hadjáratok sajátos kultusza alakult ki. A hadjáratokkal összefüggő grúz ritusokat és a velük kapcsolatos dalokat jól jellemzi műveiben A. Kazbegi XIX. századi grúz költő. „Heviszberi Gocsa” c. regényében a társadalmi igazságtalanságok ellen felkelő nép hadbavonulása előtt a „Gergetula” c. dalt énekli. Az író a következő szavakkal jellemzi a hadiceremóniát: „Minden község, minden falucska szélén izgatottan gyülekeztek az emberek a maguk zászlaja körül; a szél csendesen lobogtatta a színes selymet.

A harang tovább kongott. A néptömegek megmozdultak. A 'Gergetula' sodró dallama zengett. Ezer torokból áradt a dal, és dübörgött, mint a mennydörgés; egy emberként kapta le mindenki a fejrevalóját.”² Ugyanebből a szempontból figyelmet érdemel a hegyilakók gyülekezésének leírása az „Elgudza” c. regényben. A nemzeti felszabadulásukért vívandó harcra összegyűlt hegyilakók a hadizászlók megszentelése előtt hősdalt énekeltek, „amely a dalolók szíve legmélyéből tört elő és mint a mennydörgés szállt a levegőben. . . Mindenki térdet hajtott a szent zászlók előtt, melyek nem egyszer járták már meg a csatamezőt és nem egy alkalommal kerültek vissza onnan győzelemmel és dicsőséggel övezetten”.³ Grúzia hegyvidékein katonai szent helyek is vannak. Hevszuretiában, mint N. Urbneli közli, e szent helyek között a legjelentősebb a Gúdani kereszt. A hevszurok hite szerint maga a csata kimenetele is ennek a keresztnek az akaratától függ. Ezt fejezik ki egy hevszur ének szavai is:

A hevszurok bátrak a harcban,
Így rendeli a gudani kereszt.⁴

Mint N. Urbneli közli, a psavok körében hasonló jelentősége volt a Lasaroi keresztnek. A psavokon kívül engedelmeskedtek neki a hevszurok és a tusinok is. Illusztrációképpen egy részletet közöl N. Urbneli egy hevszur népdalból („A tusinok, a hevszurok, a psavok Lasarira esküdtek”).⁵ Rituális jellegű volt a Lomiszki kereszt önálló dallamú hősies menetdala is: „Khorasszan ellen indultunk hadba mi, lomiszki oroszlánok.” A hősköltészet rituális és menetdal-funkciójára utal a zászlótartóról szóló dal is, mely „A kereszt körül-

¹ A N. VESZELOVSKIJ: A legrégebb költészet szinkretizmusa és a költői műfajok differenciálódásának kezdete. Összegyűjtött művek I. 1913. 236—240. l.

² A. KAZBEGI: „Heviszberi Gocsa.” Grúz próza II. 1955. 445. l.

³ A. KAZBEGI: Művei I. 1948. 94—95. l. (grúz nyelven).

⁴ N. HIZANISVILI: Ethnográfiai cikkek. 1940. 104. l. (grúz nyelven).

⁵ Uo.

hordozásának” szokásával van összefüggésben. V. Gaburi értesülése szerint az éjszakai virrasztás vagy a kereszt körülhordozása alkalmából a zászlótartó tiszteletére éneklik a következő dalt:

Becine zászlótartónak íjjat és nyilat készítenek,
Vállára választott szarvas agancsából készült nyilat akasztanak.⁶

V. Bardavelidze írja a hadjáratot megelőző népi ritusok során énekelt hősdalokról: „Van a hevszur népdaloknak még egy csoportja, amelyeket a daszturok a szent helyen tartott rituális lakoma alkalmából féltérden állva, panduri kísérettel énekeltek. Ezek a dalok heroikus jellegű énekek. Olyan hőstettekről szólnak, amelyeket a szent hely egyik vagy másik hevszur szolgája vitt véghez. A hevszurok régi hite szerint a szent hely segíti szolgálait az ellenség ellen vívott harcban, vezeti őket vagy segítségükre küldi ’csapattoborzóit’...”⁷

A hősköltemények csatadal-funkciójának szemszögéből igen érdekes az 1914. évi imperialista háborúhoz kapcsolódó „Mozgósítás Arhotiban” c. elbeszélés. Szerzője V. Gaburi, az ismert költő, azt mondja el, hogy a mozgósítottakat a falubeliek sírva búcsúztatták. A katonák népszerű hősies aforizmákat énekeltek: „A derék vitéz meghal a csatában”, „Korán reggel etesd meg, jó anyám, a derék vitézt ebéddel.” V. Gaburi tisztában volt az imperialista háború teljes értelmetlenségével, tudta, hogy a behívottakat akaratuk ellenére viszik háborúba, s a hősi aforizmák énekléséről megjegyzi: „Ezt a dalt azért éneklik, mert mi jó katonák vagyunk, mivel háborúba megyünk.”

A menet- és katonadal ma is díszé a műkedvelő együttesek repertoárjának. Grúzia-szerte el van terjedve például a következő hadidal, amelyet többféle dallamra énekelnek:

A csatának csak az örül,
Akinek jó lova van,
Az olyan boldogan tér haza,
Akinek jó felesége van.⁸

Nemcsak férfiak, hanem nők is énekeltek harci dalokat a csata előtt vagy a győzelem után. A XIX. században élt neves grúz költő, Vazsa Psavela a következőképpen jellemzi a nők nagy szerepét a hősköltészet kialakításában, az ősközösségi társadalom viszonyai között: „Régen a közösség léte a férfiktól függött. A férfi lelkesítője a harcban a nő volt. A nőtől kapott magasztalás a hős számára nagy, felbecsülhetetlen értékű kitüntetés volt. A férfi mindig arra törekedett, hogy kiérdemelje ezt a kitüntetést, méltó legyen a női dithirambusokhoz. A nők gyakran magasztalták versben a férfibátorságot, és az állhata-

⁶ G. CSHIKVADZE: A grúz népdal. I. 1960. 80. l.

⁷ V. BARDAVALIDZE: A kelet-grúzai hegyilakók dalszövegei. „Anyagok Grúzia ethnográfijához.” I. 9. l.

⁸ G. CSHIKVADZE: A grúz népdal. I. 204–205. l.

tosságával, férfiasságával kitűnő, az ellenséget megfélemlítő vitézt kedvesüknek választották. A közösség ünnepén a gyávákat kigúnyolták a körtáncban, mellyel megvetésüknek is kifejezést adtak.”⁹ Érdekes lesz megemlítenünk az A. Kazbegi szépirodalmi alkotásaiból fennmaradt adatokat a nők által énekelt harci dalokról. „Apagyilkos” c. regényében például „az öregek csatába indulás előtt megáldották a harcászálló hősöket, harci sikereket és minden jót kívántak nekik. Fiatal lányok vérpezsdítő harci dalokat énekeltek, azzal kísérték őket a csatába.”¹⁰ Ugyanebben a regényben a leányok harci dallal fogadják a győzelemmel hazatérő hegyi lakosokat: „A tarka, vidámszínű ruhákba öltözött fiatal lányok előrementek és csengő hangon harci dalt énekeltek. A mellettük haladó legények csatakiáltásokat zengtek, puskákból és pisztolyokból lövöldöztek, úgy fellelkesítették őket csillogószemű barátnőik dalai, akik biztatták őket, hogy menjenek az ellenség ellen, magasztalták a bátor, önfeláldozó hősöket és gúnyolták a gyávákat.”¹¹ Vahtang Kotetisvili ugyancsak említést tesz róla, hogy a nők tusin-psav-hevszur hősdalokat énekeltek. Ennek bizonyosságául Kotetisvili számos részletet közöl a hősdalokból.¹²

A hősköltségzetnek éppen ez a menetdal-csatadal-funkciója okozza, hogy a műfajba tartozó költemények jelentékeny hányada nők alkotása. A V. Kotetisvili munkájában idézett dalokon kívül ezt közvetlenül is bizonyítja számos hősdal befejezése.¹³

Néhány hősdal az útidal funkcióját töltötte be. A népi líro-epikai hősköltemények ilyen funkciójára utal a „Satiliben felmagasztalták Hohobit” című psav hősköltemény kaheciai változata. Mint az „Aralo” c. útidal változatát jegyezték fel, s csupán bevezető részében kontaminálódott a „Magasból nézett” c. igen népszerű dal kezdősoraival.¹⁴

A népünnepélyeken, függetlenül attól, hogy rituális jellegűek voltak-e azok vagy sem, a hősdalok mindig fontos helyet foglaltak el. Az ilyen alkalmakkor mindig az volt a legfontosabb, hogy kifejezést adjanak az éneklők hazafias érzésüknek, megszólaltassák népük reményeit és vágyait, népük lelkét.

Az a néphagyomány, amelyet Aphusob korában egy öreg ember mondott el, megismertet bennünket a „Gacsauraj beteg” c. psav hősköltemény címszereplőjével. Meg vagyunk győződve róla, hogy ez a szép hősköltemény éppúgy, mint a prózai hagyomány, nélkülözhetetlen eleme volt Aphusob ünnepének, és a lakomák résztvevői énekeltek őket.

Minden hevszur ünnepén s egyéb alkalmakkor, ha több ember gyűlt össze, énekeltek hősdalokat. A Sanidze professzor¹⁵ jól jellemzi az ilyen gyüle-

⁹ VAZSA PSAVELA: A psav nő helyzete és eszményei a psav költészet szerint. Művei, V. k. 88. l. (grúz nyelven).

¹⁰ A. KAZBEGI: Művei I. k. 1948. 324. l. (grúz nyelven).

¹¹ Uo. 305. l.

¹² V. KOTETISVILI: Népköltészet. 1934. 278. l. (grúz nyelven).

¹³ D. HIZANISVILI: Psav költemények. 1887. 47–49 l. (grúz nyelven).

¹⁴ G. CSIKVADZE: A grúz népdal. I. 373–375 l.

¹⁵ A. SANIDZE: Népköltészet. 202. l.

kezetek alkalmával énekelt hősdalok sajátos hagyományát, az egymás után éneklés szokását. A népénekesek adatai szerint lakomák idején a bandurások féltérdükre könyökölve dalokat énekeltek a közösségben tisztelt hősről — Usisa Ocsiauriról, Kondzsarua Ciszkarauliról, Ahielei Kaszaról és Babgi Dzsabusanuriról.¹⁶ A hősdaléneklés ilyen szokása a hősköltemények poétikájára is rányomta bélyegét.

A grúz hősköltészeti tradíciókkal és a hősdalok előadásmódjának jellegével kapcsolatban meg kell említenünk azt a körülményt, hogy él egy olyan szokás, amely szerint csupán egy alkalommal lehet elénekelni a hős dalt — újév napján. Egy hevszur népkölteménnyel kapcsolatban él ez az éneklési szokás.¹⁷

Ennek a dalnak a szövegét T. Razikasvili jegyezte le és a következő megjegyzést fűzte hozzá: „Ennek a hőskölteménynek a folytatását nem sikerült megtalálnom. Nagyon hosszú költemény, és évente csupán egy alkalommal éneklük, újesztendő napján.”¹⁸

A hősköltemények napjainkban is minden családi vagy közösségi ünnepen, minden lakomán szerepelnek. Kötelező kellékei voltak a lakodalmi ünnepségeknek, amikor is a „Találkoztam egy kipc sakkal”, „Kakisi Saverdasvili” című hősballadákat, aforizmákat s ehhez hasonlókat énekeltek.¹⁹ Hevszuriában sajátos dallamra lakodalmi dalokként énekelt aforizmákat jegyeztek fel, melyek a férfias viselkedés szabályait tartalmazzák: „Hát így iszik egy legény, mint te” stb.²⁰

Számos hős dalt énekelnek asztalnál, hallgatódalként. Egyiküket Grúzia számos vidékén, nagyszámú változatban és különböző dallamkísérettel jegyezték fel. Heviben „Szmuri” (azaz asztali dal) a neve, saját dallama és sajátos szövege van:

Svilda fölött sólyom vadászik,
A Svilda lábánál egy sas;
„Leszállok hozzád” — sikoltja a sólyom,
„Nem engedem” — feleli a sas.²¹

Kaheciában ugyancsak saját dallama van ennek a költeménynek; szövege is különbözik az előbbtől, sokkal teljesebb annál:

A sziklamélyedésben fészket rakott a vadász sólyom,
A szikla csúcsán pedig egy sas.

¹⁶ K. SZIHARULIDZE: A grúz népi históriás és hősköltészet. 1949. 78. l. — Uő. Tanulmányok. I. 201. l.

¹⁷ A. SANIDZE: Népköltészet. 63. l.

¹⁸ Uő. 425. l.

¹⁹ K. SZIHARULIDZE: Tanulmányok. I. 202—203. l.

²⁰ G. CSIKVADZE: A grúz népköltészet. I. 19. l.

²¹ Uő.

Szólítja a sólyom a sast — „Felszállok tehozzád!”
 „Nem engedlek!” — feleli a sas...
 Céltalan egymás vérét ontani,
 Nem jobb-e jószándékkal megfézni egymás mellett.²²

A „Barátom, mi volt szebb a mi barátságunknál” kezdetű aforizmat, mint asztali dalt, Rusztaveli eposzának soraival együtt jegyezték fel Kartliban.²³ Ugyancsak Kartliból mint saját dallamú tréfás dalt közlik.²⁴ Az „Inni dal nélkül nem illik” kezdetű népszerű hősies aforizma Kartliban mint asztali dal ismeretes.²⁵ Ugyanitt ezt a szöveget más aforizmákkal együtt mint farinát éneklik. Asztalnál mondott tósztok szövegeként is felhasználják a hősies dalokat — „Mravalzsamier” ilyenkor a neve. Így pl. Kaheciában a „Ne adj istenem a legénynek fecsegő és álomszuszék feleséget” kezdetű aforizmat más versekkel együtt „Mravalzsamier”-ként is elmondják.²⁶

Sok hősdalnak saját dallama van. Sok esetben ugyanarra a dallamra több hősdalt énekelnek. Így pl. Kartliban egyazon dallamra éneklik a „Nem illik a legénynek”, „Acélból van a hős szíve”, „Ha barát vagy — légy barátom” kezdetű aforizmákat s az „Ej, szablya, frank kovács munkája” kezdetű históriás hősdalt.²⁷ Ugyanakkor Kartliban az „Acélból van a hős szíve” kezdetű aforizmat a hasonló jellegű „Ne nézd a kardot, legény” kezdetű másik aforizmával és az „Ugy látszik, nehéz az öregség” kezdetű filozófikus költeménnyel együtt más dallamra is éneklik.²⁸ Ugyancsak Kartliban a „Nem illik a legénynek” kezdetű dalt más szövegekkel együtt arató- és szántódalként is éneklik.²⁹ A hősköltészet funkcióinak sokrétűsége szüli azt a körülményt, hogy a műfajba tartozó költemények gyakran más költői műfajok szerves részének látszanak.

A hősköltészet a gazdasági tevékenység — mindenekelőtt a vadászat — legrégibb formáival van összefüggésben. A vadásztársadalmak szóbeli költészetében vezető helyet foglalnak el a hősies motívumok.

A viszonylag nemrég felszínre került adatok képet adnak a vadászattal kapcsolatos hősdalok énekléséről s a vadásztársadalom költői hagyományairól. Ebből a szempontból különösen érdekesek V. Gaburi „Hevszur közleményei”, melyeket A. Sanidze adott ki. V. Gaburi eleven vadászjeleneteket rajzol „Mindia, Adua és Ivane Balahurizsdze vadászok” c. elbeszélésében.³⁰ V. Gaburi szépen írja le, hogy a vadászidényben, a Szahari hegyen, hogyan szerzik meg egész évi ételmüket a vadászok, milyen a hangulatuk, miközben kaukázusi

²² Uo. 57. l.

²³ Uo. 181. l.

²⁴ Uo. 128—131. l.

²⁵ G. CSIKVADZE: A grúz népköltészet. 238—239. l.

²⁶ Uo. 293—299. l.

²⁷ Uo. 174—175. l.

²⁸ Uo. 165—168. l.

²⁹ Uo. 109—110. l.

³⁰ Évkönyv. I—II. 1923—24. 192—197. l.

turra vadásznak. A valóságos események, amiket V. Gaburi elbeszél, megismertetnek bennünket a vadász-hósdalok sajátos éneklésmódjával. Az elbeszélésből kitűnik, hogy a vadászok, amint nyomot fogtak, „leereszkedtek a sziklafalon s amikor átjutottak a hegyen, Adua énekelni kezdett”.³¹ Speciális dalszöveget tudtak arra, hogy a turvadászat eredményes legyen.³²

Dal kíséri az elejtett vadak elkészítését is.³³

Bár Gaburi elbeszélésének eseményei a közelmúltban játszódnak, az író, mint fentebb már említettük, mégis bizonyos képet ad a gazdasági tevékenység egyik legrégebbi formájáról s a hősköltészetnek a vadászok körében élő hagyományairól. Az elbeszélésbe ágyazott dalok a hősköltészet egyik válfajának, a vadászkölteményeknek igen ősi funkciójáról tanúskodnak. Ez az elbeszélés annak a véleménynek a kimondására is lehetőséget ad, hogy míg a vadászpantomim utánzó, tehát mágikus funkciót töltött be, addig az annak alapján keletkezett dalok lényegében realiztikus jellegűek, és a vadászok hangulatát fejezték ki. Annak a ténynek, hogy a korai költői műfajok differenciálódásának időszakában a hősköltészet átvette a munkadalok funkcióját, érdekes bizonyítéka az az adat, amit A. N. Veszeloovszkij közöl, hogy ti. Afrikában munkadalként énekeltek egy harci dalocskát: „Hova mentek? — A háborúba. — Ki ellen? — Marambo ellen” stb. — emocionális refrénnel.³⁴ A grúz valóság nem egy példáját adja annak, hogy a munka során hósdalokat énekelnek. Néhány esetben az anyag műfaji besorolása közben nehéz is megállapítani, hogy ezt vagy azt a költeményt melyik műfaji kategóriába — a hőskölteményekhez, munkadalokhoz stb. — kell besorolni.

A. Sanidze kaszásdalok közé sorolt számos hósdalt, mert azokat szénakaszálás közben énekelték.³⁵ Figyelmét különösen felkeltette, hogy számos versnek, amiket ő a kaszásdalok ciklusába sorolt, nincsenek rímei.³⁶

Napjainkban már nehéz egyértelműen kijelenteni, hogy néhány dal, amiket szénakaszálás közben énekelnek, eredetükre nézve munkadalok-e, halottsiratók vagy pedig hősköltemények. Ilyenek azok a szövegek, amelyeket A. Sanidze professzor publikált.³⁷ Hasonló példákban bővelkedik mind a hevszur,³⁸ mind pedig a psav és racsin népköltészet.³⁹ Minden szöveget figyelmesen meg kell vizsgálni, mert néhány hősies jellegű dal lehet kaszásdal eredetű, néhány pedig kétségtelenül később kapcsolódott a szénakaszáláshoz. 1881-ben Heviben Ezsamardzsasvili népénekestől, aki igen gazdag repertoárral

³¹ Uo. 193. l.

³² Uo. 194. l.

³³ Uo. 195. l.

³⁴ A. N. VESZELOVSKIJ, *Összegyűjtött művei*. I. k. 1913. 244. l.

³⁵ A. SANIDZE: *Népköltészet*. 297. l.

³⁶ Uo. 201. l.

³⁷ Uo. 289. l.

³⁸ *Népköltészet*. III. k. Szerk. M. CSIKOVANI. 90. s. köv. l.

³⁹ Feljegyezte E. VIRSZALADZE, 1953-ban. K. SZIHARULIDZE: *Grúz népköltészet*. Chrestomatia I. k. 1956. 76. l. s. másutt.

rendelkezett, mint szántódalt jegyeztek fel egy hősies magasztaló éneket, amely parallelizmuson alapul:

Repülj, fekete fecske,
Alazani partja mentén,
A háborúban nélkülözést nem fog ismerni
Szüleidnek gyermeke.⁴⁰

Szántódalként jegyezték fel ennek a versnek egy másik változatát is.⁴¹

Ugyancsak a múlt században mint kapásdalt jegyeztek le egy aforizmat, amely a férfias magatartás kódexét fejezi ki.⁴² Kahetiában a múlt században lejegyeztek egy aratódalt, amelynek szövege egy csodálatos magasztaló hős-költemény a következő változatban:

Magasztalni téged, magasztalni, de hogyan?
Erőd — a démonoké, hangod — a mennydörgésé,
Harcba szállsz, meglendítéd kardod, —
Tollpihe csak az a te kezeden:
Ahalcihbe, minden ellenség rémületére,
Viszik a lezg (ifjakat) tönkregyőzve.⁴³

Kartliban, mint fentebb már megjegyeztük, arató- és gyomlálási dalnak éneklük, külön dallamra, a „Hiába gondolja az ellenség” és a „Nem illik a legénynek” kezdetű hősies aforizmákat.⁴⁴

Ha néhány munkadalról — köztük kaszásdalokról és hősi énekekről — gyakran nehéz is megállapítani, hogy eredetüket és fő funkciójukat tekintve melyik műfajba tartoznak, más bonyodalmaknak is ki vagyunk téve, amikor ennek a műfajnak és néhány más népköltési alkotásnak az egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk. Gyakran születnek hősies tartalmú, rendeltetésükben speciális népköltemények. A műfajba sorolás alkalmával természetesen eredetük alapján a megfelelő rubrikába kerülnek. Így pl. néhány bölcsődal, amelyek tartalmukat tekintve teljes egészében hősdalok, a gyermekfolklór csoportjába tartoznak, ugyanakkor azonban ki kell hangsúlyoznunk a két költői műfaj szoros kapcsolatát. A grúz nép történelmi sorsából kell magyaráznunk azt a körülményt, hogy a grúz anyák már a bölcsőben gyermekükbe oltották a haza iránti szent kötelességérzetet, — hogy önfeláldozóan küzdjenek szabadságért és függetlenségért. Ma sem lehet felindulás nélkül olvasni a mingrel bölcsődal sorait, melyek hősies tartalmukkal a török hódítások korát idézik.⁴⁵

⁴⁰ P. UMIKASVILI: Népköltészet. 336. l.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. 339. l.

⁴³ Uo. 332. l.

⁴⁴ G. CSHIKVADZE: A grúz népdal. I. 110. l.

⁴⁵ I. KIPSIDZE: Mingrel nyelvtan. 1914. 138. l.

A hősdalokkal tartanak rokonságot a mulattató dalok is.

Tartalmukat, jellegüket, néha pedig funkciójukat tekintve is jelentékeny rokonság mutatható ki a hősköltészetben és a szerelmi lírában. Néhány költeményt egyaránt megalapozottan lehet besorolni a hősköltészet vagy a szerelmi líra kategóriájába.

Érdeklődésünkre külön is számot tarthat a hősköltészet és a gyászlíra viszonyának kérdése. A hősköltészet fontos alcsoportja — az elesett hősökéről szóló költemények — genetikus kapcsolatban van a gyászlírával. Figyelembe kell venni egy másik körülményt is, nevezetesen, hogy a hagyományos hőskölteményeket beillesztették az elesett hősökéről improvizált siratóénekekbe.

Az elhunyt férfi elsiratásának ceremóniája és a vele kapcsolatos népköltészet Grúziában régtől fogva hősies, lovagi és hazafias jellegű volt. A grúz szokások szerint az elhunytat mint az ellenséggel vívott csatában elesett harcost illett eltemetni. Hasonló szokást jegyeztek fel pl. Psaviában,⁴⁶ Heviben (1948),⁴⁷ ahol az elhunytat lovával együtt temetik el, s a halott jobb kezébe illesztik a ló kötőfékjét. A ló nyakát valamilyen vörös szövettel, farát pedig feketével kötik át. A fekete—vörös színpár, úgy látszik, a gyászszertartás régi kelléke, és funkciója a gyászhatás nagyobb kiváltása lehetett. Ioann Bagration „Kartli története” c. munkájában leírt gyászszertartás után ítélve „a cárnak volt két hatalmas palotája: az egyik a vígságra, a másik a sírásra. Az egyik palota, amely vígságra rendeltetett, teljes egészében, a mennyezete és falai, vörös bársonnyal volt bevonva, s a mennyezet közepére, ugyancsak bársonyból, fekete keresztet varrtak, s ez jel volt, amely a halálra emlékeztette azokat a vigadókat, akik felnéztek rá, hogy ne vigadjanak méltatlan módon. A gyászpallota pedig ugyanolyan módon fekete bársonnyal volt bevonva, s a mennyezete közepére vörös bársonykeresztet varrtak; mely a rátekintőnek hirdette, hogy isten kegyelme jön belénk bánatunkban, s ez megvigasztalta a búslakodókat.”⁴⁸ Ez az ember hangulatából következik, s a sors csapásait s a szenvedéseket oly gyakran szenvedő grúzok egészséges optimizmusáról és törhetetlen állhatatosságáról tanúskodik. A mohevi gyászszertartásokban is ilyen funkciójának kellett lennie a fekete—vörös színpárnak. A grúz nép lelki szilárdsága bánat és gyász idején jut kifejezésre a népköltészetben.

A férfi olyan szerepeltetése a gyászszertartásokban, mint aki harcba indul, nemcsak az elhunyt fegyverzetében, hanem a siratók szövegében is kifejeződik.

Ezt a két népköltési műfajt rokonná teszi a hősköltészet építetionjainak felhasználása a siratókban.

⁴⁶ VAZSA PSAVELA: Művei. V. k. 13. l.

⁴⁷ A Kazbek-körzetben lévő Hurtiszi faluban feljegyezte MIHAIL CSKAREULI.

⁴⁸ K. KEKELIDZE: Tanulmányok az ó-grúz irodalomról. I. k. 228—229. l (grúz nyelven).

A siratók néha szerves részét alkotják egy hőskölteménynek. „Az ifjú és a tigris” c. klasszikus grúz népi hősies vadászballada legszebb része az anya siratóéneke.

Tehát a két műfajba tartozó népköltési alkotásoknak mind a tartalma és formája, mind a funkciója és előadásmódja a grúz költészetben arról tanúskodik, hogy míg az elesett ifjúról énekelt siratóénekek a hősköltészet egyik nagy alcsoportjának szolgáltak forrásul, magának a hősköltészetnek a hagyományereje viszont megkönnyítette a sirató férfiak és nők számára az elhunyt elsiratásának improvizálását.

Ilyen sokrétű volt a hősköltészet történelmi-társadalmi funkciója, a hősköltészeté, mely maga is szoros és elszakíthatatlan kapcsolatban van a többi költői műfajjal.

MAGYAR TÁNC TÍPUSOK KELET-EURÓPAI KAPCSOLATAI

Tánckincsünk különböző fejlettségű típusokra osztható a néptáncok tudományos rendszerezési szempontjainak¹ komplex alkalmazásával: 1. A táncok funkciójának elemzésével, 2. a ritmikus és melodikus zenekíséret vizsgálatával és 3. a típusalkotásban elsődlegesnek ítélt formai jegyek meghatározásával.

Néptáncaink történeti stílusrétegeit egyrészt a relatív korhatárolás módszerével, másrészt a vonatkozó tánc-, zene-, nyelv- és egyéb művelődéstörténeti forrásanyag értékelésével határozhatjuk meg. Az egyes tánc típusok fejlődéstörténetének tisztázását a még alig megindult összehasonlító kutatások² segíthetik elő, ugyanistáncaink jórésze teljes vagy részleges egyezéseket mutat a szomszédos kelet-európai népek bizonyos tánc típusaival.

Áttekintésünk csak a magyar tánckincs főbb, általánosan elterjedt, legtöbb változatban élő — történetileg és interetnikus kapcsolatok vonatkozásában is jelentős — típuscsaládjait érinti, melynek során az ún. régi rétegbe tartozó táncfajtaikat részletesebben tárgyaljuk, az újabbaknak csupán vázlatos jellemzésére szorítkozunk.

*

A magyar tánckincs régi rétegébe soroljuk azokat a tánc típusokat, melyekre vonatkozóan a XVIII. századnál régebbi közvetlen vagy közvetett történeti forrásokkal rendelkezünk, s gyökereik feltehetően a középkorig visszanyúlnak.

A régi tánc típusok nem határolódnak el élesen egymástól, keverednek, egyes altípusaik regionálisan differenciáltak, és a formai fejlettség különböző fázisait mutatják. Az etnikai csoportok egyenlőtlen történeti-társadalmi fejlődésük miatt.

¹ A különböző rendszerezési tényezőket felvázoló, valamint egyes részleteket is kimunkáló és alkalmazó újabb művek közül a funkcionális és zenei vonatkozásokat érintik: MORVAY, 1953; 1954, I.; HOERBURGER, 1956; PETERMAN, 1957; BELÉNYESY, 1958; LANGE, 1960. A formai rendszerezéssel pedig SZENTPÁL, 1958; LUGOSSY, 1960; PROCA, 1956; MARTIN—PESOVÁR, 1961; 1963; TÓTH, 1959, művei foglalkoznak.

² Az újabb jelentős európai összehasonlító munkák (WOLFRAM, 1951; HOERBURGER—RAUPP, 1957.) mellett magyar viszonylatban még csak néhány tanulmány, illetve ezek utalásai jelzik e munka megindulását: BORBÉLY, 1962; LÁNYI, 1962; ANDRÁS-FALVY, 1963.

déséből következő differenciáltságot a XIX. század folyamán érvényesülő integráló tendenciák már nem egyenlíthették ki. Az újabb táncok divatja háttérbe szorította a régieket, s így használatuk egyes reliktum területekre, peremekre szorult vagy a parasztság hagyományörzőbb társadalmi rétegeire korlátozódott.

Régi tánc típusaink főbb, általános sajátosságai a következők:

1. Az utolsó fél évszázadban már csak periferiális, alkalmi jellegű, többnyire mutatóanyag vagy egyéb másodlagosan kialakult funkcióban szerepeltek. Emiatt régies tartalmi vonásaik elhomályosultak vagy teljesen átalakultak.

2. A táncdallamok zöme a magyar népzene régi stílusrétegéhez³ tartozik vagy régebbi közép- és kelet-európai hatásokat⁴ tükröz.

3. A régi tánc típusok komplex szociotípusú mivolta — vagyis, hogy ugyanannak a táncnak férfi által járt egyéni, nővel járt páros és csoportos formái is egymás mellett élnek — annak a régies állapotnak a maradványa, amikor az egyes táncfajták határai még egybeesnek, s nem indul meg az elkülönülés a különböző funkciójú formák között.⁵ A páros változatokban domináns összefogódzás nélküli táncolás, valamint a nyíltabb összefogódzási módok alkalmazása és a későbbi párostáncok zárt fogásmódjainak teljes hiánya is a régiesség jele. Közös vonásuk a szerkezeti szabályozatlanság.

Régi tánc típusaink közös gyökereik a szomszédos kelet-európai népek — elsősorban a szlovákok, románok és lengyelek — tánc kincsének hasonló korú rétegeivel, s a fegyvertáncok vonatkozásában pedig intenzív balkáni kapcsolatokkal is számolhatunk.

I. Fegyvertánc — eszközös tánc

Fegyvertáncokkal — illetve különböző fegyverszerű eszközökkel járt harci táncokkal — a világ szinte minden részén — Koreától Spanyolországig és Skandináviától Afrikáig — találkozunk,⁶ s korai virágzásukról már az antik tánc kultúra emlékei tanúskodnak.⁷ Az *európai fegyvertánc-maradványok* közül két, széles területen elterjedt, egymással érintkező, keveredő, de mégis világosan elkülöníthető — sokat emlegetett — családöt emelhetünk ki:

³ A magyar népzene régi stílusrétegének körülhatárolását lásd: BARTÓK, 1924. XIII—XXXIV. pp.; KODÁLY, 1952. 8—24. pp.; JÁRDÁNYI, 1961. I. kötet.

⁴ Itt a XIX. századinál korábbi európai tánczenei divatok hatásaira gondolunk. Lásd később a fegyvertáncok kísérezeténél.

⁵ Némileg emlékeztet s talán analógiát nyújt e jelenség arra a Bartók által „ős-állapot”-nak nevezett — a Biscra-vidéki araboknál észlelt — népzenei fejlődési fokra, amikor az egyetlen ismert dallamkategória vagy dallamstílus még a legkülönbözőbb funkciókat tölti be. A dallamok funkció szerint megoszló és elkülönülő kategóriáit már későbbi fejlődési fokozatnak tekintik. BARTÓK, 1920; BARTÓK, 1924. XII. p. A dallamok funkciójának teljes egybeolvadását említi SACHS, 1937. 182. p. az andamanézeknél is.

⁶ BUSCHAN, I. kötet 39. p., 293. p., II. kötet 351. p., 442. p. etc.; JUNK, 1930; WOLFRAM, 1936; SACHS, 1937. 76., 108—112., 118—123. pp.

⁷ SACHS, 1937. 239—240. pp.; *Színészeti lexikon*, 1930. 199—200. pp.

1. Egyrészt a csoportos, szigorúan kötött szerkezetű, szertartásos jellegű — a kardot vagy más eszközt a táncosok láncszerű összekötésére felhasználó nyugat- és közép-európai, elsősorban a germán népekre jellemző — ún. *lānc-kardtāncok*at,⁸ melyeknek céltāncokká átalakult formái még a nyugati szlávoknál is fellelhetők,⁹ s elterjedésük legkeletibb határát a mi erdőbényei „bodnár-tānc”-unk képezi.¹⁰

2. A másik, Dél-Európában kialakult és elterjedt, valamint innen töredékes elemeiben szétsugárzó csoportot képezik a mórok és keresztények harcát stilizált párbajjal megjelenítő, előre meghatározott, kötött rendben lefolyó, csoportos, ún. *moreszka-tāncok*.¹¹

A *kelet-európai népek* egymással szoros rokonságban levő *fegyvertāncai* határozottan elkülönülnek a közép- és nyugat-európai *lānc-kardtāncok*tól. A közelebb álló dél-európai *moreszka*tól viszont a dramatikus és szimbolikus elemek hiánya, illetve csekély jelentősége,¹² a párbajszerű küzdelem túlsúlya, kevésbé stilizált, naturalis párbajhoz közelebb álló spontán jellege, majd ebből a továbbra is kötetlen szerkezetű mutatványos és egyre táncszerűbb formák felé fejlődő változatok bősége választja el.

A kelet-európai fegyvertāncok tehát sajátos, külön csoportot képeznek, mely indítékaiban, gyökereiben vagy végső töredékes formáiban természet-szerű elemi részletegyezéseket mutat ugyan az európai fegyvertāncok más csoportjainak földrajzilag távolabb eső változataival is,¹³ de a történeti és recens adatok tanúsága szerint fejlődésük, alakulásuk más irányban zajlott le.

A magyar tánc-, zene-, nyelv- és egyéb művelődéstörténeti adatok¹⁴ a XVI—XVIII. század között gyakran utalnak az ún. *hajdútānc*-ra [vö. 1. kép], mely a közép- és nyugat-európai forrásokban e korszak jellegzetes kelet-európai táncfajtájaként jelenik meg.¹⁵ E források szerint a fegyver virtuóz forгатásával együtt járó nehéz, szinte akrobatikus figurákból összetevődő, kötetlen szerke-

⁸ *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*, 1936. 653. p., WOLFRAM, 1936; 1951. 80—85. pp.

⁹ KOVALČIKOVA—POLOCZEK, 1955. 68., 70. pp.; HOERBURGER—RAUPP, 1957. 13. p., LAUDOVA, 1963.

¹⁰ GÖNYEY, 1934.

¹¹ SHARP—MACILWAINE, 1917; SACHS, 1937. 301. p.; WOLFRAM, 1953; 1962. 69—70. pp.; *Színészeti lexikon*, 1930. 561—562. pp.; DOMOKOS, 1955.

¹² A magyarországi pásztor és cigány botostāncok dramatikus elemeket is tartalmazó változatait az adatok kis mennyisége miatt jelen összefoglalásunkban figyelmen kívül hagyjuk.

¹³ Vö. pl. a skót vagy bretagne-i fegyvertānc-töredékek egyezéseit (WOLFRAM, 1951. 160. p. 1935.; SACHS, 1937. Plate. 15.) vagy az ANDRÁSFALVY, 1963. által felsorolt időbelileg és területileg távolosó antik és újkori európai adatokat, melyek éppen a párbaj és tánc határeseteit, tehát a tánc gyökereit, indítékait érintik.

¹⁴ A hajdútāncra vonatkozó történeti adatok legnagyobb részét RÉTHEI, 1924. 131—149. pp. foglalja össze. Ezek közül néhányat idéz VISKI, 1937. 27—35. pp. A zene-történeti adatok összefoglalását tartalmazza SZABOLCSI, 1954. 59—132. pp. munkája.

¹⁵ Az előző jegyzetben felsorolt munkák történeti adatainak egy része közép- és nyugat-európai forrásokból származik. Ezek az adatok a hajdútāncot a magyarok mellett más Kárpát-medencében lakó népekhez is kötik.

zetű, harcszerű mozzanatokkal átszőtt férfitáncot magányosan vagy csoportosan s alkalmanként még nővel is járták.¹⁶

A nyilvánvalóan korábbi gyökerű, párbajszerű fegyvertáncok XVI—XVII. századi kelet-európai divatjának történeti háttérét a török hódítás elleni küzdelem képezi, mint ahogy hasonló körülményekkel magyarázzák egyes kutatók a moreszka-tánc nevét, kialakulását, divatját és elterjedését Európa délnyugati és déli részén.¹⁷

1. Hajdútánc Kaproncavár előterében, 1686

2. Pásztortánc, XIX. sz. közepe

¹⁶ RÉTHEI, 1924. 146. p.; ECKHARDT, 1951. 265. p.

¹⁷ Vö. a 11. jegyzettel.

A XVIII. század elejétől forrásainkban egyre gyérül, majd teljesen eltűnik a táncfajta emlegetése.¹⁸ Éltető talaját, időszerűségét elvesztve szorul vissza, s válik újra perifériális jelentőségű, különböző irányokba differenciálódott, fegyveres jellegét egyre kevésbé megőrző eszközös táncokká. A XIX. századi magyar,¹⁹ szlovák,²⁰ lengyel²¹ és román²² forrásokban ismét csak eszközös pásztortáncokként találkozunk velük [vö. 2. kép], mint a kelet-európai fegyvertánc-korszak első írott forrásaiban.²³

A mai kelet-európai eszközös táncok közös vonásainak, összefüggéseinek okait a népek korábbi eszközös pásztortáncainak a XVI–XVIII. századig tartó egymáshoz közelítésében, integrálódási folyamatában kereshetjük. A XVIII. századtól kezdve — a tánc háttérbe szorulása miatt — ismét erőteljesen kibontakozó differenciálódás eredményeként azonban ma az egyes népeknél a különböző megőrzött mozzanatok alapján helyileg más irányba fejlődött változatokat találunk. A magyar pásztorok és cigányok botos, fejszés táncai, a szlovák „hajduch” és „odzemok”, a morva „zbojnická”, a goral „zbojnicki”, a román „haidăul”, a balkáni kardtáncok, az osztrák „Wisch-” és „Spanltanz” egy olyan táncsaládhoz tartoznak, melynek tagjai között szoros tartalmi, formai vagy zenei kapcsolat, illetve részletegyezések sora mutatható ki.

A következőkben csupán érzékeltetni tudjuk e *táncsalád magyarországi tagjainak* sokrétűségét és *kelet-európai rokonaival* való összefonódását. A változatok funkcionális és formai sajátosságait meghatározó eszköz és ennek kezelési módja alapján határozhatjuk meg²⁴ a *főbb altípusokat*:

1. Történeti fegyvertánc adatainkhoz közvetlenül kapcsolódik a fegyver²⁵ vagy más fegyverként alkalmazott eszköz²⁶ virtuóz, harcszerű kezelésével együttjáró, meghatározott szabályokkal rendelkező²⁷ *párbajszerű* kettes vagy

¹⁸ A hajdútáncra vonatkozó — versekben, dalszövegekben előforduló — legkésőbbi történeti adataink a XVIII. század elejéről, a kuruc szabadságharc éveiből származnak. *Szentsei daloskönyv*, 1943. 133. p.; SZABOLCSI, 1954. 76. p. Legutolsó történeti ábrázolás: *Bél M.* 1742.

¹⁹ RÉTHEI, 1924. 137. p.; MORVAY, 1956.

²⁰ DOBSINSKY, 1880. 29. p.; KRESÁNEK, 1951. 60. p.

²¹ KOTONSKI, 1956. Illustracje 4–6.

²² COSTEA, 1961. 5. p.

²³ Balassi Bálint híres 1572. évi táncát pl. még kifejezetten pásztortáncként jellemzik („... quam nostris opilionibus propriam et peculiarem . . .”). RÉTHEI, 1924, 136. p.

²⁴ A változatok osztályozását elvégezhetnénk pl. zenei tényezők szerint is, de a legátfogóbb, lényegét legjobban megragadó szempontnak a táncsaládnál az eszközkezelés módja bizonyul.

²⁵ Balkánon kardot, tört és kést, magyar pásztoroknál és szlovákoknál fokost és

hosszúnyelű kondásbaltát, cigányoknál teknővájó fejszét és a rövidnyelű teknővájó szerszámot, az ún. „kapocskát” sorolhatjuk a tényleges fegyverek közé, melyekkel a táncokat járják.

²⁶ A bot és juhász kampó rendszeres használata mellett vasvilla, ásó, kapa, sodrófa és hosszúkarú kondásbaltát, cigányoknál teknővájó fejszét és a rövidnyelű teknővájó szerszámot, az ún. „kapocskát” sorolhatjuk a tényleges fegyverek közé, melyekkel a táncokat járják.

²⁷ A tánc megkezdésének, illetve befejezésének vannak bizonyos formulaszerűen alkalmazott szabályai, mint például a párbaj elején a kézfogás vagy a botok ún. „összemerése”. A küzdelem az egyik fél kiszolgáltató helyzetbe kerülésével — pl. a bot elejtésével vagy széttörésével — automatikusan véget ér.

csoportos *forma*.²⁸ A közelítés, cselvetés, támadás, visszavonulás és védekezés céljait szolgáló, lassú lépésekből, előre-hátra rohanó, ugró, forgó, guggoló, térdelő mozdulatokból és hirtelen megtorpanásokból, vad összecsapásokból össze tevődő táncfolyamat szerkezeti felépítését, mozzanatainak egymásutánját a küzdelem pillanatnyi helyzetei és fordulatai határozzák meg. Éppen ezért

3. Pásztorbotoló. Lövőpetri, Szaboles-Szatmár m. Borbély J. felv. 1957

4. Cigánybotoló. Nyírvasvári, Szaboles-Szatmár m. Martin Gy. felv. 1956

²⁸ A ritkábban előforduló csoportos formánál néhányan egymásnak „háta vetve” védekeznek az őket támadó többség ellen.

motívumai laza szerkezetűek, meghatározatlan időtartamúak és ritmusúak, tehát nem szó szoros értelmében vett metrikus táncmotívumok benyomását keltik. A stilizált táncos párbaj legteljesebb, kötetlen szerkezetű — bottal, juhászkampóval, kondásbaltával, fokossal vagy teknővájó fejszével járt — változatait ma az alföldi, főleg Felső-Tisza vidéki magyar pásztorok és cigányok körében²⁹ [vö. 3—4. kép] találjuk meg, bár a századfordulón még szélesebb elterjedésűnek mutatkozik.³⁰ A párbajszerű fegyvertánc legközelebbi, balkáni rokonait³¹ [vö. 5. kép] egyrészt még csak a kard vagy kés³² használata miatti

5. Albán kardtánc. Wolfram, 1962 után

korlátozottabb, egysíkúbb eszközkezelés, másrészt egyes, különösen a moreszkával és lánc-kardtáncokkal keveredő változatokban³³ a teljesen szabályozott, kötött szerkezet jellemzi.

2. A tánc *egyéni*leg járt formájának *mutatványos funkciója* az öncélú virtuozitás irányába fejlődő, változatos eszközkezelési módoknak, valamint a táncszerű motívumok és megformáltabb táncszerkezet érvényesülésének biztosít lehetőséget [vö. 1—2. kinetogramm]. E formánál már csak szórványos, jelzésszerű ütő-vágó mozgásokkal szemben a domináns összetevők: az eszköz különböző változatos forgatásmódjai, egyik kézből a másikba való átadása, láb alatti átdugdosása, a föld ütogetése, a bot egyik végének földretámasztása, fokos esetén földbevágása és átugrálása, levegőbe való feldobása és elkapása,

²⁹ MARTIN—PESOVÁR, 1958 428—430. pp.; KAPOSI—MAÁ CZ, 1958 55—57. pp.; MARTIN, 1959.

³⁰ MARTIN—PESOVÁR, 1954, 60. p.; ANDRÁSFALVY, 1963 57—58. pp.

³¹ WOLFRAM, 1962 68—71. pp.; ANDRÁSFALVY, 1963.

³² Kés használata tánc közben a Balkánon kívül a törököknél (WOLFRAM, 1962 70. p.), a bánáti délszlávoknál, az észak-erdélyi Ávas-vidéki románoknál és a beregi magyar cigányoknál fordul elő. Az utóbbiak bot-, illetve késpárbajt vívnak egymással.

³³ WOLFRAM, 1962 69—70. p.

földredobása, két bot keresztalakban való lehelyezése és körültáncolása. Míg az e csoportba sorolható magyar botos táncokban³⁴ [vö. 6. kép] a gazdag, virtuóz eszközkezelés — főleg a forgatás — dominál a lábmotívumok gazdagságának és megformáltságának rovására, addig a szlovák „odzemok”, „hajduch”, „pozabučky”, „Jánošíkov”,³⁵ a goral „zbojnicki”³⁶ nevű, fokossal, baltával — néha csoportosan is — járt változatokban az eszközhasználat

6. Pásztortánc. Kékese, Szabolcs-Szatmár m. Kápolnai felv. 1956

7. Szlovák „Hajduch”-tánc. Kovalcikova—Poloczek, 1955 után

³⁴ RÉTHEI, 1924. 136—137. pp.; VISKI, 1937. 63—73. pp.; GÖNYEY—LAJTHA, 1943. 104—110. pp.; MOLNÁR, 1947. 311—341, 395—396. pp.; MARTIN—PESOVÁR, 1954. 58—63. pp.; 1958. 429. p.; KAPOSI—MAÁ CZ, 1958. 50—54. pp.; BÉRES, 1958.

³⁵ KOVALCIKOVA—POLOCZEK, 1955.; ZÁLEŠÁK, 1953, 95—118. pp.; TÓTH, 1959.

³⁶ KOTONSKI, 1956.

viszonylag szűkebb skáláját, a forgatás hiányát a gazdagabb lábmotívum-anyag és fokozott táncszerűség egészíti ki [vö. 7. kép].

3. A nővel párososan járt, játékos tartalmú — főleg az északkelet-magyarországi cigányok körében ismert³⁷ — *altípusban* a párbajszerű és mutatványos elemek sajátosan keverednek. A fegyveres férfi az eszköz nélkül táncoló nő előtt mutatja be ügyességét, majd játékosan reátámad, teste körül forgatja a botot vagy igyekszik kikerülni, elhárítani a nő cseltvető, az eszköz forgatását

8. Cigánybotoló. Nyírvasvári, Szabolcs-Szatmár m. Martin Gy. felv. 1956

akadályozó mozdulatait [vö. 8. kép]. A nő lényegesen passzívabb szerepével a magyar pásztorok³⁸ és a goralok³⁹ nővel járt eszközös táncaiban, csupán a tánc befejezésére korlátozódó aktív szerepével pedig az albán fegyvertáncokban találkozunk.⁴⁰ [Vö. 5. kép.]

4. utolsó, legszélesebb körben elterjedt, az eddigieknél sokkal differenciáltabb, kevésbé egységes — más típusú európai fegyvertáncok elemeivel is

³⁷ GÖNYEY—LAJTHA, 1943. 108—111. pp.; MARTIN—PESOVÁR, 1958. 429. p.; KAPOSI—MAÁ CZ, 1958. 56. p., MARTIN, 1959. 135—136. p.; ANDRÁSFALVY, 1963. 72—76. p.

³⁸ MARTIN—PESOVÁR, 1954. 64. p.

³⁹ A „Slovenské Ludové Tance” c. filmen [F. Poloczek] a „Goralský Trojka”.

⁴⁰ WOLFRAM, 1962. 69. p.; ANDRÁSFALVY, 1963. 71. p.

9. Kondástánc. Császárszállás, Szaboles-Szatmár m. Gábor A. felv. 1956

10. Kanásztánc. Márcadó-pusztá. Somogy m. Gönyey S. felv. 1933

sok vonásban egyező⁴¹ — csoportot képezik azok a mutatóváltós funkciójú változatok, ún. *ügyességi táncok*, melyek a sokrétű eszközkezelésből csupán egy-egy mozzanatot, töredéket őriztek meg, mint például az eszköz lengetését, láb alatti átdugdosását, az eszközre való támaszkodást [vö. 9. kép], vagy a földre tett eszközök körüli táncolást [vö. 10. kép]. Az egymástól elszigetelődő, önálló táncokká fejlődő mozzanatok eszközanyagát⁴² és eszközhasználatát a fegyverszerűtlenség, mozgásanyagát pedig a fokozott táncszerűség és más táncfajtákkal való keveredettséggel jellemzi.⁴³ A magyar „kanásztánc”,⁴⁴ az osztrák „Spanl”⁴⁵ és „Wischtanz”,⁴⁶ a szlovák „zajaci tanec”,⁴⁷ a jugoszláv „zajaci tanec”,⁴⁸ a magyar,⁴⁹ osztrák,⁵⁰ sváb⁵¹ és bánati román⁵² seprűtáncok, továbbá a román „haidăul”⁵³ és „cu bîta”⁵⁴ nevű táncok⁵⁴ sorolhatók e csoportba.

A kelet-európai fegyvertáncok énekkel, szólóhangszerrel vagy zenekari kísérettel előadott *tánczenéje*⁵⁵ éppoly változatos, sokszínű képet s egymással való bonyolult összefonódottságot mutat, mint maga a tánc. A magyarországi

1. „Kanásztánc”
 Somodor, Somogy m.
 Gy: Martin Gy. 1953.
 Tempo giusto ♩ = ca 120

Haj Du-ná-ról fuj a szél, Fo-kiülj mel-lém majd nem ér,
 Hogy-ha a szél nem fuj-na, Egy csöpp hi-deg sem vol-na.

eszközös táncokhoz kapcsolódó dallamok között például a magyar népzene régi, keleti eredetű stílusrétegébe tartozó táncdallamok [lásd 1. dallampélda] éppúgy helyet foglalnak,⁵⁶ mint a kelet-európai tánczenei zsargonhoz leg-

⁴¹ Vö. a 13. jegyzettel.

⁴² Bot, seprű, pálca, sütőnyárs, kéve, szalmaköteg, szalmaszál stb.

⁴³ Az alföldi magyar változatokban pl. gyakran a verbunk és csárdás mozgás- anyaga is szerepelhet.

⁴⁴ MOLNÁR, 1947. 392—394. pp.; MARTIN—PESOVÁR, 1954. 63—64. pp.; PESOVÁR F. 1960. 133. p.

⁴⁵ ZODER, 1955. III. kötet 47. p.

⁴⁶ ZODER, 1958. I. kötet 25. p.

⁴⁷ KOVALČIKOVA—POLOCZEK, 1955. 76. p.

⁴⁸ HOERBURGER—RAUPP, 1957. 13. p.

⁴⁹ MOLNÁR, 1947. 397—399. pp.

⁵⁰ WOLFRAM, 1951. 166. p.; ZODER, 1955. III. kötet 50. p.

⁵¹ A *Népművelési Intézet Filmarchívumában* a 135. 1sz. filmen.

⁵² POPESCU—JUDET, 1955. 4. p.

⁵³ COSTEA, 1961. 137—158. pp.

⁵⁴ GHIURCHESCU—COSTEA, 1962.

⁵⁵ Néhány zene nélkül járt fegyvertáncadattal is rendelkezünk a Felső-Tisza-vidéki magyar cigányok és egyes észak-albániai hegyi törzsek köréből. A magyarországi adatok csekély mennyisége, s az albán változat feltehetően másodlagos zenenélkülisége miatt azonban jelen összefoglalásunkban ezt elhanyagolhatónak tartottuk. ANDRÁSFALVY, 1963. 74. p.

⁵⁶ Vö. a 3. jegyzettel.

szorosabban fűződő ún. „kolomejka” dallamok⁵⁷ [lásd 2—3. dallampélda], melyeknek általános közép-európai divatja történetileg éppen a kelet-európai hajdútáncokkal esik egybe.⁵⁸ A kelet-európai fegyvertáncok legarchaikusabb

2. „Kondástánc”
Tempo giusto ♩ = cca 120 Tákos, Szaboles-Sz. m.
Gy: Martin Gy. 1957.

Ki - ci kon-dás el - a - lud-túl, el-mént a nyáj itt-ma-rad-túl,
A - ci szű-röm, a - ci bal-tám, ha-kl menjek a nyá-jam u-tán.
Mer le-vág-ják a ka-no-mat, a leg-szeb-bik jó-szá-go-mat,
Job-ban szí-nom a ka-no-mat, mint a ked-ves ga-lam-bo-mat.

változatait őrző Felső-Tisza vidéki magyar cigányok 7 és 8 szótagos, 2—3—4—5 és 6 soros ún. „botalá-való nótái” [lásd 4. dallampélda] külön figyelmet érdemelnek.⁵⁹ E dallamok egyrészt közvetlen kapcsolatot mutatnak a fejlett erdélyi hangszeres tánczene egyik dallamcsoportjával,⁶⁰ másrészt pedig régi,

3. „Oláhos”
Tempo giusto ♩ = cca 120 Botpalád, Szaboles-Sz. m.
Gy: Martin Gy. 1953.

[hegodűn]

⁵⁷ BARTÓK, 1924. LXIII—LXV. pp.; BARTÓK, 1934. 19. p.; KODÁLY, 1952. 43. p.; VARGYAS, 1952. 68—91. pp.

⁵⁸ SZABOLCSI, 1954. 67—68. pp.

⁵⁹ Eddig mintegy 20 dallamtípus, cca. 200 változatban, több mint 500 versszakban került feljegyzésre és hangfelvételre a Felső-Tisza-vidékről. A dallamok nagyrésze más vidéki cigányok anyagában kevésbé ismert.

⁶⁰ Egyes botoló dallamok közvetlen variánsai a mezőszéki és dél-erdélyi szórvány-magyarság körében élnek, s az ún. 16 szótagos dallamokkal (LAJTHA, 1943; LAJTHA, Széki gyűjtés) mutatnak összefüggést.

a középkorig visszanyúló európai tánczenei divat analógiás hatását tükrözik. A „botalá-való nóták” páros és páratlan ütemű változatainak egymás mellett élése, sőt egy táncon belüli egymásutáni alkalmazása⁶¹ a XVI. századi Európá-

4. „Botos nóta”

Tempo giusto ♩=120

Gergelyi-Ugornya, Szabolcs-Sz. m. Gy: Martin Gy. 1957.

1. Uc - cu k... a sze - gel - let - re, Most bo - tom az én ke - zem - be,
O - lyat vá - go - ká há - rom fo - le de, Hull a ci - gán - ø min - den - fo - le.

2. [pergetés]

3. Ne bánts en - gem - ø vi - rá - gom, Hagy él - jem a d-ø vi - lá - gom,
Hagy él - jem a vi - lá - gom, Mer' én ár - va va - gyo - kø itt.

ban virágzó,⁶² helyenként máig élő,⁶³ nálunk a XVIII. századig élő⁶⁴ gyakorlatra emlékeztet, amikor a páros ütemű dallamot és táncot mindig páratlan ütemű ún. „proportio”, „saltarello”, „hupftanz” vagy „sprungtanz” követi.

II. „Ugrós” — „Legényes”

A magyar tánckincs régi rétegének másik, népi terminológiai anyagában változatos⁶⁵ — de itt „ugrós” néven összefoglalt — jelentős típuscsaládja összefonódik az eszközös táncok kategóriájának táncszerű, metrikus motívu-

⁶¹ A sorrend sok esetben fordított, vagyis a páratlan ütemű dallamot követi a páros ütembeosztású változat.

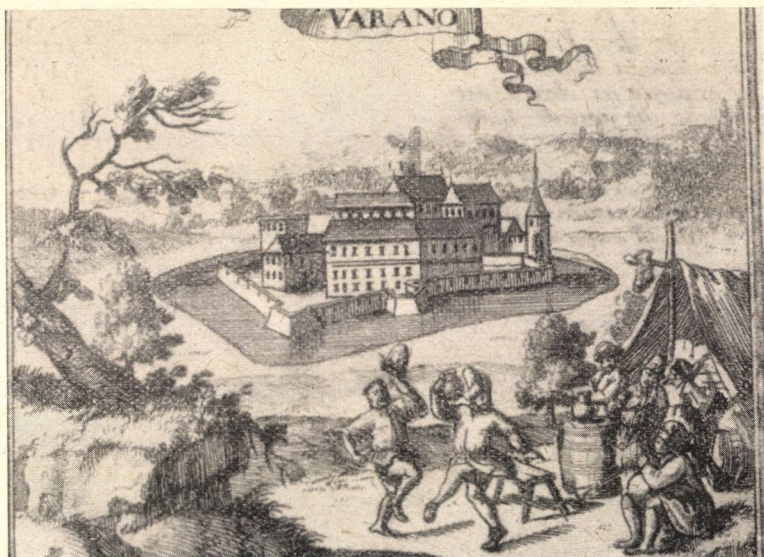
⁶² *Zenei lexikon*, 1931. II. kötet 363., 591. p.; SZABOLCSI, 1954. 79—80. pp.

⁶³ Az egymás után következő páros és páratlan ütemű ún. táncpárok ma is gyakoriak az osztrák néptáncokban. ZODER, 1955. III. Noten 22., 33. p.; WOLFRAM, 1961. 7. p.

⁶⁴ *Zenei lexikon*, 1931. II. kötet 637. p.; SZABOLCSI, A 17. század magyar világi dallamai.

⁶⁵ A magyar nyelvterület különböző részein különböző neveken találjuk meg változatait; „ugrós”, „háromugrós”, „csillagtánc”, „verbunk”, „kanásztánc”, „mars”, „oláhos”, „dús”, „tust” stb. Ugyanaz a táncnév azonban vidékenként gyakran más-más tánc típust jelöl. Az „ugrós” elnevezés pl. Délkelet-Dunántúlon típusunkat, Felső-Tisza-vidéken azonban a gyorsesárdást jelöli. A „verbunk” elnevezés Délnyugat-Dunántúlon e típusra használatos, Észak-Dunántúlon pedig a tényleges verbunkot fedi.

mokkal rendelkező altípusaival, de ennél az eszközkezeléstől független formakincs és táncszerkesztés érvényesül. A két közös gyökerű, csupán különböző fejlődési tendenciát jelentő típuscsalád a történeti adatokban s a recens magyar és más kelet-európai változatokban sem különül el élesen egymástól, mint ahogy az egyéni és csoportos férfi- [vö. 11. kép], valamint nővel járt páros formái is egybefolynak. Gondoljunk a század elején sok vitát kiváltó⁶⁶ törté-

11. Férfitánc Varano vára előterében, 1686

neti hajdútánc adatokra, a mai dél-dunántúli „kanásztánc”-ra,⁶⁷ a szlovák „odzemok”-ra, a hasonló típusú goral táncokra [vö. 14. kép], az erdélyi román „haidăul” és „fecioreasca” viszonyára,⁶⁸ az alföldi román „ardeleana”-kra⁶⁹ és a magyarországi cigánytáncokra,⁷⁰ botolókra, melyek sokrétű egymásmelletti-ségben tartalmazzák az eszközös és eszköz nélküli, egyes és csoportos, férfi- valamint nővel járt páros változatokat anélkül, hogy különböző szociotípusú formáik között lényeges terminológiai, zenei vagy formai különbségek lennének. A népi tudat is egyként tartja számon a különböző funkciójú formákat néhány legfejlettebb, a családtól már szinte elkülönülő altípus kivételével.⁷¹

⁶⁶ A hajdútáncról folyó századeleji vita résztvevői: Fränkel Bertalan, Ernyey József, Réthei Prikkel Marián és Szendrei János. Lásd: Ethn. 1905., 1906. évf.

⁶⁷ MARTIN—PESOVÁR, 1954. 58—77. pp.

⁶⁸ COSTEA, 1961.

⁶⁹ TIMÁR, 1956. 136—137. pp.

⁷⁰ MARTIN—PESOVÁR, 1958. 433—435. pp.

⁷¹ Itt az alább következő 4. csoportra gondolunk, mely már csak férfítánc formákat tartalmaz.

Az eszköz nélküli típuscsalád jelentőségét növeli az a tény, hogy a múlt század végéig — a fokozatosan háttérbe szoruló eszközös táncokkal szemben — divatja nem csökken, fejlődése nem reked meg, s ma is általános elterjedésű a kelet-európai népek körében. A történeti és összehasonlító kutatások elvégzése e típus átfogó képének megrajzolásához különösképpen fontos, még hátralevő feladat.

12. „Mars”. Uszód, Bács-Kiskun m. Berkes E. felv. 1961

A tánc típus magyar változataihoz többnyire a magyar népzene régi stílusrétegének ♩-os alapritmusú, ♩ : cca. 120 tempójú táncdallamai járulnak [lásd 5. dallampélda]. A magyar nyelvterület nyugati és középső részén ez a *tánczene* a vokális eredet nyomait megőrző egyszerű hangszeres muzsika fokán maradt,⁷² míg Erdélyben fejlett — a vokális zenétől már elszakadó — virtuóz

5.

„Ugrós”

Tempo giusto ♩=126

Búta, Tolna m.
Gy: Martin Gy. 1955.

A bá - ta - i bi - ró lá - nya,
Egy pen-dely - be ment az ágy - ra,
Jaj de meg - kö - nyö - rög - te - tett,
Mig az á - gyá - ra e - resz - tett.

⁷² VARGYAS, 1954.

hegedűs muzsikává fejlődött,⁷³ s a verbunkos zene, valamint a román népzene hatásával is jelentős mértékben gazdagodott. A kísérődallamok között szintén gyakori kolomejka alapritmusú dallamok [lásd 6. dallampélda] határozott sorvégi ritmikai zárlatainak hatása a tánc fejlettebb altípusainak világosan tagoló szerkezetében érvényesül.⁷⁴

6. „Legényes”
Tempo giusto ♩=126 Magyarvista-Vistea, Románia.
Gy: Martin Gy. 1956.

[Fittyülve]

A tánc változatainak *formai rendszerezését* a következő kiemelt fő szempontok szerint végezhetjük el: 1. A motívumok alapján, tekintetbe véve a motívumkincs minőségét, szerkezeti fejlettségét és gazdagságát; 2. a táncfolyamat szerkezeti felépítésének fejlettségi foka és 3. a kísérőzenéhez való alkalmazkodás különböző fokozatai alapján. Eszerint a regionális és szomszédnépi változatokból olyan változatsor állítható össze, mely a legegyszerűbbtől szinte észrevétlen átmeneteken keresztül vezet a legfejlettebbekig. Az egyenlőtlen történeti fejlődés tényeinek értelmezésével következtethetjük ki a *tánc típus formai fejlődésének főbb szakaszait*, állomásait.

1. A magyar nyelvterület nyugati részén — különösen a Dél-Dunántúlon — elterjedt szóló, páros és csoportos formában élő altípusnak⁷⁵ a fejlődés arhaikus fokát megőrző változatai mellett a másodlagosan — főként a menet-tánc funkció miatt [vö. 12. kép] — leegyszerűsödött változatait is megtaláljuk. A néhány egyszerű szerkezetű és ritmikájú motívumból álló táncfolyamatra jellemzőek az ingadozó terjedelmű, hosszú, homogén motívumsorok, melynek

⁷³ LAJTHA, Szépkényerűszentmártoni gyűjtés és Széki gyűjtés c. munkáiban a „sűrű”, „sűrű tempó”, „tempó”, „magyar tempó”, elnevezésű dallamok.

⁷⁴ Az alább megjelölt 3. és főként a 4. altípusban jelentkezik erőteljesen ez a hatás.

⁷⁵ A tánc dél-dunántúli, Duna-menti és nyugati palóc változatai tartoznak ide. Elnevezésváltozatok: „ugrós”, „háromugrós”, „verbung”, „kanásztánc”, „mars”, „cinege”, „tust”, „tustoló”, „pajtástánc” stb. E változatokra vonatkozó nagyobb anyagot tartalmazó munkák: LUGOSSY, 1954; MARTIN—PESOVÁR, 1954. 68—72., 91—104. pp.; MARTIN, 1955. 52—55. pp.; CM PH, III/B. kötete; PESOVÁR F., 1960. 104—190., 118—123., 132—134. pp.; PESOVÁR E., 1961.; MARTIN—PESOVÁR, 1963.

következtében szerkezeti monotoniaról, bizonyos egysíkúságról beszélhetünk. A tánc koreográfiai egységeinek a kísérődallamhoz való illeszkedése még esetleges, kezdeti fokon levő. A tánc északi, szlovák⁷⁶ és goral változatai⁷⁷ szintén hasonló fejlődési fokot őriznek.

2. A tánc típus alföldi és észak-dunántúli változatainak⁷⁸ motívumkincse már fejlettebb, gazdagabb, ritmikailag és mozgásanyagában változatosabb, a koreográfiai és zenei egységek egymáshoz való illeszkedése azonban még mindig alkalmoszerű [vö. 3. kinetogramm]. A közép-szlovákiai „odzemek”

13. Cigánytánc. Nyírvasvári, Szabolcs-Szatmár m. Martin Gy. felv. 1956

és az észak-szlovákiai „kresák”⁷⁹ s egyes horvát változatok⁸⁰ kapcsolódnak e csoporthoz.

3. A magyarországi cigányok különböző csoportjai⁸¹ és az alföldi románok⁸² a tánc típus fejlettebb formáit ismerik. A főként bokázó és csizmaverő mozdulatokból felépülő bővített és összetett motívumok alkotják a heterogén,

⁷⁶ KOVALČIKOVA—POLOCZEK, 1955. 87—90. pp.

⁷⁷ KOTONSKI, 1956.

⁷⁸ Az Alföldön és a Felföld keleti részén, valamint az Észak-Dunántúlon élő változatok sorolhatók ide. Helyi elnevezésváltozatok: „ugrós”, „mars”, „dus”, „oláhos” stb. E táncváltozatok motívumkincsének feldolgozását is tartalmazza részben MARTIN—PESOVÁR, 1963. tanulmánya.

⁷⁹ ZÁLESÁK, 1953. 114—118. pp., TÓTH, 1959; valamint a „*Slovenské Ludové Tance*” c. film [F. Poloczek] keletiszlovákiai táncainak között.

⁸⁰ BORBÉLY, 1962.

⁸¹ A magyarországi cigányok „cigánytánc” néven ismert férfi- és párostancaikat soroljuk ide. Eddigi ismereteink szerint a magyarországi cigányok tánc kultúrája viszonylag egységes képet mutat Vö. a 70. jegyzettel. MARTIN—PESOVÁR, 1961. 31. p. A különböző magyarországi törzsek és nemzetségek összefoglalása: ERDŐS, 1957.

⁸² A békési, bihari, csongrádi románság „ardeleana”, „lunga”, „rara”, „ficiorescu”, „în loc” néven ismert férfi- és párostancaira gondolunk. Vö. a 69. jegyzetet valamint a Népművelési Intézet és Az Állami Népi Együttes filmarchívumaiban levő alföldi román táncfilmeket.

változatos szerkezetű, a kísérődallam egységeihez már szorosabban illeszkedő motívumsorokat, melyekben már a záróformulák kialakítására irányuló tendencia is jelentkezik. A szóló és páros, mindig összefogódzás nélkül járt, még

14. Goral párostánc. Kotonski, 1956. után

15. Román „Ardeleana”. Méhkerék, Békés m. Timár S. felv. 1958

nagymértékben kötetlen szerkezetű „cigánytánc” változatokhoz képest [vö. 13. kép és 4. kinetogramm] az egyéni, csoportos és páros, nyílt összefogódzasmóddal járt, szabályozottabb szerkezetű alföldi román „ardeleana”-k [vö. 15. kép] a fejlődés magasabb fokát képviselik [vö. 5. kinetogramm].

4. A közép-erdélyi magyarok⁸³ és dél-erdélyi románok⁸⁴ táncolják a típus legfejlettebb változatait „legényes”, „pontozó”, „fecioreasca”, „ponturi” stb. néven [vö. 16. kép], melyek Kelet-Európa legszebb egyéni és csoportos férfitáncformái közé tartoznak. A tánc — mutatványos funkciójának megfelelő — szinte egyedülálló motívumgazdagságára jellemző, hogy egyetlen táncos

16. Magyar „legényes”. Méra, Románia. Borbély J. felv. 1963

motívumkészlete sokszor 20—30 különböző bonyolult ritmikájú, fejlett szerkezetű motívumból áll. A zene egységeihez törvényszerűen illeszkedő, határozott formulaszerű zárlatokkal befejeződő, izopodikus, rövid motívumsorok szerkesztési elvei következetesek. A hosszabb időtartamú mezőszegi és dél-erdélyi legényesek motívumsorainak leggyakoribb szerkezeti skémái: AAAB és ABAB. A rövidebb időtartamú, sűrített szerkezetű kalotaszegi legényesben a záróformulák mellett már törvényszerűen visszatérő sorkezdő formulákkal is találkozunk, melynek következtében az egyes motívumsorok ABBC szerkezetűvé válnak [vö. 6. kinetogramm].

*

A magyar tánckincs újabb rétegébe soroljuk azokat a tánc típusokat, melyekre a közvetlenül vonatkozó tánc- és zenetörténeti forrásaink a XVIII. századnál későbbiek. Bár e táncok gyökerei korábbi időre nyúlnak vissza, mai

⁸³ MOLNÁR, 1947. 343—364. pp.; LUGOSSY, 1954. 108—114. pp.; MARTIN—PESOVÁR, 1961. 32. p.

⁸⁴ BUCȘAN, 1957. 34. p.; COSTEA, 1961.

egységes formájuk az utolsó két évszázad folyamán alakult ki s vált bel- és külföldön egyaránt a magyar nemzeti tánckarakter kifejezőjévé.

Az új réteg tánc típusai — a régiektől eltérően — regionálisan kevésbé differenciáltak és a formai fejlettség megközelítően azonos fokán állnak. A XIX. század folyamán az egységes nemzeti tánc kultúra megteremtésére irányuló törekvések s egyéb integráló tényezők az etnikai változatok különbségeit nagyjából kiegyenlítették. A régieket fokozatosan háttérbe szorító új tánc típusok főbb, általános sajátosságai a következők:

1. A spontán táncéletet felváltó fejlettebb táncmulatságok ciklikus táncrendjében ezeknek a szórakozó funkciójú táncoknak meghatározott, állandó helye, szinte kizárólagos szerepe van a hagyományos táncélet felbomlásának utolsó korszakáig.

2. A táncdallamok többsége a magyar népzene újabb stílusrétegébe,⁸⁵ valamint a múlt századi magyar népies műzene⁸⁶ és a hangszeres verbunkos zene⁸⁷ stíluskörébe tartozik [lásd 7—9. dallampéldák].

7.

„Magyar verbunk”

Tempo giusto ♩=138-144

Nagyecsod, Szabolcs-Sz. m. Gy: Vargyas L. 1955.

3. A férfiak által vagy nővel párosan járt táncformák önálló típusokra való elkülönülése határozottabb, mint a régi rétegben. A párostáncban a régies különtáncolás és nyílt összefogódzásmódok ritkább alkalmazása mellett uralkodóak a XVIII—XIX. századi európai párostáncokra is jellemző zárt összefogódzási módok. A formailag fejlett új típusok előadásmódja egységes. Egyes változatai már szabályozott szerkezetűek.

⁸⁵ A magyar népzene újabb stílusrétegének körülhatárolását és kialakulását, valamint hatásának kérdéseit lásd: BARTÓK, 1924.XXXV—XLVI. pp., BARTÓK, 1934. 11—18. pp.; KODÁLY, 1952. 24—32. pp.; SZABOLCSI, 1961. 121—150. pp.; JÁRDÁNYI, 1961. II. kötet.

⁸⁶ KODÁLY, 1952. 32—34. pp.; SZABOLCSI, 1961. 257—263. pp.; KERÉNYI, 1961.

⁸⁷ BARTÓK, 1934. 29—30. pp.; SZABOLCSI, 1955. 33—41. pp.; SZABOLCSI, 1961. 151—176. pp., MAJOR, 1953.; KISS, 1960.

Az új réteg táncípusainak interetnikus kapcsolatai más irányúak és természetűek, mint a régieké, s szorosabb szálakkal fűződnek a közép-európai, mint a délkelet-európai táncinkeshez. Különösen a szórakozó funkciójú páros-

8.

„Székely verbunk”

Tempo giusto $\text{♩} = 168$

Korond-Corund, Románia. Gy: Martin Gy. 1959.

táncok vonatkozásában a magyar táncinkes közép-európai jellegű új rétegének mintegy közvetítő szerepével számolhatunk egyes kelet- és délkelet-európai népek felé.

9.

Friss csárdás

Tempo giusto $\text{♩} = 192-200$

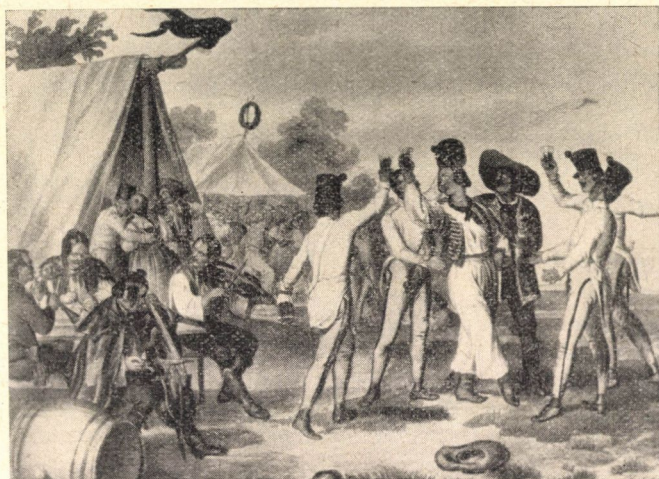
Nagyocsod, Szabolcs-Sz. m. Gy: Vargyas L. 1955.

III. „Verbunk”

Táncaink újabb rétegének egyik jelentős típusa a verbunk. Nevét az Osztrák→Magyar Monarchia állandó hadseregének hadszedő intézményéről nyerte, mely a paraszti gyakorlatban élő kötetlen férfitáncot a XVIII. század végétől a katonafogás segédeszközeként alkalmazta [vö. 17., 22. kép], s később — a hatásosság kedvéért — formáját szabályozta.⁸⁸ A kelet-európai népek

⁸⁸ RÉTHEI, 1924. 149–179. pp.; VISKI, 1937. 35–48. pp.; GÖNYEY–LAJTHA, 1943. 110–121. pp.; MORVAY, 1954. 2.; KAPOSÍ–MAÁCS, 1958. 39–44. pp.

17. Verbuválási jelenet a XIX. sz. első feléből

18. „Magyar verbunk”. Nagyecsed, Szabolcs-Szatmár m. Vásárhelyi L. felv. 1955

táncéletében, tánckincsében e korszak jelentős nyomokat hagyott,⁸⁹ de a történeti verbunk kötött formája csak időlegesen s részlegesen hatott. A nép-

⁸⁹ VARGA, 1958.; MARTIN—PESOVÁR, 1958. 430—432. pp.; VISKI, 1937. 48—63. pp KOVALČIKOVA—POŁOCZEK, 1955. 28. p.; COSTEA, 1961. 5. p.

hagyományban élő rögtönzött verbunktáncok feltehetően a történeti verbunk alapjául szolgáló, illetve azzal a népi gyakorlatban párhuzamosan tovább élő férfitánc maradványai, melyeknek formakincsére, előadásmódjára megtermékenyítően, de ugyanakkor integrálóan is hatott a történeti verbunk.

A verbunk a kelet-európai paraszti táncrendben, táncciklusban az első helyet foglalta el,⁹⁰ mintegy bevezetve a párostáncot. Később tánckezdő szerepe formálissá válik vagy csak a mulatság megkezdésére korlátozódik, végül pedig a hagyományos paraszti táncélet felbomlásával a táncszünetek mutatóványos, külön rendelésre járt táncává lesz az I. világháború után.

19. „Csapásolás”. Nagyeserkesz-Bundásbokor, Szabolcs-Szatmár m. Jakab I. felv. 1956

A verbunk lassú tempójú, négynegyedes ütembeosztású kísérőzenéje, valamint formakincse érintkezik a táncrendben szorosan hozzákapcsolódó csárdásával. A rögtönzött párostáncban a férfi egyéni figurázásakor a verbunk motívumait alkalmazza.

Formai, szerkezeti sajátosságok alapján *két altípusát*, illetőleg fejlődési fokozatát különböztetjük meg:

1. Gazdagabb motívumkincsű, *kötetlen szerkezetű, egyénileg járt formája* [vö. 7. kintogrammm] általánosan elterjedt, és kisebb különbségektől eltekintve viszonylag egységes az egész magyar nyelvterületen⁹¹ [vö. 18–19. kép]. A szomszédnépi verbunkváltozatok közül a morva⁹² és szlovák⁹³ „verbunk”

⁹⁰ MORVAY, 1954. 2.; MARTIN, 1955. 20–21. pp.; KAPOSI–MAÁCS, 1958. 44–50. pp.

⁹¹ GÖNYEY–LAJTHA, 1943. 110–121. pp.; MOLNÁR, 1947. 371–389. pp.; LUGOSSY, 1954; MARTIN, 1955. 18–29. pp.; KAPOSI–MAÁCS, 1958. 44–50. pp.; MARTIN–PESOVÁR, 1961. 29–33. pp., 1958. 430–432. pp. stb.

⁹² KOS–STRUSKA, 1953.; JELINKOVA, 1954. 65–71. pp.

⁹³ ZÁLEŠÁK, 1953. 120–134. pp., KOVALČIKOVA–POLOCZEK, 1955. 61–64. pp.

és „čapás”, valamint az észak-erdélyi román⁹⁴ „bărbunc” nevű táncok mutatnak közelebbi formai, zenei és funkcionális egyezéseket.

2. Szegényesebb motívumkincsű, *szabályozott szerkezetű*, helyenként lassú és friss részre tagolódó *csoportos*, körben vagy félkaréjban járt [vö. 20. kép], táncvezető által irányított *altípusa* egyes helyeken szórványosan ismert.⁹⁵ A kelet-szlovákiai kötött körverbunk,⁹⁶ valamint az osztrák „Schuhplattler”⁹⁷ mutat részletegyezéseket a verbunk ezen altípusával.

20. „Csapásolás.” Tiszapolgár, Hajdú-Bihar m. Jakab I. felv. 1957

IV. „Csárdás”

Táncikincsünk újabb rétegébe tartozó nemzeti párostáncunk, a csárdás gyökerei visszanyúlnak a XVIII. századnál régebbi párostáncokra⁹⁸ [vö. 21. kép], mai, területileg kevésbé differenciált, egységes formáját, nevét és határozott nemzeti jellegét azonban a múlt század első felében nyeri⁹⁹ [vö. 22. kép]. Divatja rohamosan terjed a magyar nyelvterület határain túlra is, s a századfordulóra már minden egyéb táncípust háttérbe szorítva szinte egyeduralkodóvá válik táncéletünkben.

Gazdag, a régi közép- és nyugat-európai párostáncokra is jellemző formakincséből — mint amilyenek a páros forgások és összefogódzások különböző

⁹⁴ COSTEA, 1961. 103—114. pp.

⁹⁵ Rábaközben, Duna—Tisza közén és Erdélyben. RÉTHEI, 1924. 170—171. pp.; MOLNÁR, 1947. 368—370. pp.; LUGOSSY, 1954. 33. p., 55. p.; MARTIN—PESOVÁR, 1961. 39—40. pp.; GÖNYEY—LAJTHA, 1943. 120. p.

⁹⁶ KOS—STRUSKA, 1953.

⁹⁷ WOLFRAM, 1951. 188—192. pp.; 1961. 8. p.

⁹⁸ RÉTHEI, 1924. 58—64. pp.; KAPOSÍ—MAÁ CZ, 1958. 67—70. pp.

⁹⁹ RÉTHEI, 1924. 75—79. pp.; VISKI, 1937. 80—90. pp.; GÖNYEY—LAJTHA, 1943. 121—127. pp.; SZENTPÁL, 1954. KAPOSÍ—MAÁ CZ, 1958. 67—77. pp.

egyszerűbb és bonyolultabb módjai, a leány forgatása [vö. 24. kép], felemelése, a változatos figurázó lábmozgások — csupán néhány olyan mozzanatot emelünk ki, melyek különösen jellemző jegyei a magyar s vele együtt néhány

21. Párostánc Éleskő vára előterében, 1686

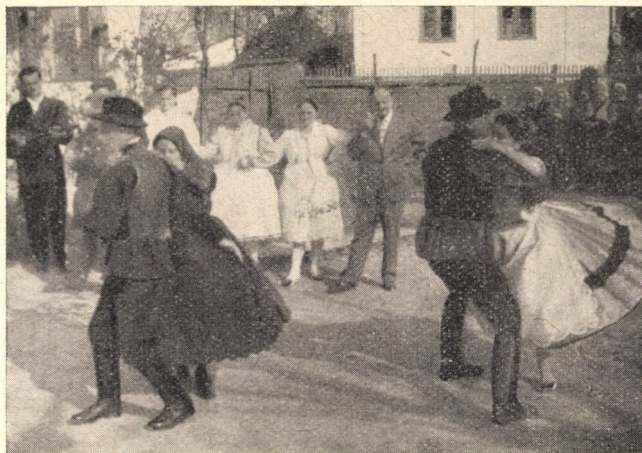
22. Csárdás, XIX. sz. közepe

kelet-európai párostáncnak. Ilyenek például a lassú csárdásban a kétlépéses motívum változatos formái, a gyors részben pedig az ide-oda forduló, kissé beguggoló ún. lippentős motívumok¹⁰⁰ [vö. 23. kép], valamint már a

¹⁰⁰ KAPOSÍ—MAÁCS, 1958. 80—82. pp.; LÁNYI, 1962.

XVIII. századi források óta emlegetett régies párelengedős mozzanat.¹⁰¹ Ez utóbbi — játékos tartalma mellett — módot ad a férfi egyéni táncának ki-fejlődésére is.

A kötetlen szerkezetű csárdás két, régiesebb formában pedig három — lassú, közepes és gyors tempójú — önálló részre tagolódik. Az egyes részek

23. „Gubbantós.” Uszód, Bács-Kiskun m. Berkes E. felv. 1961

24. „Szapora.” Méra, Románia. Borbély J. felv. 1963

megszokott sorrendje felcserélődhet, s önmagukban is szerepelhetnek a tánc-rend más táncai közé ékelődve¹⁰² [vö. 8. kinetogramm].

¹⁰¹ KAPOSI—MAÁ CZ, 1958. 82. p.

¹⁰² Például Székelyföldön és a Mezőség keleti részén az ún. „marosszéki”, „vetéllős”, „korcos”, „forgató” nevű középgyors párostánc.

1. Az általánosan elterjedt — a szlovák, morva, lengyel, alföldi és erdélyi román, egyes délszláv és osztrák párostáncokkal¹⁰³ közelebbi kapcsolatokat mutató — *páros forma* mellett még két speciális változatát tartjuk számon:

2. Az egy férfi és két nő által járt ún. „hármás csárdás”-t,¹⁰⁴ mellyel rokon formának tekinthető a dél-erdélyi román „învirtita” és a bácskai „momačko kolo”,¹⁰⁵ valamint

25. Leánykarikázó. Bag, Pest m. Timár S. felv. 1955

3. a két vagy több pár által körben összefogódzva járt „köröcsárdás”-t. A csárdás ezen altípusán keresztül érintkezik a — jelen összefoglalásunkban nem érintett — *leánykörtáncok* [vö. 25. kép] típusával,¹⁰⁶ s ezzel mintegy visszaüt a középkori Európa lán- és körtáncaira, melyek ma már csak a Balkánon találhatók meg teljes épségükben és gazdagságukban.¹⁰⁷

*

A magyar tánc típusokról alkotott képet a további gyűjtőmunka során előkerülő újabb változatok, a rendelkezésünkre álló teljes anyag¹⁰⁸ feldolgo-

¹⁰³ A morva és szlovák „sedlacka”, „točivé”, „krucená”, „čardaš” (JELINKOVA, 1959. ZÁLEŠÁK, 1953. 71—94. pp.; KOVALČIKOVA—POLOCZEK, 1955. 27. p.), a román „marunțaua”, „hațegana”, „învirtita”, „țiganește” (TIMÁR, 1956. 138. p.; BUCȘAN, 1957. 49., 53. pp.; PROCA, Jocuri Populare Românești 68., 72., 95. pp.), a sokac és horvát „madarac”, „ranče” (JANKOVICS, L.—JANKOVICS, D. 1949. V. kötet 170., 185. pp.) nevű táncok stb.

¹⁰⁴ MARTIN—PESOVÁR, 1958. 433. p. A hármás forma a középkori udvari táncokban, s a mai osztrák tánc kincsben is gyakori. WOLFRAM, 1961. 8. p.

¹⁰⁵ JANKOVICS, L.—JANKOVICS, D. 1949. V. kötet 129—149. pp.; WOLFRAM, 1962. 81. p.

¹⁰⁶ GÖNYEY—LAJTHA, 1943. 81—91. pp.; LUGOSSY, 1952.; MARTIN—PESOVÁR, 1954. 187. p.; MARTIN, 1955. 46—51. pp.; SZENTPÁL, 1958; KAPOSÍ—MAÁ CZ, 1958. 23—33. pp.

¹⁰⁷ WOLFRAM, 1962. 81. p.; BORBÉLY, 1962.; CONEV, 1950. I. kötet.

¹⁰⁸ A magyar tánc kutatás eredményeként az eddig gyűjtött anyag cca. 60 000 méter mozgófilmen, félezer községből mintegy 5000 táncváltozatot jelent.

zása, a regionális és tánc típusonkénti motívumkatalógusok¹⁰⁹ elkészülése, a táncok szerkezetének, funkciójának, kísérőzenéjének mélyebb elemzése részletekben még módosítani fogják. A tánc- és zenetörténeti adatok értékelése és a recens néprajzi anyaggal való összevetése fogja kialakítani azt a végleges képet, melynek birtokában az összehasonlító vizsgálatok részletes elvégzésének nekikezdhünk.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. 1963. Párbajszerű táncainkról. *Ethnographia* LXXIV. 55—83. pp. Budapest.
- BARTÓK B. 1920. Die Volksmusik der Araber von Biscra und Umgebung, in *Zeitschrift für Musikwissenschaft* II. 489. p. Leipzig.
- BARTÓK B. 1924. A magyar népdal. Budapest.
- BARTÓK B. 1934. Népzene és a szomszéd népek népzeneje. Budapest.
- BELÉNYESY M. 1958. Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél. Budapest.
- BÉL M. 1742. *Notitia Hungariae novae historica geographica*. Wien.
- BÉRES A. 1958. Hortobágyi pásztortáncok. Tánc tudományi Tanulmányok (Szerk. MORVAY P.) 95—105. pp. Budapest.
- BORBÉLY J. 1962. Egy horvát tánc típus magyar vonatkozásai. Tánc tudományi Tanulmányok 1961—1962 (Szerk. DIENES G.) 137—195. pp. Budapest.
- BUCHAN, A. 1957. *Jocuri din Ardealul de Sud*. București.
- BUSCHAN, G. é. n. *Die Sitten der Völker I—IV*. kötet. Stuttgart.
- CMPH: *Corpus Musicae Popularis Hungaricae III/B*. kötet. (Szerk. BARTÓK B. és KODÁLY Z. Sajtó alá rendezte KISS L.) Lakodalom. A táncok rendje, LUGOSSY EMMA munkája. 1956. Budapest.
- CONEV, B. 1950. *Bulgarszki narodni horá i racsenici*. Szófia.
- COSTEA, C. 1961. *Jocuri feciorești din Ardeal*. București.
- DOBŠÍNSKY, P. 1880. *Prostonárodnie obyčaje, poverý a hry slovenské*. Turč. Sv. Martin.
- DOMOKOS P. 1955. Magyar moreszka. Táncművészet V. 159—162., 265—269. pp. Budapest.
- ECKHARDT S. 1951. Balassi Bálint összes művei, I. kötet 265. p. Budapest.
- ERDŐS K. 1957. A classification of Gypsies in Hungary. *Acta Ethnographica Hung.* Tom. VI. Fasc. 3—4. Budapest.
- GIURCHESCU, A.—COSTEA, C. 1962. Haidăul, in *Revista de Folclor* VII. Nr. 1—2. 94—117. pp. București.
- GÖNYEY S. 1934. Az erdőbényei bodnártánc. *Ethnographia* XLV. 74. p. Budapest.
- GÖNYEY S.—LAJTHA L. 1963. Tánc. A Magyarság Néprajza IV. kötet 3. kiad. 76—131. pp. Budapest.
- HOERBURGER, F. 1956. *Die Zwiefachen. Gestaltung und Umgestaltung der Tanzmelodien im nördlichen Altbayern*. Berlin.
- HOERBURGER, F.—RAUPP, J. 1957. *Deutsch—slawische Wechselbeziehungen im Volkstanz*. Leipzig.
- JANKOVICS, L.—JANKOVICS, D. 1949. *Narodne Igre* V. kötet. Beograd.
- JÁRDÁNYI P. 1961. Magyar népdaltípusok I—II. kötet. Budapest.
- JELINKOVÁ, Z. 1954. *Lidové Tance Na Slovákku*. Praha.
- JELINKOVÁ, Z. 1959. *Točivé Tance*. Gottwaldov.
- JUNK, V. 1930. *Handbuch des Tanzes*. Stuttgart.
- KAPOSI E.—MAÁCS L. 1958. Magyar népi táncok és táncos népszokások. Budapest.
- KERÉNYI GY. 1961. Népies dalok. Budapest.

¹⁰⁹ Eddig két tánc típus motívumkincsének felmérése történt meg, mégpedig a leánykarikázóké (SZENTPÁL, 1958) és az ún. „ugrós” tánc típus két archaikusabb altípusáé (MARTIN—PESOVÁR, 1963). Befejeződött az első regionális motívumgyűjtemény összeállítása is, mely a sárközi—Duna menti tánc dialektusterületről mintegy 1000 motívum változatot rendszerez (MARTIN, 1963).

- KISS L. 1960. Népi verbunk-dallamainkról. *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960.* (Szerk. DIENES G.—MORVAY P.) 263–295. pp. Budapest.
- KODÁLY Z. 1952. A magyar népzene. A példatárt szerk. VARGYAS L. Budapest.
- KOTONSKI, W. 1956. *Goralski i Zbójnicki.* Cracow.
- KOVALČIKOVÁ, J.—POLOCZEK, F. 1955. *Slovenské L'udové tance.* Bratislava.
- KOS, B.—STRUSKA, F. 1953. *Mužske l'idové tance.* Praha.
- KRESÁNEK, J. 1951. *Slovenská L'udová Pieseň so Stanoviska Hudobného.* Bratislava.
- KURATH, G. 1960. *Panorama of Dance Ethnology.* Current Anthropology Vol. 1. No. 3. 233–254. pp. Chicago.
- LAJTHA, L. 1943. Ujra megtalált magyar népdaltípus. *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára.* (Szerk. GUNDA B.) 219–234. pp. Budapest.
- LAJTHA, L. 1954. Szépkényerűszentmártoni gyűjtés. *Népzenei Monográfiák I.* Budapest.
- LAJTHA L. 1954. Széki gyűjtés. *Népzenei Monográfiák II.* Budapest.
- LANGE, R. 1960. *Taniec Ludowy w Pracach Muzeum Ethnograficznego w Toruniu. Metoda Pracy i Kwestionariusz.* Torun.
- LAUDOVÁ, H. 1963. Sword dances and their parallels in the CSSR, *Journal of the International Folk Music Council* vol. XV. 62. p. Cambridge.
- LÁNYI, Á. 1962. Lippentős. (A friss csárdás domináns motívumának formai sajátosságai.) *Táncstudományi Tanulmányok 1961–1962.* (Szerk. DIENES G.) 99–136. pp. Budapest.
- LUGOSSY, E. 1952. 77 leánytánc. Budapest.
- LUGOSSY E. 1954. 39 verbunktánc. Budapest.
- LUGOSSY E. 1960. A magyar népi táncok mozgáselemei és motívikája. *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960.* (Szerk. MORVAY P.—DIENES G.) 167–210. pp. Budapest.
- MAJOR E. 1953. Népdal és verbunkos. *Kodály Emlékkönyv.* (Szerk. SZABOLCSI B.—BARTHA D.) 221–240. pp. Budapest.
- MARTIN Gy. 1955. Bag táncai és táncélete. *Néptáncosok Kiskönyvtára* 16–18. kötet. Budapest.
- MARTIN Gy. 1959. Hajdútánc—botolótánc. *Fiúk Évkönyve.* (Szerk. LÉNÁRT Gy.) 134–136. pp.
- MARTIN Gy. 1963. A sárközi—Duna menti táncok motívumkinése. MS.
- MARTIN Gy.—PESOVÁR E. 1954. A karászta; A karikázó, Somogyi Táncok. (Szerk. MORVAY P.—PESOVÁR E.) 58–77. pp.; 187–189. pp. Budapest.
- MARTIN Gy.—PESOVÁR E. 1958. A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai. *Ethnographia* LXIX. 424–436. pp. Budapest.
- MARTIN Gy.—PESOVÁR E. 1961. A Structural Analysis of the Hungarian Folk Dance (a Methodological Sketch). *Acta Ethnographica Hung.* Tom. X. Fasc. 1–2, 1–40. pp. Budapest.
- MARTIN Gy.—PESOVÁR E. 1963. Determination of Motive Types in Dance Folklore. *Acta Ethnographica Hung.* Tom. XII. Fasc. 3–4. 295–331. pp.
- MOLNÁR I. 1947. *Magyar táncagyományok.* Budapest.
- MORVAY P. 1953. Útmutató népi táncaink gyűjtéséhez. Budapest.
- MORVAY P. 1954. 1. A táncoktatásról és táncatlásról. *Somogyi Táncok.* (Szerk. MORVAY P.—PESOVÁR E.) 5–12. pp. Budapest.
- MORVAY P. 1954. 2. Verbunktáncaink kialakulása. 39 Verbunktánc (LUGOSSY E.) 7–17. pp. Budapest.
- MORVAY P. 1956. A pásztortánc színpadi pályafutásának kezdete. *Táncművészeti Értesítő* 1956. (Szerk. VÁLYI RÓZSI) 48–58. pp. Budapest.
- PESOVÁR E. 1961. A simonfai verbunkok formai elemzése. *Néprajzi Értesítő* XLII. 51–85. pp. Budapest.
- PESOVÁR E. 1963. Der heutige Stand der ungarischen Volkstanzforschung. *Journal of the International Folk Music Council.* Vol. XV. 53–57. pp. Cambridge.
- PESOVÁR F. 1960. Fejér megyei népi táncok I. Alapi táncok. *Alba Regia* 1. 99–145. pp. Székesfehérvár.
- PETERMAN, K. 1957. Gedanken zur Begründung und zum Aufbau eines Volkstanzarchives in Deutschland. Institut für Volkskunstforschung, Leipzig. MS.
- POPESCU—JUDEȚ, GH. 1955. *Jocuri din Banat.* București.
- PROCA, V. é. n. *Jocuri Populare Românești.* București.
- PROCA, V. 1956. Despre notarea dansului popular românesc. *Revista de Folclor*, Vol. I. No. 1–2. 135–171. pp. București.
- RÉTHEI PRIKKEL M. 1924. *A magyarság táncai.* Budapest.

- SACHS, C. 1937. *World History of the Dance*. New York.
- SHARP C. J.—MACILWAINE H. C. 1917. *The morris book*. London.
- SZABOLCSI B. 1954. *Népzene és történelem*. Budapest.
- SZABOLCSI B. 1955. *A magyar zenetörténet kézikönyve*. Budapest.
- SZABOLCSI B. 1961. *A magyar zene évszázadai XVIII—XIX. század*. Budapest.
- SZABOLCSI B. é. n. *A XVII. század magyar világi dallamai*. Budapest.
- SZENTPÁL O. 1954. *A csárdás. A magyar nemzeti társastánc a 19. század első felében*. Budapest.
- SZENTPÁL O. 1958. Versuch einer Formanalyse der ungarischen Volkstänze, *Acta Ethnographica Hung.* Tom. VII. Fasc. 3—4. 257—336. pp. Budapest.
- SZENTSEI-DALOSKÖNYV, 1943. Sajtó alá rendezte BUDA J. Budapest.
- SZINÉSZETI LEXIKON, 1930. (Szerk. NÉMETH ANTAL) Budapest.
- TIMÁR S. 1956. Zsok (Joc) Kincigpusztán. Népünk hagyományairól 1956. (Szerk. MORVAY P.—SIMON J.—IGAZ M.). 133—141. pp. Budapest.
- TÓTH, Š. 1959. Pohybové Skupiny Slovenského L'udového Tanca, *Hudobnevedné Študie* III. 43—118. pp. Bratislava.
- VARGA GY. 1958. Játékos-dramatikus táncok Biharban. *Táncstudományi Tanulmányok*. (Szerk. MORVAY P.) 106—116. pp. Budapest.
- VARGYAS L. 1952. *A magyar vers ritmusa*. Budapest.
- VARGYAS L. 1953. Ugor réteg a magyar népzeneben. *Kodály Emlékkönyv*. (Szerk. SZABOLCSI B.—BARTHA D.) 611—658. pp. Budapest.
- VARGYAS L. 1954. Somogy megyei táncdallamok, *Somogyi Táncok*. (Szerk. MORVAY P.—PESOVÁR E.) 250—275. pp. Budapest.
- VISKI K. 1937. *Hungarian Dances*. Budapest.
- WOLFRAM, R. 1935. Der Spanltanz und seine europäischen Verwandten, ein weitverbreiteter Geschicklickeits—Schwerttanz. *Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde*, 9. évf. 35—47. pp.
- WOLFRAM, R. 1936. *Schwerttanz und Männerbund*, 3 kötet. Kassel.
- WOLFRAM, R. 1951. *Die Volkstänze in Österreich und verwandte Tänze in Europa*. Salzburg.
- WOLFRAM, R. 1953. Neue Funde zu den Morisken und Morristänzen. *Zeitschrift für Volkskunde*, 50. évf. 107—113. pp. Stuttgart.
- WOLFRAM, R. 1961. Die Volkstänze in Österreich — ein Überblick. *Journal of the International Folk Music Council*, Vol. XIII. 5—9. pp. London.
- WOLFRAM, R. 1962. Der Volkstanz als kulturelle Ausdrucksform der südosteuropäischen Völker. *Die Volkskultur der südosteuropäischen Völker* (Red. H. GÜLICH—BIELENBERG) 63—84. pp. München.
- WÖRTERBUCH DER DEUTSCHEN VOLKSKUNDE, 1936. O. A. Erich-R. Beitzl. Leipzig.
- ZÁLEŠÁK, C. 1953. *Pohronské Tance*. Martin.
- ZENEI LEXIKON, 1931. Szerk. SZABOLCSI B.—TÓTH A. Budapest.
- ZODER, R. 1958. és 1955. *Österreichische Volkstänze* III. és I. rész. Wien.

. VERDI — WAGNER — MUSZORGSKIJ EMLÉKÜLÉS*

TAMÁS LAJOS elnöki megnyitója

A kerek évszámokban gondolkodó hagyományos évfordulószámlálással is a zenetörténet ünnepi eseményét kínálja az 1963-as esztendő: százötven éve, 1813-ban született Giuseppe V e r d i és Richard W a g n e r. A XIX. század operaművészetének e két kimagasló egyénisége mellől már csupán a harmadik név hiányozna, Modeszt Petrovics M u s z o r g s z k i j é, hogy alkalomadta emlékezés helyett a zenetörténet egy jelentős fejezetének, a XIX. század operaművészetének egészéről, legfőbb és legmaradandóbb törekvéseiről értekezhessünk. A zenetörténet krónikája szerencsére idénre tartogatott egy 90 esztendőös Muszorgszkij-évfordulót: kilencven éve, 1873-ban szólt meg először néhány részlet a pétervári Mária-színházban a „Borisz Godunov”-ból, az operatörténet e forradalmian új remekművéből.

Verdi, Wagner és Muszorgszkij zenéjének az egyetemes művelődéstörténetben kivívott rangja, vagy akár műveiknek a mai szocialista magyar zeneéletben betöltött szerepe önmagában is méltóvá tenné a hármas évfordulót arra, hogy itt, a magyar tudomány házában ünnepélyes keretek közt megemlékezzünk róla. Az illendőségen túl azonban kötelességünk is ez a megemlékezés, mert mindhárom mester művészete elhatározó jelentőségű volt a magyar zene történetében. A magyar nemzeti opera keletkezésének, a magyar operajátszás kialakulásának históriája elképzelhetetlen hármójuk nélkül.

Verdi zenéje kezdte a sort Erkel Ferenc nevével összefonódva; Erkelével, aki meglepő frissességgel vitte színre Verdi operáit a régi pesti Nemzeti Színházban, — és aki maga is Verdi művészetétől tanulta a legtöbbet: a heroikus nemzeti opera, a zenésszínpad realizmusának mesterségbeli titkait. Büszkén vallhatjuk, hogy már a zeneköltő életében nagy és gazdag Verdi-kultusz központja volt Budapest.

Másodiknak Wagner jutott el Magyarországra; Wagner, Liszt Ferenc utat egyengető, szervező munkálkodásának eredményeként. Több nemzedéki fiatal magyar komponista az ő zenéjének példamutatását követve próbált kilépni szűkebb pátriájának zenei dialektusából.

* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya felolvasó ülésének keretében, 1963. december 9-én.

Muszorgszkij itthoni elfogadása váratott magára legtovább. Igaz, néhány kései operájában Erkel nagyon is közel került Muszorgszkij úttöréséhez, de azok a kísérletek akkor éppúgy homokba fúltak itt, mint ahogy értetlenül fogadta volna közönségünk magának Muszorgszkijnak zenedrámáit is. Gyökeres zenei forradalomnak, Bartók és Kodály zenei forradalmának kellett előbb utat törni nálunk, hogy értő fülekre találjon Muszorgszkij korszakalkotóan újszerű, népzenei ihletésű, minden addiginál másként realista zenés színpada.

Az elmúlt évtizedekben világszerte ismert Wagner-énekeseket adtunk az operajátszásnak; ma nemzetközi figyelmet érdemlő Verdi- és Muszorgszkij-előadásokkal büszkélkedhetünk. A magyar zenetörténet tegnapja, a magyar zeneélet mája elképzelhetetlen hármójuk nélkül. Legyen ez a mai ülés a régi adósság lerovásának tudományos értekezésekkel gondolatébresztő, zenéjük megidézésével rájuk emlékező ünnepi pillanata.

AZ OPERATÖRTÉNET HÁRMAS ÉVFORDULÓJA

Wagner — Verdi — Muszorgszkij, a zenetörténet három lángelméje, a zenedráma három megújítója, akinek az 1963-as esztendőben nevezetes évfordulóit ünnepelték és ünnepeltük, három különböző nemzet, három társadalom küldöttjeként emelkedett fel az európai szellemi élet teremtményeire. Wagner és Verdi 1813-ban születtek, Muszorgszkij huszonhat évvel, egy teljes emberöltővel fiatalabb volt náluk; mégis mindhárman közel egy időben, a század derekát jelképező évtizedekben, 1845 és 65 között jelentkeztek első nagyjelentőségű műveikkel. (Muszorgszkij első operavázlatai ma épp százestendősek.) De ami mélyebb, elhatározó választóvonalat húz közöttük, az épp a három ország s a három társadalom, amelyet képviseltek: a XIX. századi Németország, Itália és Oroszország. Mindhármuk műve a maga teljességével válik lenyűgözővé és példázatszerűvé; s ehhez a teljességhez és példázatszerűséghez hozzátartozik, hogy annyira különböznek egymástól. De épp ezt a roppant egyéni különbséget segít megérteni és magyarázni hátterük, hazájuk, teremtményük mély különbsége.

Németország akkor már túl volt egy klasszikus zenei összefoglaláson, Olaszország az opera páratlan virágkorán. Két ország, két társadalom, mely mindaddig nem tudott igazi országgá, igazi nemzetté egyesülni, s a maga elkésett, lebéklyózott, zilált állapotában mintha a szellemi termés *azértis* bőségével kárpótolta volna magát: a XVII. század óta az olasz és német zene az egész világ zenéje, szellemi világhatalom. De a XIX. század itt is, ott is megérlelte a politikai nemzetté-válás igényét, s a kétféle zene már az új aspirációkat segített fellobogtatni. Verdi is, Wagner is egy új európai szabadságharc heroldjaként indult; Verdinek az olasz Risorgimento nagy éveit adtak szárnyat, Wagnerben a negyvennyolc felé menetelő Jungdeutschland ünnepelhette szónokát. De a döntő különbség már ezekben a felhullámzó években világossá vált. Az olasz risorgimento-mozgalom, ideiglenes kudarcai ellenére, megteremtette a nemzeti köztudat egységét; a Jungdeutschland kudarcra viszont megtépte, szétzilálta az amúgy is zavaros német politikai és szellemi életet. Verdi kezdettől végig maga mellett, maga mögött érezte az olasz népet, akár Garibaldi művészarsát látták benne kortársai, akár nem; ő sohasem élt

emigrációban, egész lénye, egész művészete azokkal lélegzett együtt, akikhez, akikért, akiknek nevében beszélt, szakadékok sohasem fenyegették. Wagner az ilyen együttvonulást és együttlobogást csak alig néhány évig érezte, ha egyáltalán érezte valaha; szertelenségei, kétségei, összeomlásai egyaránt bizonyítják, hogy körülötte nem volt igazi tápláló és befogadó nemzeti vagy népi közösség. A kor úgy érezte, hogy az irodalom, a zene, az egyes művészetek már nem elegendők a felgyült irdatlan élményanyag kifejezésére. A wagneri koncepció, a művészetek roppant összefoglalásán alapuló új zenedráma azonban légkör nélkül, zseniális erőszakkal, fantasztikus filozófiai lombikokban érlelődött meg, s nagysága is, gyengesége is ebből az elszigeteltségből válik igazán érthetővé: a megálmódott egyetemes műalkotásnak a nemzeti öntudat, az „élő mítosz” hiányát kellett pótolnia.

Egészen más volt és mást értelt Muszorgszkij Oroszországa. Itt a mester-séges középkorban megrekesztett cári világbirodalom értelmisége a XVIII. század óta melengette magában egy orosz felvilágosodás ígérétét. Ez a szellem a dekabrista mozgalom korában, Puskin és Gribojedov éveiben már nagyot lobbant, Glinkában már létrehozta első európai érvényű zenei termését; s a század közepén a szenvedélyesen megújhodni kívánó fiatal Oroszország, a polgárosodó Oroszország, az első jobbágyszabadítás felé haladó Oroszország, Gogoly és Bjelinszkij Oroszországa már maga mellé követelte az új orosz zenét és képzőművészetet is, követelte Borodint, Rimszkij-Korszakovot és Muszorgszkijt, követelte Ilja Rjepint és társait. Muszorgszkij Gogoly-szövegek megzenésítésével kezdte és fejezte be drámaírói pályáját, nagy remekművei pedig szinte évszám szerint együtt érlelődtek Tolsztoj és Dosztojevszkij nagy regényeivel. Nem volt hát egyedül ő sem, akárcsak Verdi; s a korszak félelmes feszültségei, roppant mondanivalója őbenne éppúgy felnevelte a lélekelemzőt és drámaírókat, mint két nagy nyugati kortársában.

Otthon, hazá, hazátlanság — ebben a gondolatkörben fogamzanak Verdi ifjúkorának operái, a *Nabucco*-tól *A legnanói ütközet*-ig. Mikor ez utóbbi, lázas hazafias tüntetések közepette, előadásra kerül, Verdi harminchat éves, tizenhárom színpadi mű áll mögötte, s már egész hazája ünnepli azt a tehetségét, hogy hőseibe és cselekményeibe páratlan bőségű, páratlan szárnyalású, ellenállhatatlan dallamokkal önt életet. Dráma és dallam, élet és melódia egy és ugyanaz — hirdetik ezek a művek —, az emberi lelket és emberi sorsot egyes-egyedül az ének tudja gyökeréig feltárni és kifejezni. Otthon, haza, hazátlanság — ez a problémakör foglalkoztatja az ifjú Wagnert is. De még harmincadik évét sem töltötte be, mikor — *A bolygó hollandi*-tól kezdve — odaszövédi ehhez a tematikához egy folytonosan bővülő misztikus fénykör: a földi és égi szerelem, a megváltás és megváltatlanság nyugtalanító és kódos gondolatvilága. Az új mondanivaló számára a *Tannhäuser*-ben s még inkább a *Lohengrin*-ben kezd megszületni az új zenei nyelv — jellegzetes módon főleg zenekari nyelv, az alig-kimondott, máris kommentált gondolatok nyelve, az állandó

hömpölygés, a szakadatlan színváltozás idiómája, amelyet még sohasem ismert a zenetörténet. S már alakul egy hallatlan dráma terve is, egy vakmerő és gigászi történeté az Elátkozott Aranyról, — az aranyról, melynek zsarnoki súlya alatt vérzik és vergődik a XIX. századi emberiség.

Muszorgszkij nem erre vágyik: ő a zenében a néptömegek lelkének külsőjét látja, az emberekről-emberekhez való beszéd eszközét, a magányos emberi lélek s a történelem megszólaltatóját egyaránt. Az ő drámája népdráma lesz, egyéniség és sokaság rejtett belső vonásainak feltárója, a szenvedők és megtiportak, az elnyomott és lázadó orosz nép tolmácsa és hírnöke; az élet végletes kontrasztjainak rettenetes erejű, szinte személytelen ütközése, nyers, döbbenetes, először megpróbált harmóniákban és ritmusokban, vakító fény és fekete árnyék; zenei nyelv, melynek nemcsak a lélek, de a hanglejtés minden hajlását is tudnia kell visszaadni, mely érzékenyen rebbenő gyermeki gyengédségre éppúgy képes, mint eltipró brutalításra; nagy tömegvizió, barbár fény, ázsiai dobok és moszkvai harangok zúgása közepette, — tragikus szimfóniák sorozata aranyban és feketében. Ezekkel a látomásokkal viaskodik Muszorgszkij korai haláláig, — két nagy történelmi remekművel, a *Godunov Borisz*-szal és a *Hovanszkij-hercegek*-kel, melyek közül a másodiknak már csontján kell maradnia. Azt mondták róla, hogy ő a történetíró, a drámaíró és a komponista Dosztojevszkij; de mily jellemző, hogy 1870 orosz társadalma ezt a képsorozatot kapta ajándékkul a maga zeneszerző Dosztojevszkijétől, ezt a történelmi krónikát, nem Wagner mítoszait, nem is Verdi lelkesítő nemzeti történelmét; a *népi történelemnek* ezeket a lángoló és ostromozó, keserű vízióit! Muszorgszkij színpadán már ott lobog az eljövendő orosz forradalom.

Itt egy eljövendő győzelmes forradalomról beszéltünk, — Wagner és Verdi életük második felében egy elbukott forradalom, 1848—49 eltaposott forradalmának ügyét viszik tovább művészetükben. Mindegyik másképp.

Verdinek az ötvenes évek elején három romantikus opera szerzi meg a világhírt: a *Rigoletto*, a *Trubadur* és a *Traviata*. Hazafias témáról nincs többé szó, annál inkább magányos sorsokról, a társadalom számkivetettjeiről, púpos udvari bohócokról, cigányasszonyokról s kóbor költő fiaikról, tragikus kurtizánokról. Hozzájuk mélyül és színesedik a zenei nyelv is; de mialatt Verdi színpada e magányos és eltévedt lelkek lírájával gazdagodik, álrúhásan és sokszor bujdokolva tovább él rajta — tovább, a *Don Carlos*-ig, az *Aidá*-ig — az olasz risorgimento izzó himnusz- és induló-hangja, Negyvennyolc parazsa a hamu alatt! Közben pedig új meg új kitérőkkel, portyázó utakkal hódítja meg a zenés színpad új meg új drámai képleteit: az *Álarcosbál*-lal és a *Végzet hatalmá*-val a félig tragikus, félig komikus műfajt, a „semiseriá”-t, *Aidá*-val a „világsszínház”, a nagyopera egzotikus fűszereit és drapériáit, a *Rekviem*-ben élet és halál nagy drámai körképét; s végül — hetvennégy- és nyolcvanéves

kora között, ereje teljében — két mindent megkoronázó remekművet ír, az *Otellt* és a *Falstaff*-ot, a shakespeare-i és Shakespeare-hez egyedül méltó romantikus zenedrámát és zenés vígjátékot. Mikor nyolcvanötéves korában elnémul, már inkább a huszadik század művésze, mint a tizenkilencediké; a tetőponton búcsúzik, akár Mozart vagy Beethoven.

Wagner győzelme nem ilyen; ő talán csak egyszer, egyetlen egyszer, a mély rezignáció s a nagy megbékélés egy gyönyörű és vissza nem térő pillanatában tudott népével igazán találkozni, vele töprengeni, lázadni, diadalmaszkodni, boldog lenni és fiatal lenni: *A nürnbergi mesterdalnokok*-ban. De előbb — még az ötvenes években — felkavarta a *Trisztán és Izoldá*-ban mindazt, ami gyötrelmek, sóvárgás és önkívület a század mélyén összegyűlt, prófétája lett ennek a kavargó, füledt eksztázisnak a huszadik század zenéje, sőt egész művészete számára. Üldözött volt, hajszolt és bosszúvágyó bujdosó, aki hallucinációkban, révületekben és nagyzólgó légvárakban élt, s nem gyógyult meg akkor sem, amikor királyi kegy hazahívta a száműzetésből. Sokszor idézik írásait, — ezek a nemegyszer zavaros és öntelt írások, melyeknek minden időpontban Wagner sajátos céljait kellett szolgálniuk, néha megdöbbenítő mélységeket tárnak fel, s akarva-akaratlan hírmondói és leleplezői a zeneköltő elkeseredettségének, hajszoltságának, megaláztatásainak, mély sértődöttségének, mohó szerepjátszásainak, ki nem alvó bosszúvágyának. Itt gomolyognak azok a ködös tervek, melyek hol Siegfried, hol Krisztus, hol Buddha alakja köré szövéődve, hol Bakunin és Feuerbach, hol Schopenhauer és Nietzsche eszméitől inspirálva keresik a végső megoldást. De máris világosodik a magassabb cél, diadalnak, beteljesülésnek, Kasszandra-jóslatnak egyaránt nagyszerű: az Elátkozott Arany története. Négy estén át, négy zenedrámában mutatja be a *Nibelung gyűrűje* a szolgává lett ember, a hazug csalókká süllyedt félistenek, beszennyezett hősök, az elaljasodott világ bukását. Látszólag a mítoszt és a hősiességet követeli vissza ez a jelképes tetralógia a mítoszt és hősiességét veszített polgári korszaknak; — de valójában micsoda vádbeszéd a század, a társadalom, az egész világ ellen! Csak egy kivert bujdosó tudja ilyen fenyegető jós-mozdulattal kimondani az átkot minden üldözőjére, s fulladt szenvedéllyel felidézni, zenedrámává idézni az *Istenek alkonyát*!

S azután: a világpusztulás vízióját csak a világmegváltás víziója vált-hatja fel, enyhítésül és megbékélésül, keresztény és pogány megváltáshitek találkozásában. De tud-e még hinni Wagner ebben a megváltásban, nem késett-e meg *Parsifal* nagypénteki varázsa, tömjénfüstös fénye, hangos harangjai? Hiába épül fel Bayreuthban az Ünnepi játékszín, — Wagner jól tudja, hogy ez nem az a nagy Népek Színháza, melyről fiatalkorában álmodott. Ki hamisította meg ezt a tervet, hol s mikor történt a tévedés, és ki tévedett itt: a művész vagy a kor? A kor, a világ, a társadalom, mely Wagner egész művészetét kérdőjelessé és töredékessé tette akkor is, ha hódolt előtte!?

Verdi, Wagner, Muszorgszkij, az új európai zenedráma három óriása — ma már ott állnak egymás mellett. A XIX. század drámája ma lényegében nem a drámai színházak színpadán él tovább, hanem az operaházakban. Mondják, a korszak a maga drámai feladatait már csak zenében tudta igazán megoldani. Ha így van, őbennük hármukban, életükben és művészetükben rőtta le a XIX. század a maga legfőbb adósságát, amellyel az Ember Drámájának, ennek az örökké készülő, soha el nem készülő Műnek tartozott.

HÁROM NAGY ZENEDRAMATIKUS

Giuseppe *Verdi* és Richard *Wagner* 150 évvel ezelőtt született. Pontosan 100 éve annak, hogy Modeszt *Muszorgszkij* megírta, 24 éves korában, első döntő énekműveit, köztük „A koldus” című dalt. Ezekben csirázik a tíz évvel később bemutatott „Borisz Godunov” színpadi dalmű máig kiható forradalma. A XIX. század három legsúlyosabb operaszerzőjéről emlékezünk tehát, akiknek működéséhez a zeneművészet korszakos fordulata fűződik, más-más föltételekkel és eredményekkel.

Ahogy *a Város*: Róma, *a költő*: Dante, úgy adtak megkülönböztető nevet a színpadi dalműnek; „opera” újkori latinsággal jelenti azt, hogy *a Mű*. Egyedülálló összetétele állította élre ezt a műfajt. Cselekményénél fogva dráma, fokozott díszletezése révén látványosság, zenével való átítatottsága teszi érzelmi központtá, szerepei a legközvetlenebb orgánumnak, az éneknek adnak alkalmat kifejtésre, bensőséges elmélyedéstől káprázatos virtuozitásig. Zene-kara lehet kísérő, helyzetfestő és lehet szimfónikus, az önállóság és függés minden módozatán át. Énekszólamai bejárják a hangbeli közlés egész területét, majd a beszédhez közelítenek, majd pedig fölszárnyalnak a lírai dal magasságaiba. Az operai személyek nemcsak földiek — királyi hóstól csavargóig —, de származhatnak a képzelet birodalmából; istenek és ördögök otthonosak a zenés színpadon, egyéb mesés rekvizitumokkal. Mert tévedés, hogy ez a műfaj 1600 táján született; akkor csak újkori alakjába öltözött. Fontos őse a középkori műstériumjáték, énekbeszéde a templomi liturgiából származott, és fejlődése visszanyúlik a római komédiáig, az athéni hellén drámáig. Nemcsak a *deus ex machinát* kapta a görögöktől, — ma már tudjuk, hogy az ókori színműben zenés volt a szavalat, és énekelt a kórus. Mindez kellően indokolja, miért került ez a műfaj a társadalmi élet központjába. Sokoldalúságánál és vonzóerejénél fogva oly mértékben tükrözi szociális környezetét, annak állapotát és vágyait az opera, mint talán egyetlen más művészi termék sem. Ha korstílusról akarunk mértéket venni, modellnek elsősorban kínálkozik a színpadi dalmű. A legfényűzőbb kiadások, a legemlékezetesebb sikerek, a legáthatóbb társadalmi mozgalmak fűződnek jelenségéhez vagy visszhangoznak benne. A jelentős operaszerző szellemi síkon olyasféle hivatást vállal, mint a

népvezér. Nemzeti gyökerekből táplálkozik és közvetlenül kihat a nemzeti fejlődésre. Mert a tömegek életével áll kölcsönhatásban.

Szemére vetették nemegyszer az operának, hogy értelmetlenségekben merül ki. „Ami oly buta, hogy nem lehet elmondani, azt eléneklik” — mondotta Voltaire. Talán legcélszerűbb erre Wagner választát idézni. „A zene tárgya a szavakkal kimondhatatlan.” Ami tehát beszélő színműben a szavak *mögött* húzódik meg, a sejtelem, a lelki világ mélye: azt hozza felszínre a muzsika. Ezért csonka minden operaszöveg, hiszen csupán alkalmat ad a zenének, hogy a cselekmény hiányos logikáját kiegészítse, elmélyítse addig a rétegig, ahol az ösztön, az érzelem, az akarat születik, függetlenül az észszerűtől. *Verdi* sokszor idézett igénye a librettóval szemben: ő elsőprő, hatalmas szenvedélyeket kíván. *Wagner* költői képpel írja körül hasonló igényét. A szöveg — mondja — olyképpen termékenyíti meg a zenét, mint férfi a nőt; csírákkal, amelyekből a muzsika méhében élet születik. *Muszorgszkij* alkotó alapállása, elsődleges szándéka: hogy magát a teljes életet ragadja meg. Tagadja a lényegbeli különbséget művészet és valóság között. Számára a zenés színpad: tömörített élet, jellegzetes, tipikus vetítéssel.

Pusztán számtani oka is van annak, hogy a szöveg kivonatos, keveset mondó. Köztudott a méretbeli különbség a beszélő dráma és a zenés dráma között: utóbbi átlagosan háromszorosára bővíti a méreteket. Ezért uralkodnak *Verdinél*, mint általában az ária vezérelte operában, kiemelkedő vezérszavak. A „*Traviata*” hősnője, Violetta, mikor először ébred valódi szerelemre, erről a pillanat alatt elmondható élményről hosszan énekel, gyakran ismételve ugyanazokat az egyszerű szavakat. Nincs ideje a szövegnek magyarázatra, kifejtésre, — az a muzsika dolga. *Wagner* nagyobb súlyt fektet a szöveg-költeményre; szerette librettóit bárati körben felolvasni. Ami ilyen alkalommal egy óra hosszát tartott, az a zenés kivitelben egész este betöltésére lett alkalmas. „*A Walkür*”-t megkoronázó jelenet, ahol Wotan elbúcsúzik álomba ringatott leányától, Brünnhildától, pusztá szövegszavalattal néhány percig tartana; zenével a legterjedelmesebb szcénák egyike. Amit *Muszorgszkij* a szavaival érint, az emlékeztet a modern lélekelemzés módszerére. Mit mond Borisz Godunov a megrázó haldoklási jelenetben? Kéri fiát, álljon ellen a cselszövéseknek, és könyörög az égiekhez, őrizték meg az ártatlan gyermekeket. Tulajdon bűneiről hallgat — de nem hallgat a zene! Ez a muzsika a gyilkos lelkiismeret vallomásával teljes, hosszasan bontja ki a fedőszavak titkos értelmét, és szükségszerűen vezet a megsemmisülésbe.

A zenének ez a tág dimenziója mindenkor emberfölöttivé fokozta az operai személyeket. A polgári világból azonban, annak lelki szerkezetéből mindinkább kiveszni látszott a megfoghatatlannal szembeni alázat, a végzetes szenvedélyekkel számoló köztudat. Kártevő haszon-hajszolás, utilitárius józan-ság próbálta leegyszerűsíteni az élet labirintikus sokrétűségét. Ennek a lelki elszegényülésnek, elnyomorodásnak szinte automatikus ellenszereként pattant

ki a művészet orvossága. Amennyire elprózaizódott a burzsoázia, ugyanannyira túlozta ki művészete az ellenkező végleteket. Megértjük tehát Wagnert, mikor műveinek végcélját abban látja, hogy megváltást hozzon az emberiségnek. Wagner kétféle megváltást ismer, a Feuerbach-féle szerelmi és a Schopenhauer-féle rezignációs üdvözülést. Egyik az üzletes, megalkuvó szerelmi berendezkedés, másik a derülátó hatalmi hóbort ellen fordul. A nemes lemondás hősei önála Lohengrin, Hans Sachs és Parsifal. Végzetes szerelemben olvad fel a Bolygó Hollandi, Tannhäuser, Siegfried és Trisztán. Az pedig a romantikus költészet sorsszemléletéből fakad, hogy az igazi szerelem végső menedéke, célja és megváltása a halál. Születni, szeretni és elpusztulni: ebben látja üdvösségét a romantika, okulva a természet örök rendjén. Az ösztönök primátusát állítja tehát a tudat korlátjaival szembe. Hasonlót jelentenek Verdinél a mindent lebíró szenvedélyek. Helyesen mondja Verdi egyik magyarázója: a mester minden művét így lehetne címezni: „La forza del destino”, „A végzet hatalma”. Amit a polgári morál elrejt, szégyenkezve mesterségesen takar, az az élet valódi arculata, — éneklí Verdi. Hamis erkölcs, bujóska helyett azon kell megigazulni! Szembenézni a kiszámíthatatlan sorssal: ez is megváltás, kibontakozás az elaljasító hazugságból. Muszorgszkijnak ismét más a gyógyszere. Ez a hatalmas jós belelát a jövőbe, ahol a nép fogja megszabni társadalmi valónkat. Föltárja a tömegek irtóztató sebeit, a nép babonáin, sebzettségén, az úri osztály züllöttségén mutatja ki, mi az égbekiáltó gyötrelém, az élet fekélye. Neki is van humoros végszava, mint Verdinék a „Falstaff”-komédiával. De Muszorgszkij nem bocsátja le a mindent kiengesztelő derű ezerszínű tündér-fátylát bukdácsoló alakjaira; „A szorocsinci vásár” véres groteszkje csak épphogy kifordított túloldala a népi tragikumnak, — keserves könnyek között neveltet. Az pedig a művészet szociológiájában sarkigazság marad, hogy a közönség azon épül, ami kiemeli megszokott kényelméből. A rútban és hamisban élőt az vonzza: a szépség és igazság.

Mindhárom nagy géniuszt igen közel áll az irodalomhoz. Nemcsak annyiban, mint általában a musicien littéraire-eket, nemcsak ihleti, szorgalmazza őket az irodalom; sokkal bensőségesebb a poézissel való kapcsolatuk. Wagner már ifjú korában drámákat fogalmazott, és sokáig maga sem tudta, író lesz-e belőle vagy zenész. Librettóit mind maga készítette, s ha azok nem sorolhatók is a költészet örökbecsű díszai közé: helyenként ragyogó szépségekkel teljesek. Mindenképpen a legjobb operaszövegek; s ha utánozhatatlanok, azt Wagner egyéni módszere okozza, a zenébe foglalás magában álló, rendkívüli sajátsága. Wagnernél ugyanis minden szóképlet és periódus, beleértve a sokszor kifogásolt elvontságokat, hosszas gondolati fejtegetéseket, a muzsika szelleméből fakadt. Szövegei előre elképzelt énekekre készültek, s nem kellett velük a komponáláskor megküzdeni, mint nemegyszer Muszorgszkijnak a saját mondataival. A kettejük közti különbség ezen a ponton is lényeges. Wagner a lehető legtökéletesebb rutinnal rendelkezett; Muszorgszkij mindvégig a zseniális

álomlátó ösztön félöntudatával alkotott, sokkal több gyötrődéssel, mint a technikailag fölfegyverzett szakmuzsikusok. De költészeti mintái, Puskin, Gogoly nemcsak eszmei és tárgyi támaszt jelentettek neki. Úgy élt az orosz költészet birodalmában, mint szívbeli otthonában. „Borisz Godunov” nem holmi megzenésítés, hanem a muzsikává varázsolt Puskin, „A szorocsinci vásár”-ban Gogoly lélegzik, hamisítatlan szatírájával és szarkazmusával. Itt irodalom és zene atmoszferikus azonosulása a csodaszerű vívmány. Verdi ragaszkodik a százados gyakorlathoz: szöveggönyveit hivatásos mesteremberekkel íratja. Minél inkább kibontakozott azonban a kezdeti évek önállótlan-ságából, erősen a körmére néz munkatársainak. Mint később Puccini, ő is alaposan megkínozza librettistáit. Mindent előír nekik, még a versformára nézve is rendelkezik. A be nem váló részletet visszaküldi s addig nem nyugszik, amíg minden egyes szó a legvelősebbé nem vált. Verdi tehát szigorú szakértője a költészetnek. Az Unita Italia zenei forradalmárja nem egyszerűen csak párhuzamos jelenség Mameli és Manzoni mellett.

Verdi leveleiben gyakran vissza-visszatérő fordulat vonatkozik a muzsika nemzeti meghatározottságára. Mivel az olasz nagymester késői munkáiban szervesen illeszkedik a liszti—wagneri újromantika haladott harmoniája, sokszor szemére vetették honfitársai a wagnerizmusnak bélyegzett idegenszerűséget. Semmire sem válaszol Verdi fölháborodottabban, mint erre a vádaskodásra. Mikor már lehiggadt, fölveti a gyökérkérdést: lehet-e ott, az olasz Ég alatt művészetben vagy bármiben északivá, németté válni? Hiszen éppen az a veleje minden valódi alkotásnak, hogy az anyaföldből szívja legszebb erejét. Olaszok vagyunk és azok maradunk — kiáltja Verdi. És valóban, nehéz volna elképzelni sarkosabb ellentétet, mint a Wagner és a Verdi művészete közöttit. Déli népek ezernyi tényező hatására — éghajlat, vérmérséklet, dalos hajlam, közvetlenség, természetes fogékonyság, társuló összetartás stb. — a *melódia* geizrszerű kitörései közben jegyzi el magukat a zenével. Az olasz péklegény énekelve szállít kenyeret, az olasz tisztviselő opera-dallamot füttyülve írja alá aktáját, a nápolyi szerenád csak északon szorítkozik koncert-műsorokra, Itáliában élő valóság. Ott a szerelem, a gyász, a mulatság, a színház elsősorban muzsika és a muzsika elsősorban melódia. Verdi alkotásának gerince: a dramatikus énekdallam, nála minden onnan indul ki és oda torkollik. Színes, zenekara csak kísér, kidomborít, aláfest. Magasrendű felfokozása az éneket alátámasztó lantnak, gitárnak. A német nép fölött az esztendő nyole hónapján át felhős az Ég, ott szobaélet uralkodik, bensőséges a kedély, aprólékos finomságokban éli ki magát az ének, négy fal közötti akusztikára rendezkedett be a zeneművelődés, főként *hangszerekkel* tehát. A zártság, a gyakori egyedüllét elmélkedésre szorít; nemcsak Madame Staël óta tudjuk: filozófia népe a német. Wagner művészetében ezek az elemek együtt lehetők. Az ő honi közönsége elsősorban nem azt keresi a zenedrámában, mennyi ott a szívbemarkoló melódia, hanem azt, mi benne az

eszme, a gondolat és érzelem egybefonódottságával. S hozzájárul ehhez a régi neveltség klasszikus és romantikus kamarazenére, szimfónikus bonyodalmakra. Ezért uralkodik Wagnernél a zenekar, mint a teljes lefolyás és szerkezet gerince. Külső mozgást, gesztust jelentenek és fokoznak föl. Merőben más értelemben nemzeti komponista Muszorgszkij. Az Ötök társulása, melynek büszkesége ő, Balakirev vezetésével magához emelte az orosz népzénét, először adott fogalmat annak sajátos erejéről, és adott kezdeti lökést máig kiható jelentőségének. De Muszorgszkij kezében nemcsak propagandisztikus művészi anyag a népdal. Azonosul ő az orosz néppel, beleéli magát a muzsik lelkébe; az ő Hopakja, Trepakja már nem izgalmas kuriózum, hanem a valódi paraszti, népi zeneiség átvitelét jelenti a felső kultúrába. Muszorgszkijnál születik meg — nagy műveinek egyes részleteiben — a széles tömegeknek az a művészi emancipációja, ami teljes mozgalommá csak a mi századunkban erősödött. Az akkor még nem volt időszerű; a nagy művész megelőzte korát. Éppúgy azzal is, hogy két tragédiájában, a „Borisz Godunov”-ban és a „Hovanscsiná”-ban maga a nép, az orosz parasztság sorsa lett főtárgy, központi mozgató. Muszorgszkij tömegkórusai hiteles életképek és szociális vádiratok, az orosz forradalmak zenés jóslatai. Operái népdramák.

Mindhárom zenedramatikusra hatással volt az a művészi mozgalom, amely a sokféleképp értelmezett „naturalizmus” névre hallgat. Legegyszerűbb az összefüggést ott ragadni meg, ahol a zeneszerző fokozott mértékben hajlik természeti képek festésére. Ebben igen régi a zene gyakorlata, de a romantikus programzenével kitágult az ebbeli látóköre. Talán elég, ha rámutatok Muszorgszkijnál a „Képkiallítás” *trouville-jaira* vagy a „Hovanscsina” bevezetésére („Hajnal a Moszkva folyó felett”); Verdinél a Nílus-parti jelenetre az „Aidá”-ban; Wagnernél a vízi, erdei, tűzi muzsikákra. De nyilván még fontosabb, hogy mindhármuknál határozott újító átformálást nyert az énekszólamok kezelése, a valóságosság irányában. Verditől származik az olasz ária teljes átíratása drámai akcentusokkal. Jól követhető az ő énekdallamaiban mindaz a hirtelen hajlás, csomózás, megtorpanó kiesés, ráütő többlet, ami az indulatnyelvből származik. Nála gazdagodik a belcanto ösztönös kiáltásokkal, rekedtes hangvétellel, hörgő szorultságokkal. Az úgynevezett német énektechnika kútfeje lett Wagner; abban az értelmes recitativo, arioso és helyenként szélesen ívelő melódika együttesen érvényesíti a szöveg szándékait. Mivel Wagner szerint zenés dráma a színmű ideálja, felsőfoka, ő szerkezeteit olyannyira a beszélő drámához közelíti, amennyire csak muzsikával lehetséges. Ezért követik énekszólamai híven a beszélő szavakat hullámszerűen, s ezért szabály a német énektanításban, hogy szavakat előzi meg az éneklést. Az 1850-es évek óta kialakult, fejlett Wagner-stílus fővíványa, hogy benne a limine állandó építkező egység a széles jelenet és azon belül csak ott lép fel kerek dal, ahol a cselekmény írja elő, — például Siegmund tavaszi dalt, Stolzingi Walther versenydalt énekel, és éppen azzal viszi előre vagy dűlőre a

drámai fejlődést. Muszorgszkij sok tanulással haladt át a Dargomizsszkij-operák élményén; az Ötöknek ez az idősebb, lelkes híve volt az első komponista, aki teljes színművet szóról szóra foglalt zenébe, mégpedig egységesen szavalóstillussal. Ez a kiemelkedően naturalista irány erős nyomot hagyott az utód alkotásán, s egyúttal kivetkezett egyoldalúságából, merevségéből Muszorgszkijnál. Az orosz lángész önálló jelenetekben, képekben építi fel zenedrámaít, és középuton marad ária-opera és a wagneri kiegyenlítetttség között. Érezhető ugyan nála, hogy sokszor habozik, kísérletezik; innen a tarka sokféleség, szokottasnak és vadonatújnak váltakozása. Helyenként, főleg a magas szenvedélyű részekben viszont jóval tovább jut bármelyik kortársánál, nemcsak az oroszoknál. Muszorgszkij ugyanis az ő látnoki képességénél fogva itt is átnyúl a jövőbe: felfokozza a naturalizmust a drámai ének *realizmusáig*. Életszerűségben, életközelségben, igazságban azok a döntő részletek előlegezik a mi századunk zenedrámai beszédmódját. Prokofjev vagy Honegger sem jutott messzebbre, csak persze következetesebben, egységesebben alakítanak.

Muszorgszkij későn szabadult a tisztviselő robot nyűgétől, idegbaját alkoholmámorba fojtotta, s a művészi beteljesedés eksztatikus lázára hamar következik a testi leromlás, korai halál. Két utolsó színpadi műve töredék maradt. Az orosz lángész annyira szenvedett korának fonákságaitól, hogy maradéktalan lett az ellenzékiisége. Szerinte bármi iskolázás káros, irtózik a kötöttségektől; de teheti, mert mindent pótol nála a divinatorikus rögtönző ihlet. Tanultság hiányáról mégsem beszélhetünk Muszorgszkijnál. Ami másnak az iskolapad, az neki az élettapasztalat; szivacsként szívta magába, amit megismert, Liszt alkotásai voltak az evangéliumai, és azokból is tüstént előre következtetett, szabadságharc közepette a győzelmes jövőre. Az ember Verdi csupa vaseségység, a folytonos tanulás és következetes munka óriása. Csaknem 80 éves, amikor utolszor újítja meg stílusát. A szívós konstitúciójú Wagner is fiatalos marad mindvégig, a 70 éves mester frissen küldi ukázait bayreuthi fellegvárába, s váratlanul szűnik meg a szíve dobogni. Az ő és Verdi művészi vándorlása hegyláncokat képzelget el, amelyen a fokozatosan meghódított csúcsok egyre magasabbak. Eleinte mindketten a múltra támaszkodva keresnek ruganyos talapzatot a nagy szaltóhoz. Verdi ugródeszka-hármasa: Rossini—Bellini—Donizetti; Wagneré: Spontini—Weber—Marschner. Csekély időkülönbséggel kapaszkodnak fel a második tetőre, Wagner a 40-es évek végén, Verdi az 50-es évek elején. Útjelzőik azok az operák, amelyekkel már egyénien vívták ki a népszerűséget és világhírt. Wagner „A bolygó hollandi”, „Tannhäuser”, „Lohengrin” triásszal, Verdi a „Rigoletto”, „Trubadur”, „Traviata” triásszal. Ezek félúton egyeztetnek hagyomány és megújulás között, elszórva a következő félelmetes fejlődés magvait. Mindketten elégedetlenek az eredménnyel, mert céljuk gigászi. Verdi ki akarja küzdeni az olasz opera győzelmét a nagy világversenyben, olyan letisztulással, aminő valaha a barokk fejedelemé, Alessandro Scarlattié volt.

De persze a romantika csúcsán, annak felfokozott eszközeivel. Ehhez kellenek az önnevelés tanulóévei, acélos fegyelemmel, céltudattal és mindenre kiterjedő szemlélettel. Tizenöt évig tart ez a harc, önmagával és a tornyosuló anyaggal. Verdi a párizsi nagyopera görögtüzes fényeiben, technikai szemfényvesztésén át jut igazi önmagához; kibontakozik faragatlanságaiból, ügyessé válik és meggedzeten pillant a cél felé. A megvívott, szédületes tetőzet: „Aida”. Annak bemutatójakor 58 éves a mester. Wagner is sanda szemmel tekint a párizsi operatőrszde válságaira, de fogásain, trükkjein szintén okul. Az 50-es évek belső harcainál azonban kibontakozott már az olcsó siker stratégiájából, hiszen valahai első csatanyerő műve, a „Rienzi”: megnevesített Meyerbeer volt. Szűz területre, úttörő hódításához Liszt Ferenc példája vezette. Érezte Wagner, hogy a zenés dráma egységes szövetéhez, ahogyan az ő megálmodott reformja kívánta, a jellegzetes zenekari motívumok rendszere szükséges; mert minél passzívabb a színpadi ének, annál aktívabbá kell fokozni a lényegre tapintó, állandó szimfóniát, vagy ahogy ő nevezte: a végtelen dallamot. Az emlékező, jellemző és előre tekintő zenefolyam pedig csak úgy tárhatja fel a cselekvő személyek bensőségét, ha ezzel pillanatról pillanatra egybefonódik, a dráma lelki kontrapunktjáról gondoskodik. Ennek a műveletnek alapelemei a vezető témák, vezérmotívumok. Ismétlésükből, változataikból, egyesítéseikből áll elő a drámai szimfónikus szövet. Ilyesmit pedzett már Spohr és Weber, maga Wagner pedig megtette afelé az első, óvatos lépéseket addigi műveiben. A teljesség, a rendszer azonban Lisztnek köszönhető. Mert Berlioz és Chopin halvány törekvéseiből a magyar mester vonta le a végső következtetéseket, mikor szimfónikus költeményeit fogalmazta. „Amit a hegyen hallani” 1849-ben, „Tasso” és „A prelűdök” 1850-ben készült el, s azokban készen virul — hogy úgy mondjam — a wagneri motivikus elv. Liszt átadta eredményeit a svájci számkivetésben élő Wagnernek, azokkal a rendkívüli újításokkal együtt, amelyek a romantika nyelvezetét — főként harmóniai síkon — a szabad haladás eszközévé tették. Mindez vérré vált Wagnerben, s váltotta ki a 40 éves művészből teljes egyéni képességét. „A Nibelung gyűrűje” trilógia — Gerhart Hauptmann szerint — „az utóbbi évezredeknek talán leghatalmasabb művészi alkotása”; „Trisztán és Izolda”, a szerelem egyszeri csodájú misztériumjátéka és „A nürnbergi mesterdalnokok”, lelki és művészi leszűrt-ségben, emberiességben és fényben Wagner „Aidá”-ja: attól fogva készülhetett. Az „Otello”-val és a „Falstaff”-fal Verdi még magasabb fejlődésfokra hágott, egyikben a tragédiának, másikban a komédiának teremtve meg XX. századbeli mintáját. Az idős Wagner „Parsifal”-ja csak annyiban minőségi többlet, hogy záró felvonásával megújítja és felfokozza a régi vallásos opera énekkari pompáját.

Verdi végső periódusa sokáig ütközött értetlenségbe. A wagneri újításokkal szemben heves védekezés folyt évtizedeken át. Még rendellenesebbnek érezték Muszorgszkij feltűnését. Századunk elején szinte elhanyagolhatónak

számított. Érthető, ha arra gondolunk, hogy Muszorgszkij forradalma részint a zenei impresszionizmust, részben az expresszionizmust előlegezi. Debussy az orosz génuszban látta legfőbb őst. A kifejezés mély lelki sajátságaiban és a népiség kirobantásában Muszorgszkijnak szintúgy van méltó utódja: Bartók Béla.

Mi magyarok sem maradtunk el a három nagy zenedramatikus élvezésében és ünneplésében. Verdi legnépszerűbb alkotásai már a régi Nemzeti Színház műsorát díszítették. A Wagner-kultusz nálunk több, mint félszázados. Újabban Muszorgszkij a legkedveltebb komponisták sorába lépett magyar földön és a magyar éterben. Tudományos Akadémiánk — mint annyiszor — ismét a gyűjtőlencse szerepét vállalta a mai megemlékezés alkalmával!

MUTATVÁNY A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE C. KÉZIKÖNYVBŐL

JANUS PANNONIUS

A Hunyadiak korában meggyökeresedett és Vitéz János episztolagyűjteményével már humanista opuszt is felmutató humanista literatúránk legnagyobb alakja Janus Pannonius. Ő az első nagy magyar lírikus, a hazai latin nyelvű humanista poézis megteremtője.*

1434. augusztus 29-én született a dél-szlavóniai Csezmicén tehetősebb horvát kismanes családból. Atyját még hétéves korában elvesztette. 13 éves koráig anyja, Vitéz Borbála nevelte és taníttatta, azzal a céllal, hogy a papi pályán találja meg szerencséjét. A tehetségesnek mutatkozó gyermeket nagybátyja, Vitéz János Itáliába küldte továbbtanulni. A kor egyik leghíresebb humanista iskolamesterének, Guarino de Veronának ferrarai konviktusába, illetve iskolájába került. Itt nyolc, egész életére, világnézetére és költészetére döntő esztendőket töltött. S nemcsak a korabeli vezető értelmiségi pályához szükséges praktikus humanista műveltséget sajátította el, hanem gyerekfejjel humanista poétává is érett. Mestere természetesen propagálta tehetséges tanítványa költői zsengeit, s így a Guarino-iskola ifjú növendékének neve és művei közismertté váltak az észak-itáliai humanista körökben.

Középfokú tanulmányainak elvégzése után elhagyta Ferrarát és négy éven át kánon- és római jogot hallgatott a padovai egyetemen. Padova, Velence egyetemi városa még inkább tárgította szellemi látóhatárát. Sokszor megfordult Velencében, s a nagy hatalmú Vitéz János unokaöccsét szívesen látták a gazdag, művelt patríciusi körökben. Sőt, a jőnevű költő tollát is felhasználták politikai és egyéni céljaik propagálására.

1458-ban megszerezte a doktori kalapot, s az ezután szokásos itáliai körúttal befejezte olaszországi tartózkodását és hazatért Magyarországra, hol épp ekkoriban nagy változások történtek: Hunyadi János fia került a magyar

* E tanulmány Janus Pannonius műveinek Teleki Sámuel-féle kiadása alapján (Utrecht 1784) és a teljes Janus-szakirodalom ismeretében készült. E gazdag szakirodalomból valójában az alábbiakat használtam fel:

HUSZTI JÓZSEF: Janus Pannonius. Pécs 1931. — HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1944.² 75—103. — FENICZY GYÖRGY: Claudius Claudianus és Janus Pannonius panegyricus költészete. Bp. 1943. — GERÉZDI RABÁN: Janus Pannonius. It 1950. 11—30. — Uő.: Bevezetés J. P. Válogatott versei c. kötethez. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 5—30.

trónra. Mátyás trónra segítésében Vitéz János is közreműködött, s érdemei jutalmául ő lett az ifjú király mindenható kancellárja. A 24 éves, kiváló humanista felkészültségű unokaöccsének hazai pályafutását tehát a legjobb előjelek mellett indíthatta el. Janus a királyi kancelláriára került, s alig három-negyed év múlva megkapva a pécsi püspökséget, az ország főfeudálisai sorába emelkedett. Jogi tudását királyi személynökként kamatoztatta, majd az ifjú királyné kancellárja lett, s nagybátyja mellett a legbefolyásosabb udvari emberek közé számított.

Beilleszkedése a hazai környezetbe mégsem volt zökkenésmentes. Közel 12 esztendeig élt Itáliában, hol a legfejlettebb polgári műveltséget szívta magába, s mint mestere, Guarino megfogalmazta: „erkölcseiben olasz” lett. Szellemileg nem találta helyét a feudális Magyarországon, s mély nosztalgiát érzett a művelt olasz városi környezet és kultúra után, melynek talaján korai költészete kivirágzott. Mátyás udvara ekkor még nem volt az a fejlett reneszánsz udvar, amellyé csak a hetvenes években, főleg Beatrix ideérkezése után vált. Alig akadt egy-két közel egyenrangú szellemi társ, s hiányzott a megértő közönség, amely a humanista poézist értékelte, igényelte, illetve a humanista poétát újabb és újabb alkotásra ösztönözte volna. Ehhez járult még korán kezdődött betegeskedése, fel-fellobbanó tüdőbaja is.

Itthon mint költő és mint művelt humanista Tomiban érezte magát. Kezdetben az új élmények hatása alatt tovább írogatott, de ezek lankadtával egyre gyérültek versei. A budai udvari élet szellemi szegényessége miatt nem nőhetett olyan típusú udvari költővé, mint amilyen minden kisebb itáliai fejedelem udvarában nem is egy akadt.

Életének újabb fordulópontja az 1465-ik évi itáliai követjárása volt. Mátyás követeként Velencében és Rómában tárgyalta a török elleni segély ügyében. A diplomáciai tárgyalások mellett felújította hajdani kapcsolatait olasz barátaival, sőt újakat kötött és híres humanistákat látogatott meg. II. Pál pápával jóváhagyatta a pozsonyi egyetem tervezetét, könyveket, kéziratokat vásárolt a Korvina és maga számára. Megismerkedett az ekkor divatos újplatonista filozófiával, az irodalom műveléséhez új kedvet, új ösztönzést, újabb perspektívákat kapott. Száz tervvel, friss munkakedvvel tért meg útjáról.

S épp e követjáráson követhetett el valamely súlyosabb hibát, mellyel Mátyás király vele szemben tanúsított jóindulatát eljátszotta. Ennek jeleként a pécsinél jóval gazdagabb és jelentősebb váradi püspökséget, amely Vitéz János esztergomi érsekké tételével megüresedett, már nem ő kapta meg. Ekkor még nem lett teljesen kegyvesztett, de korábbi hatalmát és befolyását többé nem tudta visszaszerezni. A becsvágyó reneszánsz püspök háttérbe szorítását nehezen tűrte. Belső válságát még jobban elmélyítette súlyosbodó betegsége. Gyakorta vonult vissza püspöki székhelyére, hol irodalommal és filozófiával stúdiumokkal foglalkozott. Az újplatonizmusban találta meg azt az ideológiát, illetve valláspótlékot, amely úgy-ahogy kielégíthette, megnyugtathatta testi

és lelki elesettségében. Ezek a számára nehéz esztendők voltak irodalmi munkásságának legjelentősebb, termékeny évei. Plotinoszt, Homéroszt és Plutarkhoszt fordította görögből. Sötétnek érzett jelenéből egykori dicsőségének tájaira menekült, megalkotva a Guarino-panegyricus végső redakcióját. Önmaga elől azonban nem tudott elmenekülni, s elégiáiban, amelyekben önmagáról vallott, olyan magaslatra emelkedett, hová emelkedni csak a nagy költőnek adatik meg.

Életének ez a költőileg legjelentékenyebb szakasza alig négy esztendőt (1465—1468) ölelt magába. 1468 utánról már csak néhány kisebb verset ismerünk tőle. A humanista költő tehát elhallgatott, nem volt több mondanivalója. Annál aktívabbá vált mint vérig sértett nagyfeudális. Ő és nagybátyja még inkább háttérbe szorultak. Mikor Mátyás csehországi háborúi miatt nagy adót vetett ki a főpapokra, Vitéz jövedelmei egy részét is lefoglalta, Janust pedig szlavón bánágától megfosztotta, a feudális nagyurakkal összeesküvést szőttek, s a lengyel király fiát, Kázmért hívták meg — 1471-ben — a magyar trónra. Mátyás a veszélyes összeesküvést, melybe a főurak és főpapok legtöbbször be volt szervezve, mesteri taktikázással felszámolta. 1472 februárjában elfogatta Vitézt, majd kemény feltételek mellett kiegyezett vele. Janus, aki állítólag az összeesküvés fő szervezője volt, nem kért kegyelmet, inkább az önkéntes száműzetést választotta. Itáliába akart menekülni. De nem jutott tovább a Zágráb melletti Medvenicénél, ott megbetegedett, és meghalt 1472. március 27-én.

Csupán 38 évet élt, mégis nagyszabású és sokrétű életmű maradt utána: több száz epigramma, két könyvnyi elégia, terjedelmes panegyricusok, episztolák, vers- és prózai fordítások. Életműve úttörő jelentőségű. Ennek maga is tudatában volt, büszkén vallotta, hogy ő hozta elsőnek a fagyos Duna mellé „a szent Helikon zöldkoszorús szűzeit”, azaz a polgári foganású reneszánsz-humanista latin poézist. Hasonlóképpen vélekedtek kortársai, valamint utókor. Például halála után egy századdal így fogalmazta meg jelentőségét Heltai Gáspár: „kinek mása ő előtte nem volt Magyarországra, kiváltképpen az versek szörzésbe”. S ez a megállapítás ma is megállja a helyét, legfeljebb azzal egészíthetjük ki, hogy a humanista latin „versek szörzésbe” a hazai utódok közül később sem múlta felül senki.

Irodalmi munkássága merőben új volt a XV. századi feudális Magyarországon: ideológiailag és művészileg különbözött az itt művelt, aránylag fejlett latin, illetve a jóval fejletlenebb magyar nyelvű literatúra termékeitől. Emezek mind személytelenebb és nagyrészt vallásos mondanivalójukkal, mind pedig elmaradott, hagyományos stíljukkal a feudális középkort idézték. Az itáliai polgári ideológián és műveltségen felnőtt, ízig-vérig humanista értelmiségi Janus költészete, mely mindvégig magán viselte a ferrarai Guarino-iskola stigmáit, szembefordult a feudális középkorral, és minden rostjában világi. Jellemző, hogy vallásos verset egyet sem írt, egyházelleneset már szép számmal.

Emberi és költői hitvallása: „Nézz körül és ne feledd, hogy hű fia légy a jelennek!” Ez a jelen a saját erejének, tehetségének, függetlenségének tudatára ébredt reneszánsz ember, polgár jelene. Költészetének középpontjában nem is a feudális isten és másvilág áll, hanem az ember és az őt környező, életét széppé, boldoggá tenni tartozó e-világ. A kor kezdetleges természettudományos ismeretei miatt az isten még nem volt teljesen kikapcsolható a humanista értelmiségek tudatából sem, de a perifériára szorult, a tételes vallás helyébe pedig az ezoterikus újplatonista filozófia lépett. Ez az új, kora legjobb humanista értelmiségeit átható reneszánsz világnézet, -érzés és -látás adja Janus életművének ideológiai töltetét.

Janusszal nálunk eladdig ismeretlen, új típusú költő jelentkezett teljes humanista fegyverzetben: a tudatos és öntudatos alkotóegyéniség, ki egyéni érzéseit, gondolatait fontosnak, közérdekűnek tartja, s akinek az irodalmi alkotás már nem személytelen, mondhatni mellékes familiárisi ténykedés, hanem hivatás, benső személyes ügy is. Vele akarja megörökíteni, halhatatlanná tenni nemcsak mások, nemcsak a hazája, hanem a saját nevét is. Alkotás és alkotója összeforrtak, elszakíthatatlanok egymástól. Poeta doctus, ki műveit állandóan javítja, tökéletesíti. És sorsukat sem bízta a vak véletlenre: kötetekbe gyűjti, lemásoltatja, és mecénásának vagy barátainak elküldve terjeszti. S az alkotás már olyannyira életszükségletté finomult, hogy ha nincs kinek, akkor is ír: „Írok a Múzsáknak, s magamért dalolok!” Középkori költő a Múzsáknak és magának egy betűt le nem írt.

Az ő alkotásaival jelent meg irodalmunkban a reneszánsz tematika: az egyén, a magánember testi és lelki problémáival; a családi összetartozás érzése: az édesanya iránti szeretet; a családnál szélesebb közösség: a haza; a hazai táj, az ember átlelkesítette természet, és a humanista értelmiségi legnagyobb élménye és ihletforrása: a kultúra, a tudomány, a művészet és főképp a költészet kultusza.

Ezt az újszerű tartalmat új, a humanista poétika megszabta módon és formákba öntötte. Mindezt még a ferrarai iskolában kapta készen. Az iskolás humanista poétika saroktétele az imitatio volt, a csodált ókor íróinak, mű- és versformáinak, nyelvi, stilisztikai tökélyének és sajátságainak utánzása. Janus ennek a tipikusan értelmiségi, tudós poézisnek volt első magyarországi képviselője. Költészetének nyelve a kései császárkori irodalomból táplálkozott humanista latin. Az általa művelt költői műfajok is innét eredtek, így az epigramma, az elégia, a panegyricus stb. S velük együtt a klasszikus időmértékes verselés különböző fajtái.

Költői életműve három, egymással összefüggő, de mégis élesen elhatárolható korszakra tagolódik: a ferrarai (1447–1454), a padovai (1454–1457) és a hazai (1458–1472) korszakára. Emberi és költői fejlődésének egy-egy sajátos szakaszát zárja magába mindegyik, s ezt híven jellemzik az egyes korszakokon belül leggyakrabban használt költői műfajok.

Költészetének bölcsője Guarino da Verona sok jónevű humanista poétát felnevelő ferrarai iskolája volt. Itt, a latin és a görög nyelv tanulása kapcsán sajátította el a humanista poétika és poézis alapelemeit és gyakorlatát, mégpedig oly eredménnyel, hogy 15–16 éves korára neves humanista költőként tisztelték. Guarino iskolájában megtanulta és művelte az akkor divatos humanista költői műfajok mindegyikét, mégis a kamaszévek emberré érlelő korszakában fő műfaja az epigramma volt, s maradandót is e nemben alkotott. Korai elégiái, melyekből hiányzik a lírai elmélyültség és mondanivaló, közepeszerű retorikus versgyakorlatok. Nem sokkal különbek ezeknél az 1450–54 között írt nagyobb lélegzetű epikai művei: a certamenek, panegyricusok, epithalamumok és politikai propagandaversek sem.

A humanistáktól felújított epigramma eléggé tágan értelmezett műfaj volt, magába foglalt, mint nevének etimológiája is jelzi, minden felíratra alkalmas, rövidebb költeményt. Általában három fő válfaját művelték: a szatirikus, az erotikus és az ún. monumentális, azaz dicsőítő epigramma válfajt. Mindegyik művelésénél valamelyik görög vagy római szerző epigrammái szolgáltak követendő mintául. A fiatal Janus ezen a kitaposott ösvényen haladt, és mind a három válfajban szinte ontotta az epigrammákat. Az első kettőben kiemelkedő eredménnyel, a harmadikban már kevésbé sikeresen.

Az értelmileg túlfejlett és ennek reakciójaként érzelmi fejlődésében elmaradt csodagyerek a legracionálisabb költői műfajban, az epigrammában megtalálta belső és külső élményeinek adekvát művészi kifejezési formáját és eszközét. S a követendő mintát is a római epigrammák nagymesterében, Martialisban, kihez így írt: „a versírásban vetélytársad lettem”, és „ha kölcsönadnád nékem lelkedet, hidd el, magamból is hozzászerek majd” (Ep. I. 241.). Ebben is egyedülálló: a korabeli humanisták Martialist mintául nem igen választották.

Szatirikus, csipkelődő epigrammaínak élményanyagát nagyrészt a ferrarai iskola és konviktus adta. Janus szeme a közvetlen környezetében felmerült apróságokon akadt fenn, melyek egy kis közösség életében nem is látszanak apróságoknak. Diákcsinnyek, ugratások, kisfejű, vörös hajú, fölényeskedő vagy hazug társak, irodalmi vetélkedések, perpatvarok, vagy egy esemény, mint például mikor Guarino egyik fia cselédlányuk fejét elcsavarta — adták az alkalmat, hozták a témát és a figurákat. Néhány telibe találó, éles és élcés disztichonnal örökitette meg őket a kárvallottak bosszantására, társai mulattatására, de ugyanakkor humanista irodalmi igényvel és igényességgel szélesebb olvasóközönségre is számítva. Feltűnik ezekben nem mindennapi jellemző és tömörítő készsége, a kicsiségekben a lényegeset és a tipikusat meglátó szeme, és a látottakat hajszálnyi pontossággal, ötletesen, sziporkázva rögzítő stílusa és a latin nyelv virtuóz kezelése. Ezek a képességei emelik kora legjobb humanista epigramma-költői közé.

Jellemzésül vegyük példának a Gryllus-ra írt epigrammáját:

Megrágalmaztál, hogy medvetejen nevelkedtem
Otthon, Gryllus, mert annyira vad vagyok én.
Hát jó, nőténymedve a dajkám: néked azonban,
Gryllus, nem medve volt az anyád, de szuka.

A Gryllus csúfnévvel — mely tücsköt, malacot, illetve különféle állatokból összetákolt szörnyet jelent — és ezzel az epigrammával egyik patricius származású olasz diáktársának vág vissza, ki őt durva, műveletlen barbárnak csúfolta. A „barbár” szóban töményen benne foglaltatik az olasz polgár vélt magasabbrendűségének tudata a szerinte betolakodott, megtűrt idegennel, „hegyentúli”-val szemben. Janus ott fogja meg az ellenfelet, ahol az támad, és ott üt rajta, ahol az annak legjobban fáj. Szerkesztési módja: az epigramma első három sora az előkészítés, a tények előadása ártatlan képpel, nem is sejtetve a támadó szándékot, majd az utolsó sorban jó a váratlan fordulat, a kegyelemdöfésnek beillő csattanó. A csattanó — mint többi epigrammaiban — itt is egy többértelmű szójátékra épül. A szuka (a latinban: lupa, nőtényfarkas) egyrészt céloz Gryllus olasz származására, a Róma alapítóit, Romulust és Remust szoptató nőtényfarkasra, másrészt utcanőt, szajhát jelent.

Egy-egy hálásabb téma kapcsán nem elégszik meg egy epigrammával, hanem az ókori szerzők, főként Martialis példájára tárgyát szellemesen és nagy ötletességgel több oldalról közelíti és világítja meg, epigramma-sorozatokat ír. E nemben a legnevezetesebb az a kitűnően megkomponált epigrammafűzére, melyet az 1450-ik évi jubileumi szentévnék szentelt.

Ezt V. Miklós pápa hirdette meg kiürült kincstárának és megtépázott tekintélyének helyreállítására. A szentévek fő vonzereje az volt, hogy az akkor Rómába zarándokló hívő könnyített feltételek mellett nyerhette el a „teljes bűcsút”: az addig elkövetett bűneiért járó másvilági büntetés elengedését. A felhívás Európa-szerte nagy visszhangra talált, s az Itáliában fel-felcsapó pestisek ellenére százezrek tolongtak Rómába, s velük tódult a pénz is. A befolyt pénzekből V. Miklós pápa csupán a firenzei Medici-bankházba százezer aranyforintot helyezett el kamatra. Az olasz polgárok is megszédtek magukat, kiváltképp a kocsmásosok.

A felvilágosult humanisták nem jó szemmel nézték ezt az egyszerű hívők hiszékenységre és zsebére számító szentévet, s különvéleményüknek hangot is adtak. Köztük a 16 esztendő Janus is. Mondanivalóját hét epigrammából összefűzött ciklusba sűríti.

A vezére-pigramma nyitánya egészen himnikus, mintegy a bűcsúsok világnézetével azonosult: 1450 esztendeje, hogy az örök Atya szent Fia a Szűztől megszületett ... Már az ájtatosságot mímelő sorokban is megbúvik egy másik értelem, mely a zarándokokat tizedelő pestisre utal:

Most közelebb van az üdv, feljutnod könnyű a mennybe,
A hitvány földről, tárva mi nagy kapu van.

S íme a Tajo és a Don közti földekről tódul a nép, alig férnek el az országutakon.
E jámborkodó bevezetésre jó a csattanó, a költő állásfoglalása, melyet egy szójáték még inkább kiélez:

Vak hite által e nép üdvöt nyer-e, nem tudom én azt.
Ám bizton tudom azt, hogy nyer a pápa vele.

A ciklus második darabjában a külföldi búcsújárókhoz fordul: „Mért töritek magatok gazdaggá tenni a taljánt? Hát a hazájában senki sem üdvözül-e?” A körképből nem maradnak ki a kocsmárosok sem, kik a pápa után legtöbbet „nyertek”! Négy gunyoros epigrammával éneklí ki őket: legfőbb vágya a kocsmárosság, hisz ha a szentév még egy évig tart, valamennyi oly gazdag lesz, mint Firenze híres bankárja, Cosimo Medici. Cinkos iróniával teszi még hozzá: most van a szent idő, jól használják ki, mert soká lesz a következő jubileum.

A ciklus-szerkesztésnél is az egyes epigrammaiban használt technikát alkalmazza: a záró epigrammára hagyva a leglényegesebb mondanivalóját s a döntő csattanót. A jubileumi ciklus utolsó darabját barátjához, Galeotto Marzióhoz címezte, aki humanista létére beállt a búcsúsok közé, s ezzel közös eszményeiket megcsúfolta:

Költő létedre, ó, miért, miért
hogy cserbenhagytad Parnasszusnak ormát
és felszerelve bottal és iszákkal
zarándokolsz Rómába Marzióm?
Külföldiek hiszékeny csőcseléke,
az agyrémektől rettegő tömeg,
az álszent had csak hadd csinálja ezt.
Te valljad azt, mit vallott hajdanán
Protagoras, a bölcseszű tudós,
Theodorus, ki nem hitt istenekben,
s az élvezetnek atyja, Epikur,
ki azt tanítja: legfőbb rossz a kín.
De hogyha tán alázat szállt szivedbe,
s lecsüngő fejjel vonz a búcsújárás,
mindazt hiszed, mit predikál naponta
s magas szószékéről alárikácsol
Albert páter s a szószátyár Roberto,
vénasszonyoknak könnyeit vadászva:
hát akkor mondj búcsút a Múza-hadnak,

törd össze lantodat; Phoebus dalát
 bizd Vulkánnak kovácspörölyszavára!
 Mert hívő ember költő nem lehet!
 (Kigúnyolja Galeotto zarándoklását —
 Geréb László fordítása.)

A döntő mondanivalót előkészítő epigrammák célzatával még egy középkori egyházi reformer is egyetérthetett, látszólag nem a vallást támadják, csak a visszaéléseket: Krisztus földi helytartója pénzért árulja a földöntúli örök üdvösséget, mint a kocsmárosok a borukat. Ezek után még nagyobb hatású a befejező darab, mely a középkor vallásos ideológiáját gyökerében támadja és tagadja. A vallás már csak a vénasszonyoknak való, a hiszékeny, „agyrémektől rettegő tömeg”-nek, melyet a humanista értelmiségi lenézett. A pápa és az egyház szolgálatában ágáló, a tömegeket félrevezető szerzeteseket pedig mélységesen megvetette. A két név szerint említett híres franciskánus népszónokok voltak, az itáliai vallásos reakció vezető emberei, a humanizmus és a humanisták közismert ellenségei. Alberto Berdini da Sarziano Janus mesterét, Guarinót is meghurcolta szabadelvű tanai miatt. Roberto Caracciolo da Lecce egy húron pendült vele. S most a pápa megbízásából mindketten Rómában prédikálnak a zarándokok tízezreinek. Az újkor embere, a humanista már nem hiszi azt, amit ezek magas szószékeikről alárikácsolnak, hanem azt tartja és hirdeti, amit az antik ateista filozófusok tanítottak, mint például Theodorus, „ki nem hitt istenekben”. Erkölcsei zsinórmértékét sem a keresztény etika szabja meg, hanem Epikuros, „ki azt tanítja: legfőbb rossz a kín”. S ez a tan szöges ellentétben áll a keresztény siralomvölgy-konceptióval, mely szerint a legfőbb jó a kín, mert a szenvedéssel érdemelhető ki a túlvilági örök boldogság. A kegyeskedő hangon indított ciklus utolsó sora visszaperel a himnikus nyitányra, az egész ciklus értelmét összegezve: „Hívő ember költő [azaz humanista] nem lehet!”

Hasonló kvalitásokat árul el erotikus epigrammaiban is, melyek mennyiségileg is vetekszenek a satirikus nemben írottakkal. Ezekben a XV. század megváltozott, humanista erkölcsi felfogása tükröződik. Mintája itt — Martialis mellett — Antonio Beccadelli, ki 1426-ban tette közzé hírhedett Hermaphroditus-át, melyet a hivatalos egyház elítélt. Irodalmi mintái elsősorban stiláris megoldásokra adtak példát és felbátorították, az élményanyagot a ferrarai diákélet nyújtotta. Maga is kamasz volt, és diáktársai, barátai a Guarino konviktusában vele összezárt, hasonló korú és hasonló vágyakkal telített kamaszok. Erotikus epigrammaiban e kamasz társaság lefojtott, majd ki-ki-robbanó erotikáját, vágyait, beszédmódját, egész atmoszféráját örökítette meg a humanista költészet irodalmi eszközeivel és nemcsak tartalmilag, hanem stilárisan is kamasz fintorral: fölényesen, friss szabadszájúsággal és csípős szellemességgel.

Ő a világ első kamasz költője, ki — tizenhetedik születésnapjára írt epigrammájában — forrongó önmagát és magán keresztül a kamasz fiú testi és szellemi öntudatra ébredését versbe rögzítette (Életkoráról. Ep. I. 332.). Nyers szókimondás, az apró részletekben megnyilatkozó tárgyiasság, másrészt sejtetések, obszcén utalások, két-, sőt egyértelmű szójátékok, megjátszott ál-szentség, illetve frivolitás és a meglepő fordulatokra, groteszk túlzásokra épített költői technika jellemzik erotikáit. Tömörek, kerekék, raffinált irodalmi igényvel kiszámítottak, ugyanakkor az olvasóra cinkosan kacsintó, pajzán kamasz-humorról telítettek.

Hová cipeltek cimboráim, hová? — játssza meg az ártatlan ügyefogyot-tat. Csak nem a fertelmes bordélyházba? S miután rendre leírta az ott tapasztaltakat, kezdi el újra a sopánkodást: becsaptatok, azt mondtátok, hogy sétálni visztek; megálljatok csirkefogók, „ezt megtudja ma még Guarino tőlem”. Választott versformája is, a hendekasyllabus, mely gyors ritmusával kitűnően érzékelteti e kirándulás izgalmas voltát. (Ep. I. 263.) A groteszk, harsány diák-humorra talán a legjellemzőbb a Lucia leányasszonyhoz címzett epigrammaciklus egyik darabja: Igaztalanul vádolsz, nem éntőlem tudták meg a szomszédok és az egész város, hogy nálad voltam. Koromsötét volt, senki sem láthatott meg. S nem is az én hangom árult el, hanem a tiéd: az ölekezés izgalmában, mint egy mozsárágyú vagy mint az égzengés, akkorákat dörögtettél... (Ep. I.) Az irodalmi paródia eszközeit is szívesen használta. Például egy bizonyos Orsolya titkos bájainak megörökítéséhez a középkorban szentnek tisztelt Vergilius Aeneise híres hatodik énekének alvilág-leírásából kölcsönözte a fordulatokat és a színeket (Ep. I.).

Erotikus epigrammáinak egy része szintén ciklusokba van elrendezve. A legsikerültebb, legtöbb leleménnyel kivitelezett ciklusa az az öt epigrammából álló füzér, melyben Linus atya „ördögüzésének” állít emléket (Ep. I. 315—319.). „Szent Ferenc szigorú szerzetének tagja” és „az üdvösséget adó ige hirdetője” a fiúkat szerette, s ezt a ténykedését — állítólag — ördögüzésnek minősítette. Janus ezt a poént ragadja meg és variálja el nem apadó ötletességgel, s közben az imádságot, a böjtöt, a gyónást is elég vaskosan ki-figurázza.

Mennyiségileg jelentékeny csoportot alkotnak az ún. monumentális epigrammái is. Ezek rövidebb dicsőítő, hálálkodó költemények, sírversek stb. Az ezeknél követett mintái a Planudes-féle görög antológia, Martialis és Statius. Tárgyuk miatt érdekeltőbb közülük Ferrara fejedelmének, Leonellónak epítáfiuma, s a mecénásához, Marcellóhoz, valamint a Guarino családra írt epigrammák. Művészileg messze alatta maradnak a másfajúaknak, szokványos humanista sablonokból összerótt rutinmunkák, ritkán csillan fel bennük Janus sziporkázó szelleme.

Korai versei közül friss líraiságával messze kiugrik a Búcsú Váradtól (Ep. II. 5.). A humanista felfogás szerint ez is az epigrammák közé tartozik,

— mai fogalmaink szerint azonban nem: líraibb, dalszerűbb az epigrammánál.

Az Itáliából — 1451 elején — vakációra hazatért diák szabadsága egy részét Váradon töltötte, hol ekkor kapott kanonoki javadalmat. Örömet tetézte, hogy nagybátyja Budára hívatta. Szánon vágott neki a télnek, s humanista propemticonnal („útravaló”, búcsúzkodó vers) búcsúzott Szent László városától. E búcsúzás — aligha túlozunk — az első, magyar földön született humanista költői remekmű.

A vers hét, refrénnel erős keretbe zárt strófa. A hét strófa: hét felvillanó kép. Az első három a téli pompába öltött Várad környékének rajza. Pár odavetett vonás — és él a táj, mert a költő örömének türelmetlen lázában a tájat is öröme részesévé gazdagítja. A további három a tulajdonképpeni búcsúzás Várad hírességeitől: a hévforrásoktól, Vitéz János könyvtárától és a nevezetes királysobroktól. Mind megannyi fontos, az egykorú Váradra jellemző, köz tudatban élt ismertetőjegy, az olvasóban a szeretett város képét, képzetét, lényegét idézik. A befejező strófa — könyörgés Várad patrónusához, a jobbjaival bárdot emelő, hős lovagkirályhoz — méltóképpen zárja le a felvillantott képek sorát és fogja össze töretlen lírai egységbe.

E propemticon tudós humanista munka: kiforrott mesterségbeli fogásokkal, rafinált műgonddal készült. A finom, zárt kompozíció ellentétéként a hendekasyllabus gyors, pattogó üteme és az indulást sürgető, türelmetlen refrén kitűnően érzékelteti a „boldog” Váradtól búcsúzó, de gondolatban már előre, Budára rohanó Janus izgatott, az utazás lázában égő lelkivilágát. S alig érződik rajta a tudós poézis: egyszerű, könnyed és természetes. A refrén — Hajrá, fogyjon az út, társak, siessünk! — Martialistól való, de a vers olvastakor ki gondol Martialisra vagy a versbe hímzett klasszikus reminiscenciákra. Persze, az egykorú tudós olvasó nagyon is gondolt! Fölösen csak egy helyütt tömött ezekkel, és ott — Vitéz bibliothekájáról lévén szó — mindez stílszerű és helyénvaló.

A friss havon sikló szánból a téli tájra és a gyorsan tovatűnő Váradra vetett futó pillantását a szívéből csordult, ifjúi optimizmus ötvözte tavasziasan derűssé. E táj, e város — költője lelkén keresztül — máig él. S a magyar tájnak, a magyar városnak sokáig kellett várakoznia, míg hozzá mérhető énekese támadt.

Az ifjúkori epigrammák Janus itáliai költészetének csúcspontját jelentik. Az önmagát, a világot és a reneszánsz kultúrát felfedező kamasz bátran, megalkuvás nélkül, kora humanista művészi szintjén adta vissza, fejezte ki forrongó önmagát, belső és külső élményeit az epigramma görbetükrével. Epigrammaírói virágkora az 1449—1452 közti esztendőök voltak, s ezek közül is a legtermékenyebb az 1450-ik év.

A kamaszskorból kilábolva epigrammaíró kedve lelohadt, termése megcsappant, minőségileg is visszaesett. A fiatal váradi kanonok már túlnőtt a

ferrarai konviktus keretein, s a közélet, az itáliai politikai csatározások színterére lépett. Korábbi kedvenc műfaját kinőtt ruhának érezte, gyermeki játéknak minősítette, s a felnőtt férfi írói becsvágya a humanista közvélemény által súlyosabbnak, magasabb rendűnek ítélte, eposzigényű panegyricus műfajban akart nagyot, halhatatlanságra méltót alkotni.

A panegyricus eredetileg a hanyatló római császárkor vezető irodalmi műfaja volt, a retorikus prózában írt antik biográfia, illetve enkomion verses változata: egy-egy élő közéleti személyiség politikai tendenciák vezette, alakította dicsőítése, mértéktelen felmagasztalása. A humanista írókra a legnevesebb panegyricus-költő, Claudius Claudianus művei hatottak leginkább. Janus is őt választotta mintájának.

A panegyricus-műfajt ugyanaz a szükséglet támasztotta fel antik sírjából, mint a humanista történetírást. Ez az olasz városok, illetve fejedelmek egymás elleni harcában szellemi fegyverül szolgált, egy-egy város vezető osztálya a „külföldnek” szánt várostörténeteiben saját érdekeit, politikájának igazolását a múltba is visszavetítve érvényesítette, hogy ezzel is befolyásolja, irányítsa a közvéleményt. Hasonló célból íródtak a panegyricusok is, bár ezek közvetlenül nem a vezető réteg, hanem egy-egy közülük tartozott személy propagandáját, egyéni céljait és aspirációit voltak hivatva szolgálni.

A humanista nagyepikát reprezentáló panegyricus műfaj nem mondható a legrokonszenvesebbnek: keretein belül kétes hatalmi és klikkéredek képviselői, fejedelmek, bankárok, gazdag patrícius-polgárok, talmi nagyságok és kalandorok nőttek antik félistenekké. S mint ilyen, reménytelenül korhoz kötött s legtöbb példányában ízléstelen. Az epigrammaíró Janus az egész műfajra kiterjeszthető érvénnyel támadja egyik vetélytársa panegyricusát: „Hangyából elefántot ekképp hamisítanak a költők, Hangyakarok cipelik náluk a mennykövet is”. (Ep. I. 214.) „Tudd meg mind locsogás ez, olyan költők fecsegése, Kiknek az éhség volt ihlete, semmi egyéb”. (Ep. I. 213.)

Janus ihlete nem az éhség volt, e nemű alkotásai mégsem sokkal különbek. Első próbálkozásai még a ferrarai évekből valók. Guarino „királyi ajándékot” kapott Lodovico Conzaga mantovai fejedelemtől, viszonzásul — 1451-ben — dicsőítő éneket íratott neves költőtanítványával. 1452-ben a mester pártfogói közé tartozott Giacomo Antonio Marcello velencei patrícius biztatta fel Anjou René nápolyi trónkövetelő restaurációs törekvéseinek irodalmi propagandájára, kinek Marcello politikai ágense volt. Ennek egyik terméke az Itáliában tartózkodó III. Frigyes császárhoz intézett propagandavers, a *Pro pacanda Italia*... A másik a trónkövetelő életét, tetteit megéneklő és a restaurációs törekvéseket beharangozó René-panegyricus. E korai, kisebb arányú, iskolás panegyricusok közé tartozik a velencei patrícius-humanista, Francesco Barbaro leányának esküvőjére írt *epithalamium* is (1453), melyben a Barbarocsalád és az egykori Guarino-tanítvány Francesco dicséretét zengi.

Az első próbálkozások, melyek közül a legterjedelmesebb René-panegyricus sem több 500 hexameternél, mintegy előgyakorlatul szolgáltak a XV. század humanista felfogása szerinti nagy művekhez: a 2923 sornyi Marcello-panegyricushoz, illetve a legharmonikusabb nemű alkotáshoz, a Guarinodicsénekhez (1109 sor).

A Marcello-panegyricust 1456—1458 között Padovában írta, hol akkor jogot hallgatott. Hőse, Giacomo Antonio Marcello a Velence fennhatósága alatt álló város podestája, polgármestere volt. Ismeretségük azonban régebbi keletű: a nagy műveltségű humanista költő és mecénás Janus tehetségének első méltánylói, felkarolói közé tartozott, irodalmi műveket is rendelt nála. Janus ezek teljesítése mellett egész sor epigrammát írt hozzá, sőt Marcello olasz nyelvű szerelmes verseiből is többet lefordított latinra. A panegyricus létrejöttének tulajdonképpen oka, illetve célzata Marcello rehabilitálása volt a velencei közvélemény előtt. Ő ugyanis a második milánói háború idején kegyvesztett lett: mint a velencei hadsereg gazdasági és politikai biztosa árulás gyanúja miatt börtönbe került, honnét csak nehezen tudott kiszabadulni. S ennek következményeként a Velencében szépen indult karrierje is megtört.

Janus a teljes Claudianus-i panegyricus-apparátust mozgósítja mecénása érdekében. Mint egyéb panegyricusaiban, e propagandaversében is mind szerkezetileg, mind formailag híven követi a műfaj szabályait, hiánytalanul felhasználja toposzait. Ennek értelmében a személyesebb hangot megütő prefáció után a tárgyalást jó messziről kezdi. A hőse kortárs, tehát először a jelenkor nagyságát kiadósan méltatja. Ezt hazájának, Itáliának, illetve városának, Velencének dicsérete követi. Majd családjára tér át, s itt az apa áll a középpontban. Az ő felmagasztalása kisebb, miniatűr panegyricussá kerekedik ki, hisz az apában kivirágzott, felülmúlhatatlan erényeket öröklő a fiú, kibén ezek a tökély legfelső fokára emelkednek. S csak most lép színre a hős: csodás, nagy jövőt ígérő előjelek között megszületik. Már gyermekkorában tanújelét adja nem mindennapi képességeinek, melyek aztán a férfikorban kulminálnak: ekkor fejti ki mindenki számára áldás thozó köz- és magánéleti tevékenységét, ekkor mutatja meg a maga teljességében erkölcsi magasabbrendűségét, jellem-szilárdságát, lángeszét, hadvezérségre termettségét stb. S mindezt nemcsak a barátok, hanem az istenek és az ellenségek elismerő tiszteletétől, csodálatától is övezve.

A propagandacélzatnak megfelelően a férfikor jeles tettei közül a milánói háborúban véghezvittek elbeszélése adja a panegyricus gerincét. Részletesen tárgyaltnak e háború eseményei, a középpontban természetesen Marcellóval. Eszerint a velenceiek összes győzelmüket az ő hadvezéri zsenialitásának köszönhetnék. Holott a rideg valóság: fontos pozíciókat töltött be ugyan, de hadvezér sohasem volt, s a felemlegetett győzelmeket sem ő aratta. A számlájára írt egyéb tettek valóban megtörténtek, de többségében nem vele. S a „haza megmentőjének” jutalma a számkivetés lett, mert hitelt adtak titkára rágalmainak.

A „súlyosan megsértett” hősnek Velence védőszentje, Szent Márk siet vigasztalására: felmentettek téged, „s bármi szoros nyomozás se vetett tereád soha árnyat”, „felmentetni eképp szebb dics vala néked, mint így vádoltatni gyalázat...” S ezzel a Marcello életét és tetteit Janusnak elmondó Pallas Athéné lényegében be is fejezi a panegyricus érdemi részét. „Teve ő ezután is sok jeleset még. Ám ezeket tudod is a saját emlékezetedből, Mert hiszen épp ezidétt hozza tégedet Ausoniába Szent helikoni tüzed földjéről Pannoniának”.

Ez a hexameterben írt védőügyvédi mű tipikus humanista „opus rethoricum”. Művészi eszközei: a méltóságosan deklamáló hangvétel, a laza szerkesztésmód, a szigorú időrendet követő elbeszélés folyamat minduntalan megállító kitérések, kisebb-nagyobb, klasszikus ihletű orációk, allegóriák, mitológiai példázatok és utalások, antik irodalmi reminiscenciák és a különböző stilisztikai alakzatok mind a korabeli humanista poézis kelléktárából valók. S Janus mindezeket némi egyéni leleménnyel fűszerezve, jobb ügyhöz méltó színvonalon használta fel. Azonban nála is törvényszerűen kiütköznek a társadalmi fogantatását és funkcióját tekintve eredendően torz panegyricus műfaj művészi szervi hibái: a hamis pátoz, a terjengősség, az üres szócséplés, komoly mondanivaló híján a mitológia és a retorikus elemek céltalan túlhalmozása stb. Ő különben sem volt epikus alkatú költő, epikai erények csak egyes részletekben csillannak meg. Megragadó például a háború tépte Itália bemutatása és néhány harcleírása, valamint a mellékszereplőkről adott, az epigrammaíróktól idéző, éles körvonalú, villanásnyi arc- és jellemképei. Ma már nehezen élvezhető, nem több egy letűnt kor, erkölcs és ízlés irodalmi dokumentumánál. A humanisták azonban nagyra becsülték, a panegyricus műfaj legjobb darabjai közt tartották számon.

Legnagyobb becsvágygal és szeretettel írt panegyricusa a Guarino-dicsének. Mondhatni egész életében dolgozott, simított rajta. Első, rövidebb változata 1453—54-ben még Ferrarában készült, s ezt — a jelek szerint — Padovában valamelyest átdolgozta vagy kibővítette. Jelenleg ismert, végső formáját azonban 1465—69 között Magyarországon kapta.

A Guarino-dicsének ugyanazzal a költői módszerrel, claudianusi technikával és toposzokkal készült, ugyanabban a retorikus szellemben, hangvétellel, és részben hibákkal, mint a Marcello-panegyricus. A lényegi különbség a tematikában mutatkozik meg: hőse nem bukott trónkövetelő vagy kegyvesztett „hadvezér”, hanem humanista iskolamester, az új, polgári műveltség apostola, szorgos, fáradhatatlan munkása, kinek keze alól évtizedek folyamán híres humanista tudósok és poéták légijója került ki, s köztük a panegyricus szerzője is. Janus élete végéig hálás volt öreg mesterének, hogy őt, a kis „barbárt” kézen fogta, az új világ szellemi forrásaihoz vezette és előtte „feltárta a Helikont”. Szemében Guarino és humanizmus egyet jelentett, ezért Guarino dicsérete egyben a humanizmus dicsérete is. Műve a reneszánsz

művészbioográfiákkal rokon, melyek sorát Boccaccio nyitotta meg Dante-életrajzával.

A panegyricus műfaj követelményei, szabályai szerint tárgyalja Guarino da Verona életét, részletesen, aprólékosan, kitűnően informálva, s a kötelező retorikus sallangokkal, túlzásokkal, mitológiával stb. sem fukarkodva. A meseter — joggal — eszménnyé nemesül. Még olyan apróbb emberi hibái sincsenek, mint mondjuk a pénzéhség, melyet az epigrammaíró Janus örökített ránk: Guarino az ő hozzá írt epigrammáját legszívesebben soronként felváltaná csengő aranyforintokra ... Hosszú életpályája (1373—1460) egybeesett a humanizmus hőskorával, mikor — Janus szavaival élve — még az alvilágban is tudták és ujjongták a két nemzet — a görög és latin — nagy szellemei: „Uj kor hajnala virrad, mert hisz a régi világ tudománya felélede ismét!” Guarino e hőskor pionírjainak élvonalába tartozott, kik az ezeréves közepkorban „földre tiport tudományt” felemelték, s az embert „szívben, beszédben emberré válnia tanították”. S Guarino életének, munkásságának, ferrarai iskolájának, tanítási módszerének, tananyagának, elveinek előadásával, megéneklésével Janus nemcsak megbízható, forrásértékű kordokumentumot hagyott az utókorra, hanem e hősi korszak észak-itáliai humanizmusának konzseniális költői apoteózisát is. Ezért vált életművének legismertebb, legtöbbször kiadott, reprezentatív darabjává, világhírének megalapozójává.

A híres Guarino-tanítványokat méltató részben önmagát is megörökíti:

Jó sorsom küldött hozzád még zsnege koromban
Pannoniának azon részéről, merre a Dráva
Átszeli lágyan a zsiros szántóföldeket és már
Árját s régi nevét a Dunába veszíteni készül.

És költői hitvallását: azért fogja az utókor a legnagyobb és leghíresebb tanítványok sorában emlegetni:

Mert én hívom először a Pó mellől a Dunához
Phoebus Apollót és Mnemosyne leányait. . .
.....
Eljön majd az idő, mikor, érett férfi, merészen
Gyilkos harcokat énekelek, nagy hős Hunyadinknak
Hadviseléseit, azt, hogy a vad törököt milyen ádáz
Öldökléssel pusztította, a holttetemekkel
Mély árkok teltek meg, tudja a Hebrus, a véres,
Tudja Paeonia síkja, ahol villognak a csontok
És Rhodope közepén a jeges hóban taposott út.

Az itt beigért, Hunyadi János ún. hosszú hadjáratát megénekelő epikai mű azonban csak ígéret maradt, hacsak az elkallódott Annales, melyet Zsám-boki János állítólag a XVI. század közepe táján még látott és olvasott, nem az.

Padovai tartózkodásával, bár a Guarino-dicséneken itthon is simítgatott, epiko-panegyricus költészete lényegében le is zárult. „Szítja vagy oltja a lángelmét e hely, érzik a versen — írta egyik hazai epigrammájában — Benne a dalban az ég, amely alatt született.” Korai epigrammáiból és panegyricusai-ból a polgári Itália ege tükröződik, s ennek búcsút mondva, életkörülményei és élményei változtával Magyarország feudális ege alatt költészete is átváltott, s fő műfaja a monumentális epigramma, s ezzel egy ideig párhuzamosan, majd pedig kizárólagosan az elégia lett.

Epigrammaköltészete, mely a ferrarai években kulminált, miként már Padovában, úgy itthon is megcsappant, és belső arányaiban erősen megváltozott. Ferrarában főként a Martialis ihlette szatirikus és a Beccadelli-féle erotikus válfajokat művelte nagy szeretettel és eredménnyel. A pécsi püspök — egy alkalmat kivéve — már nem írt erotikus epigrammákat. Szatirikusat is eléggé csekély számban. Egy-két politikai célzatút: pl. udvari költő minőségében a magyar koronát Mátyásnak kiszolgáltatni nem akaró Frigyes császár ellen, s néhány magánjellegűt, melyekben egy Antal nevezetű papot, illetve püspöki helynökét, Huendler Vitust csipkedi, illetve barátját, Galeotto Marziót ugratja.

Egy alkalommal azonban az egykori félelmetes szatirikus és erotikus epigrammaíró régi ragyogásában támadt fel, mégpedig egy mesterien megszerkesztett epigramma bokorral, melynek szenvedő hőse II. Pál pápa, kinek beiktatásán — 1465-ben — Mátyás király követeként Janus mondta az üdvözlő beszédet, sőt egy dicsőítő epigrammával is tisztelgett színe előtt. A pápa azonban, nem tudni miért, megneheztelt rá, s Budára küldött követe, Girolamo Lando krétai érsek révén Mátyás királynál befeketítette. Janus a pápai követet Galeottohoz írt, szellemes levélben gúnyolta ki, a pápát pedig öt epigrammával. Ezek közül egy II. Pál furcsa életmódján (nappal aludt és éjjel tartotta a fogadásokat) élcelődik. (Ep. I. 224.) A ciklussá kiképzett másik négy már jóval lúgosabb:

Róma, ne vizsgálgasd, hogy a szentatya férfi-e, vagy sem;

Lánya, ki rája ütött, hirdeti férfinemét.

(Ep. I. 52. — Berczeli A. Károly fordítása.)

A következő kettőben is a keresztény hívők Istentől rendelt apjának (pápa = apa, atya) természetes apaságát, illetve a szójátékot tovább variálva, a szentatya atyaságát veszi célba: II. Pál szentnek nem szent, ám kétségtelen, hogy atya; mivel lánya és teméntelen aranya van, szentatyának nem nevezhető, — csak boldog atyának... (Ep. I. 53—54.) A csattanók csattanója a záró epigramma. Ebben mindent a visszájára fordít, hogy annál nagyobbat üssön. S nem II. Pálhoz, hanem Szent Péterhez, az első római pápához fordulva, álszent szemforgatással feleleveníti a magát férfinak álcázó és az úrnapi kör-

meneten fiúgyermeket világra pottyantó Johanna papissa csiklandós antiklerikális legendáját:

Róma azóta az ily csapdától félve sokáig,
 Jól megnézte, mit a pápa ruhája takar.
 Senki a mennyei üdv kulcsát nem kapta kezébe
 Addig, ameddig nem tűnt ki: heréje van-é?
 Kérdem, mért lehetett e szokást elhagyni korunkban?
 Hím-voltának előbb adja jelét a jelölt!
 (Ep. I. 58. — Gáspár Endre fordítása.)

Ez a remekbe készült, vitriolos epigrammaciklus a Guarino-panegyricus mellett Janusnak talán a legnagyobb karriert befutott alkotása. Bekerült a leghíresebb antiklerikális gyűjteményekbe. A nagy lengyel reneszánsz-költő, Jan Kochanowski lengyelre fordította és versei közé bekebelezte. Ludwig Pastor a pápák történetének múlt századbeli írója II. Pált a „rákent rágalmak” alól tisztázni igyekszik, s ennek során Janust is, kit történetírónak gondol, felháborodott hangon próbálja cáfolni. Hátha még tudta volna, hogy ez a „Historiker” az anyaszentegyház püspöke volt!

Monumentális epigrammái — nincs több két tucatnyinál — zömükben meg sem közelítik ezt a magas színvonalat. Elsősorban Mátyás királyt, Hunyadi Jánost és nagybátyját, Vitéz Jánost dicsőítik a humanista udvari poézis fordulataival, sablonjaival. Például az ifjú királynő nevében hívja vissza a háborúból Mátyást, nagyságát és győzelmét ünnepli. Az Itáliában írt monumentális epigrammák szerves folytatásai, színvonalas rutinversek.

A lírai foganásúak már jóval sikerültebbek. Ezekben önmagát adja, s a közvetlen, belső személyi érdekelttség hevülete az epigrammát lírai verssé gazdagítja. A római követjárásról visszatért Kosztolányi Györgyöt verssel hívja meg, melynek minden sorát átfűti Itália utáni mély nosztalgiája:

Mit láttál odalent? Mi világ van? Merre utaztál?
 Mondd el a városokat, mondd el az embereket!
 Ó, ha a léha remény nem játszik szomju szivemmel,
 Benned egész Rómát zárja magába karom.
 (Ep. I. 140. — Vas István fordítása.)

Az 1466 márciusában Pécsen írt Egy dunántúli mandulafára című pedig már epigramma formába sűrített elégia:

Herkules ilyet a Hesperidák kertjébe' se látott,
 Hósi Ulysses sem Alkinoos szigetén.
 Még boldog szigetek bő rétjein is csoda lenne,
 Nemhogy a pannon-föld északi hűs rögsein.

S íme, virágzik a mandulafácska merészen a télben,
 Ám csodaszép rügyeit zuzmara fogja be majd!
 Mandulafám, kicsi Phyllis, nincs még fecske e tájon,
 Vagy hát oly nehezen vártad az ifju Tavaszt?
 (Ep. I. 28. — Weöres Sándor fordítása.)

A vers apropója, külső ihletője egy meglepő, szokatlan természeti tüenemény: a Mecsek déli lejtőjén, tán a pécsi püspöki kertben, tél idején virágba borult mandulafa. A nem mindennapi látvány megragadja, a fácska friss, üde szépsége s a reménytelen virágbontás mehökkentő merészsége szíven üti. Nyomban magára, saját sorsára gondol. A látottat jelképnek érzi: ő, igen ő ez a dunántúli mandulafa. Korán nyitott ki, virágai a pannon télben halálra vannak ítélve. . . Ez a közvetlenül ki nem mondott mondanivaló az epigramma tulajdonképpeni, belső ihletője.

Egy humanista poétának mindez még kevés. Hogy vérbeli tudós poéma születne, a külső és belső valóságélmény mellé társul harmadiknak az antikvitás, a vers szövege gazdagon szöve a mitológia aranyshálait. S az antikvitás bűvöletében a mecseki mandulafácska a Hesperidák kertjének legendás, aranyalmát termő fájává szépül. S ilyet nem látott „hősi Ulyesses sem Alkinoos szigetén” — halljuk a Homéroszt fordító költő olvasmány-reminiszcenciáját. S végül mi más lehetne, mint az ovidiusi mitológikus Phyllis, a monda szomorú sorsú királylánya, ki bánatában, mivel jegyesét, Demophoónt reménytelenül, hiába várta, öngyilkos lett, s a kegyesistenek mandulafává változtatták. Az egykorú értő, a candidus lector legérzékenyebben épp erre a tudós leleményre, az inventio poetica-ra rezonált, ezen mérve le a poeta doctus nagyszerűségét, illetve silányságát.

A látott valóság, a mögéje sűrített jelképiség s a velük együtt lélegző antikvitás, mitológiai példázat humanista „szentháromsága” felbonthatatlan egységbe ötvöződik, magas költői, művészi feszültséget teremt. A vers azért tudja oly megkapó erővel, oly intenzíven sugározni máig a bukott, beteg ember, a feudális Magyarországra korán érkezett reneszánsz-költő tragédiáját.

Janus életének magyarországi alakulása: a háttérbe szorítottság, a betegeskedés s a társtalanság kiváltotta befelé fordulás, és az ezzel járó személyes érdekű költői mondanivaló líraisága, mely már egyes epigrammáin is átüt, az elégia-formában találta meg méltó kifejező eszközét.

Az elégiát már az antik írók is használták személyesebb, líraibb élményeik költői kifejezésére, s erre a célra ajánlotta a humanista poétika is, bár eléggé tágan értelmezve e műfajba sorolt minden szubjektívebb hangú, az epigrammánál hosszabb, disztichonokban írt költeményt. Janus e műfaj szabályait és gyakorlatát már Guarino iskolájában elsajátította. A ferrarai zsengek közé tartozik például az 1451 táján Perinushoz írt elégia. E nemű kísérletei padovai korszakában megsokasodtak. Legtöbbjük azonban komolyabb lírai mondani-

való, mélyebb megrendültség híján nem több ügyes rögtönzésnél vagy versgyakorlatnál. Például mikor a lába fájt, elégiával fordult gyógyulásért a költők istenéhez, Apollóhoz. (Eleg. II. 12.) A padovai lóversenyen szerencsétlenül járt lovast, Racacinust meg elégikus threnosszal (siratóvers) siratta el. (Eleg. I. 15.) Hasonlót már írt korábban is: V. Miklós pápa anyjának elhalálózásakor.

Hazai elégia-költészete, ami a külsőségeket, a retorikus költői eszközöket, a téma megfogását és felfogását, valamint az egyes motívumokat illeti, egyenes folytatása a padovainak. A lényeges különbség a hazaiak többsége javára a belülről jövő, valóban személyes érdekű mondanivaló, a kicsiszolt elégia-formának egyedül értelmet adó lírai tartalom. Korábbi mintája inkább Propertius volt, az itthon írtaknál tudatosan és stílszerűen a legnagyobb római elégikust, Ovidiust választotta, ki Tomiba száműzve, távol szeretett Rómájától, emberi elesettségét, magányát, társtalanságát panaszolta és Itália utáni nosztalgiáját énekelte.

Az itthon írtakból ránk maradt 13 elégia (1386 sor) híven tükrözi hazai sorsának alakulását, emberi és költői fejlődését. Az elsők még nem mélyről fakadtak, töretlen folytatásai a közepesnél valamivel magasabb művészi szintet elért padovai gyakorlatának. A lázbeteg Janus a táborozó Balázsnak címűt (Eleg. I. 3.) hazatérése után két hónappal, 1458 szeptemberében írta, midőn Hunyadi Mátyást kísérve táborba szállt a török ellen, s ott ágynak esett. Az ekkor először jelentkezett, majd mind súlyosabbá váló betegsége, mely későbbi elégiáinak szinte központi témája, ihletője lett, még nem komorította el a 24 esztendőös váradi kanonok és újdonsült kancelláriai tisztviselő lelkivilágát. Csupán az alkalmat adta meg, hogy egy régebbi elégiájának sémájára (Eleg. II. 3.) a retorikai ellentétezés szabályai szerint a katonacélet szépségeivel szembeállítva énekelje meg sajnálatos betegeskedését, mely miatt egy pompásnak ígérkező csetepatéből, illetve a tábori élet vigasságaiból kimaradt. Majd meg egy vidám mulatsággal végződött hajtóvadászatot örökített meg. (Eleg. I. 5.) A nyárdél egén ragyogó üstökös című szép elégiában (Eleg. I. 4.), melyben először jelentkezik nála az ezoterikus tematika, a már komoly szerepet játszó közéleti személyiség hangja szólal meg:

Kínzott földünkön veled újra viruljon a béke,

Zárja be végképpen Janus a fegyvereit.

Minden népnek hozz virulást és tiszta szerencsét,

Mégis főképpen Pannoniára tekints:

Űzd a nyilas törököt mind Hellespontuson által,

Kit most hűtelenül hoz mifelénk a Duna.

Tiszteljék a királyt az urak, s a király velük együtt

Kormányozza szívét, jóra vezesse honát.

Így léssz legnemesebb a rózsavilágu tüzek közt

S lángot-ölő habokat már sose érj nyugodtan.

(Weöres Sándor fordítása)

Egy olasz iskolamester propagandaversére, melyben az Mátyás királyt a török elleni harcra buzdította, elégia köntösébe öltöztetett hasonló propaganda-verssel válaszolt. (Eleg. I. 8.) Kitűnően felépített opus rethoricum, verses diplomáciai episztola, ellátva a humanista retorikus poézis kötelező kellékeivel.

Még anyja halála (1463) sem tudta a rétor-költőben a lírikust teljességgel felszabadítani. Gondolatokban gazdag siratóversében a ragyogóan kiképzett retorikai páncélzat, a threnos-műfaj szabályaihoz való görcsös ragaszkodás a valóban mély megrendültséget elmerevíti (Eleg. I. 6.). De még így is maradandó költői emléket állított az anyai és gyermeki szeretetnek. S Vitéz Borbála az első anya Magyarországon, kit költőfia — legalább halálában — megénekelt.

Súlyosbodó betegsége és a halálfélelem azonban lírikussá érlelték. 1464 októberében megint a táborban lobbant fel tüdőbaja. 1458-ban hasonló helyzetben még csak mesterkélty lírai helyzetdala futotta. Most sem tagadta meg retorikus költői eszményeit: a kiindulópontul vett alapséma Mars és Minerva, illetve a katona és a költő egymást kizáró szembeállítás, a humanisták köz-kézen forgó patronja volt. S az inventio poetica követelményeinek is eleget téve nekifutásul az emberi szenvedések okát, Prométheuszt átkozza, és ovidiusi reminiscenciákkal feleleveníti az aranykört, melyben az ember még nem ismerte a szenvedést. Betegségének leírásával kezd emelkedni a vers, a harmincéves költő perbe száll a sorssal: egy kisebb lírai orációval könyörög ifjú életéért, élni szeretne, hisz oly szép, sokat ígérő az élet, nagy feladatok várnak rá, dalai még szárnyra se keltek, sok a be nem fejezett, csonkán maradt verse, meg az olyan, mely végső simításra vár még. De hasztalan minden:

Hasztalan esdeklek, nem fog megszánni a zordon
 Atropos, és szavaim messze sodorja a szél.
 Érzem, mint közelít az a végső pont, hol e testből,
 Napjai fogytával, lelkem is elmenekül.
 Ó, kéklő égbolt, ó, dombok s zöldfüvű rétek!
 Ó, kristálypatakok s zöldbe borult ligetek!
 Együtt távozom innen az édes napsugarakkal
 S mit hagyok emlékül? Jaj, csak a pusztá nevem!

S megható búcsúzását testamentumával zárja:

Drága barátaim, ott ássátok nékem a sírt, hol
 Harmatgyöngyöktől csillog a zöld s buja fű,
 Dúslombú erdők s a kies rónák közepette,
 Hol nimfák járják ünnepi táncaikat,
 Ott, hol a lágy szellőfuvalom csupa balzsamos illat
 És a dalosmadarak bús dala zeng epedőn.
 S hogy ne boruljon mély feledés rám néma síromban,
 Azt akarom, hogy e vers álljon a sírkövemen:

Itt nyugszik Janus, kivel ősi Dunánkhoz először
 Jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei.
 Ezt a dicsőséget, ó, hagyd meg a holtnak, Irigység;
 Rosszakarat, kíméld hült porait legalább.

(Eleg. I. 10. — Kálnoky László fordítása)

Az élet, a természet és a kultúra iránti szeretetet árasztó elégia, mely a nemesebb veretű humanista retorika és az őszintén átértzett humanista lírai mondanivaló szerencsés frigyének gyümölcse, Janus életművének ha nem is legmélyebb, de minden bizonnyal egyik legcsillogóbb és időtálló alkotása.

A legmélyebbek, alig öt darab, 1466–1468 között, az Egy dunántúli mandulafára édestestvéreiként születtek. A nagybeteg és politikailag talaját vesztett költő a lét és nemlét kérdésein gyötrődött. Homérosz Iliászában is jellemző módon az élet mulandóságát példázó híres „falevél-hasonlat” ragadta meg. Egyre behatóbban foglalkozott az asztrológiával és a panteista újplatonikus filozófiával. Magáévá tette ezt az idealista tant, mely szerint csak a lélek, a szellem jó, az anyag, a test rossz, amannak börtöne. S filozófikus versében (Saját lelkéhez. Eleg. I. 12.) ragyogó szellemének és roncsolt testének dilemmáját oldozgatja szenvedés nélkül, pesszimiztikusan:

Jobbá nem teheted, hagyd árva-magára e testet
 S szállj ki belőle, suhanj, vissza a csillagokig.
 S míg odafönn ezer éveken át tisztulni igyekszel,
 Messze kerüld, ha bolyongsz, a feledés folyamát.
 Bús feledékenység ne merítsen a hajdani gondba,
 Rég levetett béklyót újra magadra ne végy.
 És ha a mostoha végzet űz ide vissza a földre,
 Csak nyomorult ember, csak ez az egy sohse légy.
 Inkább méh, aki jószagu mézet gyűjthet a réten,
 Hattyú légy, ki dalát zengeti néma tavon.
 Tengeren, erdőkben rejtőzz, csak tudjad örökké:
 Sziklákblól született hajdan az emberi test.

(Vas István fordítása.)

1468 őszén nagy áradások pusztítottak, s ezt megelőzően egy hatalmas üstökös jelent meg, melynek széles körű irodalma támadt Európa-szerte, árvizeket, dögvészt, a török veszedelem rémét és a világ végét jósolgatva. Janus Az árvízhez című elégiájában (Eleg. I. 13.) a saját pusztulásának ígézetében, fanatikus ezoterizmusával szintén az üstökös megjelenésével hozza az árvizet okozati kapcsolatba, és az egész világ pusztulásának, egy új vízőzönnek vízióját vetíti fel. Irodalmi ihletője, részben mintája Ovidius Deucalion és Pyrrhája volt. A jelen világnak el kell pusztulnia, s csak azután jó az újjászületés, melynek ő lesz az új Deucalionja, az egyik „hajnali magva”.

Utolsó ismert elégiája szintén allegória, ugyancsak 1468-ból. (A roskadozó gyümölcsfa. Eleg. I. 14.) Mintája az akkoriban Ovidiusnak tulajdonított Nux (A diófa) című vers. Janusnál ugyanaz a téma, egy gyümölcsei alatt roskadozó fa, saját költői sorsának szimbólumává nő, azzal a keserű kicsengéssel: hát érdemes volt? Nem jobb a meddőknék? Az Egy dunántúli mandulafára problematikája tért vissza új változatban, fáradtabban, kisebb művészi sugalmazó erővel. S az elégiáíró, a lírikus ezzel a költői hivatástudatában is megrendült, fáradt akkorddal el is hallgatott.

Végezetül nem árt újra felidézni itthon írt, emlékezetes verssorait: „Szítja vagy oltja a lángelmét a hely, érzik a versen. Benne a dalban az ég, amely alatt született”. Elméje lángját a polgári, humanista Itália szította fel, lobbantotta magasra: ott született költővé és lett humanista poétává. Már mint kész, elismert költő tért meg hazájába, jelentős, gazdag oeuvre-rel a háta mögött. S e hely a „lángelmét” nem oltotta, sőt tovább szította: itt, e „barbár föld” feudális ege alatt ért a ferrarai iskola nagy tehetségű humanista poétája nagy költővé.

Hazai termése mennyiségileg össze sem hasonlítható az itáliaival. Ott az iskola, a konviktus, a humanista környezet, a pezsgő kulturális élet, a mecénások s az értő közönség tapsa ösztönözte, és az élet minden apró rezdülése, kis és nagy élménye írásra hangolta. Ő meg ontotta a hősi verset és a disztichonokat, hol frissen, szellemesen sziporkázva, hol meg méltóságos, antik veretű retorikával; de mindig könnyedén, szinte túl könnyedén. Akad közöttük nem egy nagyszerű ciklus vagy költemény, de egészüket tekintve, fiatalkori verseiben sok a csínáltság, az utánérzés, ritkán érezhető a nagyköltészet sodra, izzása, embermelege. Fogadásukban nagyobb szerepet kapott a tanultság és az értelem, mint az érzelem és a szenvedély.

Itthon ritkábban szólalt meg: „egyrészt másirányú elfoglaltságaim miatt, másrészt pedig, mert ebben a mi barbár országunkban sem a szükséges könyvek nem álltak rendelkezésemre, sem tapsoló közönség nem akadt, amely munkára ösztönzött volna”. Könnyű ihlete kezdetben még nem hagyta cserben, csak alkalom kellett vagy megbízatás, s ez az udvari étellel néha-néha adódott, máris készen állt a rutin-vers vagy az opus rethoricum. De jöttek a megpróbáltatás napjai: anyja halála, a háttérbe szorítottság, a magány, a gyógyíthatatlan, kínzó betegség s a melle „csontboltján irgalmatlan sarkával rugdosó két halál”. Az élet nyers valósága nyújtotta az alkalmat, adta a megbízatást a versíráshoz: Janust a mélyebb ihlet emésztő kényszere szólaltatta meg. S a mélyebb ihlet szorításában hazai földünkön a reneszánsz-humanista líra megszületett.

Gerézdi Rabán

ADY ENDRE

Az Irodalomtörténeti Kézikönyv Ady-portréja nyolc nagy fejezetben mutatja be a költő munkásságát. Az olvasó itt az utolsó négy fejezetet találja meg. Könnyebb áttekintés és eligazodás kedvéért azonban itt adjuk az első négy fejezet tartalomjegyzékét is.

I. Életútja Nagyváradig. (1877—1900) (A felkészülés évei. I.)

Az Ady-család	
Formáló tájak, városok, iskolák: Érmindszent, Nagykároly, Zilah.	
Debrecen (1896—1900)	
Versek, (1899)	

II. Ady útja az Új versek felé (A felkészülés évei. II.)

Nagyvárad	
Nagyvárad publicisztikája: gondolkozásának forrásvidéke.	
Még egyszer (1903)	
Lírai érzéstömbök nagyvárad publicisztikájában	
A Lóda-szerelem genezise	
Az első párizsi út (1904)	
Az 1905-ös orosz forradalom hatása Ady gondolkozására s művészetére	
Ady darabontsága (A Budapesti Napló szerkesztőségében)	
Ismeretlen Korvin-kódex margójára (publicisztikája az Új versek születésének időszakában (1905—06)	
„Új” versek (1906). Születése, kritikai fogadtatása, motívumai	

III. Vér és arany (1906—1907)

Második párizsi út: Publicisztika	
Vér és arany, (1907)	
Ady dekadenciája (Halál-, Pénz-versek)	
A magyar Messiások s a Holnap idézése motívum	
Az ős Kaján	

IV. A forradalmi-versek kora (1908—14)

A korszak jellemzése	
Ady élete	
Az Ady-mű rendje	
Forradalmas világnézet—forradalmas líra	
„Szent Lélek karavánja” (A magunk szerelme forradalmi ciklusa, 1912)	
Ady „magyar” hangja 1908—14 között; Én-versek; kuruc-versek	
Istenes-versek	
Szerelmi-líra	
Az Élet—Halál motívum teljes kibontakozása: lírájának egyetemessége	
„Vallomások és tanulmányok”, 1911: irodalomszemlélet; irodalmi viták; viszonya a Nyugathoz; ars-poétikája	
Novellái	

V. „A MEGNÖTT ÉLET” (1914–19.) HUMANIZMUSA FELNÖVEKEDÉSE

„Az Élet szörnyűséges, gazdag
S az én kicsufolt, szent sebeim,
Mint rózsák piros májuson
Egy világ testén fölszakadnak.

Most, ime, itt az életemnek
Átkos és bús magyarázata,
Sértő kinja, szédülete
Dölyfe, — ime, honnan erednek.”

(*A megnőtt Élet* 1915.)

Ady életmitológiáinak a legönértőbbjei s a legnagyobbjai közé tartozik ez a verse: *A megnőtt Élet*. Kedves fa-szimbólumát rejtette belé: „súdaras múltjának” ágaiként látja az elmúlt éveit, s ezek lombosodtak ki a világháború alatt. A magyar Ugar szörnyűségeit s a magyar Messiások tragikumát Európa csataterei s a legyilkolt, üldözött antimilitaristák bizonyították. — Nem csoda hát, ha Ady világháborús költészete a régi motívumok tudatos összefoglalása s az egész világot felvevő vászonra való kivetítése egyben. Adynak megadatott a legtöbb: aki *A magunk szerelme* táján mintha nemcsak a *Vér és arany* korának csillogásából vesztett volna, de lírája gondolati monumentalitása és sokrétűsége is kissé halványabb színben tündökölt — *A halottak éln*-ben önmaga klasszikusa lehetett: művészetének nagyságát lírai és gondolati egységének grandiozitásában mutathatta fel; az első világháborús embernek nemcsak magyar, de talán világviszonylatban sincs nagyobb megörökítője Ady Endrénél.

Emlékezés egy nyár-éjszakára (1917)

Hogy milyen hatással volt rá a háború kitörésének híre, arról *Emlékezés egy nyár-éjszakára* című versében vallott. Nagyságát a kozmikus s a földi látomásoknak tudatos művésziességgel való keverése adja meg. A kezdősorok

Az Égből dühödt angyal dobolt
Riadót a szomorú földre...

János jelenéseit visszhangozzák: az Apokalipszis idejét látta Ady eljönni a háborúval. Kozmikus és földi jelenségek együttes művészi felvetítésével a pillanat rendkívüliségét akarta érzékeltetni.

Már a vers harmadik részében kiugrik az emberi társadalom látványából merített fő gondolat: „Csörtettek bátran a senkik És meglapult az igaz ember.” S ettől kezdve még háromszor ismétli meg rettenetes élményét: az emberben való mélységes csalódását. Ady a háború első hónapjainak tömeglelkeseire emlékezhetett, amikor még meg lehetett téveszteni nacionalista-soviniszta jelszavakkal a népet.

De benne van ebben a nagy versben, amely mintegy sűríti háborús lírája motívumait, A halottak élén Adyjának egy másik nagy mondanivalója is: „Véres, szörnyű lakodalomba Részegen indult a Gondolat, Az Ember büszke legénye, Ki, ime, senki béna volt.” Ady nemzedékének nagy élménye a Haladás-látványa volt: ekkor szálltak fel az első repülőgépek; a természettudomány újabb s újabb titkait derítette fel az anyagi világnak. Ady maga is korábban nagyszerű versekben ünnepelte a világ rejtelmességén diadalmaskodó emberi értelmet. (pl. *A nagyranőtt Krisztusok*) A pozitivizmus pedig már a bölcsélet nyelvén is megfogalmazta az evolúció tanában a XIX. század látványát: a fejlődést. Nálunk épp Ady egyik szellemi felnevelője, a Huszadik Század kolportálta ezt a spencerista filozófiát. S most egyszerre meg kellett érniök a jobbaknak, hogy hiába a szellem nagyjainak ez a hallatlan erőfeszítése: az imperializmus korában nem tudnak hatóan beleszólni az életbe. A kultúrák évezredes erőfeszítésén újra s újra átüt a nem kevésbé ősi lelki gaz: a káini ábrázata a világnak. Az Emberiség pedig hull a végzete felé. Ezt a mondanivalót *Tegnapi tegnap siratása* c. verse sugallja a legpregnansabban:

Néztük: az Ember
Külömbje magas szivárvány-hídon
Istenülésnek amint neki-vág
És gazdagodik, mind-gazdagodó
Kényességekkel, új ingerekkel
S hogy mégis-mégis szép e hivalgó
Jószág: az Ember: maga a világ.

Itt olvasható Ady világháborús lírájának egyik nagy szimbóluma, a Tegnap is. Ez az egyszerű időhatározó költői nyelvén azokat az éveket keltette életre, amikor még lehetett reménykedni: hátha a progresszió törekvései sikerülnek, s egy tisztító forradalom kirántja a talajt éppen a háborúba való belesodródás alól.

Az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* három nagy motívumát — Ember, Gondolat, Tegnap — egy sereg Ady-vers visszhangozza: *A csillag-lovas szekérből, Új s új lovat, Vér: ős áldozat, Nincsen, semmi sincs, Utálni s nem törődni, Ifjuság babonás hitével, A megcsufolt ember.*

Ne rendeld romló nyájaidnak
Sorsa alá a sorsomat,
Az embered, ha nem ma-ember,
Kapjon új s új lovat.

S fáj, hogy nem lehetek büszke arra,
Hogy ember vagyok.

— vallják monotonul az egymást követő versek. A lelki diszpozíció már korán, szinte a háború első napjaiban kialakult Adyban. Bizonyítéka ennek *Az Ősz*

dicsérete, amelyet pontos születési dátummal is jelzett: 1914. IX. 11. A korai inspiráló motívumon át (az Ősz) most a háborús önmagáról tett nagy vallomást. A Természet páratlan őszi szépsége az Élet mindenén átcsapó folyamatosságát sugallta neki. Nagy Élethimnuszai sorába tartozik a vers első strófája: „Él az Élet s az Élet nem beteg” — dalolta Ady. Kiénekelte azonban itt is háborús gondját:

Én tömeg-Mának nem adtam magam,
Nekem az Ember egy folytonos ember
S nekem semmi ma sem vigasztalan.

. . . .

S most hiszem el, hogy elhinni szabad,
Hogy milliókért élhet egy-nehány.

. . . .

Im, tábor vagyok gőgben, egyedül.

A halottak élén nagy versei alkotják az ezt valló vonulatot: *A rabbiság sorsa*’ *Mégsem, mégsem, mégsem* ; *Az akarát cselédjei*. Az őrző népektől, a szent gyötrött sokaságtól határolta el magát Ady. Ebből fakadtak nagy emberátkai s kínzó kérdései egyszerre: „Már csufja minden állatoknak Isten hires sarja, az Ember” (*Mai próféta átka, E nagy tivornyán*) — „Zászlózott, hires nagy céljait Az Ember gunnyal megtagadta?” (*A mosti március*). Frazeológiájukban rokonok ezek a versek az Egó mindenekfeletti jogait hirdető kortárs filozófusok, esztéták gondolataival: Nietzschevel, Barrès-ével. Ha azonban a mélyükre nézünk, rögtön látjuk: felületi a hasonlóság. Ezen a különbségen át érthetjük meg Ady háborús gondolatait teljességükben: forradalmi, tegnapi Én-je élt tovább ebben az attitűdben. „Drága Tegnapi, sebetlen homlok” (*Véresre zuzott homlokkal, Tegnapba élni belé*): így idézi Ady verseiben a régi Én-jét övező időket. Kulcsszavai ekkor lesznek az emberség, ma, régi. Érthető hát, hogy ez a nagy élmény adja meg a háborús Én-versek alaphangját. „S meghalt minden külön pokol.” (*Szent Liber atyám*) „Mert igazam volt, igazam volt” — üzenik *Az utolsó hajók. Szomorú hitvallás magamhoz* : ez a legigazabb s legjellemzőbb magáról beszélő verse s verscíme Adynak ekkor. De hisz hova is menekülhetett volna — amikor a tegnapi forradalmas tömegek a ma legriasztóbb jelszavait üvöltötték —, mint a változást váró, sejtő és sürgető tegnapi önmagához. Az Én felnövesztését ez magyarázza. A szavak más-más jelentést is hordozni tudó közösségén túl nincs hát semmi egyező vonás Ady gondolatai s az arisztokratikus polgári filozófia képviselői között. Hiszen ugyanez az Ady versben és prózában vallotta: „Nem milliónyi ilyen-olyan ember, de Ember az Isten ígérete S míg ember él, minden győzve halad Teljesülésig” (*Az Ősz dicsérete*). „Gaz volna az a képességes ember, aki az emberben, bármennyire lealacsonyítható, ma is, mint két évvel ezelőtt, ne

ugyanazt lássa. A küzdelmekkel megjavíthatót, a kitalált Isten irányába fejlődött, kik a Napot, az Életet, a Boldogságot fogják szeretni, mint a madarak és pogányok (*Madarak és pogányok*. Világ, 1915).

Élete a háború alatt

Adynak, az írónak a helyzete hallatlanul megnehezült a háború alatt. Volt idő, amikor csaknem teljesen egyedül maradt. Rákosi Jenő s a konzervatív tábor Gyóni Gézáról, a jobb sorsra érdemes, nem tehetségtelen költőről kiprovokált vélemény ürügyén indított hajszát ellene. Akaratlan eszköze volt Gyóni ennek a sovíniszta politikának. 1915-ben pedig Ady még nem tudhatta, hogy alig egy-két év múlva ő lesz a háborús szenvedések nagy kiéneklője. Még egy utolsó kísérlet volt a Budapesti Hírlap támadássorozata a már felnőtt új irodalom kompromittálására. Ebben a vitában is, mint ahogy ezekben az években csaknem mindig, Móricz Zsigmond volt az, aki elsőnek állt ki Ady mellett. „Drága, jó barátom, köszönöm, hogy a szíved megint előbb s az én szívem helyett szólott” — köszönte meg Ady Móricz gesztusát. S ez a pár soros válasz konfesszióvá magasodott: „Most már azért is egész magyarságunkkal s erőnkkel megfogjuk s életben fogjuk magunkat tartani. Amit a Rákosiak elrontottak, megpróbáljuk majd megjavítani, s még ő rossz emlékeit is elásni . . . érzem, hogy a jobbakat a Sors a hitványak miatt is, megtizedelve, de mégis megtartja.” (*Levél Móricz Zsigmondhoz*, Világ, 1915.) Csak Jászi Oszkár állt ki még így „Az elnémult felekezet” című cikkében mellettük.

Azokat szerette ekkor Ady, akik ki tudták vonni magukat a tömegőrületből, s vagy ellene szegültek, vagy legalábbis mást mondtak. Móriczot is ezért becsülte mindenekelőtt. S Tersánszky avagy Barta Lajos akkor szárba-szökkent tehetségében is erre figyelt. Ady tudta, s Móricznak küldött fenti levelében meg is írta: „most nincs igaz írás ideje.” Éppen ezért érezte az igazat mondó írókat annyira közel magához. Babits Mihály is ezért lett ekkor igazán társa: A *Recitativ* című kötetéről kritika helyett verset küldött *Babits Mihály könyve* címmel. Az Ady-ellenes támadások idején a *Játszottam* kezével c. régi verse ürügyén — amely a *Recitativ*-ban jelent meg — vált Babits is Rákosi Jenőék támadásának céltáblájává. S ekkor írta a Húsvét előtt-et is. Ezért látta hát Ady 1916-ban olyan embernek Babitsot, aki nem engedi magát sodortatni a háborús árral, hanem megmaradt humanistának. Verse nagyszerű és szép szavaival: „A süm-pölygő aljak fölött: bérnek”. Ars-poetikus összefoglalása ezeknek a gondolatainak *Intés szegény legényeknek* c. verse. Mottója: „Becsületére jól vigyázzon minden nemes szegény legény” — fejezte ki hűen érzéseit. S intése nem volt felesleges. Ady nagy fájdalma: hogy liberális, sőt radikális barátai egy része is milyen megértő tudott lenni a háború iránt. S bár a legjobbak, Móricz, Kaffka, Babits, Tóth Árpád, Jászi Oszkár, Hatvany Lajos, hűek maradtak humanista eszményeikhez, különösen fájt neki a mindig nagyra

becsült Ignotus „mindent megértése”, „miért bölsebb és megértőbb ma, mint valaha?” — kérdezte háborús jegyzeteiről a Nyugatba írva. (*Ignotus háborús könyve*, Ny. 1917.) Egy másik glosszájában a naiv váteszt — saját magát — állította szembe az Ignotus-féle komoly írástudóval, az előbbi tisztábban látása mellett téve hitet. (*A föltámadt Jókai*, Ny. 1916.) A Budapesti Hirlappal való vitának volt következménye a Világgal való kapcsolatának megszakadása: az újság nem vállalta Ady utolsó válaszát Rákosi Jenőnek. S az elmaradt Ady-glosszákat — *Távol a csatatértől* címmel fogta ezeket egybe — a háborús szellemi atmoszférától fertőzött olvasók nem hiányolták, nem kérték számon. A háború okozta ezt a némaságot Ady körül. *Megmaradok virágos mezőkön* — válaszolta Ady a barátok s a hívek egy részének eltávolodására; utolsó strófája mintegy szellemi végrendelete lehetne.

Amit adtam: örökség s nem divat
S addig is, míg a Halál elhivat,
Magam vagyok: adó, jó s virágos.

*

Érzékenységet csak növelte majdnem teljes izoláltsága a lüktető élettől. A világjáró Ady most előbb Érmindszenten, majd Csucsán húzta meg magát, s jó, ha Pestre fel-felnézett néha. Döbbenetes magányáról maga vallott Hatvany Lajoshoz küldött levelében: „a keresztesháborúk idején élhetett úgy odujában egy-egy leromlott úr, mint én most. Sopánkodó, remegő öregeimet őrzöm egy feneketlen sarú, vigasztalan, hideg faluban. Mutatnom kell magam bátorinak, egészségesnek, holott minden nyavalyát magamban érzek... Híreim persze nem a lapokéi, hanem be-beállít egy ijedt cseléd vagy szomszéd paraszt: »Az éjszaka három órán át ágyúzást hallottunk.« »Máramarosszigetet felperzselték, Szatmár alatt vannak a muszkák«. Úgy hiszem vagy nem hiszem, idegeim állapota szerint, mint az újsághíreket... Dolgozni nem tudok, megpróbáltam naplószerű feljegyzéseket e napokról. De gyáva vagyok s őszintén szólva nem látok semmit jól. Ha meg azután ezt írnám meg, ez vers volna, s írjon a fene verset...» (1914. X. 4.) Levelének utolsó mondatait erős túlzásként kell olvasnunk, hisz pesszimizmusával volt a legtisztábban látó szelleme korának, amiről éppen 1914-es őszi versei vallottak.

„*A halottak élén*” motívuma

Magányosságát aztán úgy is próbálta feloldani, hogy állandóan foglalkoztatta a harctérre menés gondolata. Együtt akart lenni a pusztuló milliókkal: vállalni akarta szenvedéseiket. S ha erre nem is került sor, megírta kötet-címet is jelentő nagy versét, *A halottak élén*-t. A biblikus hangvétellű vers egyetlen azonosulási gesztus a háborútól szenvedő emberiséggel. Kezdképei a Jelenések könyvét idézik: a Mező említésével Ady az egész emberi világ felé

kitárta testvériesülni akaró karját, mint Beethoven Schiller Örömdójának szimfóniája kórusává való emelésével. S ahány strófa: annyi együttérző szó az áldozatokkal, halottakkal csakúgy, mint azokkal, akik vele együtt kiszorultak a háborús életből. Pánhumanizmusának talán legnagyobb vallomása ez a verse: a sorsos Comte-i hatás most is helyes úton vezérelte. S ez az ölelő, kitárt kar segíti őt abban, hogy individualizmusától is megszabaduljon.

„Be sokáig várakozék
Én, árvult, társtalan Kain
S ím, hirtelen érkeztek hozzám
A társaim, a társaim,
Levitézlettjei a kedvnek.”

„Be szép, kísértetes világ, Be jó nekem, be szép nekem”. — Így s ezért bukott ki ez a végső vallomás is Adyból.

Együttérzésében internacionalizmusa s patriotizmusa is megszólalt: a szerb komitácsi szíve, akit Weiss Manfréd golyója talált el, csakúgy fájt neki, mint a magyar *Nótázó vén bakák*, *A mesebeli János*-ok pusztulása. Milyen szeretettel írt a harctéren is dalolni tudó népről! A nótázó vén bakák, a mesebeli Jánosok ekkor kerültek be költői jelképei közé. A versekből a forró népszerűséten túl kihallhatjuk a kritikát is a céltalan népi hősiességgel szemben (*Krónikás ének 1918-ból*). De mindenekelőtt állandó mondanivalóját ismétli: mindenképpen azonosulni a lövészárkokban küzdőkkel, a háború terheit legigazibban viselőkkel.

„*Ember az embertelenségben*”

S megírta Ady azt a nagy versét is, amelyben magyar gondjai s humanizmusa egyszerre szólaltak meg. *Ember az embertelenségben* a címe ennek a hatalmas poémának. Két sora — *Ember az embertelenségben*, *Magyar az űzött magyarságban* — nemcsak a „legszebb szó” volt a háborúra, de — még Ady artisztikus tömörítő nyelvi képességét ismerve is — egyben megrendítően plasztikusan adta vissza ekkori portréját. A versben a humanista Ady minden szava együtt van: a tiltakozásé csakúgy, mint a Tegnap siratójácé, a szenvedőé éppúgy, mint a változás áhítójácé. Formájában pedig a régi magyar líra jere-miádjaira, panaszló zsoltáira emlékeztet ez a nagy vers.

A háborús Isten-versek

Menekülés az Urhoz : ez a verscím fejezi ki igazán a háborús évek istenesköltészetét. S önmagában magyarázat arra, hogy *A menekülő élet* óta nem buzgó lírai forrás ismét egy ciklusnyi nagy Ady-verset lökött ki magából. A háború roppant nyomása, az emberben való teljes csalódás nyitotta meg újra ezt a

lírai ihletet, s a rettenetes alternatívát — S mert szörnyűséges, lehetetlen, Hogy senkié, vagy emberé Az Élet, az Élet, az Élet — korrigáló „harmadik”-ként mint „legjobb Kísértet” jelenik meg a „van-vagy nincs Ur”. Ady mindenképpen meg akart kapaszkodni a dehumanizálódott világban: az egész versen érződik, hogy szuggerálja magának ezt a Valakit, akihez menekülhet (*Menekülés az Urhoz, A gyávaság istenessége*).

Szinte a háború első óráiban megírta hitelesnek ható archaizálását: *Ésaiás könyvének margójára* c. prózai zsoltárát s benne így vonta kérdőre az Urat: „Mi jókedvet csinál az Urnak, hogy csak mutogatja az Embernek nagyszerű célját . . . Miért keresi meg bennünk . . . a mi ősi vadságunkat . . . ?” A nagy művésziességű írás kicsengése végső pesszimizmusával hangzik egybe: „vigyázók, hiába vigyázunk mert újra és újra leesik a sárba az Embernek arca.”

Istenes verseinek hívó szava ekkor gazdagszik egy új jelképpel, Jézussal: *A nagy hitető, Volt egy Jézus, A szamaras ember* — versei sorában így idézi alakját s példáját: „. . . minden költők költője voltál”, mondja róla. Az emberek bűneit magára vállaló, „másokért küzdő” Krisztus bibliai alakját keltegeti s vele egyben azt a másik emberiséget, amelyik ilyen „szent elgondolás”-t tudott utódaira hagyni. Az Ő példája segít oldani sötét pesszimizmusát, hisz

Mindig volt titkos, valami s
Názárethje az emberi Jónak,

(*Hozsánna bízó síróknak*)

Jövőt idéző hangok

Tisztánlátása segítette Adyt, hogy felismerje: a háborúért az ember a felelős. Gondolatai itt s ebben váltak el pacifista kortársaiétól. A marxista Ady-portrénak köszönhetjük azt a mély értelmű felismerést, hogy már-már embergyűlöletbe forduló pesszimizmusa önmagában is forradalmi érzelem volt. *A halottak élén* verseiben az Ember hol kis-, hol nagybetűs formájával találkozunk. Ha kis betűvel írta: a háborúban önmagukat is bemocskoló kortársairól írt. Ha naggyal: a háború előtti, magasra emelt fejű Emberre emlékezett.

S láthattuk: a háború elleni szenvedélyes tiltakozás csak egyik nagy gondolata volt az 1914—18 közötti évek Adyjának.

Mag hó alatt c. verse szinte leltári pontossággal összegezi mindazt, amit eszményeiből meg akart őrizni: régi hiteit, a forradalommal terhes Tegnap-ot, jó magyarságát. Ezek voltak azok a nagy humánus értékek, amelyeket fel akart mutatni az új emberű új világnak.

De nagyon tanulságos az a publicisztikus remeke is, amelyet *Levél helyett Gogának*, a tehetséges román költőnek küldött. Goga új költői törekvésekkel indult, s ezért kerülhetett barátságba a Nyugat-mozgalom nagyjaival s Adyval is. A nacionalizmus azonban már 1914 előtt is jelen volt gondolkozásá-

ban. A háború kitörése után pedig ő is elvesztette tisztánlátását: gondolatait elborította a sovíniszta hullám. Adynak nagy fájdalmat okozott barátja eltávoldása a humanista eszményektől. Cikke alkalom lett arra, hogy patriotizmusa s internacionalizmusa gyönyörű egységéről valljon: „Nem vagyok büszke arra, hogy magyar vagyok, de büszke vagyok, hogy ilyen tébolyult helyzetekben is megsegít a magam letagadhatatlan magyar magyarsága . . . Egy nemzet, aki súlyos shakespearei helyzetekben legjobbjai valakijének megengedi, hogy embert lásson az emberben s terhelt, teli magyarságával a legszigorúbb napokban is hisz a legfölségesebb internacionalizmusban, nem lehetetlen jövőjű nemzet.” (*Levél helyett Gogának*, Világ, 1915.) Az emberiséget s a hazáját egyszerre szeretni tudó Ady nagyszerű vallomása ez a szubjektív aláfestésű cikk.

Versben is feltört nagy szeretete nemzete iránt (*A legoktalanabb szerelem*). S bár pesszimizmusa talán éppen a régi magyar hangjára emlékeztető verseiben (*Az eltévedt lovas*, *Két kuruc beszélget*, *Nagy tüzet csináltunk*, *Kurucok így beszélnek*, *A sirató siralma*, *Ifjúság babonás hitével*) a legsötétebb tónusú, mégis, még ezen a színen is átütött olykor a csak azért is! jövőt idéző optimizmusa (*A tábortűz mellett*).

„Ne bánts, azért csak tovább vitézkedjünk

.

Sötét a világ, kell tűz, ha lobnyi,

Kell a gyújtáshoz mindég újból fogni.”

Gogának valló írásának verses párja: *Emlékezés nagy halottra*. Alcíme: *Jean Jaurés emlékének*. S ezekben az írásaiban mintegy kulminált életművének egyik nagy vonulata: nacionalizmus-ellenessége is. Gondolkozásának páratlanul humánus eszmevilága tette képessé Adyt arra, hogy a világháború kritikus napjaiban is hű maradjon régi önmagához: patrióta és internacionalista legyen egyszerre.

*

Csinszka-szerelem — „*Csinszka-versek*”

„Ebbe a nagy sötétségbe — az elűzött Léda helyett — egy intézeti lányt fűj be a végzet. Míg szívét az utolsó látomások zúzzák, a vén legénynek van ideje ezért a lányért harcolni s mint feleségével összebújni s együtt bujdokolni.” (NÉMETH LÁSZLÓ: Vitathatatlan Ady, Kisebbségben, I—II). A tízes évek elején egy svájci lányinternátusban tanult Boncza Berta, Boncza Miklós Tisza—párti országgyűlési képviselő lánya. Itt került kezébe a Vér és arany. Leveleivel ettől kezdve kereste fel a költőt. A levélismeretségből egyre sürgetőbb meghívások csaptak ki, míg aztán Ady 1914 tavaszán ellátogatott Csucsára, a Bonczavárba. A látogatásból lánykérés lett (*A Kalota partján* őrzi ama lánykérő 1914-es pünkösdi emlékét), majd küzdelem a konokul ellenkező apával. Végül is 1915 tavaszán esküdhettek meg.

Mindent jelentett Adynak ez a szerelem: a lányért való harc idején erotikumot az első háborús hónapok megrázó valóságával szemben. A házasságban pedig az „összebúvó félelem óráit”. Adyt ekkor nemcsak irodalmi fórumokon támadták, de szinte az életére törtek: katonai felmentését szándékosan késleltették, névtelen levelekkel fenyegették, csendőrökkel zaklatták. Valósággal vergődött Ady a háborús hétköznapiakban. Életerői is lassan fogyatkozni kezdtek. Nem volt könnyű emberi ügy ez a házasság, hiszen Csinszka jóval fiatalabb volt s még „parádézni” szeretett volna e sír felé hajló élet mellett.

A Csinszkához (a név Ady játékos kedvének szülötte) írott versekből mindez élénk tárul. Semmi sincs már ezekben a Léda-zsoltárok díszéből, olykor már-már szinte fülledt erotikájából. Magát őszintén megmutatók a feleségéhez írottak.

Nézz, Drágám, kincseimre,
Lázáros, szomorú nincseimre,
Nézz egy hű, igaz élet sorsára
S őszülő tincseimre.

.

Ha te nem jöttél vóna,
Ma már tán panaszló szám se szólna
S gúnyolói hívó életeknek
Raknak a koporsóba

(Nézz, drágám, kincseimre)

A „*Kis női csukák*” idején fogant ez a szerelem, s a kalandok mélyén munkáló vágy, „Egy teljes élet” igénye valósult meg benne. (*És mégis megvártalak*). A másik szerelmi vonulat, a Petrarca könyvére jegyzett ceruzasorok ugyan A halottak élén-ben is ott vannak; a ciklus azonban a Csinszka-szerelem előtti érzelmi fellobbanások hamuját őrzi.

Háború alatti szerelmes versei néha a népdalok tiszta hangjára emlékeztetnek (*Vallomás a szerelemről*). Újra és újra megszólaltatták az összebúvás emberi szándékát (*Őrizem a szemed*). Így mély társadalmi mondanivaló is húzódott meg bennük: az embertelen világ kegyetlen, dermesztő hidege ellen akarta magát védeni. A Léda-szerelem azon siklott ki, hogy ezzel a tartalommal nem telítődött, nem tudott felnővekedni az emberség magaslatává, védő bástyájává. S a Csinszka-versek szókinsükben is tanúsítják, hogy Ady háborús konfesszióinak igazi párjai.

Tarts meg tegnapnak, tanúságnak,
.
Tarts meg engem ígérő Múltnak.
Tarts meg engem, míg szögek vernek,

Véres szívemmel megbénultan,
Mégis csak tegnapi embernek.

(*De ha mégis?*)

Bizonyára nem túlzás kimondani: a Csinszka-versekben kulminál Ady szerelmi lírája. A szerelem legősibb funkciójával és legmagasabbrendű humánumával teljeseek e versek!

*

„*Elégedetlen ifjú panasza*” (1918)

Ady gondolkozásában a háború első pillanatától ott élt a változás vágya. Olyan nagy versét, mint a *Mag hó alatt*, még 1914 őszén írta. S ugyanakkor született *Új s új lovat* c. verse, amely nemcsak az Emberben való végső hit nagy himnusza, de a változás akarása és sürgetése is. Istenhez forduló mozdulata erre tendál, a biblikus burok ezt a kettős tartalmat rejti:

„A végesség: halhatatlanság
S csak a Máé a rettenet,
Az embernek, míg csak van ember,
Megállni nem lehet.”

A volt szebb Emberiséget, az emberi múltat, a humánumot féltette Ady a háborúban (*Intés az őrzőkhez*), s ebben a helyzetben, 1914–15 körül csak az *Új s új lovat* örök humanista mondanivalóját lehetett monomániákusan ismételnie.

Ady gondolkozói, emberi nagyságát mi sem mutatja jobban, mint hogy 1917 tájától kezdve nem egyszerűen az elvont jövőt emlegeti: hirdetni kezdi ismét a megváltó forradalmat. 1917. január elején már így írt öccsének, Ady Lajosnak: „No, szenvedek, de mégis hiszek abban, hogy ki kell bírnom ezt a poklot, át kell repülnöm. Bele kell még szólnom az új és furesa világ zsibadt megindulásába. Koporsószegezésnél s koporsónyitásnál ott akarok lenni s ott leszek, Életem: ez — ez a remény, meg a nyavalygásom” — ismétli meg s nyomatékosítja ezzel is, hogy mennyire várja a változást.

A tömegek, amelyek egykor a háborút éltették, közben alapos iskolán mentek át: 1917 végén, 1918-ban már sztrájkokkal s a katonai fegyelem megtagadásával válaszoltak a militarista államnak. Oroszországban győzött a forradalom. Lenin első tette a békedekrétum volt a világ népeihez. Ady ekkor már nagybeteg: versei megritkultan születnek. De van szeme még így is, hogy felfigyeljen a forradalmasodó világra. 1918 nyarán, amikor — az embervérre telhetetlenül szomjas pióca — a háború elhúzódása miatt, már az 1900-ban születettek behívására is sor került, megírta *Elégedetlen ifjú panasza* c. versét, amely nyílt beszéd volt a tisztító forradalom mellett. Formájában, költészetünk hagyományos genre-jét, a lírai helyzetdalt választotta keretül. A háború

egybenemosta az egész világot: ez Ady rettenetes látomása. Úgy óhajtja most ismét a megváltó forradalmat, mint Az Illés szekerén idején: valósággal szerelmesen hívogatja: „Óh, forradalmak, miért késtek?”

Ady az októberi forradalom hónapjaiban, halála

Életének talán legigazabb szavú tanúja, BÖLÖNI GYÖRGY írja: „Amint Petőfi lába alól kihúznók a talajt, ha kikapcsolnók 48-ból, úgy Adyt sem lehet elvágni 1918-tól. Ezernyolcszáznegyvennyolc a Petőfi és ezerkilencszáztizen-nyolc az Ady beteljesülése volt.” (Az igazi Ady, 299. o.) Ady és az októberi forradalom kapcsolatát illetően Bölöninek ezek a szavai iránytmutatóak lehetnek a számunkra. 1918 őszére még súlyosabbra fordult Ady betegsége: nehéz fájdalmak gyötrik, beszédje ki-kihagy, de azért szenvedélyesen figyeli a sürgetett és várt forradalom eseményeit: „... a háborús és forradalmi káoszba érkezett Budapestre. Oda akarja magát adni az eseményeknek. Mindennek, ami jó, mindennek, ami lesz: látható fejévé nő Károlyi Mihály. S Ady üdvözlő táviratot küld Károlyi Mihálynak ... akarta az érintkezést a forradalommal ... lássák: hozzájuk tartozik, az övék ő, Ady Endre.”

S érthetően, a forradalom is demonstrálni akarta, hogy Adyt költőjének tudja. A kormányban ott volt leghűségesebb barátai egyike, Jászi Oszkár, s a forradalom mellett volt lapjaival Hatvany Lajos is. Az ő ösztönzésükre üdvözölte a Nemzeti Tanács Adyt, aki meghatottan válaszolt, s köszönőszavaiban a magyarság s a forradalom sorsáért aggódó költő hangja szólalt meg.

Még aláírta a legjobb entellektüelek nyilatkozatát a magyar értelmiséghez. S még életében megkapta *A halottak élén*-re Tóth Árpád, Schöpfung, Bölöni értő szavát. Maga *A halottak élén* is szinte az utolsó pillanatban érkezett jóvátétel volt a háborús évek némaságáért. 1914 márciusától nem jelent meg kötete: a megtévesztetteknek nem kellett Ady ekkor. *A halottak élén*, amelyet Hatvany segített kiadni, mintegy antológiaszerű válogatás Ady háborús lírájából. 1914–18 közötti termésének másik része, *Az utolsó hajók* címen posztumusz könyvként került az olvasók kezébe. (1923)

E kötet végén kapott helyet Ady utolsó verse: *Üdvözet a győzőnek* (Ny. 1918. XI. 16.). Ez a megrendítő-könyörgő írás a győztes entente-nek volt adressálva. Halálos betegen még egyszer elmondta, hogy a háborút a forradalmi indulatok levezetésére robbantották ki az egymással szemben álló nagyhatalmak. Végső megszólalása volt ez a vers Ady magyar hangjának. S utolsó nyilvános szavaiban, amelyeket a Vörösmarty Akadémia — amely az új magyar irodalom nagyjait tömörítette a hivatalos irodalmi társaságokkal szemben s első elnökévé Adyt választotta — alakuló ülésén mondott, ugyanerről beszélt: „...ennek az elkockázott országnak és szerencsétlen magyarságnak még minden joga megvan az élethez ... nem búsmagyarkodást aka-

runk, hanem protestációt, föllebbezést és bátor kiáltást a népek hazája nagy világához.” (HATVANY I. 166.) KRÚDY GYULA emlékezéseiből úgy tudjuk, hogy voltak fenntartásai az októberi forradalommal szemben: a szociális reformok igénye, az egészséges bizalmatlanság az új hatalomhoz dörzsölődőkkel szemben, egyszóval a régi Ady türelmetlen hangja, forradalmár szkepszise volt ez.

1919. január 27-én halt meg. A forradalmi kormány saját halottjának tekintette: a Nemzeti Múzeumban ravatalozták fel. A temetés megrendezésére a szocialisták vállalkoztak: munkások álltak díszőrséget a koporsója mellett. A főváros népe úgy tisztelgett és hódolt a halott Ady emléke előtt, hogy sokaságával ellepte az egész Múzeum-kertet, sőt a körutat is. Ravatalánál, a sírnál a legjobb barátok: Móricz Zsigmond, Jászi Oszkár, Babits Mihály, Schöpflin Aladár, Kunfi Zsigmond, Bíró Lajos, Kernstock Károly rótták le búcsúbeszédükkel kegyeletüket.

VI „A POÉTA ÉLETE”

Akarom, tisztán lássatok,
Akarom, hogy szeresetek.

A lírikus egyénisége, élete nyitott könyv az értő olvasók számára. Ha ez általában igaz a költőre, mennyivel inkább ráillik Ady Endrére: irodalmunkban nincs nagy lírai tehetség, aki ennyire szubjektív lírát írt volna. Ez a szembe-szökő Én-centrizmus, szakadatlan önfelmutatása már a kortársak figyelmét Ady életére terelte. Verseit a „legőszintébb” önéletrajzként, önelemzéseként olvasták.

A műveiből kirajzolódó Ady-portré egy neuraszténias ember arcvonásait mutatja: „Nekem ellenségem az élet”; „Iszonyú neuraszténias vagyok. Rettegetes gyötrelmem minden írás. Csak éppen nem akarom magam még végleg elesni hagyni”. Leveleiből szakítottuk ki ezeket a vallomásokat. Az élet, sőt a természet legkisebb eseményei, rezdülései hatással voltak Adyra.

S ami költői létét illeti: az voltaképpen egyénileg színezett formája volt a polgári korszak művészenek, aki már a saját munkájából kell hogy megéljen, hiszen mögötte már nem áll a független alkotást lehetővé tevő vagyon. Innen érthetők apró kompromisszumai, állandóan zavaros pénzügyei s az olyan megjegyzése, hogy „... szeretnék Adyhoz méltóbban élni”. A polgári világ szürke, sivár mindennapjai között dacolta ki a líráját.

A francia szimbolisták, akik igazi Én-jéhez vezették el, művészi életformájára is hatással voltak. A szimbolisták látták úgy az alkotói létet, mint a művészetre predesztinált ember minden átokkal sújtott terhét. Ady is önmagát dobta arra a máglyára, amely a tehetségét állandóan vörös izzásban tartotta. Állandóan érezte-szenvedte a költői élet terhét. Legyezőre ráírta, emlékkönyvi dedikációban vallotta meg s verseiben sírta el: „El ne téríttesd

magad a fáradságos, bús, de mégis köteles, józan élettől, ha nagy okod nincs rá. Az a talentom valódi legyen ám! Még így is átok” — tanácsolta egyik rokonának. „Hányatott ez a mi életünk, nehéz” — válaszolta elutasítását indokolóan egy kérdésre a már beérkezett pesti újságíró költő. Ezt a lelkiállapotot csak hallatlan öntudattal, magabiztossággal lehetett ellensúlyozni. Gőgjét s olykor tüskésen öntudatos magatartását kortársaival szemben egyként ez menti.

S ez az élet beszorítva a liberalizmus korának hazugul optimista magyar világába, amely szenvedéseinek okozója s lázadó művészetének inspirálója volt egyben; Ime: itt áll előttünk a Sors belső (alkati, személyes) és külső (társadalmi) burka — Ady életének — amely negatívumaival is hű tükre volt korának, — keretezői: „Pusztuló nép vezérei Mind-mind a bujaság bolondja” (*És most már*) — mentegette magát Ady. De több ez mentegetőzésnél: egyetlen tisztánlátása íratta ezt is vele. Mintegy betetőzése volt ez korábbi eredetű s később oly tragikusan teljesedett „jóslatai”-nak: „Nem kellett, amit fölkináltam? Majd jön idő, hogy kellene”. (*Egy harci Jézus-Mária*) Nagyságával és hullásával együtt volt Ady élete reprezentatív emberi sors is a század első két évtizedének Magyarországon.

VII. SZIMBOLIZMUSA, KÖLTŐI NYELVE, VERSTANA

Szimbolizmusa

A Parnasse lázadói — Verlaine, Mallarmé s mások — valósították meg a szimbolizmus művészi programját. Míg az előző irányzat ideálja a formai tökély, s ennek minél teljesebbé tétele érdekében költői még a személyiségről, az egyéni érzelemről is készek voltak lemondani — az impersonnalitét elvét vallották —, a szimbolisták ismét felfedezték az Én-t, az ember belső — s szerintük igazi — valóját, mint a művészet kimeríthetetlen tárházát.

Verlaine-nel fordult meg a század: lírájában ismét az ember lett a poézis első tárgya. „Verlaine már az ember volt, az ember, a differenciálódott, a gyalázatosan őszinte ember ... aki a világot ... a szörnyű, önmagát vizsgáló, mély individuális lelki órákból ismeri: a világ csak az egyén megjelenítése ... csak az létezik igazán, amit az én lát ... minden ember: hérosz ... minden földi epizód: dráma.” (Ady: *A belgák, Költők*, B. N. 1906.) Ady szavainál nehezen tudnánk érthetőbbé tenni, hogy mire is törekedtek a Parnasse hűtlenei, akiket előbb dekadenseknek, majd a múlt század 80-as éveinek második felétől szimbolistáknak neveztek. Ősüket Baudelaire-ben tisztelték, s nem is oktalannul. Baudelaire lírája az első igazi nagy visszahatás volt a romantika expanzív, eszméket, elveket látomásosan visszaadó költészetére. A saját Én-jét állította előtérbe, s az azon átszűrt érzéseket, hangulatokat dalolta ki. Kötete, a *Fleurs du Mal*, tudatos megkomponálásával egy olyan költői portrét adott, amelyet az önarképen túl kortükörnek is fel lehetett fogni. Paradox költői

attitűd volt ez: a romantika nagy kritikusa jellegzetesen romantikus gesztussal támadt a lenézett ellenfélre. Nála, de különösen Verlaine-nél ez a művészi eszköz még nem vált egészen öncélúvá. Ady is azt írja, hogy „Verlaine-en már érzik, hogy önbűnös lelke mindazok helyett sír, kiket elnyomoritott egy hitvány, hazug és hóhér társadalom.” (*Költők*) Másik valló írásában, *A belgákban*, kis túlzással, a Verlaine-ről mondottakat általában kiterjeszti a szimbolistákra: „...nem elefánt-toronyba zárkózott, gőgös bolondok. Látják ezek a napi életet is. Fáj az ő szívük minden emberi szenvedőért”.

Baudelaire-ék, Verlaine-ék tudatos művészi választásában nemcsak a romantika elleni tiltakozás, de a polgári világnak mutatott fintor is benne volt még. A polgári társadalom mindennapjairól vajmi keveset mond a dolgokat nevén nevező líra: a szimbólum, a maga sokat sejtetésével — érzelmi-hangulati velejáróival — sejteti azt is, hogy ebben a világban olyan erők hatnak, amelyeket a költő, a művész is csak sejt, csak éreztetni tud. Már a szimbolizmus alapozói közé tartozó nagy formaművész, Mallarmé lírájából is hiányzik ez a társadalmi tartalom; a követők, a Samain-ek s mások pedig már csak a dekadenciát viszik tovább. (A szimbolisták mozgalma a németeknél és az angoloknál hódított különösebben: az előbbieknél Dehmél, George, Rilke, Angliában pedig Swinburne voltak legnagyobbjai.)

De hát mi is a szimbolizmus? Ady így magyarázza: „Az öreg allegóriának ... pompás megújulása ... kivonata s megértetése az életnek ... az élet csak jelekkel beszél ... nincs semmi se készen, világosan kínálkozva magától ... ez az ősművészet s ez a legújabb, tehát örök ... együtt s összefogni az életet, dalt írva róla földrajzi könyvben is: ez az íróművészet.” Két, egyet mondó gondolata segít megválaszolni kérdésünket: az allegória megújulása; ez az ősművészet. Szavai a tudományával egyeznek, míg ugyanis az allegóriában metafora és költői mondanivaló végig fedik egymást, a szimbólum, mintegy megelevenedett, önálló életet élő kép, amely szuggerálja, az olvasó lelkébe vési a mondanivalót.

S már saját szavai is érthetővé teszik, hogy az Ő szimbolizmusa alig-alig csúszik ki az értelem ellenőrző tekintete, rendező elve alól. TÓTH ÁRPÁD belülről értő szavaival világíthatjuk meg Ady kapcsolódását mind a Baudelaire-i művészethez, mind pedig a századvég dekadenseihez: „a homályos érzéstartalmakat felszabadító szimbólum-konkrétumok”-ban mutat hasonlóságot Ady művészete a Baudelaire-ével, tehát a „correspondance”-kat csak ezt s Ady magyarázó szavát szem előtt tartva lehet emlegetni. S a későbbieket? „Mallarmé és Rimbaud kusza és szeszélyes szimbólum-tömegeihez mérten Ady valóban magyar mérséklettel tartja kordában a maga jelképes beszédét.” A költemények egésze félreérthetetlenül szuggerálja a főtémát. (Ady költészetének viszonya elődeihez s a francia modernekhez. Ny. 1919.) Emlékezhetünk: SZINI cikke a dekadensekről micsoda perspektíva-táró hatással volt a kétségek között vívódó nagyváradi újságíróra. Szini ugyan a maga élő kuszaságában

mutatta be a mozgalmat, Adyban mégis a legjobb művészi tehetséget szabadította fel. BÓKA LÁSZLÓ figyelt fel arra a látszólagos paradoxára, hogy *A lápon* c. 1903-as versében „egy varázslatos pillanatra egyensúlyba jutott ... költészete egyetlen versben meglelte a jelképi ábrázolásnak azt a lehetőségét, mely nem elfedezi, hanem megjeleníti vizionárius erővel a valóságot. — S hogy erről az elért magaslatról visszarántotta őt a francia polgári költészet közvetlen hatása, vagy legalábbis hátráltatta fejlődésének ütemét” (Ady szimbolizmusa, ItK 1954. 2. 137.). S ezt példázó versként *A fehér csönd* c. Párizsban írottat elemzi. (1904.)

Az Új versek idején még annyira ragaszkodik maga Ady is a megtalált új művészi kifejezési formához, hogy pl. a nem szimbolista köntösű *A márciusi rénekhez* c. versét fel sem vette első igazi hangú kötetébe. Mai szemmel olvasva: szimbolista magyarság-versei is alig-alig azok a művészi alkotás eredeti — francia — értelmében. Áttetsző, átlátszó művészi burok azokon a szimbolizmus, amely a népi élet ismeretében könnyen lefejtethető. Szinte egyszeri olvasásra érthetőek ezek a versek. BENEDEK MARCELL sikerült kifejezését kölcsönözve, ezek megmagyarázott (felfejtett) szimbólumok. Művészetének ez a vonása aztán végképp elválasztja még a legérthetőbb, legnagyobb franciáktól — Baudelaire-től, Verlaine-től — is. Maga Ady védekezett ironikusan, amikor a *Vad szirttetőn állunk*-at érthetlensége miatt támadták: „Az én kis versemben, mely egyébként egy Rimbaud-vershez, vagy Verlaine-vershez képest valóságos tanácsai előterjesztés, véres húskapcsokról van szó...” (Szabadság, 1905.) Még Ady szavaival szemben is — amelyek a védett versre állnak — igaz van BÓKA LÁSZLÓnak: van néhány felfejthetetlenül nehéz verse (pl. *Az én koporsó paripám*), amelyekre mintha már a dekadens szimbolisták is hatottak volna.

A platán-fa álma s *Az elbocsájtott légió* viszont arra példa, hogy nemcsak magyar-forradalmas versei között találunk szép példát a már-már allegória pontosságú kép-értelem fedésre. Úgyszintén például az Új versekben útjára bocsátott hajót is mindig az értelem világossága mellett lehetett követni az *Új vizeken járok* programadásától az *Eladó a hajó* útját összegezõ vallomásán át, egészen *Az utolsó hajók*-ig. Valóságos „szimbólumalkotó képzelete” volt Adynak. Erről vall verseinek mitológiája is, amely szintén egész rendszerre kerekedik ki, s ez önlelkéből csakúgy táplálkozik, mint a történeti mitológiából. Erre BABITS már 1909-ben, a Nyugat első Ady-számában felfigyelt. Lírája magába olvasztott sok mindent az emberiség és a magyarság folklór és más kultikus kincseiből. Mindezt nagyszerűen ékesítik aztán a gondosan megválasztott színek (a fehér, a barna, a piros), amelyek mind-mind mondanivalóval telítettek.

Ugyancsak BÓKA LÁSZLÓ vetette fel azt a szempontot Ady szimbolizmusának magyarázatában, hogy 1908 után, mikor közönsége kiszélesedik a munkásosztály felé (rendszeresen írhat a Népszavába), s amikor a Világ körül

is gyülekezik a forradalmas intelligencia, megszorodnak Ady közérthető szimbólumai. „...minél mélyebb Adyban a közösségi érzés, annak tudata, hogy harca nem magános harc és nem reménytelen harc, szimbolikája annál kevésbé egyéni jellegű. Ady szimbolikája ezentúl három nagy rezervátumból táplálkozik: a köznyelvből, a Bibliából és a magyar történeti múltból” (uo. 140.).

A *halottak élén*-ben marad el aztán egészen a második vonulat: a szimbolista Ady jelképei egyértelműbbek, sőt: egyértelműek lettek; könnyebben érthetők, világosak. Hangja kevésbé csillog, mint első köteteiben (főleg a *Vér és arany* idején). Mindez azonban csak lírája elmélyüléséről tanúskodik; a mondanivalót hangsúlyozza: ehhez csak a dísztelenül puritán művészi megvalósulás volt méltó.

Költői nyelve

Szimbolizmusa már költői nyelvét is determinálja: a vízió ennek a művészi alkotásnak a természete s velejárója. A látomás pedig csak képekben gazdag költői nyelven idézhető fel. Ady nagy tudatossággal törekedett nyelvileg is a legtökéletesebb, az ideál megvalósítására. Ennek szentelte egész lírai tehetőségét.

Köteteibe belelapozva, azonnal szembeötlő legeredetibb művészi-nyelvi vonása: hallatlan asszociatív készsége. *Egy avas kérdés* című versében pl. a jelző az olvasóban nem egyszerűen a régít, az ősit, hanem az egymásnak átadó nemzedékek kezén avassá is vált problémát asszociálja. Távoli fogalmak összetartozására ébreszt rá így Ady nagy tehetsége. Ezért olyan gazdag jelzőkben ez a lírikus. Tisza István Ady szótárában: „gyújtogató, csóvás ember” (*Rohanunk a forradalomba*), az új világot álmódó értelem „terhes, tüzes emberész” (*A nagyranőtt Krisztusok*), a forradalmi tűz szitása: „kurucleses éltünk” (*Elveszett hit : elveszíttek*), a változás reménye elhalásának ideje „éjesebb gyász” (*Véres panorámák tavaszán*). S folytathatjuk a példák szaporítását egyszerű felsorolással: „csókos valóság” (*Meg akarlak tartani*) ; „Idegen ölü, Ringató ölü, Félelmes ölü, Mélyvizű tavon” (*A tó nevetett*) ; „Dúlnak a csókos ütközetek” (*Héja-nász az avaron*) ; „S maggyilkos méreg lett belőle” (*A lelkek temetője*) ; „Tréfás falevelek” (*Párisban járt az ősz*) ; „Napszédítő tollak” (*Fölszállott a páva*) ; „S ahol halottasak az esték” (*A Duna vullomása*) ; „Borzolt, fehér Isten-szakállal” (*A Sion-hegy alatt*) ; „Nekünk nem kell savós, úri magyarság” (*Morognak a vének*) ; „Lidérces, messze fény” (*Szeretném, ha szeretnék*) ; „Esett, szép, szomorú fejekkel” (*Négy-öt magyar összehajol*) ; „Május ez az embercserélő.” (*Bús Ahasvérok májusa*) ; „Agyonnyargalt akarattal” (*Isten drága pénze*) ; „Egy kalendáriumi szomorúság.” (*Az elmaradt szomorúság*) ; „Mert hiába lett acélból itt a szív, Szép ember szívként szikrázni ha akar: A honi rozsdá megfogta, megette.” (*A Tűz márciusa*) ; „Egy örületen

szép hit miatt" (*Csaba új népe*) ; „Dalai a hű, bánatozó, Napverte, bús magyar nyaraknak" (*Kidalolatlan magyar nyarak*) ; „Esős, bántó, ködös volt Május, E fagyba-botló, léha hónap" (*A visszahozott zászló*) ; „Fenn zűrös, olcsó, kis komédiák" (*A perc-emberkéek után*) ; „Mikor az ég piros sátra alatt Játszódnak le hóhéros panorámák (*Véres panorámák tavaszán*) ; „Most gyertek szabad mellű örömök" (*Üzenet egykori iskolámba*) ; „Hatalmas, hős sudaras Múltak Ágai gyönyörű éveim E véres idő-mosolyok" (*A megnőtt Élet*) ; „Sirathassam meg mégis csudálatos, Dacos, kicsi, árva én-nemzetemet, Békétlen, bűnös, büszke, bánatos; Jaj mióta csak sorsát éli szegény, Az öregebbik Sors mindig rá-tapos" (*A legoktalanabb szerelem*) ; „Most, a gyáva szemérmertlenség Kurjongató, rossz éjjelen" (*Intés szegény legényeknek*) . . . — s így gyarapíthatnánk a listát nagyszerűbbnél nagyszerűbb jelzős összetételekkel a végtelenségig.

Jelzőit metonymikusan is kiaknázza: „menőben bús világgá" (*Síppja régi babonának*) : nyilvánvaló, hogy nem a világ, hanem a bujdosó kuruc a bús. Szép példát találunk erre *A magunk szerelmé*-ben:

„Ereklyékért kutatgatok,
Boldog Isten, boldog Isten,
Ha volna még.
S megcsókolok egy arcképet,
Régi képet,
Gyötört színű bánatosat,
A magamét.

A vers értő olvasója előtt ismét csak világos, hogy Ady pillanatnyi hangulatát vetítette rá egy régi arcképre. Merész téma ürügyén sem hagyja cserben Adyt költői leleménye: „Ajkaidon a nedves hazugság" — jellemzi az úri szűzet (*Uri szűz dicsérete*). Jelzőivel rokon módhatározói gazdagsága. S hogy az igékből mit tud kihozni, arra nagy bizonyíték lehetett a *Sírni, sírni, sírni*. Néhány új igét is alkotott, vagy újszerű szituációban használt: gőgöli, ellovan. A *Májusi zápor után* is igéi sokaságával éri el nagy művésziességét: ködölt, gőzölt, áradt, . . .sercent, zengett, tüzelt, szökkent, virult, táncolt, — valóban kiapadhatatlan bőséggel ontja Ady fantáziája az éppen odavaló igéket, hogy aztán rájuk tegye a koronát a csókolt-tal, amely már a vers mondanivalóját sugallja. S mindezt összefogja Ady művészi fegyelme, mely ha kell, tömörít, ha pedig a művésziesség úgy kívánja, ismétel. Saját költői nyelve tanúskodik egy korai verse igaza mellett:

„. . . a szó nekem ópium,
Pogány titkokat szívhatok belőle."

(*Egy csúf rontás*)

Tisztában volt a szó minden rendű funkciójával: a szórenddel, a hangsúllyal egyként.

S mi volt az a gazdag rezervátum, amiből ez a líra táplálkozott: ismét és ismét megújult? Szűkebb hazája, a Szilágyság tájnyelve, az állandóan olvasott Biblia, a kuruckor költészete s a városi élet, a mindennapok beszéde. Zeng ebben a költői nyelvben nagy elődeinek (Csokonainak, de Vajdának, sőt még Komjáthynak) az öröksége is. Így lehetett Ady költői nyelve irodalmunk egyik leggazdagabb szókincsű lírai beszéde. „a nyelv — élet és szentség” — hirdette apodiktikusan Ady. „...e nyelv az enyém, művészi és politizáló szerszámom” — jelentette ki vallomásosan a Nyugatban (1912.) Cikkek sorában izgatta a magyar nyelv ügye: *A költői nyelv és Csokonai, Van-e magyar nyelv*. A versírás ihletett pillanatait illetően titkolózó Ady ezekben nyíltan beszélt nyelvművészetéről: „avult szavakat napfényre hozni, a nyelv lelke szerint új szavakat csinálni, új összetételeket, szerény gyönyörű tájszavakat fölkarolni s idegen szavakat magyarokká gyúrni” (Ny. 1910). Itt a titka hát annak, hogy miért találunk oly kevés idegen szót Ady verseiben, s arra is: hogyan lett egyik legnagyobb nyelvgazdagító lírikusunk. Nemcsak nagy elődeit olvasta ilyen titkokat kutató figyelemmel, de állandóan forgatta, lapozta a nyelvészeti folyóiratokat, s a régi magyar szógyűjteményeket is. Alázatos tisztelet élt benne a „hatalmas magyar nyelv” iránt; minden titkát tudni akarta, minden árnyalati szépségét napvilágra akarta hozni: a saját művészi tekintetével belelátottakkal akarta azt gazdagítani; az értelmén, esztétikumon túl még zeneileg is kifejezővé tenni.

Ahogy a nagy kortárs művészek, Bartók és Kodály a magyar és idegen népi s a külföldi kortárs muzsikát, Medgyessy az ősi kultúrák emlékeit, úgy vallatta meg Ady is a régít és saját korát, hogy nyelvében is nagy lírai tehetségéhez méltóan fejezze ki mondanivalóját. Így lett ez a líra a szó nemes értelmében vett modern, korszerű művészet.

Verstana

Szándékosan írtuk fel címként: verstana. Ady verselése annyira öntörvényű, hogy már-már külön verstant sejtet. Verselési készsége is bámulatos volt: Hatvany Lajos baráti kérésére Sappho egyik versét „kapásból”, pillanatok alatt fordította le (*Sappho szerelmes éneke*). Műve körül még életében, verseléséről pedig közvetlenül halála után szenvedélyes vita kezdődött FÖLDESSY GYULA és BABITS MIHÁLY között. Lényegében máig sem zárult le ez. Mindenestre értékes következménye lett, hogy az utolsó évtizedek legérzékenyebb esztétáinak fülmembránjait rezgettették át Ady versei, s mindennek igen sok, találóbbnál találóbb megfigyelést köszönhetünk.

Abban mindenki megegyezett, hogy a magyar verselés törvényeit tökéletesen ismerte már a Versek induló Adyja. A jambus, múlt századi líránk

kedvelt formája, „hangulati hazugságot” leplezett (NÉMETH LÁSZLÓ). Régi formájában nem volt alkalmas Ady mondanivalója számára. Ki kellett törnie a hagyományos verselési módból. Az Új versek zökkenett jambusú versei így születtek meg. Hogyan? HORVÁTH JÁNOS mértéktartó szavai igazíthatnak el bennünket: „Ha kezdetben Kiss József ösztönözte is, később e magyarba átjátszó jambikus verselésben is önállóan kombinált új változatokat, s az ő zenéje sohasem vált oly önfeledt lágyságúvá, mint a Kiss Józsefé.” (Rendszeres magyar verstan, Akadémiai Kiadó, 1951. 161.) „*Szimultán ritmus*”-únak nevezi HORVÁTH JÁNOS a nyugati időmértékes és a magyaros-hangsúlyos verselés egymásba játszatásából született verset. Ezzel a magyarral oltott nyugati verseléssel Ady új hatásokat tudott elérni. Az értelmi hangsúly kiemelése lett legfontosabb eredménye. A költő azonban, akinek fülébe „még „ősmagyar dal” rivalt, nem mondott le a nemzeti versidom hagyományos formáiban való megszólalásról sem: a rímtelen ősi nyolcas különösen kedvelt formája volt. (*Az anyám és én.*) Aminthogy a lírán iskolázott esztéta a sapphói, alkaioi strófát is felfedezni véli egy-két versében (*A percek aratója*). Ady merészségét verselésében is magyar elődei ösztönözték: Balassi, Csokonai, a kurucok, a XVI–XVII. század magyar protestáns lírája. A nyugatiak közül is azok hathattak rá, akik írói bátorságát hangulatilag igazolták (Verlaine, Rimbaud).

„Ugy kötöm meg a szívemet is,
Miként strófákkal kötöm meg a dalt.”

(*A fiaim sorsa*)

Klasszikus, nyugat-európai, magyaros s az utóbbi kettőből kevert „szimultán” ritmusú versidom már önmagában változatos, nagy művésziességet biztosítana Ady lírájának. Ő azonban nem állt meg itt: ahogy a verse mondja: strófákkal kötötte meg a dalt. HORVÁTH JÁNOS kézikönyvében nemcsak a ritmikai változatosságra találunk gazdag példatárat (— szimultán ritmusok, 9-es mintára felező tízesek, tizenegyes, tizenkettős; az ezekből adódó periódusok, s a nemzeti versidomban ugyancsak végigkíséri alakváltozatait; i. m. 187. —), de strófaalkotó útján is nyomon követi Adyt. A szokatlan sorkapcsolatokban s a strófarögtönzésben látja Ady igazi újságját. Konklúziója így hangzik: „... a magyar formákban inkább a strófabeli sorok számának és rímviszonyainak, mintsem a sorképletnek változtatgatása idézett elő sokféleséget, a jambusiakban a sorterjedelmek különfélesítése is jelentékenyen szaporíthatta a változatok számát.” (i. m. 163.) Említi aztán ő is Ady strófáinak azt a jellegzetességét, amit előtte is többen észrevettek: az így kreált versszakot következetesen végigviszi versén, mintegy szuggerálja, kényszeríti az olvasóra. Versének vizsgálói közül BENEDEK MARCELL például ebben látja legtudatosabb kötődését a régi magyar lírához.

„A versnek forrósága és belső ritmusa lesz a lelke. Nem az ügyes kimért-ség és csilingelő rímek” (*A Grand Guignol*, Vasárnapi Ujság, 1907). A szimbolizmust értelmező egyik nagy írásából ragadtuk ki ezt a mondatot. Csilingelő rímei neki aztán igazán nincsenek. (Kivéve az első kötetét.) Igen ökonomikusan bánik ezekkel, bár természetesen él a kereszt- és ölelkező rímekkel egyaránt. Rímeinek strófaformáló szerepük és erejük van. (Rímmel artisztikum és mondanivaló együttes elérésére nevezetes példa a *Krónikás ének 1918-ból ülnek-jének átváltása ölnék-re* s ennek megismétlése.) Ritmus, eredeti strófaalkotás és rímelhelyezés együtt: nagyszerű eszköz a tudatosan alkotó Ady kezében a zenei hatásra. Ady verseinek erre a kísérőjére már első könyvében, 1910-ben felfigyelt HORVÁTH JÁNOS (Ady s a legújabb magyar líra). Amint-hogy verstanában is az ő többször idézett könyvének Adyval foglalkozó oldalai a legjobb kalauzunk (i. m. 160—67, 194.).

A Grand Guignol ürügyén tett vallomást a Vér és arany pompázó Adyja írta. Költészete útja ebben is az egyszerűsödés volt. A halottak élén korábban a forrósággal már keveset törődik, a belső ritmus pedig gondolatritmusra vált át: a mondanivalót vési sokszorosan olvasói lelkébe. (*Emlékezés egy nyár-éjszakára*)

VIII. UTÓKORA

Az Ady-mű sugallta irodalmi kezdeményezések

Életében maga hadakozott legtöbbet saját epigonjaival, utánpótlóival, „a kis népszerűsítő”-kel. Halála után az akkor fellépő nemzedéknek így vagy úgy állást kellett foglalnia az Ady-művel szemben. A pályatárs Babits még Ady életében, a halála után jelentkező Szabó Lőrinc a 20-as évek elején fejtette ki, hogy Ady nem folytatható. Gondolataikkal rokon, ha egészen más indokollással is, a marxista Révai József. Ő Ady líráját mint a század első két évtizede magyar valóságának adekvát szülöttét fogja fel, s a kor múltba süllyedésével magyarázza Ady sajátos költői hangjának egyszerűségét. Realista, népies lett a 20-as évek magyar lírája, amelyben, mint ugyancsak ő mondja másutt, 1919 kritikája is megszólalt.

A különféle érvelésű fejtegetéseknek abban feltétlenül igazuk volt, hogy Ady művészi eszközei egyvediek, s ha egy nagy költő saját hangját akarta megtalálni, ezeket nem utánozhatta. Bár még ez az igazság is csak megszorításokkal helytálló. Maga a pályakezdő Szabó Lőrinc például a Vér és aranyra emlékeztetően lázadt a húszas évek magyar világa, a kevesek kezében levő pénz ellen, s óhajtotta a teljes emberi életet. Saját évtizedét „vaskor”-nak érezte. S Ady hangja tovább élt az Őt követő legnagyobb, József Attila zsengeiben, sőt itt-ott még nagy verseiben is. József Attila is úgy lett nagy költő, hogy ezt a hatást levetkezte, ill. más termékenyítő oltásokkal együtt olyasztotta be

nagy lírájába. Ady hatását, hangja folytatását ilyen — a felszabadító! — értelmében kell felfognunk. S így kimondhatjuk: felnevelte a legnagyobbat, József Attilát.

Ady életművéből a legkülönbözőbb kezdeményezések indultak. Lírája hatott a szomszéd népek talán leginkább a szlovák, de a román is említhetjük — költészetére is.

A József Attilára tett hatás mellett a legtermékenyebb kezdeményezést a már halott Ady életművéből a 19 után alakuló szocialista irodalomban kell keresnünk: „A magyar forradalmi szocialista irodalom fő gyökere, előzménye és kiindulópontja Ady Endre plebejus demokrata költészete lett: erre épült a későbbi fejlődés, szavait, pátoszát, teljes emberségét veszi példaként az egész későbbi irodalom; a magyar munkásosztály mint a jövő nemzetet vezető osztálya, mint a történelem kérlelhetetlen ítélete, a forradalmas tűz és lázadás az ő szavaival s képeivel öröklődik tovább” — olvashatjuk az e problémakört összegezõ „Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből” (Akadémiai Kiadó, Bp. 1962.) c. kötet előszavában. A csehszlovákiai Fábry Zoltánt például az első világháborús frontélményei s Ady akkor frissen megjelent kötete, *A halottak élén* eszméltetik rá valódi hivatására, s egy életre elkötelezik a progresszió mellett. „Emberségösszegezõ” lett szemében az Ady-mű, melyből a nehéz történelmi megpróbáltatások között is a humanizmus legmagasabbrendű normáit lehetett kiolvasni. S hogy mennyire Ady volt a szocialista elkötelezettségű magyar irodalom ős ihletője a két háború között, azt a magyar szocialista irodalom legkülönbözőbb műfajú s témájú művei sokrétűen bizonyítják.

A külföldi kortárs líra s a szocialista irodalom mellett irodalmunk legnagyobbjainak, Móricz Zsigmondnak, Juhász Gyulának, Tóth Árpádnak mutatott példát és adott bátorítást Ady költészete.

Az Ady-viták

„Meghalt? Hát akkor mért ölik
naponta
szóval, tettel és hallgatással is?
Miért békítik a simák alattomba
lány-duzzogássá haragvásait?”

József Attila „Ady emlékezete” c. verse nemcsak a hírhedt Toll-revízió sodrában született, de gondolatilag is egybefogja az ellenforradalmi korszakon áthúzó-dó-zajló Ady-vitákat: a konzervatívok egy részének változatlan Ady-átkait s az egykori Nyugat-társak közül az esztéták, a „simák” Adyt csupán művésszé redukálni akaró törekvését. SZEKFI: Három nemzedéke volt a Bethlen-korszak értelmiségi bibliája. Ennek a nagy hatású könyvnek vezető gondolata — a hatalmon levőket 18—19-ben ért megrázkódtatások hatására —

— a 67 utáni korszak hangadó eszméjének, a liberalizmusnak a kritikája lett. SZEKFŰ az amúgy is vérszegény magyar liberalizmust tette felelőssé a vezető réteget s tágabban a nemzetet ért megpróbáltatásért. Így „értette” meg Ady nemzetét ostromozó líráját. „Két magyar sors a hanyatló korban”: könyve utolsó fejezete viselte ezt a címet, s benne SZABÓ DEZSŐ gondolatait visszahangozva, Tiszát és Adyt állította egymás mellé. SZEKFŰ e párhuzamos arcképe a legjobbakat valósággal felháborította: a legkeményebb, leggúnyosabb szavakat MÓRICZ ZSIGMOND mondta róla (Ny. 1920).

A 19 után triumfálóknak csak egyik felismerésük volt a múlt kritikája. Tudták azt is, hogy hatalmuk zavartalan gyakorlásához a nép támogatása szükséges. Az ellenforradalom megpróbálta zászlajának is megtenni Ady Endrét. „Az új magyar értelmiség bús, tragikus nacionalista költőt termelt Adyból” (Az igazi Ady, 35.) — figyelte elszomorodva az emigrációban élő BÖLÖNI GYÖRGY ezt az Ady-torzítást. Egy szubjektíve jó szándékú, szép könyv ürügyén és segítségével történt mindez. MAKKAI SÁNDOR: Magyar fa sorsa c. nagyobb tanulmánya képviselte ezt a koncepciót s szolgáltatott még inkább ürügyet a tragikus Ady felnagyítására. MAKKAI könyvének nem lebecsülendő értékét az is kvalifikálja, hogy az Adyt már életében támadó legszélsőségesebb konzervatívok hangja ebben a vitában szólalt meg még egyszer (SZÁSZ KÁROLY bírálata). Már a húszas évek közepétől megfigyelhető, hogy a magyar értelmiségi fiatalság jobb felé tájékozódó csoportjai hogyan használják fel Adyt a maguk nacionalizmusának s haladásellenességének igazolására; az egész ellenforradalmi korszakon keresztül látni lehet, hogyan igyekeznek Adyt korától s harcostársaitól elválasztani.

A húszas években a háttér bővítésének volt alkalma és ürügye a kettészakadt irodalom vita BERZEWICZY ALBERT és BABITS MIHÁLY között. BABITS finoman, de érthetően különböztette meg a 19 utáni Nyugatot az Ady idejéből. Őt magát be is fogadta a hivatalos irodalom testülete, a Kisfaludy-Társaság. BABITS szavaiban legfeljebb csak bujkált az Ady-ellenszenv. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ a Toll-vitában, 1929-ben publikált, Az írástudatlanok árulása, Különvélemény Ady Endréről c. pamfletjében egyértelműen határolta el magát Adytól: líráját csaknem egészében kiutasította a nagy költészetből. KOSZTOLÁNYI cikke védhetetlen: egyéni megbántottságát egy olyan történelmi pillanathban vetítette rá az egész Ady-életműre, amikor a legnagyobb szükség volt e nagy progresszív érték minden sorára.

Az igazi Ady-portré kialakulása

Ahhoz, hogy Ady hű portréját meg lehessen rajzolni, ki kellett adni műveit. Nagy költőink között nem volt még egy, akinek írásait olyan mostoha sors érte volna életében, mint az Adyét: összes versei nem jelentek meg, több ezerre tehető cikkeiből a Vallomások és tanulmányok vékony füzetét ismerhette

csupán a közönség; novelláiból is éppen csak ízelítőt adhattak az életében pár kis kötetbe gyűjtötték. FÖLDESSY GYULÁÉ, Ady poéta adminisztrátoráé az érdem — kit még életében beavatott versei sajtó alá rendezésének titkába —, hogy az Ady-életmű jelentős része a két háború között kiadásra került: az összes versek (1930), az összegyűjtött novellák (1939) s publicisztikájából is két kötet: *Vallomások és tanulmányok* (1944) s már 1945 után a *Párisban és Napfényországban*. A FÉJA GÉZA gondozásában sajtó alá rendezett *Jóslások Magyarországról* (1936) c. kötetet kell még megemlítenünk. Talán máig a legjobb válogatás Ady egész publicisztikájából. A 30-as években pedig a progresszió törekvéseit segítette: része volt a magyar népies baloldal szellemi fejlődésében, radikalizálódásában. A demokratikus, haladó magyar gondolat legszebb XX. századi örökségét közvetítette egy indulása első szakaszában levő mozgalom számára, a fasizmus megerősödésének éveiben. A népiek korai, lényegében demokratikus korszakában, néhány író fejlődésében nagy szerepe volt az Ady-publicisztikának is.

A teljes, az igazi Ady portréhoz vezető gondolati utat is sok jó elmének az erőfeszítése követte: FÖLDESSY GYULA 1919-es Ady-tanulmányában az életszerelem mindent elborító látványára figyelt fel Adynál; BABITS MIHÁLY az Ady-líra rendjében próbált eligazítani. NÉMETH LÁSZLÓ tanulmányai sorában sok maradandó megfigyelést tett főleg az Ady-motívumok egymásból következésére, összetartozására. SCHÖPFLIN ALADÁR pedig 1934-es Ady-könyvében a kortárs Nyugat-nemzedék Ady-tudatát rögzítette: írása máig az egyetlen összefüggő pályakép Adyról, azonban szinte csak a versekre koncentrálván.

Az Ady-mű társadalmi értelme emigrációba szorult kortársai írásaiban kapott szót. HATVANY LAJOS is Bécsben írta meg „Ady világa” és az „Ady a kortársak közt” c. könyveit. Ez utóbbinak a bevezetése összegezi HATVANY Ady-képét, s így Ady értelmezésének is fontos állomása. Egy költő portréja nemzedékek munkája. HATVANY Ady-képének nagy érdeme, hogy BÖLÖNI, majd LUKÁCS és RÉVAI magyarázata előtt, az elsők között irányította a figyelmet a forradalmas Adyra, ha nem is hangsúlyozta Ady plebejus színezetű forradalmiságát, mint az említettek. Bevezetése koncepciója alapján polemizált itthon is az Ady útvjáról letért, BABITS szerkesztette Nyugattal s a konzervativizmust korszerű formában képviselő Szekfü-i gondolatvilággal.

Ady utókorában a legszebb hely BÖLÖNI GYÖRGY 1934-es, Az igazi Ady c. könyvét illeti meg. Memoár, életrajz és az Ady-mű értő bemutatása egyszerre Bölöni írása, amelyet csak hitelesít, hogy olyan ember könyve, akinek ifjúkori élményei s férfikora életét determináló impressziói csaknem mind közősek voltak Adyéval. Ő mutatta meg elsőnek teljes gazdagságában Ady életművének kendőzhetetlen lényegét: forradalmiságát. Könyvének az irodalomtörténész szemében és számára külön nagy értéke, hogy felidézi a párizsi s a Léda-versek igazi hátterét, Ady Párizsát; az Ady-versek kevesek által tudott

keletkezési titkairól vall. S természetesen részletesen mutatja be Ady és a korabeli progresszió (Világ, Népszava, Huszadik Század, Nyugat) kapcsolatát. Elégtételt szolgáltatott Ady itthon rágalmozott század eleji kortársainak is (Jászinak, Kunfinak, Szendének).

LUKÁCS GYÖRGY: Ady a magyar tragédia nagy énekese c. cikke, amely a moszkvai Uj Hangban látott napvilágot 1939-ben, ismét fontos lépés volt Ady teljes értelmezésében. LUKÁCS a forradalmi helyzet objektív érlelődését csakúgy látta, mint a szubjektív készületlenséget a forradalomra, s ami ezeknek művészi, lírai kivetülése is volt: Ady magányosság-érlzmét.

LUKÁCS tanulmánya közvetlenül RÉVAI JÓZSEF — ugyancsak az Uj Hangban folytatásokban közreadott — Ady-könyvét előzte meg. Ma már látjuk, hogy ennek a nagyszerű könyvnek, amely szerzője legjobb korszakában, a Marxizmus és népiesség, Kölcsey Ferenc s a Magyar szabadság — világ-szabadság idején íródott, éppen HATVANY, BÖLÖNI és LUKÁCS munkái voltak a gondolati előzményei. Ami semmit sem von le nagy értékéből: boltozatos könyv a RÉVAIÉ, amelynek tartó oszlopai: a kor igazi történelmi problémái s az ebből magyarázott Ady-gondolatvilág és sajátos művészet. RÉVAI könyve sugallta elsőnek líránk nagy forradalmi demokratikus vonulatának felismerését: előbb a Petőfié mellé írta az Ady nevét, majd később József Attilát is velük látta együtt.

A felszabadulás utáni évek hozták meg az Ady-életmű teljes csűrbe-takarításának szándékát, s ennek birtokában majd végleges portrét rajzolhat róla az irodalomtörténet is.

Egyszóval: még az utókora is úgy alakult, ahogy *Az Anti-Krisztus útja* c. versében biblikus nyelvén, szimbólummal maga megfogalmazta sorsa, léte értelmét, s előre látta jövőjét:

„Az Időben, új emberekben,
Több lesz a megértő nemesség,
Bűnös testem nyelje a Föld,
Bűnös nagy példám a Jövő
S az Időben megszenteltessék.”

Varga József

BALÁZS BÉLA

1884—1949

Balázs Béla írói és emberi útja a század művésznének egyik lehetséges útja; a polgári művészettől a szocialista művészetig, a magánytól a közösségig vezet; s habár nem mindig hozott egyenértékű, magasrendű művészi termést, jellegzetes és példamutató. Önmaga írja róla: „Biztatva példázza, hogyan élhet tovább régi költő is elevenen egy fenekestől újuló világban, ha a változó valóság számára felássa lelkét, mint a tavaszi eső alá, és mélyen szúrja a talajfordító ásót a termő gyökeret sem féltve” (*A 30 év vörös őrségén* c. kötet előszavából, 1949). S másutt így vall: „Belső, nehéz út ez. Fájdalmas és veszedelmes is. Embertváltó, embertfordító út ez, de világosságba vezet . . . De különböztesünk: ez az út nem művészi, hanem emberi fejlődés útja. A sötétben rettegve tévelygő költő siráma poézisnek lehet hatalmasabb, a szívhez szólóbb, esztétikailag lehet tökéletesebb, mint világos, partraszállt költő dala . . . Csak azt mondom, hogy valamennyi egyúttal egy hangja volt annak a melódiának, melybe a könyv fogja őket össze. Nemcsak saját külön dallamukat zengik itt, hanem együtt, egész életemet” (*Felderítő jelentése. Az én utam* c. kötete előtt, 1945).

Ifjúság, indulás

Balázs Béla — családi és egy ideig írói neve Bauer Herbert — 1884-ben született Szegeden. Legérettebb művéből, az *Álmodó Ifjúság*-ból tudjuk gyermekora történetét. Apja gimnáziumi tanár volt, akit a felsőbbbséggel való összeütközése miatt Lőcsére helyeznek, anyja német nevelőnő. Apja korán elhalt; a család — elszegényedve — visszaköltözik Szegedre. Balázs Béla gyermek- és ifjúkorának legfogékonyabb éveit tehát Szegeden töltötte; s Szeged levegője, a tiszai táj, az alföldi forráság, Szeged embereivel, polgárságával, a Szeged környéki tanyák parasztjaival, a Csongrád megyei földmunkásokkal való találkozás mély élményeket jelentettek számára. Egy nagy kamaszkori szerelem is elkíséri majd: mint fájó sebet hordja magában évtizedekig, a jómódú szegedi család hegedűművésznő-lánya iránt érzett reménytelen rajongását.

A tehetséges fiatalember — elhalt apja barátai segítségével — bekerül az Eötvös Kollégiumba, bölcsészhallgató lesz; s olyan társak közt készül pályájára, mint Kodály Zoltán, Szabó Dezső, Laczkó Géza. Mohón habzsolja magába a műveltséganyagot, nagy elszántsággal készül arra, hogy *valaki* : író, költő és filozófus legyen. Magyar és német irodalommal, valamint filozófiával foglalkozik leginkább. 1906-ban ösztöndíjasként egy évet tölt Berlinben; Kodály Zoltánnal lakik együtt, — s barátságuk, sőt szellemi szövetségük, mely egynéhány évig igen szoros lesz, innen datálódik. Berlinben belekerül az ottani nemzetközi diákélet forgatagába; az egyetemen Georg Simmel szemináriumába jár, este lengyel és orosz diákokkal és diáklányokkal folytat végnélküli vitákat, éli a bohém-életet. A *Kalandok és figurák* alakjaiban, regényeiben térnek majd vissza ezeknek az éveknek szereplői.

Mikor hazatér, előbb tanulmányokkal jelentkezik; mintegy megalkotja esztétikai rendszerét, filozófiáját. *Halálesztétikája* (eredetileg *Az öntudatról* címmel jelent meg, 1908-ban) a századelő irracionalista, szubjektív idealista filozófiai áramlatainak hatására született; egyéni hangú, szellemes elmélkedéssorozat. A kor sok kedvelt tételét megtaláljuk benne. Kiindulópontja: „A művészet metaphysikai ösztön megnyilatkozása és transcendens jelentőségű...” s mindvégig az intuíción, „élethatáraink megérzésében” látja a legfontosabbat; a halál borzongató érzését tartja közelinek. A valóság ebben az esztétikában háttérbe szorul; tételesen ki is mutatja, hogy igazi realitás csak bennünk van, ezzel szemben a külvilág álommá hígul; a természet csak múlt szín. Ilyen módon kerül aztán esztétikájának középpontjába a dráma és a mese: a dráma, ahol nincs megoldás, ahol mindenkinek joga van; és a mese, amelyben „lebegő, festett függönyökké lesz a világ”, amely „a metafizikai ösztön legerősebb kifejezése”. Esztétikai gondolkodása azután egyfajta — bizonytalanul körvonalazott — újvallásosságba, panteizmusba fut bele: „Tudatos vagy öntudatlan pantheizmus, vallásos érzés az, amelyből az igazi művészet fakad...” Kevéssel utóbb írott *Művészetfilozófiai töredékeiben* (Nyugat 1909) még tovább megy: itt már a művészet mint életforma szerepel, alkotások nélkül is lehetséges öntudati állapot; s felsejlenek egy művészetvallás körvonalai. A fiatal Balázs Béla tehát programatikus eltökéltséggel közvetíti Magyarországra a századelőn divatos irracionalista, idealista filozófiák és esztétikák tanításait; gondolatai forrásvidékét Diltheynél, professzoránál, Georg Simmelnél, a századelő olyan nagyhatású íróinál, mint Paul Ernst és Rudolf Kassner nyomozhatjuk. Ifjonti túlzásai s alapjában szubjektív idealista világnézete ellenére két ponton figyelemreméltó ez az elméleti program: mint kritikusa, Babits Mihály jól látta (Nyugat 1909), lázadás ez a maga módján a hivatalos magyar esztétika ellen; és ott van benne az igény a mélyebb, filozófiai megalapozottságú művészet iránt.

Az induló Balázs Béla első szépirodalmi művei mintha csak ez esztétikai programok igazolásai, sőt helyenként illusztrációi lennének. Versei először a

Holnap két antológiájában, majd a Nyugatban látnak napvilágot; elsőnek *A vándor énekel* c. kötetben (1911) gyűjti össze őket. Nevezetes (mert utóbb *A kékszakállú Herceg vára* elé iktatott) *Regős prológu*sában így mondja ki ekkor vallott esztétikája alapján elveit:

Szemünk pillás függőnye fent.
Hol a színpad? Kint-e vagy bent
Urak, asszonyságok?

Keserves és boldog
Nevezetes dolgok.

Az világ kint haddal tele
De nem abba halunk bele...

Az induló Balázs Béla verseiben a kor magányos művésznének panasza, siralma, életérzése szól — néhol túlprogramatikusan, néhol őszinte mélységből. Az élet titok, mindnyájan titkot hordozunk magunkban:

Titok marad a dolgok minden titka,
Mert minden út és minden végtelen

(*Mert minden út*)

Uralkodó érzése ezekben a versekben a búcsúzás, a bánat; hangját erős erotika hatja át, s szerinte az egyetlen, amiben fel lehet oldódni a magányos életben: a szerelem. Néhány versében (*Éjjel*) hirtelen megszólal a magányos polgári költő félelme a polgári világ tűnékenységén, s a hirtelen összeomlás előérzetén is. Az Osztrák—Magyar Monarchia költőinél ez idő tájt gyakori sugallat ez.

Szimbolista költészet az övé; a francia szimbolistákhoz (drámában Maeterlinck-hez), osztrák költőkhöz kapcsolódik. A valóság minden jelensége, a lelki élet minden mozzanata jelképekként jelenik meg benne: a világ titokzatos, egyszeri élmény, a jelenségek csak fátylak, melyek mögött mélyebb, egyedül igaz és ősi valóság rejtőzik. S mivel ezek az élmények az egyedül lényeges valóság igaz törvényeit revelálják, a rájuk utaló szimbólumoknak is öserejűen egyszerűeknek kell lenniök. Így jut el Balázs Béla — a mély élményeket ősi egyszerűségű szavakkal kimondandó — a magyar népdal s főleg a magyar népballada formakincsének, versformáinak felhasználásáig: „legdifferenciáltabb”, legbonyolultabbnak látszó érzéseit a székely vagy magyar népballadák ősi szavával akarja elmondani, legmodernebbet és legősibbet olvaszt egybe. Nem független ez a törekvés az Adyétól, sem a Bartókhöz és Kodályhoz fűződő barátságától — és kétségtelen, hogy az ősi és a modern, a magyar népballada és az új mondanivaló szintézisének a magyar költészetben később oly gyakorivá vált kísérletét (Erdélyi József, Sinka István, Gulyás Pál) ő vállalta először; s kísérletét Bartók zenéje teszi nagyhatásúvá.

Verseiben mindemellett még sok a sutaság és mesterséges íz; maga vall róla Ady Endréhez intézett versében, hogy voltaképpen versenyre akar kelni nagy inspirálójával, aki önmagára ébresztette:

Úztél: megtudtam, hogy van birtokom.

Útöttél: zengni hallottam a vérttem.

Téptél: és örök gyökeremhez értem,

A minden gyökeréhez

Költői pályájával együtt indul a drámaírói is: a *Doktor Szélpál Margit* (1906-ban írta, 1909-ben jelent meg) ritka kísérlet a kor magyar drámaírásában a filozófiai drámára. Nem függetlenül egyik eszményképe, Friedrich Hebbel és divatos kortársa, Paul Ernst hatásától, gondolatilag pedig Dosztojevszkijhez is kapcsolódva, saját élményei is ihletik: a dráma környezete — berlini diák-élete; a főszereplő modellje — későbbi, első felesége, Hajós Edit; témája — a nő küzdelme az önálló hivatásért s bukása ebben a küzdelemben. Az Élet — a vitalista-irracionalista módon felfogott élet — győz: a tudós-kisasszony háziasszony és anya lesz. A darab első fogalmazása tele van szecessziós díszekkel, szimbolikus alakokkal, bonyolult és álbonyolult lelki folyamatokra való utalásokkal, irracionalista tanokkal; színpadtechnikai hibák is gyengítik. Balázs később átdolgozta, realisabbá s ugyanakkor szenvedélyesebbé tette, megtisztította ifjúkora sallangjaitól.

A Nyugat-mozgalom sodrában

Az 1908 utáni években az új magyar irodalom kibontakozó gárdájának tagja ő is. Tanári állást kap; polgári iskolában tanít, majd — miután 1911–12-ben újabb hosszabb időt tölt külföldön, Berlinben, Párizsban, Svájcban, Olaszországban — a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumba kap beosztást.

Pályáján tehetségesen s bizonyos feltűnést keltőn induló író; ugyanakkor nem tartozik szorosan a Nyugat köréhez. Adyt csodálta — utóbb szivélyes, baráti viszonyba került vele —, de Osvát nem szerette, kelletlenül közölte írásait. A vidékről fellátogató tanár, Szabó Dezső figyelmét ő hívja fel Adyra; későbbi sógornőjével, Kaffka Margittal hosszú vitákat folytat, de voltaképpen nemigen értik meg egymást; Babits Mihállyal rossz viszonyban volt, talán csak Karinthy Frigyes nézte rokonszenvvel írásait; a Nyugat törzsasztalánál második helyre szorult. Elvileg sem értett egyet legtöbbjükkel; filozófiai, esztétikai képzettsége, programatikus törekvései távolították tőlük; törekvéseit — főleg költészetét és drámáit — kiagyaltak, németesnek tartották; ő viszont felületesnek, impresszionisztikusnak, újságírósnak érezte a Nyugat és kritikusai műveltségét, szemléletét. Filozófiai érdeklődésében, a monumentális művészet keresésben találkozott Lukács Györggyel; az ő hatása, segítő készsége, a nyílt kritikai kiállása mellette igen sokat jelentett számára. Lukács

György, Fülep Lajos s néhány filozófus és műtörténész — ez volt az a szellemi kör, amelybe Balázs Béla is bekapcsolódhatott. Alkalmi baráti összejöveteleken találkoztak, nem szervezkedtek külön irodalmi csoporttá — mégis az egyik színét alkották a magyar szellemi élet akkori baloldalának.

Balázs Béla ennek a „hontalan baloldal”-nak tagja; nem tartozik szorosan a Nyugat köréhez, sem a polgári radikálisokhoz — a politikától távol tartja magát —, ugyanakkor a hivatalos Magyarországot ellenzékiek figyeli, fojtogatónak érzi légkörét; felszabadítóan hat rá Ady Endre költészete, új utakat s megoldásokat keres. Egyszerre áll jobbra s balra a Nyugattól; nincsenek plebejus indulatai, hiányzik belőle a külső realitást feltáró szenvedély, — ugyanakkor filozófiailag igényesebb, művészi felfogásában és céljaiban komolyabb, mint a Nyugat „újságíró”-szárnya.

Korábbi barátsága Kodály Zoltánnal ez években válik igazán fontossá; Kodály meg is zenésíti több versét (*Kicsi virágom, Éjjel, Erő*). Az ő révén ismerkedik meg Bartók Bélával; s kettejük közül csakhamar ő áll hozzá közelebb. Igen korán felismeri Bartók emberi nagyságát s művészi jelentőségét; Bartók is talál rokon vonásokat benne: s két jelentős műve, a *Fából faragott királyfi* s *A kékszakállú herceg vára* az ő szövegére, — részint az ő ösztönzésére készül; e darabok előadásában is nagy része van az aktív, színpadhoz értő Balázs Bélának. A Nyugat-mozgalom tagjai közül (Csáth Gézával együtt) ő az, akinek igazán belső kapcsolata van a zenével; az őt formáló hatások közül mindvégig mély a wagneri is, stílusán, dikcióján mindvégig ott a nyoma. És ő az, aki először (s mindvégig) kiállt az új magyar zenéért.

E korabeli írásainak fő problémája: a Magyarországon, s csaknem egész Európában magányossá vált művész kiútkeresése. „Mit jelentettek ifjúkorom zengő fájdalmai? Mi volt a „vágy vágyódása vágyra”? Ki volt amaz örök idegen vándor, akinek „minden út és minden végtelen”? Mi volt az a lebegő „ködélet”, melynek lényegtelenisége mögé csak azért vetített Istent vágyam, mert valahol valami valóságnak mégis kellett lennie? Bizony, lázadás volt ez a környező világ üressége és irrealitása ellen. Elégedetlenség volt, mely világfájdalommal lett, mert még nem tudtam, nem láttam, hogy lehet és kell változtatni ezen a világon, melyben éltem s ezért magam szerettem volna kimenni belőle: én szegény polgári fordított forradalmár” — vallja 1945-ben. (*Az én utam* előszava).

Kiútkeresés, amelyhez a kor polgári irracionalista filozófiáját hívja segítségül, — élete egy szakaszán még a hindu filozófiáig s a teozófiáig is eljut — és ugyanakkor, olykor kissé akartan és eltökélten, a saját hang, stílus keresése: ez jellemzi a fiatal Balázs Bélát. A kor szimbolista áramlataihoz kapcsolódik; mondanivalójának kifejezésére az ősihez nyúl: a magyar népballada és népdal hangjához, az európai mesekincshez, folklórhoz. Erős színekkel él; prózája s drámája lirizált, hajlamos a díszletezésre, a dekoratív hatásokra, a szecesszió stílusesszkejeinek alkalmazására. Törekszik a gondolati-filozófiai mélységre, de

olykor akartan, mesterkéltén mély csak; színei olykor túl harsányak, díszítései túl cifrázottak. Mégis: néhány művében életérzése, a magányos polgári művész útkeresése, kínlódása s formai eszközei maradandó harmóniában egyesülnek.

Problémáit lírai, epikai s kritikai műveiben egyként megfogalmazta. Újabb versei (*Tristán hajóján*, 1916) ugyancsak a szimbolista irányzat követőjének mutatják. Bánata s egyedülléte még mélyebb — „a bánat mázsás lobogója”-t hordozza — fáradtsága, magánya még teljesebb. Annyira mélynek érzi magányát, hogy sejteti: szeretne már kiszabadulni belőle:

„Én nem tudom kik vagytok emberek
Tiértetek meg kell halnom itt . . .”

Formanyelvén Ady és a népballadák, népdalok hatása még erősebb; lírája a maga egészében még ezoterikusabb; csak a szerelem, az őszinte nemi vágy hevíti fel hangját. Komlós Aladár — aki arra is utal, hogy egy ritka változat: a szimbolikus népdal jelenik meg nála — így jellemzi ez időszak líráját: „Ha törekvése: a modern és az ősi összeolvasztása rokon is a Bartókéval, nem találta meg magában az érzéseknek azt az elemi erejű igazságát, amely a bartóki módszert diadalra juttatta. A hiányzó spontaneitást és természetes igazságot aztán hasztalan igyekszik népi formával, hangsúlyozottan egyszerű nyelvvvel és tömör képekkel ellensúlyozni. Annál kevésbé, mert verseiben olykor tehetetlen jelzők, prózai sorok s erőltetett ötletek éktelenkednek. De költészete egészben eredeti és igaz. Néha leheletfinom érzések tiszta kifejezésével bűvöl el, (*Utilapú*), máskor a természet mitikus megelevenítésével (*Őszi varázs*), a tapintattal, ahogy alig kimondható ámulásokat kiemel a lelki félhomályból (*Tavaszi volt*), szűzies ügyefogyottságot és művészi raffiniert vegyítő stílusával, különös zengésű, messze távlatokat sejtető sorokkal, strófákkal és egész költeményekkel is.”

Modern tartalom és népi-mitikus hangvétel egyesítésének kísérletei *Misztériumai* is (1912). Köztük leghíresebbé az 1910-ben írt *A kékszakállú herceg vára* lett, amely Bartók Béla zenéjével a világ modern operairodalmának egyik kimagasló mesterművévé vált. Ch. Perrault ismert meséjét Maeterlinck darabja (*Ariane, barbe bleu*) hozta ismét divatba; de Balázs Béla nyilván az eredeti szövegre lett figyelmes s megformálta belőle — mély egyéni élményei nyomán is — a magányos Férfi és Nő drámáját. „A mohó ifjúság jelképe a Kékszakállú herceg, a szerelembe szabadult kamasz vágyvilága tükröződik benne, aki minden asszony szerelmére vágyik, de egyhez sem akarja odakötni magát. . . komorabb, tragikusabb változata a Don Juan-mondának. . . Az ott-hont kereső, a társat kereső férfi döbben rá, hogy szíve titkos kamráiban ott él minden elhagyott asszony, hogy az emlékezet, mint szörnyű panoptikum, megmerevedve őrzi áldozatait. . . A kékszakállú herceg dilemmája erkölcsi dilemma; ha nem tárja fel múltját titkait asszonyának, akkor az mindig az őszin-

tétlenség csukott ajtajai között fog járni otthonában, ha felpattantja a múlt zárait, múltja megöli új asszonyát, megöli boldogságát” — írja Bóka László.

A *Férfi és Nő* tragédiája Balázs Béla művében örökkévaló sorstragédiává lesz. S ebben nemcsak egyéni élményei tükröződnek, hanem a kor művésznének kérdése: hogyan lehet férfi és nő kapcsolata igazi közösséggé; a pusztán erotikus kapcsolat bezár az egyéniség ketrecébe; ebből kellene kitörni, de ez válik végzetesen lehetetlenné. Látszólag szerelmi probléma a Kékszakállúé, de — mint ezt Révai József elemzéseire támaszkodva Kroó György meggyőzően bizonyítja — valójában „a szerelmi probléma a maga egészében is csak jelez valamit, szimbóluma egy mélyebben fekvő problémának: a társadalmi válságnak”; s ez kölcsönöz olyan tragikus erőt a műnek.

Mondanivaló, érzelmi indulat s választott forma kivételesen szerencsés egysége találkozik a műben; a székely népballadákban is élő tárgy egyszerre egyetemes és magyar érdekű, díszletek és színek megkapják benne funkciójukat. „Balázs Béla. . . balladái homályú és balladás lüktetésű drámáját ősi nyolcasban írja — ugyanabban a formában, melyben a Kékszakállú-monda magyar változata, a Molnár Anna balladája megszületett. . . A gondolatritmusra épülő dikció, az ismétlődő sorok korrespondeálása, a népmesei felsorolások a népi formát stílusosan is hitelesítik.” (Bóka László.) Önmaga írja Ady Endrének: „A székely ballada fluiduma drámastílussá, magyar drámastílussá nagvítva, mely. . . olyan jelentőségűvé válhatnék, mint a franciáknál az alexandrinus.” Később pedig így vall: „A népdalnak közvetlen összínével akartam modern lelket festeni. . . mert csak az az igaz, ami egyszerű és az lehet igazán új, ami egyszerű.” (Bécsi Magyar Ujság, 1922. máj. 21.) Szövege igaz költőiséggel teljes, — apróbb egyenetlenségei, túldíszítettsége s zsúfoltsága ellenére is igazán költői mű. „Külön érdeme Balázs Bélának, hogy nem sajnálta egyik legszebb, legköltőibb koncepcióját operaszövegnek megírni, s így hozzájárult egy nagyszerű mű létrejöttéhez. „Eseménytelen” szövege híján van ugyan minden operai sablonnak. De ahogyan feltöri a régi mese héját és megmutatja a férfi—asszony probléma örök megoldatlanságát: tragikus feszültséggel döbbsenti és megfogja a hallgatót az első szótól az utolsóig.” — írja a szövegről a bemutató alkalmából Kodály Zoltán.

A többi misztérium is és a következő években írt *Játékok* kötet darabjai is csaknem mind, különféle stílusokban, más-más díszletek közt a *Férfi és Nő* problémáját, a Magányos Művész kérdéseit variálják; köztük a *Szent Szűz Vére* ugyancsak Balázs Béla egyik élményének kivetítése: elérkezik a pillanat, amikor választani kell a szellemi barátság és a szerelem között; s az új kapcsolatot hívása erősebb, mint az ifjúság eszméihez való hűség. A *Fából faragott királyfi* — amelyet ugyancsak Bartók zenéje tett maradandóvá — látszat és valóság problémájával vívódik: az asszony nem a művészhöz, de a műbe lesz szerelmes; s az igazi mű s igazi szerelem is csak szenvedély árán teljeseedik ki.

A halász és a hold ezüstje költői szépségű s önironikus mondanivalójú bábjáték; Blattner Géza kísérleti bábszínháza adta elő 1919 elején.

Ez években írt két drámája: az *Utolsó nap* (1913) és a *Halálos fiatalság*. — Mindkettő elsősorban a „lélekvalóság szintjén” megkísérelt megoldás, azaz pszichológiai téma, — egyben mindkettő ismét a hűség drámája. Az első kosztümös darab, a renaissance-kori Olaszország a színtere; a kegyetlen művész-szarnok, Simonetto alakjával a középpontban, s ellenpontul Raffaelo alakjával, akinek el kell mennie, ott kell hagynia kisszerű környezetét, első szerelmét, hogy magasabbra szárnyalhasson — ahogyan Ady írta: „Fiatalság, Szerelem, Művészet és Halál, az Élet legteljesebb teljességének drámája.” A *Halálos fiatalság* viszont modern környezetben játszódik; szereplői mögött halványan felsejlenek Balázs Béla baráti körének tagjai: írók, zenészek. Ennek a darabnak alakjai is válságban vannak: szinte mindnyájan nagyon rosszul érzik magukat az életben; a művész a korlátlan művészi életért harcol; a Nő számára megoldhatatlan alternatíva a szerelem és a munka; szinte mindnyájan menekülnek önmaguktól, és ahogyan mondják, „be vagyok zárva a csigaházakba”. Nem sikerült, széthulló darab a *Halálos fiatalság*; jajkiáltása egy kiutat kereső írónak.

Ugyanez a művész-környezet — „fehérhomlokú filozófusok, raffinált beszédű esztéták, ezeréves kultúra lázától vibráló asszonyok”, — berlini, párizsi, budapesti élményei jelennek meg a *Kalandok és figurák* címmel kötetbe gyűjtött novelláiban; furcsa, excentrikus emberek bonyolult, áttett, lelki, szerelmi problémái jelennek meg bennük; a kitörési vágyat ebből a fülledt világból az jelzi, hogy a *Figurák* ciklus már iróniával és öniróniával ábrázolja ugyanezeket az alakokat. A művész-környezet élményanyagából egyetlen igazán sikerült novella született, a *Történet a Logody utcáról, a tavaszról, a halálról és a messzeségről* (1913). Halk, lefojtott, lírai színezés, enyhe melankólia árnyalja a történetet: művészek és „egyszerű emberek” találkozását; fojtottan kivirágzó szerelmet a halál árnyékában, a virágba boruló Vároldalon. Igazi költőiség és valóságismeret, mértéktartó kompozíció teszi a novellát egyedien sikerültté; Nagy Lajos lelkesülten írhatta róla: „ez a novella egyike a legszebbeknek, amiket valaha olvastam.” Novelláival párhuzamosan, már 1907-től fogva jelenteti meg meséit; bennük is ismert témáit: a Magány, a Szerelem, a Menekülés témáit variálja s öltözteti szimbolikus köntösbe.

Esztétikai, kritikai írásaiban (a Nyugatban, az Aurórában, a Világban) továbbfejleszti, továbbépíti a *Halálesztétikában* már elkezdett esztétikai rendszerét; a magányos művész irracionalista, idealista filozófiáját fejti ki. Legnagyobb feltűnést köztük a (nagyon is modoros-szenvelgő, ezoterikus) *Dialógus a dialógusról* keltette (1912), mely — formájában nyilván nem függetlenül Lukács György *A lélek és a formájának* kötetzáró darabjától — párbeszédes, dramatizált formájában mondja el a modern művész magányérzetét, „a minden időn és téren át való irtózatosságot, mely lélek és lélek között van.”

Ezt a magányt áttörheti a szerelem és a barátság; mert két ember kapcsolatából egy harmadik, láthatatlan lélek keletkezhetik. Esztétikája a tisztán intuicionizmus alapján áll; szerinte a költészet a világ szubsztanciájává lesz, sőt: „a költészet alapvető életfunkciója minden embernek és a világ panpoesisa.” Elmosódik hát a határ az irreális és reális között; a világ zavaros és fárasztó költemény csak, a művészetben újjá kell szerkeszteni, tisztábbá, világosabbá kell tenni; ezért vége a „naturalista” művészetnek, stilizáló, világteremtő művészet marad fenn. Ez években közölt nagyszámú más kritikai, esztétikai írásában részint ezeket a gondolatokat — amelyekkel kapcsolatban Karinthy „gyerekes és mégis impozáns bátorság”-ról írt — fejleszti tovább; részint kilép a maga vonta körből, Adyról, Kaffka Margitról írt bírálataiban érzik: felismeri plebejus, forradalmi indulatukat is.

De 1914-ben Balázs Béla mindenestül a magányos költő, a művész-értelmiség köreiből bezárkózott művész típusa, a tiszta szimbolista költő, aki műveiben és esztétikájában irracionalista, bezárkózó, hermatikus, programatikusan magányos.

Menekülés a magányból : Lélek a háborúban — világháborús évek

Az első világháború sovíniszta uszítása őt is magával ragadja: néhány cikket ír a Nyugatba, a német kultúra védelmében. 1914 végén önként jelentkezik katonának; s néhány hónapig, betegségig honvédtizedesként harcol: erről írja a *Lélek a háborúban* című könyvét. Háborúba vonulása nem egyedül nacionalizmusból magyarázható; van benne dosztojevszkijes indítás; maga hivatkozik rá: „A szenvedésekből vedd ki részed, mert ez az egyetlen közösség! Menj és szenvedj, Te is!” Van benne lelkiismeretfurdalás, az egészséges férfi szégyenkezése otthonmaradásáért, azonosulni-vágyás a néppel, s mindennek-előtt: a magány feloldásának vágya. „Nem a háborúról van itt szó, hanem az én magányosságom nagy problémájáról.” „Meddig kell mennem, hogy kiérjek magamból” — kiált fel másutt. A kiszakadás még nem sikerül egészen: élményei, a harci tapasztalatok, fáradtság, eggyé kovácsolja a néppel, de filozófiája, életszemlélete, neveltetése, egész világnézete visszatartja még; a háború ugyanakkor artisztikus élmény is számára, jog a magányossághoz, a lélek belső történéseihez. Maga jól látja később, már kommunista korában visszaemlékezve erre az időre: „Ám éppen ezt az idealizált, egocentrikus magányt (melybe a művészetem is belefulladt volna előbb-utóbb) a háború megbontotta. . . A félemberiség roppant tömegszennvedése kihúzott egyelőre igen komfortábilis magányomból. . . Kihúzott az erkölcsi érzés erejével. . . Az én erkölcsi érzésem elítélte volt az elefántcsonttorony „befelé” fordult, izolált magányát. Ez jele és bizonyítéka volt annak, hogy túlélte magát. . . bármilyen ostobaság volt is hát az én háborúba-menésem, akkor mégis ez volt az első lépés, mely egy alapvető tévedésből kifelé vezetett. Mert ez volt az első felütközése bennem az emberi

szolidaritás, a társadalmi felelős kötelezettség érzésének. Ezután már nem kellett egyéb, mint megtudni és megérezni, *mi* a helyes emberi szolidaritás és mi az igazi társadalmi közösség.” (*Levelek a távolból*, Uj Hang, 1938.)

A háború későbbi éveibe tovább folytatódik az a folyamat, amely Balázs Bélát, a magányos művészt a társadalmi realitások felé fordítja. Filozófusokból, írókból, művészettörténészekből álló kis kör alakul körülötte: Lukács György, Ritoók Emma, Lesznai Anna, Fogarasi Béla, Mannheim Károly, Hauser Arnold, Antal Frigyes, — tovább tart barátsága Bartók Bélával is. Kapcsolatba kerül Szabó Ervinnel; az Babits Mihállyal, Lukács Györggyel és Kaffka Margittal őt is magához hívja a háborúellenes agitáció megbeszélésére. Mint a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumba beosztott tanár, ő lesz szervezője 1917-ben a Szellemtudományok Szabad Iskolájának, ahol baráti köre tart előadásokat. Bár háborús naplója nem fokozza népszerűségét, drámai feltűnést keltenek. A kritika legnagyobb része dühödten támadja, csúfolja, lenézi; néhány értő bíráló azonban felfigyel szövegeinek szépségére. Lukács György tanulmányok sorozatában áll ki mellette; védelmében Babits Mihállyal éles kritikai polémiaiba is keveredik. Lukács Györgynek ezek a tanulmányai (amelyek *Balázs Béla s akinek nem kell* címmel, 1918-ban kötetbe gyűjtve is megjelentek) elsősorban a filozófiai elmélyedést, az abszolút követelését, a világirodalommal való lépéstartást, a monumentális művészetre való törekvést látják a Balázs-művekben; Lukács legnagyobb nyomatókkal misztériumait és drámáit emeli ki, bennük látva azt a fordulatot a magyar irodalomban, amit Ady a lírában tett meg.

A háború utolsó éveiben megjelentetett műveiben még nem következik be változás: sorozatosan megjelenő kötetei régi műveit gyűjtik egybe, átdolgozza a *Szélpál Margitot*, tovább írja meséit; ezek egyszerűségükkel, gyermekközelségükkel, költői erejükkel tűnnek ki. Esztétikai írásai közül legérdekesebb *A hasonlat metafizikája* (1916, Nyugat), — egy készülő, de be nem fejezett költészet-elmélet része, amely tele van a modern líráról alkotott érdekes ítéletekkel, finom megfigyelésekkel, — ugyanakkor a polgári magánköltészet erőteljes apológiája is („Nagyobb magány, nagyobb realitás, nagyobb metaforalátás, ez a líra útja”).

A Tanácsköztársaság idején

A magából kilépni készülő, új utakat kereső költő a háború utolsó éveiben politikai kérdésekkel is egyre többet foglalkozik. Lelkes örömmel üdvözlí a polgári forradalmat s részt vesz a Nemzeti Tanács munkájában is.

S mikor 1918. október végének lázas napjaiban, a magyar polgári forradalom első óráiban, a Nemzeti Tanács helyiségeiben intézkedik, még mindig csak ösztönösen cselekszik; de érzelmei egyre közelebb viszik a szocialista ügryhöz, sőt a kommunisták ügyéhez. 1919 februárjában, amikor Kun

Bélát és a fiatal MKP első Központi Bizottságát letartóztatják, az ő összekötetései segítségével szereznek lakást s búvóhelyet a helyükbe lépőknek, s nem egyszer az ő lakásán ülésezik az új Központi Bizottság. A Tanácsköztársaság idején — bár még nem tagja a pártnak — az írói direktórium tagja és a Közoktatásügyi Népbiztosságon a színházi ügyek intézője. Amikor pedig veszély fenyegeti Tanács-Magyarországot, a frontra megy; a román királyi csapatok elleni harcban vesz részt:

Tábortűz mellett, régen, nem régen,
Szatmármegyében. Sáros megyében.
Sokszor feküdtem vörös őrségen,
Páston elnyúlva. . .

Bécsi emigráció : a világnézeti és művészi átmenet évei

Bécsi emigrációjában Balázs Béla életsorsát és művét is még sajátos ketősség jellemzi: míg egyik oldalról érzelmileg, meggyőződésben a kommunistákhoz tartozónak vallja magát, egyben behatóbban ismerkedik a marxizmussal, — másrészről — jó német nyelvtudása miatt is — munkatársa lesz osztrák polgári lapoknak; szépirodalmi műveiben és elvi cikkeiben is sajátosan keveredik régi és új, idealist esztétika és marxista meggyőződés, a Tanácsköztársaság élménye és ragaszkodása az általa még érvényesnek vélt régi elvekhez.

A *Férfiének* (1923) egyes darabjai a magyar szocialista líra legszebb, legőszintébb darabjai közé tartoznak már; azok, amelyekben korábbi magányától, művész-elszigeteltségétől búcsúzik (*Vörös Tavasz elébe*) ; vagy amelyekben az emigránssors problémái: az ügyszóhoz való hűség és honvágy szólalnak meg. Verseinek hangján ott az Ady nyoma, ott a színek és díszletek kedvelése, a nagyvonalú stilizálás, de már új mondanivaló szolgálatában:

Fordulok arccal most a föld felé.
S köszöntelek halálos nagy tavasz.

S megszólal az a lefojtottságában is keserű, a stilizált egyszerűségtől a valódi egyszerűséghez közeledő hang is, amely majd utóbb lírájának uralkodó hangja lesz:

Ne nézz vissza szegény párom,
Túl vagyunk már hét határon,
Köd előttünk, köd utánunk,
Ki tudja, hogy merre járunk?

Magyar pusztán téli szél vág
Tűzhelyünket kioltották. . .

(*Emigrációs karácsonyi ének*)

Bécsi tartózkodása idején jelennek meg — részint korábban írt — meséi, köztük a *Der Mantel der Träume*, — kínai történetek (Thomas Mann írt róluk dicsérő kritikát). Egy-egy kis meséje gondosan megmunkált parabola, példázat az élet, a szerelem egy-egy kérdéséről; a „tanulságok” legtöbbször az élet buktatóira, az emberek csalfaságára, a hatalmasok álságára, látszat és valóság ellentétére figyelmeztetnek, — a legszebbekben a tiszta emberi érzések, az igazi szerelem, barátság tündöklenek fel. Ezek a mesék egyébként később számtalan kiadásban megjelentek, — németül, magyarul (*Csodálatosságok könyve* címmel); bennük az érett Balázs Béla legjobb művészi tulajdonságai érvényesülnek: elméleti gondolkodásra való hajlam, színek és diszek mértéktartó használata, nagyvonalú stilizálás, rejtett ironia.

Az átmenet legjellemzőbb terméke azonban Balázs Béla nagy regénye. Már 1910 körül elhatározza, hogy megírja nemzedékének, baráti körének életét, harcát a kibontakozásért; a háború éveiben neki is fog a munkának. 1919-ben jelenik meg a Nyugatban az *Isten tenyerén* két fejezete; s már bécsi emigrációja idején, 1922-ben Kolozsvárott az *Isten tenyerén* c. regény. Bécsben tovább dolgozik rajta — második részt ír hozzá —, de ez már csak 1930-ban Frankfurtban jelenik meg, németül. (*Lehetetlen emberek, Unmögliche Menschen*)

A *Lehetetlen emberek* szereplői sajátos képletet mutatnak: túlérzékeny, ideges, fáradt emberek — mindnyájan valamilyen okból lelki sérültek — túl-élezett, fantasztikus helyzetekbe kerülnek vagy kínos eseményeket idéznek elő. Egyéniségek mindnyájan, a századelő elképzelése szerint formált, különleges individuumok. János, a lázadó zongoraművész, a férjét elhagyó Klára, — a szabályos polgári életet jelképező Dr. Lörx ideg orvos, aki azonban normalitásával alapjában csak örültségét palástolja, a koraérett Ágota; mindnyájan sajátos, túlfedett egyéniségű emberek. S akikkel útjukon találkoznak, még inkább különcök, még torzabb figurák: a furesa gróf, Schneider, s még inkább a szabadkai elsüllyedt értelmiségiek különös galériája: Cukker Árpád s társai. Mindnyájuknak van egy sajátos sebe, különös bélyege, — ahogyan a regény mondja — mindnyájuknak „nagyranőtt lelke” van.

E sajátos egyéniségek, a művészek, fél-művészek fő vágya: menekülni a konvencióktól, a társadalmi előítéletek alól; szabadon élni.

Mindez még nem több, mint a századvég és a századelő lázadó-művész regényeinek általános mondanivalója; de már a könyv első, korábbi felében is túllép ezen a kérdésfeltevésen Balázs Béla. Nemcsak a céltalan, egyéni lázadás regénye; egyúttal a lázadás kritikájáé is, mert felveti a lázadók felelősségét is.

Bécsben már látja, hogy a regény szereplőinek problémáját tovább kell vinnie, meg kell oldania.

A megoldás tehát: a munkásmozgalommal való összekapcsolódás, a tömegekkel való egygyéforrás, — így oldódik fel a művész magánya, így kap tárgyat lázadása, célt menekülése. Az egész társadalmat kell megváltoztatni ahhoz, hogy a művész helyzete is megváltozzék.

Ez az elvi megalapozás, s ezért alakítja az *Isten tenyerén-t* úgy Balázs Béla, hogy belőle — ennek a felismerésnek igazolására is — a *Lehetetlen emberek* válják; címében is igazolva: a magányos művész-lázadók útja önmagában zsákutcába visz. Keretet illeszt a történet köré; tömöríti az első fejezeteket; időnként utal arra, hogy főhőse találkozik munkásokkal; és a regényt úgy fejezi be, hogy Szegedi János, kiszakadva mind a pesti művész-környezetből, a szabadkai züllött s félrecsúszott intellektuellek közül, találkozzék a céltudatossal, a tisztával: a forradalmi tömeggel. Ennek a fejlődésnek csak keretét vázolja; János megismerkedik Szabadkán a lázadás legcéltalanabb, már karikatúrává torzult formáival, majd a palicsi tó mellett a legtorzabb lázadással: az öngyilkossággal is. („Ha az embereket megakadályozzák abban, hogy éljenek, uram, akkor nem lehet megakadályozni, hogy meghaljanak.”) S rá kell ébrednie, a tanító szava nyomán, hogy „A lélek, amelyről ön beszél, maga is szenvedés. Ez már maga a betegség. A foglyok szokták megkapni. . . Ez a lélek a gőz, amely a repedt üstből süvít és hallható és látható lesz, mert már nem működik, nem hajt semmit. . .”; azaz: a túlhajtott individualizmus, a meg-nem-érett művész problematikája (a regény egész első részében ábrázolt jelenség) — csak torzult lázadás, idejétmúlt magatartásforma. S Jánost az események tovább sodorják: a földmunkásmozgalommal kerül kapcsolatba; aratósztrájkot néz végig; s egy nehéz megbízatást is vállal: röpiratokat csempész a csendőrláncon keresztül Szegedre: a csendőrök durva szava lesz a „lelki fájdalom” kritikája. A fejlődés rajza itt megszakad, — s csak utalások történnek rá, hogy a szerző szándéka szerint Szegedi János és Klára aktív résztvevőivé váltak a háborúellenes mozgalomnak, majd az illegális munkásmozgalomnak is.

S mégsem elégt ki bennünket a befejezés: mesterkéltnek, a regény stílusához kevésbé illőnek, túlhirtelenjőtnek érezzük; van benne — mai szóval — a sematizmusnak is nyoma. (Ebben a tanulságnak szánt kijelentésnek is: „Csak a közösségből kiszakadt egyes embereknek vannak megoldhatatlan tragédiái. . . Tragédiák: ezek a holt oldalak. Az egésznek eleven folyama azonban tovább hömpölyög. Mert a válság csak az egészben van.” Vagy „a mélység”-nek, a szellemi érzékenységnek az első részben idealizálása után a második részben való teljes tagadásában.) Bármennyire tisztelőtreméltó volt az elvi átgondolás, az eredetileg a művészmagánnyal foglalkozó intellektuális kulcsregénynek írt könyv nem bírt el másfajta bevezetést; a regény szerkezete meghajlott a súly alatt; két szervesetlen rész került együvé. Önvallomásnak értékes hát így a regény, írói műnek kevésbé. Művészileg sikerületlennek érezzük; kidolgozatlan-tömbszerűek a forradalmárok, a szegényparasztok alakjait, vázlatos-elnagyolt a megoldás, János és Klára hirtelen egymásratalálása és gyors csatlakozása a forradalomhoz. A megoldás túlzott leegyszerűsítése, az egyéni problémák teljes eltörlése, az egyén teljes feloldódása a közösségben — a 20-as évek (főleg német proletáriróladalmi körökben elterjedt) sematizmusára, merevségére, szektásságára utal. A szubjektív jószándék nem volt elég;

a művészi szemlélet és eszközök mélyreható átalakítása is kellett volna; polgári bensőség és merev szemlélet végletei közt nem alakult ki a társadalmi erők mozgásának, az egyének sorsának valóban meggyőző ábrázolása.

De így is: a *Lehetetlen emberek* — érdekes könyv, érdekes dokumentum. Első részében ott a századelő levegője, hangulata; a magyar értelmiség egy csoportjának lázadása; második részében a kiút szenvedélyes keresése ragad meg. Ábrázolásmódjában, stílusában sok a ma már szokatlan elem: lirizált, szenvedélyes prózája, lihegő, szaggatott dialógusai a félmúltat idézik; azt a kort, amikor a magyar irodalomban Ady versei, a *Sárarany* érzékiségtől és szenvedélyektől izzó prózája, Szini Gyula, Cholnoky, Bródy Sándor novellái születtek. Stílusromantikus ez a próza, szecessziós díszektől terhes; olykor túl mesterkéltnek s túl kimódoltnak érezzük már; — olykor pedig már az expresszionista próza határán áll: merész inverzióval, igeszavaival, szenvedélytől szaggatott leírásaival; a korai Szabó Dezső és a fiatal Balázs Béla prózája nem áll távol egymástól.

E főműve mellett más művei is jelennek meg; Karin Michaelis társaságában (vagy nevének felhasználásával) írt *Túl a testen*, amely diákévei berlini, párizsi környezetét idézi, telve fülfledt erotikával, vagy a *Phantasie-Reiseführer*, amelyben csak néhány sóhajtás árulja el az emigránst, különben miben sem különbözik a kor átlag-polgári irodalmától.

Bécsi éveiben is nagyszánú cikke, értekezése, tanulmánya lát napvilágot; egyidőben állandó rovata van a Bécsi Magyar Ujságban, de ír a Panorámába, Gömöri Jenő Tamás Tűz-ébe, Fényes Samu Diogenes-ébe is. Tanulmányai is az ideológiai átmenet jelzői: szembefordul a fehérterror Magyarországaival, élesen s helyesen bírálja a Nyugat l'art pout l'art esztétikáját, igyekszik irodalmi jelenségeket, folyamatokat marxista szemmel nézni, de ugyanakkor változatlanul Dosztojevszkij az iránymutató számára, folyamatos-ságot teremt a polgári magányosság irodalma és a szocialista közt, túlbecsüli a magyar értelmiség szerepét a Magyar Tanácsköztársaságban stb. Az avantgard törekvések ellen ekkor még a polgári művészet talajáról küzd. Tanulmányainak maradandó értékei: finom érzékenysége, elemző képessége, általánosító hajlama; a Diogenes-ben megjelent, s végül is befejezetlennek maradt költészet-tanának egyes részei máig fontos indításokat tartalmaznak. (*A lírai érzékenységről*; *Poétika*).

Esztétikai, elméleti munkásságának Bécsben fejlődik ki legfontosabbnak bizonyult része. Már 1920-tól jelennek meg írásai a filmről; mint a Der Tag c. lap filmkritikusa, arra kényszerül, hogy alaposabban megismerkedjék az európai filmmel. Tanúja lehetett az európai némafilm 1912–1922 közti fellendülésének, művészi eredményeinek; sok régebbi kedves művészi elképzelését látta megtestesülni a filmben. Megírja *A látható ember* (Der Sichtbare Mensch, 1924) c. könyvét, amely az első rendszeres filmesztétikának tekinthető. A könyvnek nagy sikere van; csakhamar megjelenik második kiadásban,

lefordítják oroszra, hatással van az új szovjet film nagy rendezőire, Pudovkinra, Eisensteinre.

Balázs Béla művének nagy jelentőségére rámutat a filmesztétika története; kiemeli, hogy voltaképpen az övé az első rendszeres film-esztétika, hogy feltárja a film összefüggését a társadalommal. Rendszerének alapjai: a közelkép és a montázs. Alaposan elemzi a kamera kifejező technikáját. Az irodalomtörténet arra is felfigyelhet, hogyan magyarázható a film felé való fordulás Balázs Béla egész eddigi írói útjából: *A látható ember* számos helye vall róla: Balázs Béla a filmben látta meg azt az új művészetet, amely régi álmait a monumentális, a tömegeknek szóló és mégis magas művésziségű művészetről beteljesíti. Az igazi nemzetköziséget látta a filmben: „az arcjátékok és a mozdulat nyelvé”-t. Sőt: azt a „bizonytalan,” azt a „meghatározatlan” valamit, — amit a regényírónak érzékeltetni kell (s aminek érzékeltetésére önmaga is törekedett a *Lehetetlen emberekben*), a filmben jobban meg lehet ragadni a maga tiszta vizualitásánál fogva. A szimbolista költő egyik régi gondolatát: a lelkeknek beszéd nélkül való érintkezési lehetőségét is a film váltja valóra. Balázs Béla ugyanakkor tudatosan és világosan látja: a film „a kapitalizmus édes gyermeke, szellemének feltétlen hordozója. De nem marad örökre az”; s már legelső művében felvázolja ennek az új, szocialista művészetnek körvonalait.

Berlin — A fordulat esztendei

1926-ban Bécsből Berlinbe költözik, itt él és dolgozik 1931-ig. A német kommunista párt által vezetett művészeti munkáskultúrmozgalmak munkájában vesz részt, s így szorosabb kapcsolatba kerül a német munkássággal, szervezeteivel, részt vesz mindennapi életükben, harcaikban; itt szűnik meg végleg magánya. Tagja lesz a Német Proletárirók Szövetségének (Bund), előadója a Marxista Munkásiskolának (MaSch), állandó munkatársa a kommunista és baloldali polgári lapoknak (Arbeiter-Bühne, Weltbühne). Munkásságát elsősorban a film és színház területén folytatja. Több forgatókönyvet ír, közülük néhány nagy sikert arat. (*Egy tízmárkás bankjegy története, Narkózis, Elza kisasszony, Háromgarasos opera.*) Legérdekesebb vállalkozása a gyarmati népek életéről készült forgatókönyv, Ossendovszkij regénye alapján, nem került forgatásra. Nagyszámú cikket írt a filmről; bár pontos számbayételük nem történt meg, számukat több ezerre teszik. Ez irányú munkásságának mintegy összefoglalása újabb filmesztétikai munkája, a *Der Geist des Films* (1929, *A film szelleme*). Az első könyve óta eltelt időszak tapasztalatait általánosítja, felveti már a hangosfilm esztétikájának problémáit, és az eddiginél nagyobb figyelmet fordít a film tömeghatásának elemzésére, a szovjet film ismertetésére. Megállapításai élesebbek, határozottabbak, pártosabbak.

Berlini tartózkodása idején egyik vezetője lesz az ún. népi filmmegyesületnek, amelynek a filmműveltség széleskörű elterjesztését tűzték ki célul. Erő-

teljesen részt vesz a Német Munkásszínjátszó Szövetség, az Arbeiter Theater-Bund Deutschlands tevékenységében is, melynek egy ideig művészeti vezetője is. 1930-tól az összes munkáskultúrszervezet összefogó csúcsszervezetének, az Interessengemeinschaft für Arbeiterkultur-nak (IfA) elnökségi tagja. Az AThBD a német munkáskultúra egyik fontos szerve; 1928 óta kommunista vezetés alatt állt, nagyszámú munkásszínjátszó-gárdát, néhány hivatásos s több műkedvelő egyesületet tömörített. Balázs Béla, mint nyilatkozataiból kiderül, a munkásszínjátszásban új művészeti ágat látott, az osztálytudatos proletariátus népköltészetének, kora legfontosabb művészeti tömegmozgalmának tartotta. Az előadott darabokban és jelenetekben egyaránt a merész stilizálás, a szimbólumok alkalmazásának lehetősége ragadta meg. „Színpadon lényeges új formát csak a kifejezetten politikai irányzatú művészet hozott. . . Szavalkókar és mozgókar és mindenekelőtt a német laikus munkásszínjátszó-társulatok teljesen új színpadi alakításai bizonyítják, hogy a nyílt forradalmi tendencia lett a már egyedüli termékeny formanyelv” — szögezi le egy 1931-ben tartott előadásában. (*Intellektüel aggályoskodások*) Emlékezéseiből tudjuk: közvetlenül is rendezője az egyik ilyen társulatnak, az „Eretnekek”-nek és részt vesz a munkásszínjátszók tevékenységében is, amikor az 1930–31-ben a terjeszkedő és mind agresszívebbé váló fasiszmus elleni közvetlen agitáció és harc eszköze lesz.

Szépirodalmi munkássága is szorosan ilyen irányú munkájához kapcsolódik; német nyelven ír színdarabokat, szavalkókórus-darabokat, ún. agitprop-csoportok számára szolgáló jeleneteket, — nyersanyagul a munkásszínpadok számára. Ezek a művek (*Die Mauer von Père la Chaise*; *Menschen auf der Barrikade*, *Hans Urian geht nach Brot*) az akkori idők német munkásszíndarabjainak stílusában, eszközlésével íródtak; inkább vázlatok, vezérfonalak, amelyeket a játéknak kell átlekesítenie; erőteljes osztályharcos szemlélet hatja át őket, a szegények, a proletariátus elleni kiállás, a burzsoázia gyűlölete, de ugyanakkor nem mentesek ez időszak német proletár irodalmában felbukkanó leegyszerűsítő sematizmustól, az osztályok differenciálatlan bemutatásától sem.

Tovább írja gyermekmeséit is: *Az igazi égszínkéék* kötet darabjaiban megtartja régi művészi eszközeit: álom, csoda és realitás egymásbajátsztatásával ér el hatást, de erősebb társadalmi mondanivalóval telíti meséit.

Berlini tartózkodási ideje sem szakítja meg kapcsolatait a magyar irodalommal. Több cikke jelenik meg a csehszlovákiai és a romániai magyar kommunista sajtóban. 1931 tavaszán a Sarló meghívására Pozsonyban jár s felkérésükre több estén át előadásokat tart, amelyeket élénk vita követ; majd együtt kirándul a Sarló tagjaival, egy kis ideig részt vesz munkájukban.

„Súlyos gátlásainktól szabadított meg bennünket Balázs Béla — írja a Sarló akkori szervezője, Balogh Edgár. — Az öntudatra ébredés nagyszerű óráit éltük át körülötte; bármikor belevághattunk a szavába, kérdéseket tehattunk, magyarázatot követeltünk, vitába szálltunk. S ezeken a meghitt estéken jutott el a Sarló fiatal gárdája fenntartások nélkül a proletariátus frontjára. . .”

Előadásainak foglalata *Intellektüel aggályoskodások* címmel jelenik meg (1931); a kis füzet ekkori álláspontjának, fejlődésének hű tükre.

Messze van már a magányosság hirdetésétől: „Magányosság ellentéte a kultúrának. . . Milyen embertelennek kell lennie annak az osztálynak, melyben csak mint magános teljesedhetik ki az ember Milyen lelketlennek kell lennie, ha költészetében a lélek a magányossággal egyértelmű”. Ekkor már tudja, hogy „Tárgyi mechanizálás és tiszta bensőségesség karöltve jár a polgári fejlődésben.”

Meggyőzően árnyaltan érvel az értelmiségi körökben akkor elterjedt (s sokban még máig ható), a marxizmustól, munkásmozgalomtól távol tartó nézetek, vélemények, aggályok leküzdése érdekében s így összegez: „Nem lehetetlen tehát a bizalmatlanságot legyőzni. . . Nem egy lealázást, nem egy igaztalan visszautasítást is el kell szenvedni. . . csak az érdemel bizalmat, aki valóban megérti ezt a bizalmatlanságot. . . Aki valóban akar valamit, ne hagyja magát visszariasztani. . . Generálisokra nincs sürgős szükség. . . Csak a sorba kell állnunk, a magunk legsajátabb érdekében. . .” Balázs Béla emberi útja most már — e szavak értelmében is — elválaszthatatlanul összeforr a munkásmozgalommal; a párt soraiban harcol már. Magányossága véglegesen feloldódott.

1931-ben Moszkvába költözik, a moszkvai filmakadémiára hívták meg tanárnak. Számos nagysikerű film művészeti tanácsadója volt, jelentős filmkritikai, filmesztétikai munkásságot fejtett ki. Ez irányú munkásságának összefoglalása az 1945-ben megjelent *Iszkusztva Kino*. (Magyarul kevéssel utóbb *Filmkultúra* címmel látott napvilágot.) Ez években inkább németül írta szépirodalmi munkáit; néhány darabja (*Mozart, Hazatérés, Égi és földi szerelem*) történelmi tabló, s a történelmi, lírai és zenei elemek keverésével ugyan sokban melodramatikus hatást kelt; de a *Mozart*-ban ismét ott érezzük fájdalmas, szenvedélyes líráját, régi témáit: a kegyetlen művészsorsot, az alkotó és a nő összeközését önti újból drámai formába.

Ismét a magyar irodalom sodrában

1938-tól Balázs Béla ismét egyre közelebbi kapcsolatba kerül a magyar irodalommal. Az Új Hang indulása, az irodalmi népfrempolitika meghirdetése, a hazai irodalmi életre és közvéleményre való hatás szükségére aktivizálja: az Új Hangnak megindulásától kezdve munkatársa. 16 évi szünet után ismét versekkel jelentkezik. Költeményeit még Moszkvában a *Repülj szavam*, a *Táborfűz mellett* című kötetek, majd már Budapesten *Az én utam* c. kötet gyűjti egybe. Korai lírájából megmaradt a népi hangvétel, a stilizálás, a díszítés hajlama, a komolyság s megrendültség; verseinek hangja még tovább egyszerűsödött, tisztult, nemegyszer már a prózaiságig, a sematizmusig; állásfoglalásuk pártos, egyértelműen harcos. Van valamilyen megrendítő elszántság költemé-

nyeiben: annak a művésznak és harcosnak hangja, aki tudja: sok mindenről lemondott, hogy az ügyet szolgálja; aki hazájától távol él, sokszor tele honvágygal s problémákkal; de vallja, mégis érdemes volt, nem bánt meg semmit. Kései kötetei legjobb verseinek ez a csendes hősiesség, az elkötelezettség ad lendületet, belső erőt.

Életünket majd nem szánjuk,
Ami nem volt, nem sajnáljuk,
Mert a szívünk teljes lánggal,
Együtt égett a világgal.

(*Emigrációs karácsonyi ének 1939-ben*)

Verseiben mélyen átéli az emigráns-sors problémáját, a hűség, a kitartás és a hazavágyás hangja forrósítja fel szavait: ezzel győzi le a rá-rátörő szomorúságot, fáradtságot, csüggedést. Fel-felrémlik előtte múltja; az otthagytott művészi eredmények; de úgy érzi, hogy érdemes volt feláldozni őket valami többért.

A fáradtságot, kort le kell győznie s mennie kell tovább:

Majd nézek vissza én is ha tetőn
Megállva bizton, messze láthatok.
Ha majd levertem vérszennyes porát
Magasba indult meredek utamnak.

De hegyászóként meredek falon
Nem állhatok meg s vissza nem tekintek.
Nem állok múlton. Függök a jövőn
És nincs menekvés máshol mint az ormon.

(*Emlékezés*)

Fiatalságából, múltjából egy törekvést vállal maradéktalanul: az emberi szépség, a kultúra, a művelődés továbbvitelét; tanúi Mozarttról, Bartókról, Michelangelóról írt versei. Az *Uj Hangban* megjelent írásai közül legsikerültebb *Internacionalisták* című filmballadája, s állandó rovatának, a *Levelek a távolból*-nak egyes darabjai. Talán akkor a legmeggyőzőbb, amikor higgadt férfi-szóval s a képzett marxista tudásával múltja, ifjúsága emlékeit idézi: Bartókról szól, közös népdalgyűjtéseikre emlékezik, Babits Mihálynak ír ifjúságukat s eltérő útjukat vázolva, a háborút vagy a polgári forradalom napjait idézi fel.

1943–1944 körül írt verseiből és írásaiból süt már a kívánság; s egyre inkább a feltétlen bizonyosság is: haza kell érnie:

Egy öreg vándor készül már haza. . .

(*Postagalumbok*)

A felszabadult Magyarországon

1945 szeptemberében haza is tér.

Akkor egyéb nem is kell már:
Jelentkezni: megjöttem hát.
Csendes szóval beköszönni
S megfogni az eke szarvát.

(Honfoglalás)

Balázs Béla igyekezett tudását, tapasztalatát a demokratikus magyar fejlődés szolgálatába állítani. 1945 őszétől szerkeszti a Fényszóró c. színházi s filmhetilapot, melyben a demokratikus erők széles körű összefogására törekszik. Nagy lelkesedéssel vett részt az új magyar film megteremtésében; társszerzője volt a *Valahol Európában* című filmnek; tanított a Színművészeti Főiskolán s vezetője lett az ahhoz kapcsolt Filmtudományi Intézetnek.

Működési területe leginkább tehát a film és színház; 1948-ban magyarul is megjelent a *Filmkultúra*, filmesztétikai nézeteinek legteljesebb összefoglalása. Széleskörű nemzetközi tevékenységet fejtett ki; Kelet-Németországban művészeti tanácsadó volt, Varsóban, Prágában, Rómában, Párizsban tartott előadásokat. Ugyanakkor itthon nem vették eléggé igénybe fáradhatatlan munkaerejét és tudását; a filmgyárak államosításakor nem bíztak rá funkciót, nem élvezett nagyobb tekintélyt, sokszor kellett megküzdnie meg nem értéssel és közönnyel.

Kudarca érte a színpad területén is; három idehaza bemutatott darabja (*Mózar, Boszorkánytánc, Lulu és Beáta*) csak mérsékelt sikert aratott; *Cinka Panna* című drámája, amelyhez Kodály Zoltán írt zenét, ugyancsak megbukott. Ez utóbbi pedig nincs érték híján: sajátosan keveredik benne a századeleji erotika és individualizmus az éles osztályharcos szemlélettel; s stílusában is a túldíszítettség a prózaisággal. Van azonban néhány kimagaslóan szép része — elsősorban a kisemmizett parasztok szerepeltetése — s néhány jól megoldott jelenete. A kor marxista kritikája azonban mindenekelőtt azt bírálta benne, ami leghelytállóbb: a nacionalista elfogultságra támaszkodó szektás szemlélettel nem fért össze a kuruc háborúk osztálytartalmának ki-domborítása, a nemesi vezetés bírálata.

1946-ban néhány hónapra Szegedre költözik; s itt írja meg utolsó év-tizedei talán legszebb művét, *Álmodó Ifjúság* című önéletrajzi regényét. A gyerekkor s kamaszkor emlékei elevenednek itt meg, a lőcsei és szegedi évek; mély lélekismerettel, a pszichológiai rezdülésekre való érzékenységgel, az épen megőrzött gyermeki világ iránti figyelemmel — s a marxista társadalomismeretével, az érett férfi bölcsességével. Megejtő költőiség hatja át a könyvet; a költő s prózaíró Balázs Béla legjobb tulajdonságai: színgazdagsága, érzelmi fűtöttsége, az érdekes egyéniségek vonzó rajza. Egyszerre mély ön-

vallomás és kordokumentum; példája az önéletrajzi regény szocialista változatának. Világnézet és élményanyag művészi harmóniában egyesül itt.

A folyóiratokban, lapokban megjelent részek tanúsítják, hogy Balázs Béla (mindvégig megőrzött naplója segítségével) milyen nagyszabású művet tudott volna alkotni, ha folytatni tudja az *Álmodó Ifjúság*-ot. Halála megakadályozta benne.

*

Balázs Béla útja korára jellemző út volt és azt következetesen járta végig. A magányos polgári értelmiségi még a legnehezebb harcokban is résztvevő kommunistává lesz. Emberileg, politikailag töretlen út ez; művészileg nem hozott mindig kiegyensúlyozott, maradandó eredményeket. Balázs Béla művészi alkata az intellektuális, a racionális művészé, aki kora gondolatait mélyen át tudja élni, de nem spontán elemi erejű alkotó; inkább a részletek ura, mint a nagy összefoglalásoké; műveinek egy része (mind 1919 előtt, mind azután) inkább jelzése, illusztrációja meggyőződésének, mint harmonikus alkotás. Néhány művén érzik az akartság, a túl-programmatikus jelleg is.

Élete során azonban tehetsége, alkata többször szerencsésen találkozott a kifejezni, elmondani-valóval; ilyenkor születtek legteljesebb művei; a *Misztériumoktól* az *Álmodó Ifjúságig*. Mint esztétikus, mint gondolkodó, mint filmteoretikus maradandó műveket alkotott, hatása, indítása máig tovább él.

Szabolcsi Miklós

KIADÁSOK

Halálesztétika. (eredeti címe: Az öntudatról) 1908. — Hebbel Frigyes pantragizmusa. (EPhK 1909) — Doktor Szélpál Margit op. 1. 1909. — A vándor éneke 1911; II. kiad. Gyoma 1918. — Történet a Logody utcáról, a tavaszról, a halálról és a messzeségről. 1912. — Dialógus a dialógusról. 1913. — Az utolsó nap. 1913. — Lélek a háborúban. Gyoma 1916. — Tristán hajóján. Gyoma 1916. — Halálos fiataltság. Gyoma 1917. — Játékok. Gyoma 1917. — Hét mese. Gyoma 1917. (Német kiadása: Sieben Märchen, Wien—Berlin—Leipzig 1921.) — Kalandok és figurák. Gyoma 1918. — A fekete korsó. Gyoma 1919. — Dramaturgia. (Előadások a szellemi tudományok köréből 2.) Bp. 1918. — Ugyanennek a műnek másik kiadása: A színjáték elmélete. Wien 1922.) — Isten tenyerén. Cluj 1921. — Férfiének. Wien 1923. — Der Mantel der Träume, Chiuesische Novellen. München 1922. — Der Phantasie-Reiseführer. Berlin—Wien—Leipzig 1925. — Der sichtbare Mensch oder die Kultur des Films. Wien—Leipzig 1924. (Magyarul: A látható ember. 1958.) — Das richtige Himmelblau. München 1925. (Az igazi égszínkék) — Hans Urian geht nach Brot. Freiburg i. B. 1928. — Menschen auf der Barrikade, Berlin. 1928. — Die Mauer von Père La Chaise (Rote Tribüne 15.) Berlin 1928. — Der Geist des Films. Halle 1929. (magyarul: A film szelleme, A látható ember c. kötetben. 1958.) — Intellektüel aggályoskodás (A Surló kis könyvtára). Prága 1932. — Két dráma. Moszkva. 1941. — Tábortűz mellett. Moszkva 1940. — Repülj szavam. Moszkva 1944. — Az én utam. Összegyűjtött versek. 1945. — Álmodó Ifjúság. 1947. — Iszkusztvo Kino. Moszkva. 1946. (magyarul: Filmkultúra, A film művészetfilozófiája. 1948; A film. 1961.) Csodálatosságok könyve. 1948. — 30 év vörös őrségen. 1949. — Messziről messzire. Levél Bartók Bélához. (Demény János előszavával.) Új írás 1964. ápr.

IRODALOM

Bubits Mihály: Halálesztétika. Ny. 1908. — II. 445—446. — Uő. Dráma. Ny. 1913. I. 166—169. — Uő. Trisztán hajóján. Ny. 1917. I. 693—700. — Kaffka Margit: A vándor énekel. Ny. 1911. I. 117—118. — Karinthy Frigyes: Dialógus a dialógusról. Ny. 1913. I. 851—853. — Nagy Lajos: Egy Balázs-novella. Ny. 1913. I. 72—73. — Ady Endre: „Az utolsó nap”. Ny. 1913. II. 524, 664. — Tóth Árpád: Lélek a háborúban. Ny. 1916. II. 653. — Bölöni György: Magyarság, emberség Bp. 1959. 165—178. (A Világ-ban megjelent cikkek.) — Molnár Antal: A kékszakállú herceg vára. Zenei Szemle 1918. 4—5. sz. — Lukács György: B. B. és akinek nem kell. Gyoma. 1918. — Kodály Zoltán: A kékszakállú herceg vára. Ny. 1918. I. 937—9. — Komlós Aladár: Unmögliche Menschen. Ny. 1930. I. 891—893. — N. L.: Lehetetlen emberek. Kortárs 1930. 8—9. sz. 63—64. — S. P.: Lehetetlen emberek. Századunk 1930. 246. — Wilhelm Michael: Unmögliche Menschen. Weltbühne 1930. Uő. Korunk 1930. 11. sz. 835—837. — Balázs Béla: (életrajz) Fényszóró 1945. szept. 20. — Trencsényi Waldapfel Imre: A dialektikus költő. Magyarok 1947. III. 4. sz. — Bölöni György: Balázs Béla. Forum 1947. 306—307. — Komlós Aladár: B. B. Bevezetés Az én utam c. kötethez. Bp. 1958. — Bóka László: Arcképvázlatok és tanulmányok. Bp. 1962. 27—29., 384—391. — Demény János: Bartók Béla művészi kibontakozásának évei. Zenetudományi Tanulmányok. III. Bp. 1955. 398—9. — Uő. Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben. Bp. 1959. Kroó György: Bartók szinpadai művei. Bp. 1962. — Ludwig Hoffmann—Daniel Hoffmann—Ostwald: Deutsches Arbeiter-theater 1918—1933. Berlin. Henschelverlag. 1961. Gyertyán Ervin: BB. és a film. Kortárs. 1958. — Nemeskürthy István: A mozgóképtől a filmszínházig, A magyar filmesztétika története. Bp. 1961. 259—265. — Uő. B. B. filmesztétikája. (A film c. kötetben, Bp. 1961.) Kertész Pál—Pérel Gabriella: B. B. rövid életrajza. A látható ember c. kötetben, Bp. 1958. — Lexikon sozialistischer deutscher Literatur. Halle 1963. B. B. 78—80. (Illés László munkája.)

SZOCIALISTA LÍRA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az 1919-es proletárforradalom eseményei-eszméi egy egész sor fiatal költő nagy élményévé váltak. Lékai János, Hercz György, Barta Sándor éppúgy költőnek indultak, mint Komját Aladár, Mácza János, Lengyel József vagy akár Révai József; résztvevői-hősei valamennyien a forradalmas időknek. Szinte mindnyájukra jellemző, hogy nem a Nyugat formai hagyományain nőttek fel, hanem inkább a kötött formákat és a hagyományos verselést Kassák Lajos módján fellazító, szétrobbantó kísérletezést folytatják, hogy teret nyerhessenek lázadó vágyaiknak, szertelen indulataik áradásának. Kommunista hitük világmegváltó elszántsággal párosul, de ez a hit szinte vallásosan ideálista némelyiküknél, — Komját kivételével — messianisztikus megváltó tudat színezi lobogó, lelkesedő himnuszaiak lángját.

LÉKAI JÁNOS kurta életét, íróságának alig néhány évét teljesen kitölti ez a lobogás. Expresszionista kócoságú, heves forradalmi érzésektől izzó költeményeiben, a prózát is verssé oldó indulataiban a türelmetlenség ég az új forradalomért. Egész költészetét, *Ember János* című drámáját, sőt későbbi prózai munkáit is bevilágítja a forradalomban való részvétel nagy élménye s a mártíromság tudata, az önnön életét is kockára tevő önfeláldozás, amellyel meg lehet váltani a szükséges Erőszak bűnét és amellyel meg lehet alkotni az új Embert.

HERNÁDI (HERCZ) GYÖRGY 1899. júl. 17-én született értelmiségi családból, Székesfehérvárott, itt végzi középiskoláit is. 1918-ban a város katonai parancsnoka, 1919-ben az ottani Népszava és Eszme c. lapokat szerkeszti. Kassák Ma-jába ír. Berlini emigrációjában résztvesz a kommunista mozgalomban. 1922-től főleg Bécsben él, elvégzi az egyetem filozófiai szakát. Írásai jelennek meg a 100%-ban, a Korunkban stb. 1934-ben, majd 1938-ban végleg hazatér Magyarországra. Tenisztrénerségből él. 1944-ben Dachauba deportálják. 1945-től újra kommunista párttag. Különböző lapokat szerkeszt. 1958. nov. 20-án halt meg.

Az Adysan csupa nagybetűs fogalmakkal élő eszmevilágot teremti meg Hercz György is költészetében. Első kötetének jellemző fogalmai az Ember, Élet, Sors, Idő, Halál, Öröm, Csend, a Jóság, az Embertelenség,

Lékaival együtt olyan kommunista költők ők ekkor, akiknél az expresszionista lángolás, a szabadvers korlátlan uralma nem egyszerűen a kaotikus világ zűrzavarának visszfénye, hanem alkalmas keret ahhoz, hogy elementáris erővel kibuggyanó, tetteikkel hitelesített forradalmi indulataiknak szabad tér nyíljon.

MÁCZA JÁNOS 1893. aug. 4-én született a zempléni Nizsni-Hrabovecon. Iskoláit Munkácson és Budapesten végezte. 1915-től Kassák lapjainak munkatársa, 1919-ben a Nemzeti Színház segédrendezője. 1920–23 közt a Kassai Munkás szerkesztője. 1923 júniusától a Szovjetunióban él. Különböző tudományos és kulturális intézményeknél dolgozott, 1928-tól a moszkvai Állami Egyetem művészettudományi tanszékének professzora. Számos kötete jelent meg a szovjet és a nyugati művészetek problémáiról orosz és más nyelveken. Versei, műfordításai, cikkei a húszas évek elején az ausztriai, németországi, csehszlovákiai, romániai és észak-amerikai magyar sajtóban jelentek meg. *Arbeiterchor* és *Moskau — Das Evangelium der auferstehenden Stadt* című művei könyvalakban 1924-ben jelentek meg németül, az előbbi Leipzig—Lindenauban, az utóbbi Frankfurt am Mainban.

Lázás tettekrekészség és az Új Embert teremtő akarat árad Mácza János munkáskórusaiból és *A feltámadt város — Moszkva* 1923 — című hatalmas poémájából. A gondolat világos itt, az eszme tiszta fénnnyel ég. A lesújtó vereség okozta megpróbáltatások Lékait, Máczát, Komjátot sohasem tudják legyűrni, expresszionista formanyelvük nem az enervált dekadencia és a fejevesztett menekülés polgári attitűdjét fejezi ki, hanem ellenkezőleg, a feszült és robbanékony akaratot. Valamilyen formában aztán elkövetkezik náluk később a meghiggadás; az eszmei következetesség és a művészi érés; esetenként tehetségük egészen új területen bontakozik ki. Léka a „valóságirodalom” korai előfutáraként a riportnovella felé fordul, Lengyel József történelmi dokumentum-regénye felé tart, Komját lírájában egyre inkább győzelemre jut a valósághoz közelebb formálású realizmus, Mácza pedig a művészettudománnyal jegyzi el magát. Révai pártfunkcionárius lesz és később kiemelkedő történész, irodalom-teoretikus. Másoknál, akik hosszabban kötődnek Kassák formaforradalmához és nem tudnak szabadulni egy ideig, mint *Barta Sándor* vagy éppen közelednek a Kassák-kör rezignált történelemszemléletéhez, (mint Hercz György), még eltart egy ideig a tisztulás, Hercz pl. hosszú időre elhallgat.

GYÖRGY MÁTYÁS 1887-ben született Szabadkán. Kassák körében indult mint költő, főmunkatársa volt a Tett és a Ma című lapoknak. A forradalom bukása után Bécsbe emigrált, majd visszatér Jugoszláviába, Szabadkán él. Kötetein kívül versei jelentek meg a Ma kiadásában publikált *Új antológiában* és a Révai Józseffel, Komját Aladárral és Lengyel Józseffel közös *Szabadulásban* (1918). A szocialista költészet első, az expresszionizmustól befolyásolt csoportjának volt tagja György Mátyás is, első kötete még a Nyugat követőjének mutatja. Később Kassák köréhez tartozott, formátlanná tört verseiben

nagy erővel fejezte ki a háború utolsó éveinek fülledt légkörét, a tűrhetetlenné vált feszültséget, a fennálló rend miatt érzett undort. A bécsi emigrációban forradalmi lendülete lehanyatlik, ehelyett inkább a lét értelmét kereső, nehezen megfeythető, metafizikus filozófiai költeményeket ír, korábbi költői modorából inkább csak a meghökkentő kapcsolásokat, a szaggatott dikciót tartja meg.

BARTA SÁNDOR 1897. okt. 7-én született Budapesten kisiparos családból. Középiskolai tanulmányai mellett szakmát is tanul. A háború alatt a munkásmozgalom vonzásába kerül, gyakran látogatja a Galilei kör előadásait. Első írásai Kassák Ma című lapjában jelennek meg. A Tanácsköztársaság idején újságíró. A bécsi emigrációban egy ideig még Kassák köréhez tartozik. Világnézeti tisztulásával arányosan higgad és érik korábban anarchisztikusan expresszionista-aktivista nyelvezete, stílusa. 1922-ben elhagyja a Má-t, megalapítja az *Akasztott ember*, majd 1924-ben az *Ék* című folyóiratot. Még ebben az évben Komját Egység-csoportjába lép és belép a kommunista pártba. 1925-ben a Szovjetunióba költözik. Tevékenyen részt vesz a Forradalmi Írók Nemzetközi Szervezete, a magyar írócsoport majd később a Szovjet Írók Szövetsége munkájában. A líráról egyre inkább áttér a prózai műfajokra, írásait idehaza az Uj Föld és a 100%, külföldön az emigrációs magyar sajtó közli. Kötetei jelennek meg oroszul és németül is. 1938-ban az ő szerkesztésében indul az Új Hang című folyóirat, nemsokkal ezután áldozatául esik a személyi kultusz kora törvénytelenégeinek.

Barta Sándor a korai magyar baloldali költőnemzedék tagjaként következetesen végigfutotta annak minden konzekvenciájával együtt a megzavarodott és megingott világ lázállapotainak kifejezésére alkalmasnak látszó művészi lehetőségeket, az expresszionista-konstruktivista versépítés széles és nem mindenütt termékeny mezőit. Hovatovább megszűnik nála a logikai rend, felbomlanak a strófák, eltűnnek a rímek, képtelen képzetek és ötletforgácsok zsúfolódnak egymásra. Ez a líra már-már értelmetlenné válik, minden kétséget kizáróan nem lehet a tömegek kenyere, sem a világ átalakításának eszköze. De Barta költészetének van egy másik ere is. S a realitás tartományaihoz nemcsak azután közeledett, amikor elvált a Ma-tól, Kassák csoportjától, s előbb a saját lapjában, az *Akasztott ember*ben, majd az *Ék*-ben igyekezett világnézeti rendet teremteni, hogy végül is csatlakozzon Komját *Egység*-éhez és belépjen a kommunista pártba. A való világ elemei és a valóságos élet kérdései mindig is ott éltek Barta vízióiban. Foszlányokban vagy nagyobb egységekben, de jelen voltak a háborús örülettel és az 1919-es forradalom után vérükontott kommunista mártírok emlékével való viaskodás gondjai. Vadul torlódo képzetkomplexumokat hasít ketté 1919-ben a „hegyekből felrakétázó” szabadult élet, amikor „a világ vacsoráján senki sem marad éhes”, a *Ki vagy?* széles áradásában a múlt sötétjéből felmerülő emberibb világ körvonalai villannak elő, a *Primitív szentháromság* pedig, mint Illyés Gyula írja: „Kassák Mesteremberek című programos verse mellett a magyar

aktivista költészet kiemelkedő remeke”. Barta költészete nem népiesen életízű, hanem elsősorban intellektuális líra, némiképpen előfutár is etekintetben a szocialista költészetben. Intellektualitását rendkívüli színérzékenysége és képalkotó fantáziája gazdagítja; a múlt üzeneteiként elő-elő csillannak ezek még a késői lírai riportokból is, amelyeket már a RAPP-korszak idején a Szovjetunióban írt. Ekkori líráját azonban egyre inkább elsűrkíti a sematizmus, ez látszik több prózai művén is. Az 1935-ben írt *Aranyások* című regényét, amely a századforduló világának rajza, már a realista ábrázolásmód jellemzi.

E csoport költői közül egyedül talán csak a csehszlovákiai magyar proletárköltő, *Forbáth Imre* őrzi meg mindvégig az osztályharcos, forradalmi költői mondanivaló kifejezésére az avantgarde formanyelvét.

A korai szocialista lírának ezek a változásai többnyire az emigrációban, Bécsben, Kassán, majd egyre inkább Németországban és a Szovjetunióban zajlanak le s a nemzetközi proletárirodalommal való közvetlen korrespondencia jeleit mutatják. Az első magyar kommunista költő, *Komját Aladár* az indulás éveitől eltekintve, egész életművét az emigrációban teremti meg. A korai proletkultos-expresszionista periódustól az agitatív, szikár gondolatíságú Rapp-korszakon át az életes realizmusig ívelő pályája sok tekintetben korszakos jellemzője a magyar proletárlírának.

HIDAS ANTAL 1899. dec. 18-án született Gödöllőn, apja kisiparos volt. A Horánszky utcai gimnáziumból eltávolítják Ady forradalmi verseinek szavalása miatt. Ezután gyárakban dolgozik. 1920 nyarán Szlovákiába emigrál, ír, bekapcsolódik a kommunista munkásmozgalomba. 1923 decemberében visszatér Magyarországra, de első kötetének megjelenése miatt 1925. szeptember 14-én újra emigrációba kényszerül, a Szovjetunióba. Itt a Magyar Forradalmi Írók és Művészek Szövetsége titkára s az Internacionalnaja Literatura egyik szerkesztője. Kötetbe gyűjtött versei, regénye oroszul több kiadásban is megjelennek. Munkatársa a moszkvai Sarló és Kalapácsnak, a bécsi Uj Márciusnak, a kassai Munkásnak, a new-yorki Uj Előrének. A személyi kultusz következtében 1938—1944-ig a Távol-Keleten él. 1959 októberében tér haza végleg Magyarországra. Kossuth-díjas.

A szovjet emigrációban némileg a Komjátéhoz hasonló pályán ível át *Hidas Antal* költészete. Míg azonban Komját kezdetben határozottan szakít a lírai hagyománnyal, Hidas tulajdonképpen sohasem szakad el teljesen a népies hangvételtől. Ezzel nem áll egyedül, hiszen ugyanebben az időben írja *Gábor Andor* az Arany János-i hagyományt éltető költeményeit és *Karikás Frigyes* székely népballadákként csengő forradalmi verseit. Hidas költészete a szlovákiai emigrációban bontakozik ki. A munkásmozgalom és a proletárirodalom akkori követelményeinek megfelelően közvetlenül politizáló, harcoss agitatív líra ez, amelynek fő mondanivalója a forradalom dicsősége s a bukás okozta megrázkódtatáson átsegítő, új harcra szervező, buzdító szándék. (*Az ellenforradalom földjén*, 1925). A szovjet emigrációban a húszas évek derekától

Hidas lírája sajátos színezetét úgy alakította ki, hogy természetesen alkalmazkodott a „rappista” költői igényekhez és ugyanakkor tudatosan megőrizte a magyar lírai népiesség koloritját. A népdalok üdeségével csendülnek fel versei, nem egynek maga szerzi zenéjét is. Ezek a dalok forradalmi indulókként terjednek el számos országban, ahol csak magyarok élnek, itthon is. A „Vörös Csepel”, „... a harcban nem szabad megállni...” stb., valóban munkásdalokká váltak. Hidas költészetének jellegzetes színfoltjai a húszas évek végén az ún. „gyarmati versek”. A proletárinternacionalizmus jegyében és ugyanakkor az ellenforradalmi Magyarország társadalmi viszonyai ellen „allegórikusan” agitáló költemények ezek (*A gyarmatok kiáltanak*, 1933).

Az ilyen típusú versei formailag rendszerint dísztelenek, szikáran gondolatiak és érvelők, stílusuk, nyelvezetük töredezett, de ezzel éppen a szavalókórusok igényeit elégítette ki. E formabontó (helyesebben: új formákat alakító) költemények a szocialista líra egy egész korszakának törvényszerű hullámába illeszkednek bele. E harcok politikai költészet érdeme, hogy kommunista pártossággal közvetlenül reagál a kor legfontosabb kérdéseire, s egyúttal a józan gondolatiság lírai érvényrejuttatásával új esztétikai értékeket gyökereztet meg. A szocialista építés, a béke megőrzésének ügye, az új háború gyujtogatói, majd az előretörő fasizmus elleni sikraszállás Hidas verseinek ekkori témája. *Hazafiasan* internacionalista ez a költészet, hiszen nyelve és ritmusa a szülőhazáért érzett gondot övezik, a költő szenvedélyes indulatait a magyar ellenforradalom gyűlölete és az elnyomott magyar proletárok felszabadításának vágya hevíti (*Folyik a pör*, 1930).

A népfrontkorszak idejére Hidas proletárlírája átalakul. A forradalmi szenvedély hőfoka nem változik, de új és árnyaltabb, harmonikusabb formákban jelentkezik, a vers gazdagabban zeng és egyetemesebb régiókban jár. Az *Egy erős topolya* és a *Néném kertje* című ciklusokban később kiadott költemények azonban nemcsak egyszerűen erről az új korszakról adnak hírt. Hidas a háború idején a személyi kultusz okán nem vehetett részt a harcok küzdelmeiben. A megdöbbenés, a fájdalom és a kétségek hitet próbáló ereje az érzelmek mélységeit érintette meg, és gondolatilag nemesveretűvé, szinte filozófikussá ötvözte ezt a lírát. E ciklusok a kommunista humanitás teljességével, igényes művésziességükkel Hidas pályájának magaslatát jelzik, de a magyar kommunista költészetnek általában is kiemelkedő részét alkotják, korai lírai párjaként Lengyel József újabb novellisztikájának. A fasizmus felett aratott győzelem öröme, a felszabadult édes haza felé áradó szeretet, majd a több mint három évtized után bekövetkezett viszontlátás derűs színeket vegyít e fájdalom és mégis felemelő, hitet sugárzó kórusokba s a mostanában kialakuló harmóniát nem zavarja, hanem még teljesebbé teszi a múltó évek okozta személyes, emberi rezignáció.

Hidas a harmincas években prózaíróként is bemutatkozott. A századforduló forradalmak felé tartó világának széles társadalmi rajza kezdett ki-

bontakozni a *Ficzek úr*-ban (1937), ezt a körképet folytatja a *Márton és barátai* (1959) és a trilógia zárórésze, a *Más muzsika kell* (1963). Hidas feleségével, Kun Ágnessel együtt kiemelkedő szerepet játszott a magyar irodalom Szovjetunióbeli megismertetésében is. Petőfi, Arany, Vörösmarty, Mikszáth, Mórícz műveinek fordítása mellett (miközben oroszból is számos művet ültetett át magyarra) kiadta a Magyar Költészet Antológiáját oroszul s még számos más művet, jelentősen elősegítvén ezzel irodalmunk külföldi megismertetését.

MADARÁSZ EMIL Nagyszentmiklóson született 1884. nov. 12-én. Tanítóképzőt végzett, részben Budapesten, itt tagja lett a Szocialista Diákok Egyesületének. Vidéken, majd Budapesten tanított egy magániskolában. 1910-ig a Népszava, majd ezután a Friss Ujság munkatársa. 1914-ben főhadnagyként bevonult s a frontra került. 1918-ban a gödöllői katonatanács tagja, a város katonai parancsnoka. 1919-ben a Vörös katona című lap politikai biztosa, fegyveresen részt vesz a diktatúra védelmében, ő a népbiztosokat Ausztriába vivő vonat parancsnoka. Bécsben internálják 1920-ig, bekapcsolódik a *Proletár* c. lap munkájába. 1923–1946 közt a Szovjetunióban él. 1930-ig tisztviselő, már korábban tagja az írói szervezeteknek. Több prózai és költői kötete jelenik meg oroszul is. A háború alatt eleinte Taskentben él, 1943-tól a moszkvai rádió magyar osztályán dolgozik. Hazatérése után másfél évig az Uj Szó, majd a Népszava főmunkatársa. Fagyajev, Polevoj, Virta, Szerafimovics és más szovjet írók munkáit fordítja magyarra. 1962. febr. 18-án halt meg.

A Torontálból jött néptanító Révész Béla pártfogásával indult költőként a Népszava hasábjain. A Nyugat már az új irodalomért küzd ekkor, Ady költészetében ott zúg a mély társadalmi elégedetlenség, Madarász ugyanekkor kissé régimódias nyelven írja verseit, de ezekben a költeményekben a vidéki aratósztrájkokról, a városi munkássorsokról és az 1905-ös orosz forradalom idáig fénylő tűzesóvjáról esik szó. A háború és a forradalmak, majd az emigráció élményei érlelik meg Madarász igazi hangját és mondanivalóját. A harmincas évekre jelennek meg magyarul és oroszul a forradalom hősi eseményeiről szóló elbeszélései, amelyekből idővel kisarjadnak a magyar népdalkincset s az elbeszélő költészet legjobb múlt századi hagyományait éltető nagylélegzetű poémái. Ezek közül is kiemelkedik legerőteljesebb műve, a *Csihajda* (1934–35), amely egyszerű, tisztán csengő drámai nyelven énekli meg egy vörös matróz küzdelmeit a néphatalomért és a tudásért. Csihajda, a népballadák proletárhőse megtestesíti mindazokat a hősies eszményeket, amelyekért Madarász és nemzedéke küzdött évtizedeken át. A megélt élmény hitelesíti poémáit és verseit átható derűs optimizmusát és kommunista pártosságát. *Szovjethajók* című verse a félegális hazai kultúresteken lelkesítette a munkásokat, a háború alatt írt versei a szovjet-keleten tették ismertté nevét. Szenvedélyes hangú költeményeit küldte harcba a spanyol polgárháború idején, s szép Petőfi-ciklusával fejezte ki hazaszeretetét az elboruló időkben. Már a felszabadulás után öntötte verseibe (és regénybe is) a *Dohányszínruhas* tetteiben a proletárforradalomra készülődő

munkások hősi elszántságát, s ez a fiatalos forradalmiság hevíti ifjúsága idejére emlékező vagy a legújabb történelmi eseményekkel foglalkozó prózáját.

LÁNYI SAROLTA 1891. jún. 7-én született Székesfehérvárott. Apja id. Lányi Ernő zeneszerző. Lányi 1909-ben tanítói oklevelet szerez Szabadkán, 1909–1918-ig fővárosi tanítónő. 1920-ban a forradalom alatti magatartása miatt fegyelmileg elbocsájtották. 1915-ben férjhez ment Czóbel Ernőhöz, 1917-től részt vesz a munkásmozgalomban. 1922-ben férjével a Szovjetunióba emigrál. 1937-ig különböző tudományos intézetek, 1938-tól az Új Hang, 1940-től a moszkvai magyar rádió munkatársa. 1946 márciusában tér vissza Budapestre. Egy ideig a Tartós békéért szerkesztője, munkatársa előbb az Új Szónak, majd 1956-ig az Irodalmi Újságnak. 1957-től nyugdíjas újságíró, 1961-ben Munka Érdemrendet kapott. Önálló írói munkássága mellett igen jelentősek műfordításai is. 1923-ban lefordította A. Blok: Tizenkettő-jét, azóta számos orosz és szovjet író költői és prózai munkáját ültette át magyar nyelvre. Németből is fordított.

Lányi Sarolta költészete a Nyugat első nemzedékének vonzásköréből indult. 1908 körül írja első verseit. Ady hatását érezzük, s a Nyugat-Európából érkezett impresszionista-szimbolista líra új törekvéseket jelentő kifejezés-világát, sajátos, már ekkor egyéni változatban. Hangulatok, vágyak, a szerelem fájdalmai és varázsa e költészet tárgya, halvány melankóliával és kissé talán divatos fáradtsággal övezve. A dekadencia és formák kultusza azonban ekkor sem hatalmasodik el Lányinál. Már korai korszakában kiépíti nemes egyszerűségű, halk ütemű verstípusait, a kötötten és szabadon is áradó költeményt, amelynek tiszta csengése, bizalmas derűje sohasem nőiesen szentimentális, hanem vonzó és megejtő.

A háború idején lopakodnak be költészetébe a nyersebb valóság híradásai, egyelőre még bizonytalan nyugtalanságot keltve csupán, később egyre erőteljesebben átszínezve az egész viládképet. A közösség gondoljaival szerelme jegyzi el, — férje (Czóbel Ernő) a munkásmozgalom katonája, akinek forradalmári hite, áldozatos és céltudatos küzdelmei példaképként világítják át Lányi későbbi költészetét. E szelíd és bensőséges lírai alkatú költőnő így vált a forradalmak, majd a megpróbáltatások során át új érzelm- és gondolatvilág énekesévé: szocialista lírikussá. Mindez nem hirtelenül történt, hanem a mélyen humanista magatartás méhében készülődött már korábban a változás, ami szervesen gazdagodott-fejlődött az egyetemesebb szemléleti teljesség felé.

Már nem hazám a holdas messzeség,
hol fényivó sötét virágok hajladoztak

— írja még 1916-ban, s az „Erőszak, rabság, meggyárvult nyomor... / Élők keserve, haldoklók nyögése, / Népek jajja a kacaja a gonosznak” készítik fel arra, hogy megénekelje 1919 tavaszát és hogy megismerje a gyűlölet érzését is

az ellenforradalommal szemben, amely szétdúlta mindazt, aminek kezdődő kiteljesedését oly örömmel üdvözölte.

1923-ban férjével együtt a Szovjetunióba emigrál. Kiszakítva az édes anyanyelv termő talajából, elszakítva az első hazától, a szovjet viszonyok közt formálódik költészete. A lázas ütemű építés országában élve magával ragadja a forradalmi átalakulás pátosza. Az a gondja, hogy azonosulhasson, érzelmekben és tettekben eggyé válhasson a proletárhatalommal. „A pusztá fővel égnek meredő lombtalan ág is / felétek esd, fogadjátok el / lobogónyélnek, ha már rügybeborulni nem tud, / Vegyétek őt életet, zengő soraitokba / ígéret jövődő népe, gyerek nép!” — írja 1925-ben az *Orosz tavasz*-ban. Lányi Sarolta, az egykori Nyugat-kör halkszavú lírikusa eggyévált jóban-rosszban a kommunista eszmevilággal. Nem írt hatalmas poémákat, felhívásokat, most is inkább a lélek belső rezdülései érdekelték a külsőségek helyett. Felemelő bensőségre tudta váltani a nagy társadalmi változásokat. Líráját sohasem érte el sem a formalizmus, sem a sematizmus betegsége. Új tartalmakkal telt költészetére is érvényes maradt Tóth Árpád egykori ítélete: „Valami csodálatosan tiszta, ezüstös hangja van . . . amelyben alázat és igénytelenség cseng, valami nagy, reszkető odaadás a szép és örök dolgok iránt”. Balázs Béla és Gábor Andor korabeli lírájával együttcsengve, forró hazaszeretetet és antifasiszta elszántság hevíti a háború alatt írt sorait, de a fájdalom is felsajdul majd, a bánat, midőn a személyi kultusz éveiben az ő családját is elérte a megpróbáltatás. Az időben távoli, de egy életre elkötelező emlék, 1919 emléke élteti ekkor is: „Hitem töretlen, / Éltem értelme: érte a harc” — írja 1939-ben (*Hűsz év múltán*).

A felszabadult hazába visszatérve „dérütötten” is forró áramokkal hatja át költészetét öröme afölött, hogy ím valóra válnak egy küzdelmes élet reményei. E harmonikussá nyugalmasodó világot bánatok fátyolozzák át; az özvegyi sors keserűségét lánya és unokája iránti nagy szeretete oldja s szeretete, amely a kisebb családon túl mindazokat illeti, akik „munkát, szerelmet, szép időt” dalolnak bele az „új világ hajnalába”.

TAMÁS ALADÁR 1899. március 10-én született Halmiban. Középiskoláit Ungvárott és Szatmáron végzi, itt érettségizik 1916-ban. 1917—18-ban katona. 1918—1920 között a Keleti Akadémia hallgatója. 1920-ban Bécsben kapcsolatot teremt a kommunista emigrációval, 1921-ben az olaszországi munkásmozgalomban vesz részt, börtönre ítélik. Hazatérése után bontakozik ki irodalmi munkássága. 1923—25-ig a Ma-ba is ír és Raith Tivadar lapjába. 1926-ban Remenyik Zsigmonddal és Bortnyik Sándorral szerkeszti az Új Földet. Intenzív munkát végez a munkás kultúrmozgalomban. 1927—1930 közt a párt megbízásából a 100%-ot szerkeszti, 1932—35 közt a szegedi Csillag-börtönbe vetik, ezután Csehszlovákiába emigrál, munkatársa a Magyar Nap-nak, 1939-ben Párizsban Bölöni Györggyel megalapítja a Magyar Írók és Művészek Szervezetét és szerkeszti az Üzenet c. folyóiratot. A háború alatt 1940 nyaráig internálják, majd Mexikóba kerül, ahol a Károlyi Mihály által

kezdeményezett Szabad Magyar Mozgalom főtítkára, a Szabad Magyarság c. folyóirat (1942—46) szerkesztője. 1946-ban tér vissza Magyarországra, 1946—1955-ig a Szikra kiadó igazgatója, 1955—56-ban az Írószövetség főtítkára, 1956-tól indiai, majd svájci követ, jelenleg az UNESCO mellett működő állandó magyar delegáció vezetője.

A hazai szocialista irodalom a forradalmak bukása után csak évek múlva tér magához a súlyos vereségből. Az ún. weimári avantgarde Bécsben és Kassák iskoláján át érkező hullámaint fogja fel közvetlenül a forradalom veresége után, *Tamás Aladár*. Eleinte lávázó expresszionista áradás jellemzi verseit, tudatosan alkalmazza a konstruktivista versépítkezést. A korabeli geometrikus formákhoz vonzódo festészet égő színei, hullámozó sugárzása töltik ki fantáziáját, hogy később eljusson a „származott versek” prózai szürrealizmusához. De Tamás Aladárnál mindez nem marad pusztán formai játék, a fények és sugárzások az elvesztett távlatokat igyekeznek bevilágítani, a versek olyan atmoszférában születnek, ahol: „... lefordított fáklyák keserű füstjében (közömbös mély embertelenségben) a részvétlenség ólomhegyei alatt fulladozik minden”. Az elvesztett forradalom után megzavarodott a lét értelme, nem tárulnak fel még a jövő felé világos utak — ez a korérzés munkál itt, azzal az elvontsággal és általánossággal, ami megfelelt a munkásmozgalom korai helyzetéből adódó gyengeségeknek. Tamás költészete előkészítette az utat egy fejlettebb, érettebb proletárlíra számára, önmaga pedig a munkás kultúrmozgalomra, a 100 % megt eremtésére fordította ekkor már az erőt, s csak évtizedek múltán bomlott ki regényekben, novellákban elbeszélő ereje.

GEREBLYÉS LÁSZLÓ 1904. márc. 30-án született Csákberényben. Fehérvárott 1919-ben részt vett a szocialista diákmozgalomban. Hivatalnoki pályára indult, de kommunista magatartása miatt ezt fel kellett adnia. 1929/30-ban kiadja a *Forrás* című folyóiratot, majd az Építők Könyvtára c. sorozatot, dolgozik a 100 %-ba, Az Út-ba. Többször letartóztatják. 1938-ban Párizsba megy, belép a németek ellen harcoló francia hadseregbe, fogságba kerül. Szabadulása után részt vesz a Magyar Függetlenségi Mozgalomban. Párizsban szerkeszti a Magyar Szemlét. A felszabadulás után a sajtónál és kulturális intézményeknél dolgozik. 1956-tól a Nagyvilág szerkesztője. 1959—61-ben a párizsi Magyar Intézet igazgatója.

Gereblyés László a magyar proletárlíra egyik jellegzetes képviselője. Első kötetében (*Testvéreim!* 1925) még panteisztikus élmények, széles áradású pátosz hullámoz, az embertársi szeretet világot átölelni vágyó szándéka munkál. Később lehiggad ez az idealista színezetű lobogás, egyre-másra feltűnnek az elmerült forradalomból idáig fénylő érdekesebb tanulságok és jelképek; kitapintható, miképpen érik a tudatosan osztályharcos, kommunista költő. Formailag ez egyelőre abban nyilvánul meg, hogy megbomlik a hagyományos építkezésű, csengőrimű vers, és átadja helyét a szabadon áramló versfolyamnak. Az 1929-es kötettől egészen a *Nehogy engedj!*-ig (1937) tart az újabb kor-

szak. A himnikus lobogás végképp eltűnik, az osztály érdekeinek védelmében nyíltan és egyszerűen szól a költő, s az áradó szabadversek szépségét nem a külső cicoma, hanem a belső fojtott indulat kisugárzása biztosítja már. Gereblyés 1932-ben beutazza Németországot, ahol Európa jövő sorsa fordul meg, s *A döntés felé* című riportkönyvében számol be az ellentétes erők küzdelméről. Életének külső körülményei, a rendőri üldöztetés arra kényszeríti, hogy elhagyja hivatalnoki állását. Gyárakba került, s az ott szerzett közvetlen élmények és a szinte tudományos precizitással gyűjtött szociológiai adatok segítségével egy addig ismeretlen műfajt honosít meg nálunk: a gyári munkásság szociográfiáját. — 1938-ban Franciaországba utazik. Költészetének ihletője most egy új korszak és egy új valóság. A népfrent-periódus idején lírájának korábbi szikár gondolatisága, indulati töltése átalakul; addig háttérbe szorult szinte naiv természetszeretete, a hangulatok, illatok, színek iránti vonzalma most felszabadul, tágabb horizontú világ bekalandozására készül. Szinte az impresszionisták érzékenységevel reagál minden jelenségre, föltozulnak emlékezetében az otthon, a gyermekkor képei, s ezek összeolvadnak a francia nép és saját hazája sorsának komoruló mozzanataival. Formailag is igazodik a népfrent korszak stíluseszményeihez. Mondanivalójának természetes medre eddig a szabadon áradó líra volt, most mégis szabatos szakaszokba osztja az áradást, és a rímek fegyelmébe kényszeríti a parttalan indulatot, ez néha megzökkenti a gondolat ritmusát. Nagy élménye a francia ellenállásban való részvétele. Harcok és vereségek, a rendíthetetlen hit, a végül is kivívott győzelem lelkesíti át költészetét. Idehaza az új élet építése ihleti meg, kalandos kedvvel járja az országot, ismerkedik az új valósággal, mégis az ő lírájának kiteljesedését is megakadályozzák a sematizmus évei. A *Fölfelé* című kötet (1955) már jelzi az oldódást, újra élettel telik meg a régi lelkes elkötelezettség. Olyan szép versek jellemzik ezt a felívelő hullámot, mint a *Hítvallás*, amelyben ismét egyesül a kommunista eszmeiség szépsége és az élmény forrósága. Mindez még fokozódik a *Volt, van, lesz* (1960) és a *Túl a határon* újabb ciklusában. Itt már mind gyakrabban tér vissza Gereblyés a költői alkatához természetesebben illő kötetlen formákhoz, láthatóan erre indítják az immár két évtizeden át fordított s eszmeileg oly rokon francia költők is. Gereblyés költészetében tiszta fénnel ég vonzó emberi magatartásának értelme: a kommunista eszmeiséghez való töretlen hűsége.

PÁKOZDY FERENC 1903. febr. 16-án született Münchenben. 1919-ben a KIMSz tagja, iskolája direktóriumának vezetőségébe választják. Az Eötvös Kollégiumban folytatja tanulmányait, Osvát elismeréssel illeti kezdő költői munkásságát, verseit közli a Nyugatban. A húszas évek végén bekapcsolódik a munkásmozgalomba, a 100% körhöz tartozik. Írásai jelennek meg — álneven is — a 100%-ban, a Forrásban, a Korunkban, a Sarló és Kalapácsban s illegális kiadványokban. Kommunista tevékenységéért sokat üldözik, börtönnel sújtják. 1945 után egy ideig Rákoskeresztúr főjegyzője, majd iro-

dalmi és műfordítói munkásságából él, évek óta az Európa Könyvkiadó munkatársa.

Költői eszményei indulásakor, a húszas évek elején a szépség és a humánus voltak, a krisztusi szeretet. A *Nyugat* és a *Pandora* hozzák verseit, e mives gonddal formált szonetteket, amelyek aztán egyre inkább megtelnek valamilyen iránytalan nyugtalansággal, tettvágygal. *Embermérleg* (1927) című kötete (Pandora kiadás) záró szakaszában már kicsap a fegyvelmezett zengésből az érlelődő forradalmár hangja. „...Ki menti meg a vak világot, / ki látja a nyomorúságot?” — kérdi egy versében, másutt pedig már a világ megváltásának útjai fénylenek fel előtte. 1933-ban a *Korunk* közli álnéven *Önéletrajzát*; ez a többrészes költemény megragadó erővel mutatja fel az osztályöntudatra ébredés geneziséét, amíg eljut a költő a döntő felismerésig:

Láttam a tőke—munka harcát
és megtaláltam a helyem,
Itt csak a dolgozók akarják,
hogyan új világ, új rend legyen.

Pákozdy, midőn megérett benne a harcos ember, nem habozott elhagyni a sápadt parnasszien költészetet. Írásait a kommunista párt, az osztályharc szolgálatába állította. Agitatív, lázító indulat lobog ezekben a versekben, kizsákmányolásról, börtönökről és az eljövendő felszabadulásról vallanak a szikár prózaiság felé hajló, jellegzetesen „rappista” veretű, oldott formájú költemények. — A munkásosztályt ért súlyos vereségek, a fasizmus előretörése azonban visszaszorítják Pákozdy politikai líráját, megsokasodnak a kétségek, a lélek vergődése; a küzdelem távlatai elomlani látszanak, a filozófikus magasságokban járó gondolat és a mély emberi érzelmek együttese azonban művészi-leg felemelik a verset. A háborúba hanyatló időben elapad Pákozdy lírája, csak a felszabadulás után szólal meg újra. Élénken figyel az újjáépülő ország, a szocialista építés mozzanataira, közéleti ihletésű költeményei új színekkel gazdagodnak. Műfordítói munkássága új lendületet vesz, különösen nagy eredményeket szerez a lengyel líra és költői epika, Miczkiewicz, Slowacki, a népköltészet stb. átültetésével.

KIS FERENC 1908. febr. 10-én született a Szatmár megyei Nagygécén. Családja agrárproletár, apja meghal a háborúban. Őmaga nyomdász-mesterséget tanul Mátészalkán és Budapesten. Bekapcsolódik a kommunista munkásmozgalomba, többször letartóztatják, munkaszolgálatra viszik. A háború végén partizánként harcol a Vörös Hadsereg soraiban. A felszabadulás után pártmunkás, könyvtáros. Írói munkásságáért József Attila-díjjal tüntették ki. 1964. január 9-én halt meg.

Első versei a *Munká*-ban jelentek meg. A 30-as évek elején kibontakozó költészete azonban hamarosan maga mögött hagyta a formai kísérleteket. Többnyire a magyar alexandrinus keretei közt megszólaló költeményeit tiszta,

világos képek jellemzik, ezek egyszerű és mély emberi érzéseket közvetítenek. Falun, szegénységben és árvaságban eltöltött gyermekéveinek emlékei mellé a városi munkás élményvilága társult, József Attila vonzásában így ő is az „utca és a föld fia”-ként énekelt. A szegénység életének föltoluló fájdalmai szövik át hivatkozás nélküli pártossággal, csendes keménységgel zengő verseit, de ez a fojtott nyugalom a rendíthetetlen biztonsággal hitt eljövendő felszabadulás valóságából táplálkozik.

A munkásosztály elnyomása ellen lázadt, keserű és csillapíthatatlan dühvel szemlélte a hazai és a nemzetközi fasizmus terjeszkedését. A megpróbáltatások idején fájdalmas hangok telítik a proletárköltő verseit, de a hűség és a soha el nem homályosuló kommunista hit ott parázslík ekkor is költészetében (*Szelíd húrokon*, 1941). Melegszívű embersége, a munkáséletek iránti szeretete tölti el a felszabadulás utáni költészetét, különösen szépek „önéletrajzi versei”. Pártos és egyetemes érvényű mondanivalóját a szabadság és a munka ihlették, ezért is került el verseit a megszürkítő sematizmus.

Életének, költői pályájának révbefutása történelmi példázat; osztálya, az egész munkás nép méltó és természetes honfoglalása feletti öröm szakad ki szívéből, midőn így fejezi be *Csendes diadallal* (1951) című versét:

Csúnya volt, de szépen múlik az éj, távol
kakas kukorékol torkaszakadtából —
győztesen mosolyog keleten a hajnal,
mosolygok, lelkemben csendes diadallal !

A munkásosztály teremtmő erejének nagy nyugalma árad versei világában, ez adja költészete szépségét és megragadó biztonságát.

LUKÁCS IMRE 1908. február 4-én született Devecseren, munkáscsaládból. Apja elesett a háborúban, anyja nevelte fel három gyermekét. Lukács férfi-szabó szakmát tanult, sokat volt munka nélkül. 1929-ben tagja lesz az MKP-nak és írni kezd. Első kötetét az ügyészség elkobozza, és a szerzőt börtönre ítéli, később is többször letartóztatják, munkaszolgálatra hurcolják munkásmozgalmi tevékenységeért. Munkatársa, ill. szerkesztője a KMP több illegális és legális kiadványának. A párt megbízásából a „Munkásírók” csoportjának szervezője. A felszabadulás óta újságíró.

Költészete a harmincas évek elején szólal meg, hol gáttalanul áradó szabadversekben, hol fegyelmezett szonettekben. Témája a nehéz munkásélet, a rabság, a hányatott ifjúság emlékei, a sivár zuglói táj. Disztelen nyelven ír, a nehéz években néha fájdalmas dallamok csengenek fel elszántságot és töretlen kommunista hitet sugárzó verseiből. A proletariátus elpusztíthatatlan szabadságvágya hevíti s a fasizmus gyűlölete. „Magyar vagyok: munkás, költő és ember / s habár szívem félig telt félelemmel / ... mégis bátran ... / küzdök tovább, hogy igazunk kitessék” — ez ars poeticája. A felszabadulás után írt verseiben lassan feloldódik a múlt idők emléke, uralkodóvá válnak a derűsebb színek.

HOLLÓS KORVIN LAJOS 1905. december 8-án született Budapesten. Munkásként, majd mint tisztviselő élt, újságíró volt. Kora ifjúságától részt vett a munkásmozgalomban. 1933-ban a KMP félillegális lapját, a Kórusművészetet szerkesztette. 1935-ben pályadijat nyert a Nyugat novellapályázatán. Tevékeny és vezető szerepet játszott a kor munkás kultúrmozgalmában, többször letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. A háború alatt munkatáborba hurcolták. A felszabadulás óta írói munkásságából él.

Első versei még a húszas évek elején jelentek meg. Az expresszionista szabadversek eszmei töltése eleinte eléggé általánosan humanista jellegű, de az évtized fordulójára a kommunista munkásmozgalomba kapcsolódó költő lírája egyre inkább megtelik harcoss tartalommal. Hollós Korvin Lajos az agitatív pártköltészet egyik képviselője lesz. A munkástömegek nyomorának riasztó képeit hozza művészileg néha egyenetlenül megmunkált soraiban, s a leltárszerű feltárás forradalmasító hatását számtalan legálisan vagy illegálisan terjesztett kiadvány viszi szét a tömegekhez. Hollós Korvin a harmincas években is virágzó munkás kultúrmozgalom egyik leglelkesebb vezetője, ekkoriban született írásai közül kiemelkednek a szavalókórusok számára írt pattogó ritmusú, lendületes versei (*Sütőmunkások, A vas dala* stb.). A fasizmus előretörésének nyomasztó hatására s a munkásmozgalmon belüli egyenetlenségek következtében a küzdésre termett költői alkat átalakul némiképp, megsokasodnak lírájában a rezignált hangok, a kétségek; néha önostorozóan fájdalmas hangok tolnak fel, s az elerőtlenedés folyamatát csak részben enyhítik párizsi útja derűsebb költői színfoltjai. A munkatáborok és állandó üldözések közepette élő költő líráját később egyre inkább áthatja az egyetemes hazaszeretet és a fasizmus gyűlöletének érzete; a végletes feszültségek ideje elmélyíti, gondolatibbá teszi és nemesebbé alakítja költészetét. *Hazám vagy végre* című versével üdvözlí a felszabadulást, a szabadságdalok feltörő kórusának egyik legszebb hangja ez. Az elkövetkező években lírája prózairói munkásságának kiterjedése mellett háttérbe szorulni látszott, s csak 1957 után bontakozott ki újra. A háború alatt megjelent *Zivatar* című s főleg munkásmozgalmi témákkal foglalkozó elbeszéléseit a felszabadulás után regények (*Hátsólépcső* stb.) s elbeszélések sora követte, 1956 tavaszán *Hunyadi* című drámája került színre.

KÖRMENDI ZOLTÁN 1898. jún. 10-én született Budapesten, kistisztviselői családból. Egyetemi hallgatóként a Szocialista Diákok Szervezetének titkára, a proletárdiktatúra alatt a Közokt. Népbiztosság munkatársa, tagja a megalkuló KMP-nak. A forradalom bukása után letartóztatják, kizárják az ország összes egyetemeiről. Ezután tisztviselőként él, sokat van munka nélkül. Írásai a 100%-ban, a Korunkban, a Szép Szóban, a Válaszban, a Népszavában s más lapokban jelentek meg. Fontos és kiterjedt munkát végez a proletariátus kulturális mozgalmában. A háború alatt többször behívják munkaszolgálatra. 1944-ben Mauthausenbe kerül, majd Günskirchenbe, itt hal meg.

A húszas évek közepén kibontakozó és több mint egy évtizeden át virágzó munkás kultúrmozgalom vonzásában formálódott *Körmendi Zoltán* költészete is. Az avantgard stílusjegyeivel írt szavalókórusai mellett a bensőségebb lírai zsánerek kialakítására is törekedett. Szociális ihletettségű versek mellett novellákat is írt, legjelentősebbet a városi szociográfiák terén alkotott.

NÁDASS JÓZSEF 1897-ben született Budapesten. Az irodalmi életbe Kassák lapjaiban kapcsolódott be, 1920–26 között Bécsben élt emigrációban, majd idehaza tisztviselőként. Egyik vezető munkatársa Kassák Munka című lapjának, ír a Nyugatba és a Szép Szóba is. 1938-ban újra emigrációba megy Norvégiába, majd hazatér. A náci Mauthausenbe deportálják. A felszabadulás óta írói, tisztviselői, lapszerkesztői majd újságírói munkásságából él. A norvég irodalom jeles fordítója.

Költői pályája a bécsi emigrációban bontakozott ki. Két korai kötetében Kassák konstruktivista iskolájának formai újításait követi. A tartalmi elvontságtól a későbbi szimultán építkezésű költemények sem tudnak még szabadulni, csupán a harmincas évek fordulóján színezik át a társadalmi élet megrázkódtatásai a lírát. Nádass művészi világvépi a későbbiekben is messzemenően meghatározza mestere szuggesztív hatása. A szegényekhez, a szenvedőkhöz és elnyomottakhoz fűződő rokonszenve végig jellemzi költészetét, de az elszánt harcosoktól való elszigeteltsége okán líráját befátyolozzák a rezignáció, a fájdalom elernyesztő momentumai. Így egyre inkább a harcot távolról szemlélő attitűdöt vesz fel, a tehetetlenség érzése uralkodik el verseiben. E világ-érzés egyre finomabbra és zengőbb dallamra formált szabadversekben nyilatkozik meg, ez mondanivalója természetes köntöse. A felszabadulás utáni években elbeszéléseket, szubjektív színezésű önéletrajzi és korregényeket is ír Nádass, de költészete is kibontakozott. A nehézségeken úrrá levő szocialista rend viszonyai között egy harmonikusabb, derűs és nyugalmas költészet születik meg, amelynek fő hitvallása a dolgozó emberek ügyével való mély azonosulás.

FORGÁCS ANTAL Bicskén született 1910. február 10-én. A húszas évek végén kezd verselni. Írásai a Társadalmi Szemlében, Gondolatban, Nyugatban jelennek meg. Tanulmányt ír Adyról. A 30-as évek elején kapcsolatba kerül az illegális kommunista mozgalommal. A Sallai–Fürst-perben letartóztatják, de bizonyítékok hiányában szabadon engedik. Hivatalnokként él. 1938. szeptember 10-én elhagyja az országot, Franciaországban részt vesz az ottani magyar írók munkájában, ír az erdélyi Korunkba, a párizsi Üzenetbe. A németek elől délre menekül. Grenoble mellett 1944 tavaszán elfogja a Gestapo. A Drancy-i internálótáborból Németországba hurcolják, ahol nyoma vész. Utolsó versei még nem kerültek elő.

Két nagy élmény táplálja Forgács Antal költészetét: találkozása a munkásmozgalommal és a fasizmus brutális támadása feletti megrettenés. Neve először a *Jóság* (1929) című antológiában tűnik fel Radnóti Miklós és

Lakatos P. Pál társaságában. E maréknyi verscsokor hangulatát a kesernyésen józan számadás kötelessége színezi. Forgács egy generáció nevében szól, költők nevében, akik a forradalmak bukása után értek férfit, s rossz közérzetüket nem oldja a céltudatos akarát, vágyaik bizonytalanok. Ő is azzal a költői nyelvvel indul, amely Kassák nyomán és a még teljesen le nem zárult avantgarde-törekvések hagyományaként szinte kötelező: versalakba tört prózát ír, az expresszionista versvázakat azonban már szürrealista képfoszlányok díszesítik. Első kötete, a *Fanyar idő* (1933) a mozgalmi munkáját kettétörő lebukás utáni hangulatokat rögzíti. A versek alaphangja a bánat, későbbi prózai írásainak tanúsága nélkül is nyomban megéreznénk: ez a költő Tóth Árpád és Juhász Gyula felől igyekezett a küzdők sorába, s eredendően nem harcos alkata okán nem annyira József Attila, mint inkább Radnóti csillagának lett hű bolygója. Formailag az átmenet állapotát rögzíti a kötet, a szabadon áradó sorok fokozatos megszelídülését, s fel-felbukkan a daktilus is, ami a későbbi Forgács-versek oly jellemző dallamát adja. Tartalmilag a megvertség tudata és a dacos hűség perlekedése tolul előtérbe. Szolnoki katonáskodása emlékét őrző versei közül kiemelkedik *A Tiszánál*, amelyben Petőfire emlékezvén harcos utódnak tudja magát, s a folyót elkísérő fák lengő ágaiban a sápadt tüntetők öklörázását látja. A második kötetre (*Hűvös magány*, 1936) jellemző változást éppen ennek a motívumnak a meghalványodása mutatja, a *Petőfi* című versben a barna fák már „unottan álltak süppedt partokon, mint vert sereg, mely a harcokon hiába fáradott”. Forgács költészetét ezekben az években már teljesen hatalmába kerítette az a vereség-hangulat, amely a fasiszmus előretörése nyomán oly széles szétáradt a magyar irodalomban, a szocialista irodalom egy részében is. Megerősödik verseiben a magány, az elszigeteltség, a céltalanság tudata, a kesernyés bánatos hangulatok középpontjában a „hiába”, a „bénító semmi” fészkel, mint megannyi visszhang „a semmi ágán ül szívem” hangtalanul zokogó bánatára. „Az eszmény oszlik, rajza már laza” — írja egyhelyütt, „Felszállnom nem lehet már, jól tudom, hogy minden elveszett” — panaszkodik másutt, s mindenüvé elszivárgó büntudata szövö át álmait. Megjelenik sorai közt „a förtelmes halál” réme, gyilkosok osonnak és kések villognak a finoman vibráló víziókban, ekkor már „tudta”, de még „nem hitte”, hogy értelme „szép fátyla elszakad”. Utolsó kötete, az *Időm törvénye szerint* (1938) és a Korunkban megjelent versei egyre halványuló paszellszínekkel övezik a hátrálás, a menekülés panaszos szavait. A szorongás, a félelem lépnek előtérbe, s a „gránit idő” ellen óvó vers babonás tisztelete. „Minden biztos egész sikoltva széttörtött” — írja végül, s felteszi a végső kérdést: „Miért is éltem én?”

HAVAS ENDRE Budapesten született 1909. dec. 13-án. Hivatalnok volt. 1930-ban Párizsban kapcsolatba került a kommunista párttal. 1933-ban idehaza kommunista propagandáért fogházra ítélik. 1939 tavaszán Franciaországba megy, onnan 1940-ben Afrikába, majd 1942-ben Angliába emigrál. Károlyi

titkáráként részt vesz a Magyar Függetlenségi Mozgalomban, a felszabadulás után diplomáciai szolgálatba lép. A személyi kultusz áldozataként halt meg 1953. március 9-én.

Havas Endre költői indulása egybeesik legmélyebb emberi válságával. A fasiszta osztálybíróság kíméletlensége és a nemzetközi reakció előretörése megrettentí az illegális munkában és az osztályharcban még meg nem erősödött fiatalembert, kétségbeesetten keresi a feloldó, megvilágosító szót. Így kerül egy időre a szociáldemokratákhoz, majd Kassák *Munka*-köréhez. A harmincas évek közepén írt versei szinte kivétel nélkül a széttört harmóniáról panaszkodnak, többnyire Kassákon iskolázott költői modorban. (*Sebesülten*, 1938.) Párizsban a kommunista Aragon és Éluard hatása alá kerül, szürrealista fátyzolozottság uralkodik el líráján és prózáján egyaránt. Az antifasiszta népfrontkorszak kiteljesedése és a demokratikus erők győzelmei nyomán lírájában egyre sokasodnak a realitás képei, a fokozott tisztulás egyben a világnézeti egyensúly, a kommunista életeszmény újra megtalálásának kísérő jelensége lesz. Hasonló pályát fut be *Hernádi* ' (*Hercz*) *György* is, aki az 1919-es forradalom költőjéből előbb Kassák hívévé válik, majd több mint egy évtizedre elhallgat. A harmincas évek közepétől újjáéledő lírája és drámái a fasizmus okozta rettenet nyomán kelt válságot, a küzdelem első sorából való visszavonulás lelkiismereti nyugtalanságát tükrözik. Az oldódást csak a felszabadulás utáni évek hozzák el. *Havas* és *Hernádi* a szocialista építés biztonságot adó körülményei között együttküzdőkkel alakítják ki késői lírájuk harmóniáját.

VÉSZI ENDRE 1916. okt. 19-én született Budapesten. Apja szappanfőző. Vészi négy polgári elvégzése után acélvésnök szakmát tanul. Ifjúmunkás, a vasas szakszervezet tagja, bekapcsolódik a munkásmozgalomba. Versei 1934-től a Népszavában, majd a Magyar Hírlapban, Pesti Naplóban, Nyugatban, Szép Szóban és a Válaszban jelennek meg. 1937-ben *Felszabadultál* című regényéért a Pantheon kiadó Mikszáth díját nyeri el. A Népszavában (1935–40) ipar-szociográfiai riportsorozatot ír. A munkásírók köréhez tartozik. 1942 végén munkaszolgálatra hívják be, 1944 végén deportálják. A felszabadulástól 1952 elejéig a Népszava munkatársa, azóta írói munkásságából él. Kétszer tüntették ki József Attila díjjal.

Vészi Endre is a szocialista költészet halkabb, meghittebb húrjait szóltatta meg, noha indulása a harmincas évek elejére, az érdekesebb proletárlíra virágzásának idejére esik. Költészetének alapmotívuma a munkásokkal, a szegényekkel való azonosulás, hiszen ő maga is munkássorban él ekkor. De eszmévilága nem a forradalmár-harcosoké, hanem a csendesen bízóké és a jövőt váró együttérzőké. A védekező, tiltakozó attitűd ellenére így beszívárogo lírájába a mindent elöntő szomorúság, a reménytelenség; lágy, bánatos panaszként szól szava s csak ritkán lobban fel hirtelen lángként a dacos indulat s a tudat, hogy: „... Majd felel a csendes világ is / s fölgyullad, ami gyuló.” (*Óda*, 1936.) Vészi szívesen fordul a munkássors, a családi és egyéni életek benső világának

kisműves kimunkálása felé, megkapó hangulatú interieur-ök születnek tolla nyomán. A kötött és szabadon áradó versformát egyaránt műveli, műgondja fokozatosan erősödik. A háború és a fasizmus előretörése idején szürrealista, szimbolista fátyolozottság borul lírájára, de a törtfényű közegben még érzéketesebben képes kifejezni a borzalmak és félelmek uralta lelkiállapotot, mint korábban. Ekkor is egynek tudja sorsát a szegényekével, „...csak néktek tartozom én számadással. . . hogyan törődne riadt szívem mással” — írja, de mégis koncentrációs táborok lakójaként az elszigeteltség, a magány tudatában elmerülni látszik a remény — legalább önmagának. A felszabadulás után lírája továbbra is megtartja halk hangszerelését, a szocialista humánus derűje hatja át filozófus elmélyültségre törekvő köz- és magánéleti líráját egyaránt. Vészi 1937—38-ban megjelentetett már két regényt, prózai és drámaírói munkássága az utóbbi években jelentősen kibontakozott.

SALAMON ERNŐ 1912. május 15-én született Gyergyószentmiklóson proletársorban. A fűrésztelepen nő fel, majd Gyergyóban elvégzi a líceumot. A kolozsvári egyetem jogi fakultására iratkozik, bekapcsolódik a kommunista munkásmozgalomba. Gyakran van munka nélkül, egy ideig a Brassói Lapoknál újságíró, majd a Korunk munkatársa. Ír még a Reggeli Ujságba, a Kelet Népé-be, a Magyar Nemzetbe, a Magyar Csillagba. Többször letartóztatják, 1941-ben internálják. 1942 májusában munkaszolgálatra vonul be Ukrajnába, tifuszból megbetegszik, 1943. február 27-én egy olasz katona agyonlövi.

Salamon Ernő lírája egészen külön koloritot képvisel a szocialista és antifasiszta költészetben belül, a valóság nyersebb-közvetlenebb megjelenítésével, egész költészetét átszővi kommunista magatartásának mély művésziességgel érvényesülő természetessége. A romániai magyar nyelvű költő a József Attila nyomdokain felnövő lírikusgeneráció talán legeredetibb és legtehetségesebb képviselője. Korai halála torzová merevítette életművét, egy rövid évtized adatott számára önmaga kifejezésére. Salamon küldetésének tekintette hivatását, a gyergyói fűrésztelepek szegény munkásnépe gyötrelmesen sivár élete sikolt benne és általa felszabadulásért, tartalmas-, gazdag emberi életért. A nagy gazdasági világválság nyomán felerősödő forradalmi hullám, a széles munkástömegeket küzdelembe lendítő sztrájkok idején bontakozik ki lírája. Általfutván az Adytól, Kassáktól kapott indítás rövid szakaszán, a korai József Attila és Komját nyelvéhez hasonló hangvétellel szól kenyértelenségről, sorvasztó proletárbetegségről, börtönökről és a hitről is, amelyet nem sóhajok öveznek, hanem az ökölszorító elszántság. Pedig ő is szeretne szelíd lenni: „...Csak néha fáj, hogy ember vagyok, / s hogy nem lehetek isten, jóltevő és igazságos, hogy / vér nélkül oldjam meg a forradalmas életet” — írja 1933-ban (*Hé, Bartalis János*) A vereségek és az embertelen elnyomás legsötétebb idején sem alszik ki szívéből a remény, hiszen a magányosság, megtiportság rezignációra készítő átmeneti hangulatait is újra és újra átfényesíti a „telepi szegény nép” iránti szeretete és az őtőlük tanult szolidaritás ereje.

„Elküldöm bíbor, bordó
csókom friss köszönetnek,
Mit szép gyermekkoromban

ott kaptam lenn: honomban” — írja a *Dal utódok-nak* című hatalmas poémájában. A korai zaklatottabb és ziláltabb áramú szabadversek később egyre inkább a mondandó dinamikus rendjétől meghullámoztatott kötöttebb versformába igazodnak s ezekben az érdes nyelvezetű költeményekben havasi tisztaságú, üde levegőjű világ tárul ki: a szegénység megannyi szomorú jelét, emlékképét a korán sírbahullott apa, a fia jobb jövőjéért kétségbeesett igyekezettel küzködő anyja, s a székely, román, zsidó és szász munkások világát a naturalista nyomorköltészetet elkerülve fonja fénybe és emeli költészetté a kommunista eszmeiség. A soknemzetiségű Romániában a munkásosztály internacionalista gondolatvilágát képviselte Salamon, a határokat dúló fasizmus és a háborút hozó agresszió ellenében a népek egyetértéséhez és békés akaratahoz fellebbezett. (*Békevers*, 1938). „Melletted élnek” című ciklusában Emil Isactól Áron Cotrusig, Tudor Argheziig román költőket szólaltatott meg magyarul; költőket, akik ugyanazon a humanista hangon szóltak, amellyel ő kívánta átlelkesíteni a mind embertelenebbé váló kort.

Lírájában szerteáradnak szerelmi költészetének derűs dallamai, két ember kommunista életközösségének felemelő, megerősítő nagyságáról vallván. Néha a népballadák, rigmusok hol fájdalmas, hol táncos kedvével perdülnek — lejtjenek sorai, olykor átszőve a daktilus zenéjével, máskor szinte prózává ereszkedve, szintén a törhetetlen életvágy keserűből és édesből összeszótt ízeivel. Tudta, hogy ő is a halálraitélt nemzedék tagja, ezért is írta meg harminc éves fővel költői végrendeletét, amelyben jövőndő halhatatlan sorsát is összeköti a dolgozók felemelkedésével, megvilágítván egyben e küzdelmes élet megpróbáló-felemelő humanitásának értelmét: „Hiszek a dolgozókbán, — írja — mert keresztülmentek az igazságtalanság, félrevezetés, kiszolgáltatottság, a szolgaság, műveletlenség, éhezés és betegség hétpróbáján. . . kigyöngyöztek magukból okos jóságú, tiszta tekintetű, rendületlenül bízó . . . élcsapatot. Ez a hétpróba, amelyben jogunk gyökerezik a jövőhöz: ez a *gyönyörű sors!*” Ezzel a tudattal indult el arra is, ahol: „halál, halál mered az útnak alján”, a küzdelem és helytállás férfias példájával hitelesítvén azt a tartalmas optimizmust, amely egész költészetéből sugárzik.

LUKÁCS LÁSZLÓ Szomolnokhután született 1906. márc. 31-én értelmiségi családból. Bolognában, majd Párizsban tanult egyetemen, itt ismerkedett meg a munkásmozgalommal. Idehaza tisztviselőként élt. A 30-as évek elejétől tagja a KMP-nek, egy időben a Vörös Segélyt vezeti. Többször letartóztatják. Verseit a Népszavába, Magyar Nemzetbe, Magyar Csillagba írja. A bor-i koncentrációs táborban pusztult el 1944 nyarán.

Emberi és költői pályája egyenesvonalú emelkedés. A polgári humanizmustól a kommunista eszmevilágig, Kosztolányi és Babits fénykörétől a szoci-

alista intellektuális költészetig feszül ez az ív. Első versét még a Nyugat közölte 1926 végén, alighogy visszatért Berlinből, ahol filmmel foglalkozott. Korai verseit finom formakultúra jellemzi. A Nyugat iskolájának jegyeit viseli magán még Lukács, halk impresszionista hangulatképeket fest. De már ezek a költemények is méhükben hordozzák az egyre realisabb kontúrokkal meghatározott vágyat a megtartó közösség után s az embertársi szeretet általánosságain túlmutató humanitást. A húszas évek végére Lukács László közel kerül a munkásmozgalomhoz, verseinek külleme egy időre érdekesebbé válik; szavalókórust ír, szabadverseket, lazán omló, de sodró erejű költeményeket, amelyekben az Eszméről, a Gondolatról, a munkásszolidaritásról és a Tettről van szó. *Én és mi* című esszéjének alapgondolata az egyéniség és a közösség viszonya, friss marxista tudását próbálja ezen a kemény anyagon alkalmazni. Aztán évekre elhallgat mint költő, ez az idő a mozgalomé, a börtöné. Amikor 1938-ban „leejtett furulya”-ként újra feltör belőle a dal, már elkomorult a láthatár, a fasiszmus fenyegető árnyai terpeszkednek és ez a körülmény messzemenően meghatározza majd Lukács László most kibontakozó költészetét.

A környező világ jelenségeit nem annyira pasztikusan érzéki valóságukban, mint inkább a rendező értelem prizmáján átszűrve fogadta magába, ez azonban nem tette színtelenné költői világát, sőt az érzelmek, hangulatok és sejtelmek természetes emberi gazdagságát még különös erővel emelte egy magasabb költői síkba. A polgári líra műveszközeit a szocialista érzés és gondolatvilág visszatükrözésére tette alkalmassá. Mélytűzű szerelmi lírája egy tiszta és igazán szocialista módon emberi magatartás tükre (*Csillagsók, Nem is tudjuk*). Sejtlem és tudás felismerik a szálakat a szerelem veszélyeztetettsége és a fasiszmus embertelensége között, magánélet és a köz ügye fonódik itt egy egésszé. A fokozódó elnyomás hallatlanul finomra csiszolja az allegorikus megnyilatkozás formáit, a lehetőséget, amellyel nyíltan vagy hallgatagon teljesítette a pártköltő hivatását: támadta és leleplezte a fasiszmus embertelenségét (*Galamb-lövőverseny, Horror, furor*), ébrentartotta a hitet és szította a társadalmi felszabadulásra törekvés tüzét (*Szobrok, Körfürész.*) Lukács László egyre neme-sebbre érő, kiteljesedő lírájának éppen az adja különös erejét, hogy a költő úgy volt antifasiszta, hogy egyszersmind bele tudta foglalni világképébe és költészetébe a szocialista forradalomért vívott szüntelen küzdelmet, nem látott ellentétet a két nagy program között. Ellenkezőleg, világos volt előtte, hogy a néphatalom győzelme hozza el majd a felszabadulás nagy lehetőségével együtt a barbár fasiszmus pusztulását és a békét is. Ez a többekben tisztán élő gondolat világítja át váltakozó fénnel nagy verseinek egész sorát. (*Körfürész, Favágó, Kócsagok, Rettegő, Egy kisfiú arcképe, Halotti beszéd Schönherz Zoltán halálára*). Volt költői szava a tömörülő egységet zavaró szektás baloldalliról és az álmodozó népieshez is, akinek jó tanácsként adta a megsűrűsödött korban: „Nem kórkép kell már: Csipesz, kés! — Villogó kaszaél!... Cséphadaró.” Főleg az orosz és a német irodalom tájait bekalandozó műfordítói munkásságá-

ban is a rokon eszmék után nyomozott, Rilket *A szegénység és a halál könyvéért* kereste fel, megtalálta még nála is azt az érzékeny, meleg emberséget, amelyet átadhatott a polgári költő örökéből egy más világ elnyomottjainak és kizsákmányoltjainak. Lukács László pályáját derékban törte ketté az erőszakos halál, ígéretes bontakozása, meghódított költői magaslatai kiemelkedő helyet biztosítanak neki a szocialista és antifasiszta gondolati líra megteremtőinek sorában, József Attila és Radnóti kisebb fényű társaként.

ZSIGMOND EDE 1916-ban született Pesterzsébeten, munkáscsaládból. Magyar—német szakos tanári oklevelet szerzett a budapesti egyetemen, házitánítóskodott, majd 1943-ig a Népszava és korábban a Szocializmus külső munkatársa volt; ekkoriban kerül a munkásmozgalom közelébe. A Népszava, a Szép Szó, a Magyar Csillag s a háború alatt rendszertelen időközökben megjelenő baloldali antológiák hozzák verseit. A *Március*-ba Petőfiről ír nagyobb tanulmányt. Munkaszolgálatra kényszerítik a keleti fronton, itt 1944-ben nyoma vész.

Zsigmond Ede a pesterzsébeti munkástelepek világának küldötteként érkezett az irodalomba. A harmincas évek elején írt néhány verse szelidlelkű humanistának mutatja, aki érzékeny idegzettel reagál a durva kor ezer bántására. Félelmek, magányérzet, a céltalanság tudata bujkál sorai között, majd egyre élesebb kontúrokkal rejlik fel a nyugtalanság oka: a fasiszta korszak brutalitása. (*Vigyázz, Kóbor kutya*). E bánatosan finom hangulatokkal teli költészet a harmincas évek végére markánsabbá válik, együtt emelkedik a kor szocialista lírájának nagy hullámával. Zsigmond Edében mindig is elevenen éltek ifjúkora környezetének emlékei: munkanélküliség, esett sorsok, proletárhálál merültek fel a múltból, s nem a nyomor és tehetetlenség állóképeiként, hanem beleágyazva a felszabadulásra váró nagy szándékok költői helyzetrajzába. Az elkötelezettség tudata rohamosan erősödik, „Keresd a harcot és az örvényt / Gyáván, szédülve ne kerüld!” — írja egyhelyütt, másutt pedig leszámol a rezignált hangulatokkal s a szelidséggel, hisz be kell látnia: „nagylelkűen és harag nélkül nem lehet élnie. Az övéivel akar „csoportosulni”, tábort keres és éles vonalat húz önmaga és az ellenség között. (*Keresd a harcot, Csoportosulj a tieiddel.*) Mindez nem jelenti a korai proletárirodalom elzárkózó attitűdjét, hiszen Zsigmond költészete is a széleskörű antifasiszta eszmevilágban emelkedik egyre feljebb művészileg is. Csupán arról van szó, hogy a szocialista írói felelősség önkéntelenül is azt a legerősebb áramot keresi, amely biztosítéka lehet osztály és nép *együttes* felszabadulásának. Az ő későbbi antifasiszta lírájának, ha a cenzúra miatt mégoly finoman átszűrve is, alapszólama marad a társadalmi felszabadulás igénye. Végso évei emberi és költői éréseinek kibontakozását jelzik. A harmóniát kereső intellektualitást az egyéni pusztulás lehetőségének sejtelméi fátyolozzák ugyan, utolsó nagy verseiben mégis meggyőző hittel fellebbez a jövőhöz. (*Elszántan és szeliden, Türelem, A lápon túl, Adj erőt!*)

VETŐ MIKLÓS 1918. nov. 4-én született Budapesten, munkáscsaládból. Gimnáziumot végzett, szakmát tanul. Versei a Népszavában, a Szép Szóban és antológiákban jelennek meg. Készülő kötete a cenzuránál elveszett. A háború végén katonaszökevényként a harkai táborba zárják, itt hal meg tifuszból 1945. február 13-án.

Emberi és költői eszmélkedése azonban már a háború idejére esik. Szerelmes verseinek vonzó tisztasága, játékos költői kedvének színes villódzása az ember jogait hangsúlyozzák az embertelenség korában. Az ő líráját is átszövi a veszélyérzet, a keserű bánat tájai sötétek, de hite ép. Természetes szellemi környezete a szocialista tudatvilág, antifasizmusa és szocialista törekvései egygyolvadnak. (*Szellemidézés*). Ő is a „szelidek és elszántak” fajtájából való volt, mint Zsigmond Ede.

KNOPP IMRE 1905. április 14-én született Budapesten, a Ferencvárosban. Polgári iskolát végzett, többféle szakmában dolgozott, munkásként élt. 1928-tól vett részt a mozgalomban. A 401/1—2. pol. büntetőszázaddal Tápiószőlősről munkaszolgálatosként került a keleti frontra, ahol 1942. nov. 11-én agyonlőtték. Verseinek jelentős része, novellái, regényei kéziratban maradtak vissza.

Knopp Imre költészete már az ún. „munkásírók” markánsabb arcélére emlékeztet. Témáit a gyári munkások életéből meríti, színei nyersegek és érdesek, vádoló szavát osztályharcos indulat fűti, kevesebb gondot fordít a művésziességre, mint költőtársai, fontosabb számára az agitatív szándék világos kifejezése, közvetlensége. Verseit a szavalókórusok adják elő (*Pedro*) internacionalista, marxista eszmeisége szövi át optimizmussal még azokat a verseit is, amelyekben előre sejti mártír sorsát (*Utolsó tanítás*, 1942).

SZÜDI GYÖRGY 1909. júl. 25-én született Újpesten, munkáscsaládból. Volt kereskedőtanonc, lakatosinas, szövő. 1927-ben Franciaországba megy, ahonnan 1931-ben kiutasítják. Itthon a legkülönbözőbb munkahelyeken dolgozott. 1927-től részt vesz a munkásmozgalomban, 1931-től a KMP tagja. Többször letartóztatták. 1940—41-ben internálták. A németek bevonulása után illegálisba ment és részt vett az ellenállási mozgalomban. A felszabadulás után pártfunkcióban dolgozott, 1947-ben műtéten esett át, azóta betegkedik. 1964-ben József Attila díjjal tüntették ki.

Szüdi György proletáriróként lépett fel a harmincas évek közepén, megragadó erővel érzékeltette a tőkés rendszer igájában szenvedők nyomorúságos életét, a külvárosok sivár világát. Éppen a megrázó leltárral fejezte ki forradalmas kommunista hitét, még akkor is, ha az állandó személyes üldöztetés és a tömegek elesettsége nyomán a keserűség elhomályosítja is néha a jövőre felsejülő körvonalait korábbi verseiben. A felszabadulás után lírája megtelik fénnel, korábbi művészi töredezettségét a lírai fegyelem sokban megszünteti. Népies dalszerűsége törekvő költészetében egyre gyakrabban jelennek meg a filozófus témák, az emberi fájdalom és megpróbáltatás ellenére is helytálló kommunista hiteles, meggyőző optimizmusa. Szüdi kísérletet tesz a verses és

mesés epika alakítására is; a szülővárosról, Budapestről, majd *A forradalom katonájáról* szóló poémája, fantáziadús gyermekversei költészete változatosságaról tanúskodnak.

A „munkásírók” körének évekig aktív költői voltak VAÁD FERENC, LÁSZLÓ GYULA, RAJCSÁNYI KÁROLY is, az időszakos antológiák, baloldali lapok hasábjain jelentek meg verseik. A felszabadulás után már kevesebbet írtak, a kulturális élet különböző területein munkálkodnak.

FÖLDEÁK JÁNOS 1910. febr. 20-án született Budapesten, munkáscsaládból. Polgári iskolát végzett, majd kitanulta a könyvkötő szakmát, ebben dolgozott a felszabadulásig. Tevékenyen részt vett a munkásmozgalomban, 1930 óta tagja a pártnak, szakszervezete vezetőségi tagja volt. Írásai 1935-től a baloldali lapokban, folyóiratokban és a negyvenes években kiadott munkásírói antológiákban jelentek meg. 1945 után szakaszervezeti titkár, majd vállalati vezérigazgató. 1950–51-ben az Ifjúsági Könyvkiadó igazgatója, ezután három évig az Írószövetség nevelési osztályát vezeti. 1954-ben az Új Hangot szerkeszti, 1955-től az Irodalmi Alap helyettes vezetője, 1960-tól igazgatója. József Attila díjas.

Földeák János az egyik legjellegzetesebb képviselője a „munkásírók” csoportjának. A húszas évek végén indult; szinte epikus bősséggel, megszakítatlan rendben áradó, hosszú sorokból építkező versfolyamaiban mintha csak a korabeli munkásélet kuszán örvénylő természetes mélységeit akarná visszahangozni. Az osztályból kisugárzó erő inkább ösztönös érzékeléséről van itt szó; az első kötetet átható forrón erotikus szerelemvágy is a természeti világ elpusztíthatatlan erőiről vall. A némileg iránytalan robbanékonytárgyat a rendező osztálytudat később szabályosabb formákba kényszeríti, a gondolati elem kiterjedése egyre inkább átsugározza a költői szándékot.

Földeák eszmeileg teljesen távol áll már első korszakában is a Munkakör költőinek elvont, sápadt humanizmusától, resignáltan fájdalmas lírájától; ő a nyersen érdes, erős cselédparaszti és munkáséletéről szól; de nem zengő dallamokban, hanem keményen tagolt, lüktető ritmusú, gondosan feszesre húzott versegységek végtelen gördülésében. Átérti helyzetét, ismeri a barbár tőkésrend arculatát, lefojtva erőit, az „új világ” fogadására készen áll: „... ki most alul / vergődik még, de áldozat árán / majd diadallal szabadul!”

A felszabadulás után egy ideig őt is háttérbe szorították a munkás és proletárirodalommal szemben ellenszenvet érző kultúrpolitikusok, de lírája mégis a hazájában uralkodó osztállyá lett munkásság öntudatával, pártosságával telítődött. Győzelmi jelentkezként ad hírt egyszerűen és tárgyias realizmussal a szocialista építés előrehaladásáról, a megváltozott munkássorsról.

Józan szemlélete a proletárirodalom egy régebbi fázisának emlékeit kelti új életre, a tények tisztelete, az álmodozó romantikától mentes objektivitás megteremtette a vershez illő nyelvet is, a higgadt, dísztelen, de pontos fogalmazásra alkalmas munkásbeszéd nemes változatát.

Az ötvenes években a népet és a vezetést elválasztani kezdő súlyos hibákat érezvén a párt eszméihez töretlenül hű munkásköltő aggodalmas vívódását halljuk ki verseiből. Az ellenforradalom leverése óta is egyre gazdagszik Földéak lírája, színesebbé és többhúrúvá válik költészete. Igényes gondolati elmélyültséggel világítja át a mindennapok problematikáját, kommunista hit munkál markáns kontúrú költészetében. Régebről kelt elbeszélései után legutóbb az ellenforradalomról, majd a mai ifjúság problémáiról írt regényeket.

KESZTHELYI ZOLTÁN 1909. dec. 1-én született Keszthelyen, munkáscsaládból. Középiskoláit magánúton végzi, szövőtanulónak megy s részt vesz a munkásmozgalomban. Később tisztviselő lesz, majd újságíró, 1933-tól a Népszava munkatársa, itt jelennek meg rendszeresen versei is. Szerepel a Nyugatban, a Válasz és Szép Szó is közlik írásait, valamint a szocialista antológiák. A felszabadulás után egy ideig a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár munkatársa, elvégzi az egyetem bölcsészkarát, 1947—48-ban a Kortárs c. lap munkatársa, majd két évig a Népművelési Központban dolgozik. 1949-től írói jövedelméből él. Háromszoros József Attila díjas, Munkaérdemrenddel is kitüntették.

Keszthelyi Zoltán világérzékelésének állandó ünnepi feszültségével, költészetének zeneiségével tűnik ki kortársai között. Hangulatok és színek orgiáit nyújtja már első kötetében (1936), noha itt a képek kissé testetlen lebegését még szürrealista fátyolozottság kelti. Később egyszerűsödik világának belső rendje, mondanivalója közvetlenebb közelbe száll és kiderül, hogy a szegények és elnyomottak szava szól általa; a fasizmus és az úri rend törli le a fényt és a latin derűt sugárzásban ázó dunántúli tájairól. A természet és az ember közösség szabad elemében oly otthonosan mozgó költőt a keserűség, a bánat fojtogatja, a rabság tudata terít rá szomorúságot. Az alkotásra és szabadságra termett ember fuldoklását a megsűrűsödött rettenetben Radnótin kívül talán ő fejezte ki legérzékletesebben. Jövőt és felszabadulást váró reménye oly mohó, mint a zápor után áhító szomszédok, szárnyaló ódái az esőhöz és szélhez, *Rapszódia*-ja mind ez egyetlen vágyakozás kifejezői. — Az ünnepi, ódai hang jellemzi a felszabadulás után is, de ez sohasem válik nála retorikusan üressé. Keszthelyi érzékenyen tapintja ki a változó emberi világ ezernyi új jelét és a realitás és látomás varázslata tölti ki derűs humanizmusát. A diszharmoníát keltő változásokra megrendüléssel reagál. Érett, zengő nyelven versel, a szonett fegyelmét és a himnikus áradást egyaránt megbírja költői ereje. Az epikus-elbeszélő elem is feltűnik költészetében, mesét és „tündérvjátékot” (*Visszatért évek*) ír, s befejezi ifjúságára emlékező epikai költeményét, az évek óta érlelt *Legényké*-t, Keszthelyi jeles műfordítóink közé tartozik, különösen Shakespeare szonettjeinek és Walt Whitman verseinek átültetése emelkedik ki munkásságából.

ZELK ZOLTÁN 1906. dec. 18-án született Érmihályfalván, Erdélyben. Apja falusi kántor, ő maga magánúton tanul, inaskodik, alkalmi fizikai munkából él. 1921-től az erdélyi ifjúságmunkásmozgalomban vesz részt, majd Magyar-

országra jön, itt tagja az MSzMP-nek, 1926-ban kitoloncolják Magyarországról, de két év múlva visszatér. Első versei a Dokumentum-ban, a 365-ben és Kassák Munka című folyóiratában jelennek meg. Később a Nyugat, a Szép Szó, Válasz és a Magyar Csillag is közlik költeményeit. A háború alatt munkaszolgálatra hívják be, 1944 őszén megszökik, illegálisan él. 1945-ben belép a MKP-ba. Egy ideig a Szabadság című lap kulturális rovatvezetője, majd a Népszava munkatársa, illetve az Athenaeum kiadóvállalat lektora. 1952–56 közt szerkeszti a maga alapította Kisdobost, elnökségi tagja az Írószövetségnek, Baumgarten díjjal, majd kétszer is Kossuth-díjjal tüntették ki. Az ellenforradalom után állam- és kormányellenes fellépése miatt közel két évre börtönbe kerül. 1962 óta újra tagja az Írószövetségnek.

Költészete a húszas évek végén kezdett kibontakozni. Első kötetének formái (*Csuklódon kibuggyan a vér*, 1930.) megoldásain ott érződnek még az elhalkuló expresszionizmus nyomai. A harmincas években írott versei a Nyugat esztétikai ízlésén iskolázott költőt jeleznek, aki a látványos egyéniesség helyett inkább az értékek csendes továbbépítésén munkálkodik a „harmadik nemzedék” tagjaként. A jambusok halk hullámverése által övezett költői világkép alapszövege ekkor a nyomasztó rossz érzés, amelyet a szegénység és az egyre brutálisabbá váló külvilág táplálnak. A bánatot és a panaszt mollzengésre szereli át alapvető költői attitűdje, kifosztott tájain, a nyomor vidékein átszűr, tompa fény ül. A végletek feszültsége nem jellemzi őt, a tapasztalati világ egy-egy szeletének csendes birtokbavételét a leíró lírai realizmus módszereivel végzi el, innen lép tovább a gondolati általánosítások felé. A háború, majd az ukrajnai munkaszolgálat körülményei elmélyítik benne az üldözöttség tudatát, lírájának horizontján a haláltudat komorul, de éppen ekkor sejlik fel előtte markánsabban a munkások és parasztok ügyével való eljegyzettsége is.

A felszabadulás nagy élményét az elsők között váltotta költői szóra (*Tavaszi vers, Zuglói reggel* stb.) a köznapok megannyi jelenségében felfedezte és őszinte szívvel énekelte meg a nagy változást, amellyel nemcsak emberileg, de mint költő is azonosulni törekedett. *A pártos éneke, a Párbeszéd, a Hűség és hála éneke*, s megannyi más verse vallanak arról, hogy a szocialista forradalom és a béke ügyének nagy áramába oldódva tudatosan formálta líráját; az emberi érzések hőfoka azonban nem mindig tudta létrehozni a valóság egyre bonyolultabb viszonylataival rezonanciában zengő művésziességet. A sematizmus megfertőzte Zelk líráját is. Eredendően a bensőségre, csendes meditációra hajló költői alkatával nem tudta betölteni a vállalt szerepet.

A költemények gyors elapadása jelzi 1952 után e felismerést; a politikai életben mutatkozó hibák és bűnök nyomán kelt megrendülése a lelkes ódák atmoszférájából végletesen a kétségbeesett rezignációba taszította, elvesztek előtte a szocialista távlatok (*Alkonyi halálszat*, 1956). Személyes sorsának tragikus tényei újabb líráját a mély emberi bánat tisztaságával töltötték meg (*Sirály*, 1960.) A megrázkódtatás tisztítótüzeből kimentett hegedűn hitelesen csendül-

nek fel nemcsak az önvád s a megpróbáltatás lelki gyötrelmei, hanem itt-ott derűsebb futamok is már. A „mindenki emberfiának napsütötte sorsot” remélő, „hólepte szívvel” élő költő, megtalálván igazi lírai tónusát, úgy tetszik, legújabb kötetében (*Tűzből mentett hegedű*, 1963) ért el pályája magaslatára.

BENJÁMIN LÁSZLÓ 1915. dec. 15-én született Budapesten. Gimnáziumba jár, de az V. osztály után anyagi okok miatt ki kell maradnia, 1931-től egy évtizedig fizikai munkásként él, vasas, nyomdász, szövő, szűcs s más egyéb szakmában dolgozik. 1940-től a felszabadulásig üzemi tisztviselő. Részt vesz a munkásmozgalomban. Versei a Szép Szóban, a Népszavában, a Kelet Népeben és a munkásantológiákban jelennek meg. A felszabadulás után különböző lapok munkatársa, 1952-ben és 1954-ben az Új Hang szerkesztője. 1956 után egy ideig egy üzemi lapnál dolgozik, majd a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár tudományos munkatársa, 1963-tól a Kortárs munkájába is bekapcsolódik.

Benjámín László a József Attila nyomdokain induló nemzedéknek Salamon Ernő mellett legeredetibb tehetségű tagja. Mestere örökségét tudatosan vállalta, a felszabadulásra vágyó magyar munkásosztály költője kívánt lenni. „Világ piacán se vevő, se kalmár — / költő vagyok, magyar és forradalmár, / Ki erre vár, nem fog csalódní bennem” — írja 1941-es *Vázlatok a dicsőséghez* című versében. Első írása Ausztria náci megszállásának napján jelenik meg, költészete az előretörő fasizmus, a háború viszonyai között alakul. Angyal-föld munkásainak életét éli és éneklí, ismeri és bátran vállalja a veszélyt, a szimbólumok elsokasodásának idején *nyílt szóval* hirdeti a zsarnok elleni „bujtó szavakat” és kikiáltja dicsekedve: „Az ellenséghez tartozom!” Benjámín antifasiszta költészetében a legerősebb ez idő tájt a szocialista társadalom-átalakításra törekvő tudatos akarat, költészetének nagy értéke ez.

Hangvétele kezdetben hasonlít még a polgári líra egyes futamaira, de a súlyosodó tartalmak hamarosan markáns arcélú, szocialista írótl jeleznek. A „*munkásköltők*” csoportjához tartozik ekkor Benjámín, a Népszava és a Kelet Népe mellett főleg az általuk kiadott antológiákban jelennek meg versei. E harcos, elkötelezett író erősen medítáló, az etikai kérdésekhez vonzódló filozófus elmélyedésre hajló költőtípus. Néha úgy érzi, elszakadt osztályától (*Szegedi út*), pedig tudja, hogy „még vár valamit” tőle „a szegény nép”. A háború alatt csalódnia kell a szociáldemokratákban, (akikhez ez idő tájt tartozott), s majd csak a felszabadulás után, a fordulat éve idején találja meg a kommunisták pártjában a megtartó, erős közösséget (*Erdőben éltém*). A magányos harcos vívódlása jellemzi hát költészetét még évekig, 1945 után is, a koalíciós idők furcsa viszonyai között. A „türelmetlen” munkásköltőkkel szembeni értetlen ellenszenv is bántja, ugyanakkor megdöbbenéssel látja, hogy úgy látszik, a nép nem érett még a szabadságra, hátrafelé sandít nem egy közülük, s egyre inkább gyötri önmagát is a tudat, hogy osztályával együtt nem tett egykor még többet a szabadságért. (*Három kétely kapujában.*)

Válságából a kommunista mozgalommal való egygyéforrása emeli ki. 1947-től kezdve egyenes ívben emelkedik költői-eszmei pályája. A megtalált közösség erős vonzása és a társadalmi felemelkedés útjára lépett tömegek öntudatának és egyre szépülő életének látványa hevíti, forrósítja át költészetét.

(*Tavaszi Magyarországon, Számadás*). Az ózdi kohók közelében, a testvéri Bulgáriában vagy akár a „családi körben”, mindenütt ugyanazt a derűs, biztonságos életteliiséget találja, amelyet a szocializmus diadalmas előretörése biztosít. A *Hajnali karének* melegszívű humanitásában, az *Éveink múlása* fátyolozottabb nagy számadásában ugyanaz az őszinte és mély átélésből táplálkozó bizalom és pártosság munkál, mint az *Örökké élni* himnikus optimizmusában. A munkásokkal, a szocializmus nagy áramával való bensőséges egygyéforrás őrzi ekkor is a sematizmus általánosan pusztítani kezdő veszedelmétől, bár nála is egyre gyakrabban ereszkedik lejjebb a költői szárnyalás, szegényednek a képek és dallamok, feltűnedezik a prózaiság. A költemények megritkulása jelzi aztán egy újabb, a korábbinál még súlyosabb és mélyebb megrázkódtatás kezdeteit.

Az *Egyetlen élet* (1956) és az *Ötödik évszak* (1962) című kötetek foglalják össze a megrendülés jegyében eltelt évek versbefoglalt gyötrelmeit. A személyi kultusz nyomában járó politikai, társadalmi visszasságok, a törvénytelen-ségek oly súlyos válságba sodorják Benjámint, oly erőssé növelik benne a megcsalatottság érzését, hogy időnként szinte elmerülni látszik előtte mindaz, amire életét tette fel (*Álmodtál Guliver*). Keserű vád és önvád füstölög sorai-ban, az elvonulás és menekülés mozdulata érzik (*Köznapi dolgok igézete*), a szégyen és bánat tüze parázslék itt, s a régmúlt hagyományokból kölcsönzött versformákban, ütemekben a megvertség nyugtalanító tudata kering-lüktet (*Ne szégyenkezz, ne legénykedj!*). Tépelődő válsága, a lelkiismeret vergődése azonban már ekkor — ha kezdetben alig észrevehetően is —, az egykori szilárd hit igazságát keresi: „Megtagadván, ami vétek, / hordom terhét az Egésznek — / így maradok hű” — írja a *Ne szégyenkezzben* s mintha egykori önmagának felelne vissza az időben: „Fölemelt fejjel forradalmár — / így akarok élni” — szól az *Egyetlen élet*-ben, s évek múlva: „... enyém ez az élet, újra ezt kezdeném” — visszhangzik a *Vérző zászlók alatt* refrénjeként. A „nemző, megtartó közösség”-gel való elszakíthatatlan összeforrottsága, ha visszaesésekkel is, ha lassan is, de kiemeli ájultságából, rányitja szemét a gyógyuló élet száz jelére, az égre futó úrhajókra, a sarjadó új életekre, ifjúkora idáig fénylő kötelező erejű emlékeire, s meghiggadt, természetessé egyszerűsödött, dísztelenül-szép nyelvén írt, gondolati feszültséget hordozó legutóbbi költeményei már a munkában, a közös küzdelemben születő megbékélés igényéről vallanak így szólván:

„Az ember, a mindig megcsalatott, a zilált,
— sebesült hiteit, kínját se tagadva —
fölméri megint az utat, nekivág.”

(*Vérző zászlók alatt*)

A magyar szocialista líra több mint négy évtized alatt a politikai üldözés, az úttörés, a saját soraiban jelentkező sokféle természetű nehézségek minden ódiúmat vállalva fejlődött és alakult s elszakíthatatlan részét képezi immár a modern magyar lírának. Legjobbainak alkotásaiban formailag is megközelítette, sőt esetenként elérte és túlhaladta a kifinomult polgári lírát, eszmei erejével, a jövőt megidéző pártosságával pedig az *egész* magyar költészet szocialista eszmeisége elé készítette elő a talajt.

Illés László

Jegyzetek

- Darvas József: A szocialista költészetéről. Tollal és szerszámmal. Bp. 1941. 3—8.
 Magyar Mártir Írók. Bp. 1947. (Szerk. Bóka László).
 Tolnai Gábor: Radnóti Miklós és a felszabadulás előtti szocialista irodalmunk egyes kérdései. Évek és századok. Bp. 1958. 264—291.
 Szabolcsi Miklós: A magyar proletárirodalom kutatásának kérdéseire. Költészet és korszerűség. Bp. 1959. 253—263.
 Révai József: József Attila problémák. Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp. 1960. 363—403.
 Szabolcsi Miklós: Magyar irodalom a XX. században. Klaniczay—Szauder—Szabolcsi: Kis magyar irodalomtörténet. Bp. 1961. 267. kk.
 Kispéter András: A „Munkásírók” csoportja. Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéhez. Bp. 1962. 483—543.
 Pándi Pál: Elsüllyedt irodalom? Bp. 1963.

Hernádi (Hercz) György

Kiadások: Versek. Berlin 1921.; Ecce homo V. Wien 1923.; Idegenből idegenbe. V. Bp. 1938.; Akik élve maradtak (Kassák Lajos előszavával). Bp. 1947. Földem, sorsom. Vál. V. Bp. 1959. (Fáy Árpád előszavával). — *Irodalom:* Berkó Sándor: Hercz György versei. Korunk 1939/3. 82—83. — Frank László: Hernádi György a forradalmi költő. Magyar Nemzet, 1959. márc. 28. Fábíán Katalin: Hernádi György: Földem, sorsom. Kortárs, 1960/8. 305—306.

György Máttyás

Kiadások: Ligeia. (V.) 1913. — Ismét csudák. (V.) 1922. *Irodalom:* Tóth Árpád: György Máttyás verseskötete: Ligeia. Nyugat, 1914. i. 650—651. — Rozványi Vilmos: Új költők. Nyugat, 1919. 71—72.

Barta Sándor

Kiadások: Vörös zászló. (V.) Bp. 1918. — Igen. (Dráma.) Wien. 1920. — Tisztelt hullaház! (Kiáltványok és novellák.) Wien. 1921. — Mese a trombitakezü diákról. (Mesék és novellák.) Wien. 1922. — Csodálatos történet, avagy mint fedezte fel William Cookendy polgári riportert a földet, amelyen él. (Regény) Kosice 1925. (U. ez németül: Eine wunderbare Geschichte . . . Wien—Berlin 1925.) — Misa. (Elb. oroszul) Moszkva 1930. — Pravo ubezsicsa. (Elb. oroszul.) Moszkva 1931. — Nineskegyelem. (R.) Moszkva 1933. (U. ez németül: Ohne Gnade. Harkov 1936.) — Amnestie (R.) németül Moszkva 1936. — Das gerettete Dorf. (Elb. németül) Engels, 1938. — Aranyások. (R.) Lányi Szolva utószavával) Bp. 1957. — Pánik a városban. (Vál. elb. Varga Lajosné előszavával. Bp. 1959. — Ki vagy? (Vál. versek, Illyés Gyula előszavával.) Bp. 1962. — *Irodalom:* Kosztolányi Dezső: Barta Sándor. Írók, festők, tudósok. Bp. 1958. II. k. 99—102. — Vászoly Erik: Arcképvázlat Barta Sándorról. Kortárs, 1959. 10. sz. 618—625.

Hidas Antal

Kiadások: Versek: Az ellenforradalom földjén. Wien 1925. — Folyik a pör. (Lunacsarszkij előszavával) Moszkva 1930. — Sűrű, csillagos az ég. Moszkva 1932. — A gyarmatok kiáltanak. Moszkva 1935. — Néném kertje. (Illés Béla tanulmányával.) Bp. 1958. — Jázmin utca. (Garamvölgyi József tanulmányával.) Bp. 1960. — Tengerektől-tengerekig. Műf. Bp. 1960. — Izbrannije 1—2. k. Moszkva 1960. Megtalálnak. Vál. V. Bp. 1964. *Regények:* Goszpogyin Ficzek. Moszkva 1937. — Márton és barátai. Bp. 1959. — Más muzsika kell. Bp. 1963. — *Irodalom:* Illyés Gyula: Egy proletárköltő. Korunk, 1930. 841—842. Hidas Antal: Egy regény elé. Életútjának vázlata. Magvető, 1964. I. sz. 234—250. Komját Aladár: Hidas Antal: Az ellenforradalom földjén. Komját Aladár Összegyűjtött művei. Bp. 1957. 313—315. — Kun Béla: Ficzek úr. — Hidas Antal regénye. Irodalmi tanulmányok. Bp. 1960. 61—102. — Kiss Lajos: Hidas Antal költészetéről. Kortárs, 1961/9. 451—454. — Mesterházi Lajos: Hidas Antal: Más muzsika kell. Népszabadság, 1963. szept. 20.

Madarász Emil

Kiadások: Verseskötetek: Város. Bp. 1906. — Szovjethajók. Moszkva 1933. — Versek 1905—1947. Bp. 1949. (Hegedűs Géza előszavával.) Ötven év. Vál. v. (Illés Béla előszavával.) Bp. 1954. — Legendák. Bp. 1957. — Hűség. Bp. 1958. — Huszonegy vörös rózsá. Bp. 1959.

Próza kötetek: Csihajda Pál harca. Elb. Moszkva 1932. — Hatvan dollár. Elb. Bp. 1951. — A kék ház. R. Bp. 1958. — Az árulás. Elb. Bp. 1959. — *Irodalom:* Illés Béla: Csihajda. Irodalmi Újság, 1953. dec. 5. (25. sz.) — Bölöni György: Madarász Emil. Magyar-ság—emberség. Bp. 1959. 282—289. — Lányi Sarolta: A hetvenéves Madarász Emil. Népszava, 1954. nov. 12. (268. sz.) — Vészi Endre: Egy költő útja. Népszava, 1955. febr. 20. (43. sz.) — Weber Antal: A kék ház. Kortárs, 1958. (9. 457—459.) — Bokor László: Huszonegy vörös rózsá. Kortárs, 1960/1. 149.

Lányi Sarolta

Kiadások: Verseskötetek: Ajándék. Bp. 1912. — A távozó. Gyoma 1914. — Napjaim. Bp. 1921. — Számlálatlan évek. Bp. 1947. — Kései ajándék. Bp. 1951. — Őszi kert. Bp. 1956. — Énekszö. Bp. 1963. — *Irodalom:* Tóth Árpád: Lányi Sarolta. Nyugat 1922. 766—768. — Bóka László: Kései ajándék. Irodalmi Újság, 1951. aug. 30. (18. sz.) — Tolnai Gábor: Őszi kert. Irodalmi Újság, 1956. júl. 7. (27. sz.) — Kótzian Katalin: Lányi Sarolta verseiről. Csillag, 1956/5. 1024—29.

Tamás Aladár

Kiadások: Verseskötetek: Boldog híradás. Bp. 1923. — A partok elindulnak. Bp. 1925. — *Próza művei:* Megsebzett ifjúság. R. Bp. 1946. — Gyanús emberek. R. Bp. 1947. — Három éjszaka. Elb. Bp. 1946. — Hajnali beszélgetés. Elb. Bp. 1956. — Zsuzsi és Aranka. Elb. Bp. 1959. — Szerkesztette az *Új francia költők* (1927.) és a *Szavalókórusok* (1928.) c. köteteket. *Irodalom:* Hevesy Iván: A partok elindulnak. Nyugat. 1926. I. 363—364. Bölöni György: A „Hajnali beszélgetés.” Irodalmi Újság, 1956. máj. 19. (20. sz.) — Tamás Aladár: A szürrealizmus ideje. Kortárs, 1959/7. 115—119. — Illés László: Zsuzsi és Aranka. Kortárs, 1959/12. 949—951.

Gereblyés László

Kiadások: (Fontosabb kötetek): Nehogy engedj! V. Bp. 1937. Árnyék az időben. V. Bp. 1946.; Egyenes út. Vál. v. Bp. 1951.; Így volt. (Szociográfiák) Bp. 1959.; Túl a határon. Vál. v. és műf. Bp. 1963. Még tovább. Vál. v. Bp. 1964. — *Irodalom:* Bálint György: Nehogy engedj! Nyugat, 1937. II. 141—142. — Földeák János: Egyenes út. Csillag, 1951/7. 926—928. — Goda Gábor: Gereblyés László új verseiről. Irodalmi Újság, 1955. máj. 28. (22. sz.) — Kardos Pál: Gereblyés László: Fölfelé. Csillag, 1955/11. 2338—2340. — Gondos Ernő: Gereblyés László: Mindhalál. Kortárs, 1958/11. 778—779.

Pákozdi Ferenc

Kiadások: Verseskötetei: Embermérleg Bp. 1927. — Nem magamért. Bp. 1952. — Helytállás. Bp. 1954. — *Irodalom:* Varga Imre: Nem magamért. Magyar Nemzet, 1952. dec. 7. (287. sz.) — Gereblyés László: Jegyzetek egy verseskötényről. Irodalmi Újság, 1954. júl. 31. (20. sz.)

Kis Ferenc

Kiadások: Így vagyunk együtt. Debrecen 1932. — Fegyvertelen. Bp. 1936. — Csendes diadallal. Bp. 1953. — Ami megőriz. Bp. 1960. (Darvas József bevezetőjével.) — *Irodalom:* Bálint György: Így vagyunk együtt. A toronyőr visszapillant. Bp. 1961. 96. — Radnóti Miklós: Fegyvertelen. Nyugat, 1937. I. 368. — Hegedűs Géza: Kis Ferenc: Csendes diadallal. Magyar Nemzet, 1953. okt. 4. — Simon István: Kis Ferenc: Csendes diadallal. Csillag, 1954/2. 343—344. — Jankovich Ferenc: Levél egy munkásköltőhöz. Új Hang 1955/5. 57—58. — Somlyó György: Jegyzetek Kis Ferenc verseskötényéhez. Ablakban. Bp. 1956. 98—104. — Földeák János: Kis Ferencről és költészetéről. Kortárs, 1960/10. 597/604. Benjámin László: A proletárköltő világa. Új Írás, 1964. 5 sz. 570—575.

Lukács Imre

Kiadások: Verseskötetei: Mert mi nem felejtünk. Bp. 1933. — Rab költő. Bp. 1936. — Lehullt levél. Bp. 1939. — Ének a pokolból. Bp. 1941. — Vörös csillag arany kalással. Bp. 1949. — Kilián Györgyről szóló regénye: A holnap élébe. Bp. 1956. — *Irodalom:* Zelk Zoltán: Lukács Imre: Mi nem felejtünk. Nyugat 1936. II. 151—152. — Czibor János: Vörös csillag arany kalással. Csillag, 1950. 27. sz. 57—58.

Hollós Korvin Lajos

Kiadások: Verseskötetei: Nihil. Bp. 1928. — Harc. Bp. 1930. — Tömegszállítás. Bp. 1934. — Harmincas évek. Bp. 1936. — Elhul a dal. Bp. 1939. — Válogatott költemények. (Faust Imre előszavával.) Bp. 1945. — Harminc esztendő. Bp. 1955. — Hallgassatok meg! Bp. 1960. — A felszabadulás előtt megjelent novelláskötete: Zivatar. Bp. 1939. — 1945 óta számos regénye és elbeszéléskötete jelent meg. — *Irodalom:* Sándor Pál: Hollós Korvin Lajos. Korunk, 1939. ápr. 333—338. — Vidor Miklós: Hollós Korvin Lajos: Válogatott költemények. Magyarok, 1946. 125—126. — Keszi Imre: H. K. L.: Harminc esztendő. Irodalmi Újság, 1955. júl. 23. (30. sz.) — Falus Róbert: Harminc esztendő. Csillag, 1955/10. 2129—2132.

Körmendi Zoltán

Kiadások: Tükörcserepek. Elb. Bp. 1934. — Regény helyett. Versek. Bp. 1936. — Nagyvárosi képeskönyv. (Szociográfiák, elb. és versek. Kovács Endre utószavával.) Bp. 1963. — *Irodalom:* Kardos László: Körmendi Zoltán: Tükörcserepek. Nyugat, 1935. I. 69—70. — Forgács Antal: Körmendi Zoltán: Regény helyett. Nyugat, 1936. II. 1952. — Gereblyés László: Körmendi Zoltán. Magyar mártír írók. Bp. 1947. 52.

Nádass József

Kiadások: Verseskötetei: Szakadj ki szó! Bp. 1923. — Megy körben az arc. Bp. 1927. — Emberi szó. (Fodor József bevezetőjével.) Bp. 1957. — Márciusi szél. Bp. 1959. — Vallomás alkonyatkor. Bp. 1962. — *Regénye:* A norvég leány. Bp. 1946. — *Elbeszélései:* Emberek árnyékai. Bp. 1958. — Önéletrajzi regényei: Láng és korom. Bp. 1961. — Karmos évek. Bp. 1961. — *Irodalom:* Sándor Imre: Nádass József: Szakadj ki, szó! Nyugat 1923. I. 717. — Fenyő László: Megy körben az arc. Nyugat 1927. I. 998—999. — Várkonyi Nagy Béla: Nádass József költői útja. Élet és irodalom, 1957. nov. 22. (21. sz.) — Seres József: Nádass József két könyve. Kortárs, 1958/8. 293—295. Vajda Endre: Nádass József: Márciusi szél. Kortárs, 1959/9. 454—456.

Forgács Antal

Kiadások: Fanyar idő. Versek. Bp. 1933; Húvös magány. Versek. Bp. 1936.; Időm törvénye szerint. Versek. Bp. 1938. — A világ nem felel. Vál. versek és próza. (Pintér József előszavával.) Bp. 1963. — *Irodalom:* G. G.: Forgács Antal: Húvös magány. Korunk, 1936. 451. — Bálint György: Forgács Antal: Fanyar idő. A toronyőr visszapillant. Bp. 1961. 101–102.

Havas Endre

Kiadások: Sebesülten. Versek. Bp. 1938. — A menekülés könyve. Versek. London 1943.; — Hűség. (Összegyűjtött művei. Illés László bevezetőjével.) Bp. 1962. — *Irodalom:* Radnóti Miklós: Sebesülten. Nyugat 1938. II. 223–224. — Rónai Mihály András: Havas Endre hűsége. Élet és irodalom, 1962. júl. 7. (27. sz.) — Hegedűs Géza: Kísérőlevél Havas Endre könyvéhez. Új Írás, 1962/8. 897–898.

Vészi Endre

Kiadások: Verseskötetek: Végy oltalmazdba. Bp. 1935. — Ünneprontó. Bp. 1936. — A fekete rév. Bp. 1944. — Boldog grafikon. Bp. 1950. — Csillagtérkép. Bp. 1956. — Fohász szigorúságért. Bp. 1961. — A felhasználás előtt megjelent regényei: Felszabadultál. Bp. 1937. — Gyerekkal a karján. Bp. 1938. — 1945 után számos regénye, elbeszélése jelent meg, több drámát írt. — *Irodalom:* Lesznai Anna: Ünneprontó. Nyugat, 1937. I. 304–306. — Illés Jenő: Csillagtérkép. Szabad Nép, 1956. júl. 4. (185. sz.) Rónai Mihály András: Vészi Endre költészete. Magyar Nemzet, 1956 júl. 28. (177. sz.) — Keszi Imre: Vészi Endre: Csillagtérkép. Irodalmi Újság, 1956. aug. 4. (31. sz.) — Maróti Lajos: Vészi Endre: Fohász szigorúságért. Kortárs, 1961/6. 941–942.

Salamon Ernő

Kiadások: Gyönyörű sors. V. Targu Mures 1937.; Ének a szolgák sorsáról. Színp. költ. Targu Mures 1938.; Szegények küszöbén. V. — Melletted élnék. Műf. Marosvásárhely. 1938.; Szegény ember fiának. V. Bp. 1945.; Gyönyörű sors. V. Bucuresti 1948.; Válogatott versek. (Kéri József tanulmányával.) Bucuresti 1955. — Salamon Ernő napló-jegyzetei. Útunk, 1961. jún. 23. — *Irodalom:* Forgács Antal: Gyönyörű sors. Nyugat, 1937. II. 370. — Déry Tibor: Salamon Ernőről. Csillag, 12. sz. 1948. nov. 34. o. Ua. Déry T.: Útkapará. Bp. 1956. 309–311. Molter Károly: Salamon Ernő, a munkásköltő. Igaz Szó, 1956/3. 379–382. — Pándi Pál: Salamon Ernő költészetéről. Szabad Nép, 1956. jan. 15.; Fuchs Simon: Forradalmi hagyományaink és Salamon Ernő. Útunk, 1957. júl. 18. 29. sz.; Marosi Péter: Jegyzetek Salamon Ernő lírájáról. Útunk, 1957. 42–44. sz. — Pándi Pál: Salamon Ernő. Elsüllyedt irodalom? Bp. 1963. 112–207.

Lukács László

Kiadások: Én és mi (Esszé). Bp. 1934.; Férfiak búcsúzása V. Bp. 1956.; Leejtett furulya. (Összegyűjtött v. és műf. Pándi Pál előszavával.) Bp. 1959. — *Irodalom:* Mátyás Ferenc: Visszafojtott lélek. Lukács László versei. Nyugat, 1941. 220. o. — Pándi Pál: Lukács László. Elsüllyedt irodalom? Bp. 1963. 15–45.

Zsigmond Ede

Kiadások: Verseskötetei: Elszántan és szelíden. V. Bp. 1938.; Elszántan és szelíden V. (Böv. kiadás, Pándi Pál utószavával.) Bp. 1961. *Irodalom:* Kárpáti Aurél: Zsigmond Ede: Elszántan és szelíden. Pesti Napló, 1938. dec. 25. 275. sz. 72. o. — Radnóti Miklós: Elszántan és szelíden. Nyugat, 1939. I. 341. — Pándi Pál: Zsigmond Ede: Elsüllyedt irodalom? Bp. 1963. 83–111.

Vető Miklós

Kiadás: Posztumusz kötete: Vető Miklós: Hideg napok. V. Bp. 1962. (Pintér József utószavával.)

Knopp Imre

Kiadások: Verseskötetei: Elindulás. V. Bp. 1937.; Ne csak énekeljetek! V. Bp. 1938. — *Irodalom:* Ábel Péter: A költő és korunk. Szabad Hazánk, 1959. nov. 11. sz.

Szűdi György

Kiadások: Verseskötetei: Kitagadva. Bp. 1939. — Sötét évek után. Újpest 1947. — Tiszta hittel. Bp. 1953. — Esztendőök. Bp. 1956. (Földeák János előszavával.) — Magunk Törvénye. Bp. 1963. *Irodalom:* Hárs László: Megy a traktor. Új Hang, 1952/6. 84—86. — Vészi Endre: Tiszta hittel. Csillag, 1954/8. 1579—1582. — Szabó György: Szülőföldem Budapest. Csillag, 1956/6. 1237—1239. — Harsányi Kálmán: Szerelmünk az élet. Kortárs, 1959/2. 282—283.

Földeák János

Kiadások: Verseskötetei: Felvonulnak, elvonulnak. Bp. 1936. — Európa közepén. Bp. 1940. — Tollal, szerszámmal. (Többekkel) Bp. 1941. — Bolsevik honfoglalás. Bp. 1952. — Műveinkben élünk. Bp. 1956. — Külvárosi kiáltás. Bp. 1958. — Láttam Lenint. Bp. 1959. — Papírhullámok. Bp. 1961. — Felelned kell. Bp. 1964. — *Elbeszéléskötetei:* Kenyérkeresők. Bp. 1945. — Férfiút. Bp. 1957. — *Regényei:* Tékozlók. Bp. 1960. — Eszter és Miklós. Bp. 1963. *Irodalom:* Randóti Miklós: Földeák J.: Felvonulnak, elvonulnak. Nyugat, 1936. II. 150—151. — Reményi Béla: Bolsevik honfoglalás. Csillag, 1952/7. 887. 892. — Tamási Lajos: A költő igazsága. Irodalmi Újság, 1956. jún. 23. (25. sz.) — Mesterházi Lajos: Földeák János kötetének olvasásakor. Kortárs, 1958/2. 299—302. — Kispéter András: Földeák János: Láttam Lenint. Kortárs, 1959/9. 444—446. — Imre Katalin: Papírhullámok. Új Írás, 1962/4. 412—414.

Keszthelyi Zoltán

Kiadások: Árkon — bokron át. Bp. 1936. — Téli falu. Bp. 1941. — Őszi csillagok. Bp. 1948. — Az építés dicsérete. Bp. 1949. — A boldog vár. Bp. 1951. — Szépül a föld. Bp. 1954. — Halljátok. Bp. 1957. — En mondom tovább. Bp. 1958. — Válogatott versek. Bp. 1961. — Nyár volt. Bp. 1963. — *Irodalom:* Radnóti Miklós: Árkon — bokron át. Nyugat, 1937. II. 296—297. — Mátyás Ferenc: Téli falu. Magyar Csillag, 1941. 221. Kelemen János: Őszi csillagok. Forum, 1948. II. 736—737. — Vészi Endre: Keszthelyi Zoltán költészete. Népszava, 1948. máj. 26. (191. sz.) — Hegedűs Géza: Keszthelyi Zoltán: Szépül a föld. Csillag, 1954/3. 541—544. — Bóka László: Keszthelyi Z.: Ki versben őriz. Szabad Nép, 1956. júl. 4. (185. sz.) — Kispéter András: Keszthelyi Z.: Halljátok! Kortárs, 1958/5. 782—784. — Fülöp László: Keszthelyi Z.: Nyár volt. Új Írás, 1963/5. 635—636.

Zelk Zoltán

Kiadások: Ül asztalomhoz. Bp. 1932. — Kifosztott táj. Bp. 1936. — A lélek panaszaiból. Bp. 1942. — Teremtés tanúja. Bp. 1945. — Kagylóban tenger. Bp. 1947. — A pártos éneke. Bp. 1950. Mint égő lelkiismeret. Bp. 1954. — Alkonyi halászat. Bp. 1956. — Tűzből mentett hegedű. Bp. 1963. Zuzmára a rózsafán. Vál. v. Bp. 1964. — *Irodalom:* Illyés Gyula: Ül asztalomhoz. Nyugat, 1933. I. 252—253. — Vas István: Kifosztott táj. Nyugat, 1936. I. 236—237. — Czibor János: Zelk Zoltán. Válasz, 1948. 169—172. — Lukácsy Sándor: Zelk Zoltán költészete. Új Hang, 1954. 3/4. 158—179. — Simon Ist-

ván: Mint égő lelkiismeret. Szabad Nép, 1954. febr. 27. (58. sz.) Szabolcsi Miklós: Három versről. Költészet és korszerűség. Bp. 1959. 192—199. — Héja Zoltán: Alkonyi halászat. Szabad Nép, 1956. okt. 21. (293. sz.) — Székelyhídi Ágoston: Zelk Zoltár: Tűzből mentett hegedű. Kritika, 1963/2. 58—60. Garai Gábor: Tűzből mentett hegedű. Élet és Irodalom. 1963. jún. 15.

Benjámín László

Kiadások: A csillag nem jött. Bp. 1939. — Tollal és szerszámmal. (Többekkel.) Bp. 1941. — A betűöntők diadala. Bp. 1946. — A teremtés után. Bp. 1948. — Örökké élni. Bp. 1949. — Tűzzel—késsel. Bp. 1951. — Éveink múlása. Vál. v. Bp. 1954. — Egyetlen élet. Bp. 1956. — Ötödik évszak. V. és műf. Bp. 1962. Világ füstje. Vál. v. Bp. 1964. *Irodalom:* Pándi Pál: Benjámín László költészete. Viták és kritikák. Bp. 1954. 199—270. — Lukácsy Sándor: Benjámín László. költészete. Új Hang, 1954/7. 91—111. — Csoóri Sándor: Benjámín László. Csillag, 1955/7. 1500—1504. — Szabolcsi Miklós: Három versről. Költészet és korszerűség. Bp. 1959. 192—199. — Somogyi Sándor: Meditáció köznap gondjainkról. Irodalmi Újság, 1956. 12. sz. (márc. 24.) — Tamás Attila: Benjámín László: Egyetlen élet. Új Hang, 1956/6. 50—52. — Simon István: Gondolatok az Ötödik évszak verseiről. Kortárs. 1963/3. 438—441. — Fenyő István: Benjámín László verseskötete, az Ötödik évszak. Népszabadság. 1963. márc. 7.

DEZSŐ LÁSZLÓ

A SZÓKINC S NYELVTAN STATISZTIKAI VIZSGÁLATA

(UKRÁN NYELVTÖRTÉNETI ANYAGON)

Az utóbbi két évtizedben a nyelvtudomány művelőinek körében általánosan elfogadottá vált, hogy a nyelvstatisztika hozzásegít a vizsgált jelenségek pontosabb megismeréséhez, és nem tekinthető egy munka elfogadhatónak, ha a vizsgálat szempontjából lényeges statisztikai viszonyokat a szerző nem tisztázza. Az elemzett nyelvtörténeti korpusz statisztikai vizsgálata tehát számba kell hogy vegye a fontosabb fejlődési tendenciák releváns mennyiségi adatait. Egy nyelvemlék monografikus feldolgozása során azonban szükség van arra is, hogy megállapítsuk a szókincs és nyelvtan alapvető statisztikai jellemzőit, mégpedig két vonatkozásban: (1) mint statikus rendszerét, (2) mint funkcionáló rendszerét. Tehát például szükség van egy 3000 szóból álló szókincs tárgykörök, szócsaládok stb. szerinti statisztikai elemzésére (1. szempont) és a szókincs, illetve részeinek gyakorisági adataira is (2. szempont). A gyakorisági adatokhoz szükséges anyagot helyesen megválasztott mintasokaság szolgáltatja. A mintasokaság segítségével végzett vizsgálat nagy korpuszról ad megbízható képet és minimálisra csökkenti az adatszámolás mechanikus munkáját.

Cikkünkben egy XVI. századi kárpátaljai nyelvemlék olyan kvantitatív elemzését mutatjuk be, amely a szókincs és nyelvtan funkcionális gyakorisági vizsgálatát tűzte ki céljául. A mintasokaság bemutatása után (1.), ennek szógyakoriság szerinti megoszlását (2.), az emlék szógazdálkodását (3.), a nyelvtani kategóriák gyakoriságát (4.) elemezzük. A gyakorisági csoportok szóanyagának elemzésében a tárgykörök, eredet szerinti megoszlás lesz a döntő, tehát olyan szempontok, amelyek az egész szókincs statikus elemzésekor is szerepelnek. Az ukrán nyelvtörténeti anyagot orosz és lengyel adatokkal vetettük össze.

1. A MINTASOKASÁG BEMUTATÁSA

A szókincs kvantitatív elemzését 5000 (pontosabban 5209) szavas mintasokaságon végeztük el, amit úgy nyertünk, hogy a véletlen számok táblázata segítségével kiválasztottunk 20 codexlapot az emlék tetszés szerinti helyeiről. A kb. 58 ezer (58 331) szóból álló emlékeknek 8,9 %-át teszi ki a választott minta-

sokaság. A vizsgált mintasokaság szóanyagát betűrendben soroljuk fel, megadva minden szónál az előfordulás gyakoriságát. Az egyes jelentések szerinti megoszlást szavanként nem tüntetjük fel, de az adatok értékelésénél szem előtt tartjuk, mert a nagyobb gyakoriságú és többjelentésű szavaknál ez el nem hanyagolható momentum. Az igék összetett alakjait képző segédigéket nem számítottuk külön szónak.

Az alábbiakban az előfordult szavak abc-be rendezett jegyzékét mutatjuk be.

Szójegyzék

а 51 (ebből 8 partikula)	божѣня 2	воля 8
або 1	бояти ся 5	вонѣ 1
абы 8	брати 3	воскресеніе 1
адовый 2	братя 20	воскресити 1
адъ 4	бремя 1	воскреснути 4
ажъ 1	бугъ 61	вулми 4
айно 5	будушловати 1	вулный 2
албо 16	бурше 4	вы 34
али 47	буршій 1	выбрати 3
аминь 2	быти 182	выбрати ся 1
ангелъ 2	бѣда 2	выгнати 1
ано 1	бѣзентовати 5	выдвалтовати 1
апостолскый 2	бѣзовати ся 1	выдверечи ся 4
апостоль 8	бѣзоншество 1	выддалити 1
арсискый 1	бѣсъ 1	выддѣлити ся 1
ать 12		выдказати 2
	валчакъ 3	выдку 1
батугъ 1	варе кто 1	выдкупити 1
безаконный 1	варе што 1	выдкупитѣль 1
безаконство 2	варе якъ 1	выдмираніе 1
безгадливый 1	варышъ 4	выдмѣнокъ 1
безмилостный 1	вашъ 12	выдмѣрити ся 1
безумный 1	великусть 1	выдмѣтати ся 1
безъ 9	великий 8	выдплатити ся 1
бетѣжный 3	веречи 1	выдпустити 3
бетюгъ 5	верхы 1	выдпустити ся 1
бировати 1	веселити ся 2	выдпушати 2
бити 1	весѣля 1	выдтеперь 3
благословеніе 1	ветхый 1	выдту 1
благословляти 1	видѣти 20	выдгудъ 2
благый 4	видѣти ся 1	выдцѣ 4
ближний 1	вина 1	выдъ 62
близко 1	винный 2	выдяти ся 1
бо 1	висѣти 1	выйти 5
богатство 2	владыка 2	вынимати 1
богатый 13	воздати 1	выходити 1
божій 52	вознести 1	вѣдро 1

вѣра 36	добѣзентовати 1	завзати 1
вѣрити 1	докудъ 4 (ebből 2 hatá-	заказати 2
вѣрный 3	rozósó)	заказъ 7
вѣровати 13	дорогой 3	законный 5
вѣчный 5	досада 3	закунъ 11
вѣшати 1	достоинство 1	занужъ 3
	достойный 1	заодно 1
гадати 4	досыть 1	запахъ 1
гадка 3	другъ 3	заплатити 1
гнати 1	другой 17 (ebből 3 szám-	заповѣдь 1
гнѣвати ся 1	pén)	заправды 1
гнѣвный 1	дуже 3	запрѣтити 1
гнѣвъ 3	дужий 1	заразъ 2
говорити 1	думъ 2	затаити 1
годити ся 2	духъ 6	зашто 4
годножъ 4	душа 26	звати 4
гонити 1	душевный 1	здоровый 3
гораздъ 4	дѣвка 1	здоровя 3
горѣ 1	дѣдь 1	земля 4
господній 1	дѣйма 1	зле 1
господь 19	дѣло 26	злодѣй 1
готовый 1	дѣля 47	злото 1
греческий 1	дѣти 3	злустъ 1
грубый 1	дьяволувъ 1	злый 6
грѣхъ 32	дьяулский 2	знати 14
грѣшити 1	дьяуль 4	знати ся 1
грѣшный 8	дяка 5	зѣля 2
гудно 2		
гурше 2	евангеліе 8	и 282 (ebből 55 partikula)
	евангелисть 4	игляный 1
давати 2	если 3	иждати 3
дакто 1		избавитель 1
дале 4	жадати 6	избавити 3
даръ	жаденъ 1	избавленіе 1
дати 21	жадѣти 1	избужати 1
дати ся 3	жадусть 1	изверхъ 1
дбати 1	жалусливый 1	извѣдовати 3
два 1	же 14	иззывати 1
де 2	живый 1	измиловати ся 1
день 4	жидъ 3	изогнаніе 1
дерево 3	жити 7	изогнати 1
держава 3	жона 4	изъ 79
держати 9	жура 6	ико 32
дерзустъ 1	журити ся 2	иманя 4
до 1		имати 30
добро 1	за 32	имити 2
доброта 4	забѣзентовати 1	имити ся 1
добрый 20	загадовати 1	имплятн 2
добывати 1	загубити 1	имя 10
добыти 5	задаръ 2	инакъ 1

инде 2	куль 1	миръ 1
инкедовати 1	куповати 2	много 7
ино 2	курварский 1	мовити 85
исказити 1	курварство 1	можъ 1
исказовати 1	курваръ 1	молитва 6
искати 2	кѣнь 2	молити 2
искелтовати 1	кѣпъ 4	молити ся 9
иепирати 1		молодушъ 1
исповна 1	лацно 3	молодой 2
испомагати 1	лаяти ся 1	моркотати 1
иствореніе 1	лестити ся 1	московский 1
истворитѣль 1	лихо 1	мочи 41
исти 2	лихота 1	мудрый 1
истоптати ся 1	лихый 1	мужъ 3
исцѣлити 3	лише 17	муй 22
исцѣлители ся 1	лишень 2	мука 3
исцѣляти ся 1	лишити 11	муцный 1
исхотѣти 1	лишити ся 2	муць 2
ити 4	лишъ 2	мучимый 1
ище 5	ловець 1	мы 75
	лѣкаръ 2	мѣра 1
каждый 2	лѣкъ 2	мѣрити 1
казати 2	лѣнивый 1	мѣсто 6
казда 5	лѣновати ся 2	мянтовати 1
казити 2	лѣнусть 1	
карнусть 1	лѣпше 2	на 75
каяти ся 2	лѣпшій 2	набужный 1
класти 2	лѣпшувъ 1	нагай 9
кликати 1	любити 9	наготовити 1
клятва 3	любити ся 1	надобъ 2
книга 4	любовъ 1	надубный 1
книжникъ 1	любусть 2	надъ 3
кождый 10	любой 3	надѣжа 4
коли 26	люде 34	надѣяти ся 1
комѣля 1	людский 8	назадъ 1
кортанъ 4	ляцкый 1	называти ся 2
кортати 1		най 1
котрый 30	май 17	найти 6
коштовати 1	мати 2	наловити 2
кремъ 1	межи 6	намножити ся 1
крестити 1	мертвый 4	напастьникъ 1
крестити ся 3	месія 1	напастовати 1
крестъ 3	метати 3	напасть 2
крехоть 1	миловати 3	напередъ 2
крещеніе 1	миловати ся 1	написати 14
кривый 1	милосердіе 1	наповнити 1
кровъ 1	милостивный 1	напущати 1
круткый 1	милостивый 2	наречи ся 1
кто 34	милусть 3	нарудъ 1
кулко 1	мирнусть 1	насытити ся 1

наука 15	одежа 1	поганный 3
научати 4	одень (-инъ) 21	погрести 1
научати ся 15	однакъ 1	погиблый 3
научити 4	окара 1	погибнути 1
нахвалити ся 1	окроме 1	погибѣль 1
нашъ 35	они 38	пожитокъ 8
не 129	оправдати 1	поздоровѣти 1
небесный 13	оправдити ся 2	познавати 9
небо 4	оправити ся 1	познание 1
невинный 1	опять 7	познати 8
неволя 12	осмѣдесять 1	познати ся 1
невѣрный 2	осокочовати ся 2	покартати 1
невѣрство 2	оставление 1	покарати ся 1
негай 1	осудити 3	покаяние 1
неделя 1	отецъ 24	покаяти ся 3
неисказанный 1	отцовъ 1	покладѣня 1
некнижный 1	очи 1	покласти 1
немилостивный 2	очистити ся 1	покрыти 1
ненавидѣти 3	очищати 1	покрыти ся 1
ненависть 1	очищение 1	полюбити 1
неподобный 1	ошкола 2	помиловати 5
неправда 1		помирити 1
непрятѣль 1	падати 1	помочи 6
нерозумный 1	пазуха 1	помучникъ 1
нечистый 1	панство 5	помучъ 1
новый 1	панъ 2	помѣнити 1
нога 3	патріарха 1	помѣнокъ 1
носить 6	перво 1	понести 3
ну 2	первый 2	попувство 1
нынѣ 2	передъ 1	послание 1
нынѣшній 1	переже 5	послуга 1
нѣжъ 10	перека 1	послухати 2
нѣ 17	перелестити 1	последній 1
нѣгде 1	перелещати ся 1	посмотрѣти 2
нѣкто 12	пересучъ 1	поставити 1
нѣмецкый 1	печера 2	посылати 4
нѣтъ 1	пилновати 1	потвержати 1
нѣцять 2	письмо 10	потокмити 1
нѣшто 3	пити 1	потоптати 2
нѣякый 4	племя 1	потреба 1
	плудъ 1	потумъ 2
о ¹ 2	по 8	похуть 2
о ² 2	побивати 1	почати 2
обернути 3	побити 1	початокъ 1
обернути ся 1	побѣгнути 1	правда 12
обертати ся 1	поверечи 2	праведный 3
обороняти 1	повѣдати 1	право 1 (частица)
обычай 2	повѣсти 2	право 7 (сущ.)
овунъ 122	повѣсть 1	правый 17
огонь 1	поганинъ 4	прадѣдъ 2

привести 3	речи 22	слово 47
привязати ся 2	робити 3	слуга 8
призвати 6	робутникъ 1	служба 4
призывати 2	родити ся 3	служити 3
пригодити ся 1	розболѣти ся 1	слухати 21
прійти 17	розбуйникъ 3	слухъ 2
приносити 2	розорванный 1	слѣпецъ 3
притерпѣти 3	розсыпати 2	слѣпота 1
притянути 2	розумно 1	слѣпый 2
приходити 4	розумъ 5	смерть 11
причащение 1	розумѣти 6	смирятися 1
пріяти 4	роказаня 1	смотрѣти 8
про 6	роказати 1	смѣлусть 1
продавати 2	россердити ся 1	соблюдати 1
прозрѣти 1	росславити 1	согрѣшати 5
проклинаня 1	рот 1	согрѣшение 1
проклятый 3	рудъ 2	согрѣшити 1
проклятя 1	рука 4	сокотити 3
проповѣдати 6	рыбарь 1	сокотити ся 1
проповѣдати ся 1	рѣка 2	сокотѣльникъ 1
проповѣдникъ 1		соромъ 1
проповѣдовати 1	салашъ 1	соромѣти ся 1
проповѣсти 1	самарянина 1	сотворитель 1
пророкъ 10	самъ 13	спасение 2
пророческий 1	самый 2	спаситель 1
пророчество 1	свуй 40	спасти 9
просити 8	свѣтлусть 2	спасти ся 7
прославити 3	свѣтъ 15	спочивокъ 1
прославити ся 1	свѣчка 1	спѣшно 1
простити 6	святой 28	сребро 1
простый 2	свящати 1	старый 4
проща 5	себе 15	статя 2
прузба 2	сегосвѣтній 2	стояти 1
пруйти 1	село 1	сторонный 1
прушто 12	сердце 5	страшный 2
прятаня 1	сестра 1	стулець 1
псалтыря 2	сесь 51	стуль 1
пузля 4	сидѣти 3	судный 1
пуйти 16	сила 2	судъ 1
пупъ 8	синте 1	сусѣдъ 1
пуслати 5	скорбный 1	сухой 1
пушати 1	скоро 1	сынъ 22
пыха 1	скрузь 1	сырый 1
пяты 4	слабусть 1	сѣмъ 2
пять 2	слабый 3	сѣть 1
	слава 7	
размножѣня 1	славити 1	та 15
рай 1	славный 1	тай 16
распяти 1	слобожати 1	также 10
расслабленный 1	слобожѣня 2	такъ 37

такъ што 1	уже 5	хрестянинъ 15
такый 8	уздѣти 3	хрупѣти 1
тамъ 6	узяти 11	хыжа 6
твердый 1	указати 3	хытрый 3
творити 1	указовати 3	
твуй 15	украсти 1	царствие 1
телесный 1	умерлый 1	царство 13
темница 1	умерти 7	царь 1
теперь 7	умѣти 1	церковь 13
терпѣти 3	упасти 1	ци 7
течи 2	упослѣде 1	
тысяча 1	урядникъ 1	часть 2
то 5	устаня 1	часть 1
тогда 1	устати 1	члвѣкъ 42
токма 3	усякый 9	чести 1
токмо 1	усячино 3	честный 2
тотъ 96	утыти 1	честь 4
треба 7	утѣшеніе 1	четвертый 5
третій 6	ухватити 3	чинити 24
три 1	ухо 1	чинити ся 1
трудити ся 1	ученикъ 4	чистый 1
туй 11	учинити 20	читати 1
туйка 1	учитель 3	чому 1
ты 26	учити 2	чомъ 96
тѣло 9	учити ся 1	чортъ 1
тяжкусть 2	учути 1	чрево 1
тяжкый 1	ушитко 1	чудо 1
		чудовати ся 2
у 88	фѣль 4	чути 2
убиваніе 1		
убити 3	хвалити 1	шестый 3
убогый 7	ходити 7	што 150 (ebből 50 kötőszó)
увезды 2	хосна 4	шѣсть 1
уверечи 1	хосновати 2	
увесь 45	хоть 9	я 32
увожай 1	хоть кто 2	явити ся 2
увця 1	хоть який 1	явно 2
увыйти 5	хотѣти 7	языкъ 2
увѣрити 1	хотя 1	якъ 99 (ebből 18 névmás)
увѣровати 1	хотянь 1	якый 10
угажати 1	хочъ 2	яма 1
удержати 2	хрестъ 7	яти 7
удячный 6		

2. SZÓGYAKORISÁГ SZERINTI MEGOSZLÁS

A fent közölt jegyzék szavaiból kiemeljük a nagyobb gyakoriságú szavakat (6-tól fölfelé), és gyakoriságuk szerinti csoportokba osztva vizsgáljuk, hogy az egyes csoportba tartozó szavak mely tárgykörökbe tartoznak, és eredetük szerint hogy oszlanak meg.

101-nél gyakoribb előfordulású szavak

Ilyen szó mindössze 5 van: *быти* (182), *и* (282), *не* (129), *оуиъ* (122), *што* (150). Ezek a *быти* kivételével nyelvtani segédszavak, de a *быти* is igen gyakran szerepel mint kopula. Mindegyik szó közös keleti szláv eredetű, azaz megvan a keleti szláv nyelvekben.

91—100

Ide 3 szó tartozik: *момъ*, *чомъ*, *якъ*, mindhárom nyelvtani segédszó és keleti szláv eredetű.

81—90

Mindössze 2 szó tartozik ide: *моуиуи*, *у*. Az előbbi a gondolatközlés szó-kincséhez tartozik, az utóbbi előjáró. Mindkettő keleti szláv eredetű, bár a *моуиуи* lehet lengyel hatás alatt létrejött szóalak is.

71—80

Három keleti szláv eredetű szót találunk itt, 2 előjárót és 1 névmást: *изъ*, *мы*, *на*.

61—70

Az ide tartozó 3 szóból: *ажъ*, *бъгъ*, *бидъ* kettő segédszó, egy pedig elvont vallásos szó, de mindhárom keleti szláv eredetű.

51—60

Ide is három szó tartozik: *а*, *божиу*, *сесъ*, s akár az előző csoportban, kettő belőlük nyelvtani szó: partikula és névmás, egy pedig a vallásos tárgykörbe tartozik. Mindhárom keleti szláv eredetű.

41—50

Az ide tartozó szók száma 6: *али*, *ѡтля*, *мочи*, *слово*, *увесъ*, *члѣткъ*. Egyik felük nyelvtani segédszó és névmás, a fennmaradóból kettő a mindennapi élet szókincséhez tartozik: *мочи*, *члѣткъ*, a harmadik: *слово* elvont, gyakran vallásos jelentésű ('ige'). Mind a hat keleti szláv eredetű.

31—40

Ide már 11 szó tartozik: *вы*, *ѡтѣра*, *зрѣхъ*, *за*, *ико*, *люде*, *нашъ*, *они*, *свуй*, *такъ*, *я*. Ebből 8 nyelvtani segédszó és névmás, s a fennmaradóból 2 a vallásos és elvont szókincsbe tartozik: *ѡтѣра*, *зрѣхъ*, egy pedig általános mindennapi szó: *люде*. Mindegyik keleti szláv eredetű.

21—30

Felsoroljuk az idetartozó 16 szót: *ѡати*, *ѡуша*, *ѡѣло*, *имати*, *коли*, *котрый*, *кто*, *муй*, *одеиъ*, *отецъ*, *речи*, *святый*, *слухати*, *сынъ*, *ты*, *чинити*. Ebből 6 nyelvtani segédszó, névmás és számnév. Elvont és vallásos szó akad 4, amiből 2 vallásos: *ѡуша*, *речи*, *святый* *слухати*. A többi hat a mindennapi

élet szava: *дату, дѣло, имати, отецъ, сынъ, чинити*. Mindegyik keleti szláv eredetű.

11—20

Ez a csoport már igen népes, 40 szó tartozik ide: *албо, атъ, богатый, братя, вашъ, видѣти, вѣровати, господь, добрый, другый, же, знати, лише, лишити, май, написати, наука, научати ся, небесный, неволя, нѣ, нѣкто, правда, правый, приѣти, прущи, пуйти, самъ, свѣтъ, себе, смерть, та, тай, твуй, узати, учинити, царство, церковь хрестянинъ*. Ebből 16 nyelvtani szó (segédszó, névmás, számnév). Az elvont és vallásos szókincsbe tartozik 14, de ebből vallásos csak 6: *братя, вѣровати, господь, небесный, церковь, хрестянинъ*. A fennmaradó 10 szó a mindennapi szókincsbe tartozik. Természetesen a csoport határok elég labilisak, mert például a *царство, свѣтъ* szavaknak is gyakran vallásos értelmet ad a szerző, míg a *братя* szónak 'gyülekezet'-tel megegyező jelentése mellett van 'testvérek' jelentése is. Csak az *албо* lengyel jövevénytárszó bontja meg a csoport keleti szláv jellegét.

6—10

Érthetően ez a csoport a legnépesebb, pedig csak a 6—10-ig gyakoriságú szavakat soroltuk ide, áll pedig a következő 68 szóból: *абы, апостолъ, безъ, великий, воля, грѣшный, даръ, держати, духъ, евангеліе, жадати, жити, жура, заказъ, законъ, имя, кожный, любити, людский, много, молитва, молити ся, межи, мѣсто, нагай, найти, носити, нѣжъ, опять, писмо, по, пожитокъ, познавати, познати, помочи, право, призвати, про, проповѣдати, пророкъ, просити, простити, пунъ, разумѣти, слава, слуга, смотрѣти, спасти, спасти ся, также, такой, тамъ, теперь, треба, третій, нѣло, убогий, уद्याный, умерти, усякий, ци, ходити, хотъ, хотѣти, хрестъ, хыжа, який, яти*. Ebből a nyelvtani szavak közé sorolunk 19-et. Az elvont és vallásos szókincsbe osztható 28, amiből a vallásos szókincsre jut 18. A többi szó a mindennapi élet szókincséhez tartozik, szám szerint: 21. Meg kell jegyezni, hogy a vallásos szókincsbe soroltunk olyan szavakat is, amelyek vallásos értelemben használatosak, de különben a mindennapi szavak közé kerültek volna, pl.: *спасити, спасити ся, законъ, заказъ*. A keleti szláv szavak között csak 2 nemzetközi szó van: *апостолъ* és *евангеліе*, és egy kétségtelen lengyel eredetű: *удяный*.

Alább következik a fenti csoportokról készült táblázat, amely bemutatja a gyakorisági csoportok megoszlását egyszerűsített tárgykörök és eredet szerint. A táblázatból kiviláglik, hogy a 160 leggyakoribb szóból 67 (41,9%) a nyelvtani szavakhoz, 52 (35,5%) az elvont szókincsbe és 41 (25,6%) a többi tárgykörökbe tartozik. Az igen gyakori szavak között (50 felett) a nyelvtani szavak még inkább dominálnak; 19 szóból csak 3 elvont és 1 egyéb akad.

A gyakori szavak vizsgálata megmutatta a nyelvtani szavak nagy gyakoriságát. Ha leszámítjuk a nyelvtani szavakat, az elvont szókincs a leg-

Gyakorisági csoportok	Szavak száma	Tárgykörök			Eredet	
		nyelvtan	elvont	egyéb	keleti szláv	egyéb
101 —	5	4	—	1	5	—
91—100	3	3	—	—	3	—
81— 90	2	1	1	—	2	—
71— 80	3	3	—	—	3	—
61— 70	3	2	1	—	3	—
51— 60	3	2	1	—	3	—
41— 50	6	3	1	2	6	—
31— 40	11	8	2	1	11	—
21— 30	16	6	4	6	16	—
21— 20	40	16	14	10	39	1
16— 10	68	19	28	21	65	3
6—	160	67	52	41	156	4

gyakoribb szavak 55,9%-át adja, pedig az egész szókinés tárgykörök szerinti megoszlásában csak 34,7%-ot tesz ki. A nyelvtani szavakat a szókinés jellegének megítélésénél le kell számítanunk, mert nem tartoznak semmilyen tárgykörbe sem, s az emlék arculatát ebből a szempontból nem változtathatják meg. Tehát az emlék elvont, vallásos jellegét e szókinésnek elsősorban nem a statikus szókinésben elfoglalt százalékaránya, hanem használati gyakorisága biztosítja. Természetesen az előbbi sem jelentéktelen, sőt valószínűleg jelentősebb, mint más jellegű emlékekben.

Kiviláglik a fenti elemzésből az is, hogy a gyakrabban használt szavak szinte kivétel nélkül keleti szláv eredetűek.

Ha az NP leggyakoribb 160 szavát összevetjük H. H. Josselson orosz gyakorisági szótárával (The Russian Word Count. Detroit 1953.), akkor azt találjuk, hogy nála a leggyakoribb 190 szóból (Josselsonnál egyes szavak bizonyos nyelvtani alakjai külön szónak számítódnak, és így ő ezt 204-nek veszi) 85 (44,7%) tartozik a tőlünk nyelvtani szavakként jellemzett szavak közé, elvont szókinésbe sorolható 21 (11,1%), amiből csak 1 vallásos szó, a többi, szám szerint 84, egyéb általánosan használt szó (44,2%). Így a nyelvtani szókinés aránya körülbelül azonos (NP: 41,9%, Joss.: 44,7%), viszont az elvont szókinés részesedése a Nyagovai Posztillában sokkal nagyobb (NP: 35,5%, Joss.: 11,1%), és ezen belül nagy a vallásos szavak száma, amiből csak 1 van Josselsonnál.

Megfelelő összevetésre alkalmas adatok hiányában elesünk sok lehetséges megállapítástól, amelyekkel emlékünknél műfaji és stílus sajátosságait lehetne jellemezni. Így például valószínűleg a műfaj jellegzetessége, hogy a *мы* személyes névmás a leghasználtabb az *оуѣдѣ* után, mert a szerző magáról és a gyülekezetről többes szám első személyben beszél. A mű elvont jellegével függ össze az, hogy a *на*, *у* előjárók főleg átvitt értelemben használatosak. A műfaji sajátosságokból következik, amit a szerző racionális magyarázó hajlama lényegesen megerősít, hogy a *чѹмѣ* 'mert' olyan gyakorta használatos.

3. SZÓGAZDÁLKODÁS

A szógazdálkodás vizsgálatára a mintasokaság véletlen számok táblázata alapján kiválasztott első tíz lapjáról vettünk egyenként 200 szót. Így tehát összesen 2000 szót vetettünk alá elemzésnek. Száz szavanként állapítottuk meg az előforduló típusok (új szavak) számát, azaz megnéztük, hogy minden egyes százas szegmentumban az előtte levőhöz viszonyítva hány új szó fordul elő. Ez a szám természetesen az elsőben a legnagyobb, a másodikban kisebb, hiszen az első szegmentumban előfordult szavak már nem számítanak új típusnak, s a továbbiakban a másodiknál is kisebb eredményeket kapunk. A részletes elemzéshez azonban előbb bemutatjuk a kapott eredmények táblázatát és grafikonját.

Az alábbi táblázat tartalmazza az elemzett codexlapok sorszáma, a százas szegmentumokat római számokkal jelölve (I–XX), és az egyes százas szegmentumokban előforduló új típusokat, amelyek mellett látható, hogy az új típusok hány szóval fordulnak elő. Ezután a kumulatív adatok felsorolása következik olyképpen, hogy először állnak a kumulatív előfordulások számai, majd az összes új típusok számát mutató adatok.

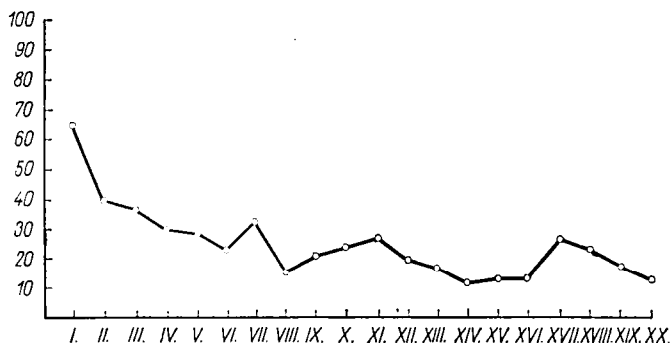
Codexlap	Szegmentum megnevezése	Új típusok száma	Új típusok előfordulása	Kumulatív adatok		
				Előfordulások	Típusok	Típusok százalékaránya
116	I	65	100	100	65	65,0
	II	40	54	200	105	52,5
102	III	36	50	300	141	43,7
	IV	30	34	400	171	42,7
191	V	28	36	500	199	39,8
	VI	23	25	600	224	37,3
188	VII	32	40	700	256	37,6
	VIII	15	20	800	271	33,9
72	IX	21	23	900	292	32,4
	X	24	25	1000	316	31,6
81	XI	27	31	1100	343	31,2
	XII	20	23	1200	363	30,2
185	XIII	16	16	1300	379	29,1
	XIV	12	12	1400	391	20,8
61	XV	13	14	1500	407	27,1
	XVI	13	14	1600	417	26,0
223	XVII	27	27	1700	444	26,1
	XVIII	24	26	1800	468	26,0
71	XIX	18	19	1900	489	25,7
	XX	13	14	2000	499	24,8

Az egész megvizsgált mintasokaság összesen 5209 előfordulásból áll, amelyben 818 típus van (15,7%).

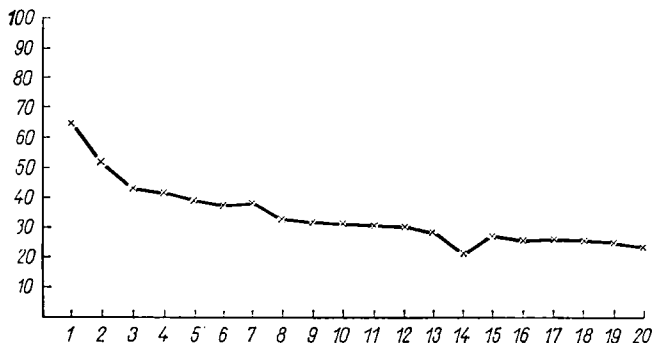
A táblázat eredményről készült első grafikonon a vízszintes tengelyen állnak az egyes szegmentumok, a függőlegesen pedig a száz előfordulásra eső típusok száma, tehát: típusok száma/100.

A következő grafikonon a vízszintes tengelyen az előfordulások kumulatív adatai állnak, a függőlegesen pedig a típusok kumulatív százaléka.

A táblázat első részét és az első grafikon adatait értékelve megállapíthatjuk, hogy az I. és II. szegmentum után további esés következik be a III. és IV. szegmentumban, de utána nem látunk egyenletes csökkenést, hanem a szövegdarabok sajátosságaitól függően a típusok száma még nagyobb is

1. ábra

2. ábra

lehet, mint az előzőben, mert ha a szerző témája eltér a szokványostól, szókincse is gazdagabb lesz. Itt már néhány új szó használata is felfelé ívelővé teszi a grafikont. Ez a helyzet pl. a VII., XI., XVII. szegmentumokban. A XV., XVI. szegmentumban (61. lapon) a szerző nyelve igen szokványos.

Ha az egyes codexlapok adatait nézzük, akkor azt látjuk, hogy egy-egy codexlap némileg új témát hoz, amelynek differens szókincse természetesen az első száz szónál ad nagyobb típusszámot, bár a 72. codexlapon valamivel több az új típusok száma a második szegmentumban.

A kumulatív grafikon jóval kiegyensúlyozottabb csökkenési tendenciát mutat, csak két helyen figyelhető meg emelkedés (VII. és XVII. szegmentumok), és jelentős az esés a XIV. szegmentumban.

Az alábbiakban bemutatunk egy olyan táblázatot, amelyen a típusok arányszámát 400 előfordulásonkénti szegmentumokban számítottuk ki, és így az egyes szegmentumok esetlegességei jobban kiküszöbölődtek.

Szegmentum megnevezése	Új típusok átlagos arányszáma	Kumulatív adatok	
		Előfordulások	Típusok
I	42,7	400	171
II	24,5	800	271
III	23,0	1200	363
IV	13,5	1600	417
V	20,5	2000	499

A táblázatból láthatjuk, hogy az összevont 5 szegmentumban az új típusok viszonyszáma fokozatosan csökken, csak a IV. szegmentum mutat átmenetileg nagy esést. A II. szegmentumtól az esés lassúbb. Az első és a második szegmentum között a különbség igen nagy, aminek oka egyrészt a mérés kezdetén szükségszerűen fellépő nagy típusszám. De ha csak az eredeti II–V. kis szegmentum átlagát nézzük: 35,3, az is jelentősen magasabb, mint az utána következő 4 kis szegmentumé.

Sajnos, sem ukrán, sem orosz nyelvtörténeti adatok nem állnak rendelkezésre összehasonlítás végett. Csak PAPP FERENC „A stíloselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere” (Filológiai Közlöny, 1961. 1–2: 69–85) c. cikkét használhattuk fel, amelyben A. Sz. Puskin „Anyegin”-jéből Tatjana levelének szókinccsgazdálkodását elemzi összevetve az „Anyegin” más részeinek s egyéb művek adataival.

Az alábbiakban Papp Ferenc cikkének egyik lerövidített táblázatát mutatjuk be, amelyet mi kiegészítettünk a Nyagovai Posztilla adataival (PAPP i. m. 74.). A táblázat Puskin „Anyegin” I. fejezetének (OI), „A kapitány lánya” (KLI), L. Tolsztoj „Háború és béke” (HB), M. Solohov „Új barázdát szánt az eke” c. regényének (UB) és a Szovjet Tudományos Akadémia kiadásában megjelent „Grammatika russkogo jazyka” c. mű (Ak. nyt.) elejéről vett százas szegmentumok adatait tartalmazza.

	OI	KLI	HB	UB	Ak. nyt.	NP
1.	78	77	67	80	60	65
2.	81	68	63	72	40	40
3.	61	51	50	65	35	36
4.	64	45	51	59	35	30
5.	37	48	25	54	31	28

Mint látható, a Nyagovai Posztilla szókincsgazdálkodása az akadémiai nyelvtanéhoz áll legközelebb és elmarad az irodalmi művektől. Az akadémiai nyelvtanhoz való közelséget az is magyarázza, hogy a NP lényegében népszerű teológiai traktátum és nem szoros értelemben vett irodalmi mű. Mint meglátjuk lentebb, a XVI. századi lengyel irodalommal való összevetésnél, szókincs szempontjából az ilyen művek a legszegényebbek közé tartoznak. Természetesen nem szabad elfeledkezni arról, hogy a XVI. század óta a nyelv sokat fejlődött, árnyaltabb, gazdagabb lett, s az akadémiai nyelvtan eleje a szókincsben gazdag részek közé tartozik.

A fent elemzett művek megvizsgált 2000 szóelőfordulásában Papp a következő számú típusokat találta: „Anyegin” I. fejezet: 940 (de a III–IV. csak 860), „A kapitány lánya”: 860 (egy másik részben csak: 800), „Háború és béke”: 740, „Új barázdát szánt az eke”: 960, akadémiai nyelvtan: 600 (PAPP i. m. 78). A Nyagovai Posztilla pedig, mint láttuk: 499, tehát szegényebb, mint az akadémiai nyelvtan, bár figyelembe kell venni, hogy ennek az eleje került elemzésre, a kezdeti részek pedig gazdagabbak szókincsüket tekintve. A kumulatív százaléértékek a fentiekkel összhangban így alakulnak az orosz művekben (PAPP i. m. 76) és a Nyagovai Posztillában:

OI	KLI	HB	UB	Ak. nyt.	NP
47	43	37	48	30	24,8

Mindezeket csak hozzávetőlegesen pontosnak fogadhatjuk el, akárcsak a következőkben felhasználásra kerülő lengyel nyelvtörténeti adatokat. Wł. KURASZKIEWICZ a XVI. századi lengyel irodalom művein végzett szókincsstatisztikai vizsgálatokat a „Statystyczne badanie słownictwa polskich tekstów XVI wieku. Z polskich studiów slawistycznych. I (Warszawa 1958. 240–257) c. cikkében. Ebben a típusok számát vizsgálja az egyes művek bizonyos betűszámú nagy szegmentumaiban. A betűszámok és a szószámok közötti viszonyra is találunk azonban utalást nála, és így lehetőség nyílik az összehasonlításra. Így Rey egyik művében („Wizerunek”) 490 000 betűre 94 000 szóelőfordulás jut (i. m. 240), tehát egy szóelőfordulás körülbelül 5,2 betűt tartalmaz. A Wł. Kuraskiewiczztől elemzett munkák közül legközelebb áll az NP-hoz Rey „Postilla” c. műve, amelynek adatait a szerző részletesen bemutatja (i. m. 241). Az NP 58 ezer szavának megfelelő helyhez (301 600) igen közeli nagyságú Rey „Postilla”-jának 285 980 betűszáma, amelyben 3712 címszó (típus) van. Tehát a Rey „Postilla”-ja az adott terjedelemtől több típust tartalmaz, mint az NP, amelyben 2749 címszó van. Rey „Wizerunek”-jában a 303 340 betűnél 5685 a címszók száma. Érthető, hogy a verses „Wizerunek” jóval gazdagabb szókincsű, mint Rey „Postilla”-ja, amely az egyszerű nép részére készült, akár a Nyagovai Posztilla. Rey „Postilla”-jához közeli a típus gyakorisága Czechowicz „Rozmowy chrystyjanskie” (1575) c. művének, amelyben a 320 330 betűnek 3804 címszó felel meg (KURASZKIE-

WICZ i. m. 243), ami arra mutat, hogy a népszerű vallásos irodalom szókincs-gazdálkodása e körül mozgott. A Nyagovai Posztilla szókincese — bár pontos hasonlítást tenni nem lehet — szegényebb, mint az említett lengyel munkáké. Ez többek között annak tudható be, hogy a szerző mondanivalójában egy nyelvjárásterület szókincséhez igyekezett alkalmazkodni és így a könyvnyelvi terminusokat kerülnie kellett. A lengyel szerzőknél a gazdag és kifejező irodalmi nyelv és a beszélt nyelv viszonya más volt, az irodalmi nyelv nem volt annyira távol a beszélt nyelvtől, és a szerzőknek nem kellett annyira csínján bánni az irodalmi nyelv szavaival, mint a NP szerzőjének.

4. NYELVTANI KATEGÓRIÁK GYAKORISÁGA

Az alábbiakban közöljük a szókincs kvantitatív elemzésére felhasznált 5000 (5209) szó grammatikai kategóriáinak gyakorisági adatait. Megvizsgálásra került a mintasokaság megoszlása 1. szófajok, 2. a főneveken belül számok és esetek, 3. az igéken belül: módok, a jelentőmódon belül idők, számok szerint, figyelembevétel az igenevek adatait is.

Szófajok megoszlása

A szófajok megoszlását a következő táblázat mutatja, amelyen fel van tüntetve az egyes szófajokhoz tartozó típusok száma és előfordulási gyakorisága mind abszolút számokban, mind százalékokban.

Szófaj megnevezése	Típusok		Előfordulások	
	száma	százaléka	száma	százaléka
Főnév	252	30,8	1036	19,9
Melléknév	102	12,5	330	6,3
Számnév	16	1,9	61	1,1
Határozószó	53	6,5	170	3,2
Névmás	38	4,6	944	18,1
Ige	281	34,3	1139	21,8
Partikula	30	3,7	338	6,5
Kötőszó	25	3,0	719	13,8
Elöljáró	21	2,6	470	9,0
Indulatszó	1	0,1	2	0,3
Összesen	818	100,0	5209	100,0

Megjegyezzük, hogy a típusok száma 6-tal több, mint a szójegyzékben szereplő címszavak száma (812) azért, mert 6 címszót 2 szófajhoz kellett beosztanunk (*a, докѣдѣ, прыгѣѣ, и, што, ꙗкѣ*). A táblázat adataiból ki lehet számítani azt, hogy egy címszóra (típusra) hány előfordulás esik szófa-

jonként. Ezt mutatja az alábbi nagyságrendbe szedett felsorolás első oszlopa, a mellette álló második oszlop feltünteti az egyes szófajok összes előfordulásainak számát szintén nagyságrendben.

1. Kötőszó	28,8	1. Ige	1139
2. Névmás	24,8	2. Főnév	1036
3. Elöljáró	22,4	3. Névmás	944
4. Partikula	11,3	4. Kötőszó	719
5. Főnév	4,1	5. Elöljáró	470
6. Ige	4,1	6. Partikula	338
7. Számnév	3,8	7. Melléknév	330
8. Melléknév	3,2	8. Határozószó	170
9. Határozószó*	3,2	9. Számnév	61
Átlag	6,4	10. Indulatszó	2

* Az indulatszót nagy ritkasága miatt nem vettük figyelembe.

Abszolút számokban legnagyobb gyakorisága van az igének, főnévnek, névmásnak, viszont az egy típusra eső előfordulások számát tekintve, a kötőszónak, névmásnak, elöljárónak és utánuk jóval a partikulának, ami újra bizonyítja a nyelvtani funkciójú szavak nagy gyakoriságát. Csak a névmás az, amelynek mind az abszolút, mind a relatív gyakorisága nagy. Érdekes, hogy a 3 abszolúte és relatíve legkisebb gyakoriságú szófaj azonos, csak más sorrendben: számnév (7. és 9. helyen), melléknév (8. és 7. helyen), határozószó (9. és 8. helyen). A négy legnagyobb relatív gyakoriságú szófajból három: a kötőszó, az elöljáró és a partikula, ugyanilyen sorrendben következnek az abszolút előfordulási táblázat 4.—6. helyein. Az abszolúte leggyakoribb ige és főnév a relatív gyakorisági táblázat 6. és 5. helyein vannak.

Az összes előfordulások közel fele (47,4%) a nyelvtani szavakra (névmás, partikula, kötőszó, elöljáró) esik, de ezek a típusoknak mindössze 13,9%-át teszik ki.

A főnevek eseteinek gyakorisága

A mintasokaságban előforduló főneveket megvizsgáltuk abból a szempontból, hogy az egyes esetek milyen gyakran fordulnak elő külön egyes és többes számban. E vizsgálat adatait mutatja be a következő táblázat abszolút számokban és az összes előforduláshoz viszonyított százalékban.

Az egyes számban a leggyakoribb az accusativus, amely azonban messze elmarad a többesben az alanyeset, sőt a dativus mögött is. A nominativus az egyesben a második helyre szorult. Az accusativus és nominativus után az egyesben jelentősen elmaradva következik a genitivus. Jóval utána jön elég tömör csoportban az instrumentalis, locativus és dativus, és messze mögöttük

Eset megnevezése	Egyes szám		Többes szám		Mindkét szám	
	szám	százalék	szám	százalék	szám	százalék
Nomin ativus	247	28,7	64	36,2	311	30,0
Genitivus	138	16,1	24	13,6	162	15,6
Dativus	55	6,4	39	22,0	94	9,1
Accusativus	265	30,8	33	18,6	298	28,8
Instrumentalis	74	8,6	10	5,6	84	8,1
Locativus	64	7,5	7	4,0	71	6,9
Vocativus*	16	1,9	—	—	16	1,5
Összes szám	859	100,0	177	100,0	1036	100,0

* Csak ha sajátos vocativusi végződéssel áll.

a vocativus. A többesben a dativus igen gyakran használt, s a második helyen áll, ezt követi a genitivus, majd jelentős közszó után az instrumentalis és locativus. Az összesített adatokban is kiemelkedik a nominativus és accusativus, jóval utánuk következik a genitivus, majd eléggé együtt a dativus, instrumentalis és locativus. Nem érdektelen százalékos adatainkat összevetni JOSSELSONÉVAL, amit nagyságrendbe szedett sorokban teszünk meg. Josselson-tól a nem-beszélgetési adatokat vesszük (The Russian Word Count. Detroit 1953. 180.). Az 1. oszlop a NP, a 2. Josselson orosz adatait tartalmazza.

Egyes szám				Többes szám			
1.		2.		1.		2.	
1. Accus.	30,8	Nomin.	28,5	Nomin.	36,2	Genit.	26,4
2. Nom.+Voc.	30,6	Accus.	26,3	Dativ.	22,0	Nomin.	25,0
3. Genit.	16,1	Genit.	14,3	Accus.	18,6	Accus.	21,4
4. Instr.	8,6	Instr.	14,0	Genit.	13,6	Instr.	13,9
5. Locat.	7,5	Locat.	10,9	Instr.	5,6	Locat.	8,5
6. Dativ.	6,4	Dativ.	6,0	Locat.	4,0	Dativ.	4,8

Meglepő, hogy a sorrend majdnem azonos az egyesben, csak az a különbség, hogy az NP-ben a nominativus és vocativus gyakorlatilag egyenlő gyakoriságú az accusativusszal, míg az oroszban a nominativus megelőzi valamivel az accusativust. A többes számban több egy-egy helynyi eltérés van, s a genitivus és a dativus eltérése jelentős, de itt az NP-ből kevesebb a példa, másrészt Josselsonnál is ingadozás figyelhető meg a Conversation és non-Conversation között.

Az igék módjainak, időinek és személyeinek összehasonlítása

Az első táblázat az igemódok használatát mutatja be, természetesen az igenevek figyelmen kívül hagyásával.

Igemód megnevezése	Száma	Százaléka
Jelentő	777	78,6
Felszólító	105	10,6
Összetett	107	10,8
Összes	989	100,0

A második táblázat a jelentő és összetett mód igeidejeinek gyakoriságát szemlélteti.

	Idő megnevezése	Száma	Százaléka
Jelentő mód	Jelen	465	59,8
	Jövő (összetett).....	40	5,1
	Múlt	264	34,0
	Régmúlt	8	1,1
Összetett mód	Jelen	105	98,1
	Múlt	2	1,9

Egyes módokra, illetve időkre bontva mutatja a következő táblázat a személyek használatát, a százalékarányt csak a végeredményeknél tüntettük fel.

Mód	Idő	Egyes szám			Többes szám		
		1	2	3	1	2	3
Jelentő							
Jelen		20	25	271	68	8	71
Jövő		4	—	22	5	5	4
Múlt		2	2	199	4	1	58
Régmúlt		—	—	6	1	—	1
Összetett.....							
Jelen		3	9	52	22	2	17
Múlt		—	—	2	—	—	—
Felszólító mód		—	44	—	39	22	—
Összes szám		29	80	552	139	38	151
Százalék		2,9	8,1	55,8	14,1	3,8	15,3

Az utolsó táblázat egyúttal összesítő táblázata is az eddigi adatoknak. Azokban a kategóriákban, ahol minden személy használatos lehet, mindenütt az egyes szám 3. személy a leggyakoribb, s ez teszi ki az összes előfordulások több mint felét. Utána, bár jóval ritkábban, a többes harmadik következik a két legnagyobb gyakoriságú időben (jelentő mód jelen és múlt), de a két kevésbé használt időben: jelentő mód összetett jövő és összetett mód jelen

időben némileg a harmadik helyre szorult a többes szám első személye mögé, amely közvetlen utána következik a jelentő mód jelenben és messze utána a jelentő mód múltban. Ez utóbbi jelenségnek azonban az a magyarázata, hogy a szerző ritkán beszél múltban végbement eseményekről a gyülekezetet is beleértő múlt időben, ami a prédikáció mondanivalójának jellegéből magától értetődő, de gyakran használja azt az összetett módban kívánság, óhaj kifejezésére. Mivel a szerző alapfeladata a bibliai textus eseményeinek magyarázata, dominál nála a 3. személy használata. Mikor tanúságot von le és vallásos, morális tanácsokat ad, gyakori a kollektív többes első személy. A többi személyre ezeknél jóval ritkábban kerül sor, jobbra csak idézetekben, bár a szerző is fordul egyes vagy többes második személyben hallgatóihoz, gyakran egyenes felszólítás formájában (felszólító mód). Az egyes szám első személy, amely oly gyakori beszélgetésben, itt háttérbe szorul, és az idézetek egyenes beszédeiből való.

Végezetül az igenevek használatát említjük meg. Leggyakoribb a főnévi igenév (101-szer), a határozói igenév 4—4 alkalommal fordul elő befejezett és befejezetlen aspektusú alakokban, a múlt idejű szenvedő melléknévi igenév 40-szer figyelhető meg, a múlt idejű cselekvőre csak egy könyvnyelvi példa van.

*

Statistikai elemzésünk végére érve összefoglaljuk annak néhány tanulságát.

A gyakorisági csoportok vizsgálata hozzásegít az emlék műfajának jellemzéséhez. Egy irodalmi mű elvont, vallásos vagy elbeszélő jellegét nem annyira az határozza meg, milyen teljes szókincsének statikus tárgyköri összetétele, hanem inkább az, melyik tárgykörökbe tartoznak a gyakorta (5-nél többször) használt szavak. Ugyanez mondható a szókincs különböző eredetű rétegeiről is.

A szókinccsgazdálkodás elemzése során megállapítható, milyen gazdag egy mű szókincese, ami lényeges mutatója nemcsak stílusának, hanem műfajának is.

A nyelvtani kategóriák gyakorisága alkalmas az emlék műfaji és egyéni stílussajátosságainak megállapítására.

A további emlékek vizsgálatánál ellenőrizhetjük megállapításainkat, bővíthetjük azok körét, s létrehozhatjuk majd a gyakorisági mutatók olyan rendszerét, amellyel a művek stílusa pontosan jellemezhető.

A MAGYAR RENESZÁNSZ-KUTATÁS ÚJABB EREDMÉNYEI

Tudományos irodalmunkban meglehetősen ritka az egy-egy kutatási terület helyzetét felmérő, a valamely nagyobb kérdéssoportra vonatkozó kutatásokat együttesen ismertető és értékelő szemle. Különösen ha olyan problémáról van szó, melynek vizsgálatában a legkülönbözőbb tudományoknak van fontos — és egymást kiegészítő — szerepük. Ilyen komplex probléma a reneszánsz is, általános európai és magyar viszonylatban egyaránt. Az alábbiakban a magyar reneszánszra vonatkozó újabb, — a felszabadulás utáni — kutatásokról próbálok áttekintést nyújtani, annak reményében, hogy a különböző tudományok eredményeinek összefoglalása, illetve egymással való szembesítése elősegíti egyes vitás kérdések eldöntését, a sokszor egymástól függetlenül elért jelentős eredmények összegezését, s a kutatás hiányosságainak, illetve a további teendőknek a kijelölését.

*

A magyar reneszánsz és humanizmus kutatásának a múlt századba visszanyúló gazdag előzményei és értékes eredményei vannak. Mégis csak a legutóbbi időben alakult ki elfogadható, átfogó koncepció a magyar reneszánszról. Ennek legfőbb okát abban kereshetjük, hogy a Magyarországot a XVI. században ért súlyos politikai és katonai katasztrófák megnehezítették a tudósok számára az alapvető történelmi és kulturális folyamatok, összefüggések helyes felismerését. Annak a reneszánsz udvari kultúrának a fejlődését, amely Mátyás uralkodása idején kibontakozott, látszólag ugyanis megakasztotta a magyar államnak a török hódítás következtében való darabokra hullása.. Ezt követően mindhárom országrész szellemi életére a reformáció nyomta rá a bélyegét s ez a kutatókban hosszú ideig azt a látszatot keltette, hogy a mohácsi katasztrófa után és a reformáció megjelenésével egy egészen új korszak veszi kezdetét. A régebbi évtizedek legkitűnőbb szakembereinek úgy tűnt, mintha a magyar reneszánsz és humanizmus a magyar kultúra fejlődésében csak egy rövid ideig tartó közjáték lett volna, amely a sokat ígérő XV. századi kezdetek után a XVI. század harmadik évtizedében már nagyjából véget is ért. Ezt a fel fogást képviselte Szekfű Gyula is, aki a reneszánsz virágzásának időszakaként

Mátyás korát jelölte meg. Mályusz Elemér ugyan meggyőzően fejtegette, hogy az egész XVI. század kultúráját is a reneszánsz jellemzi Magyarországon, a tudományos közvélemény inkább Szekfű álláspontja felé hajlott. Az ő felfogása adott irányt Horváth János munkásságának is, aki tervezett nagy szintézisében a középkori irodalom kötete után külön kötetet szentelt a magyar humanizmus irodalmának, 1526-tal zárva annak történetét, a XVI. század középső évtizedei magyar irodalmát pedig a reformáció égisze alatt foglalta össze. A félbemaradt nagy mű következő kötetének anyaga, az 1570-es évekkel kezdődően már az ellenreformáció koraként került volna bemutatásra. Az irodalomtörténetírásban sem hiányoztak az ellenvélemények: Eckhardt Sándor munkái erőteljesen hangsúlyozták Balassi költészetének tipikusan reneszánsz jellegét, mások, mint Kardos Tibor és Tolnai Gábor pedig kiemelték a magyar humanizmusnak és reneszánszának egészen a XVII. század első évtizedeiig való nagy szerepét, mégis irodalomtudományunk az 1526 előtti és utáni korszakot s egyúttal a reneszánszot és a reformációt egymástól továbbra is élesen elválasztotta. Leghamarabb a művészettörténetírás szakított ezzel a téves periodizációval, miután Balogh Jolán kutatásai már a 30-as években bebizonyították, hogy a Mátyás-korban kibontakozó magyar reneszánsz művészet a kedvezőtlen körülmények ellenére is tovább fejlődött a XVII. század derekáig. A felszabadulás utáni magyar reneszánsz-kutatás így meglehetősen tisztázatlan képet kapott örökbe.

A magyar reneszánsz új, korszerű felfogásának kidolgozása az utolsó tizenöt esztendő érdeme, amikor a marxizmus—leninizmus szempontjainak az érvényesülése és a tudományos munka tervszerű szocialista szervezése különösen kedvező feltételeket teremtett a magyar reneszánsz-kutatás számára. Jórészt a marxista szemléletnek köszönhető, hogy a magyar történettudományban nagy szerep jutott az addig meglehetősen elhanyagolt gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálatoknak, melyek a reneszánsz korának vonatkozásában is meglepő eredményekre vezettek. Másrészt a marxista tudománynak, főként az irodalomtudománynak a haladó hagyományok, a haladó ideológiai törekvések iránti fokozott érdeklődése nagy lendületet adott a humanizmus és a reformáció, illetve a velük összefüggő irodalom kutatásának. A szocialista tervszerűség jóvoltából kibontakozó levéltári és könyvtári kutatómunka, a hazai és külföldi gyűjtemények rendszeres átfésülése, valamint a budai és visegrádi ásatások pedig azt eredményezték, hogy a magyar reneszánszra vonatkozó tárgyi, ténybeli ismereteink ma messze felülmúlják a két évtizeddel ezelőttieket.

A témát, szempontokat és anyagot tekintve egyaránt kiszélesedő kutatómunka gyökeresen átformálta a magyar reneszánszról, humanizmusról és reformációról való korábbi elképzeléseket. Az újabb kutatások fényében tartathatatlanná vált a reneszánsz és humanizmus, illetve a reformáció merev szétválasztása és két külön korszakba való utalása. Világossá vált, hogy a magyar

reneszánsz nem zárul le a XVI. század első harmadában, hanem a kor meghatározó és legjellemzőbb tényezője marad egészen a XVII. század elejéig. Az elmúlt két évtized során a kutatás így eljutott egy az európai fejlődéssel összehangban levő egységes magyar reneszánsz korszak felfogásához. Az 1961. október 10—15-én Budapesten megtartott lengyel—magyar reneszánsz-konferenciára már ennek a felismerésnek a jegyében került sor.*

Lássuk most a konkrét eredményeket.

*

A magyar reneszánsz-kutatás számára különösen az újabb gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások teremtetek szilárd alapot. Felfedték azokat az alapvető jelenségeket, melyek az 1526 előtti és utáni időszakot a nagy politikai változások ellenére is összefűzik, lehetővé tették a reneszánsz kor időbeli kereteinek megnyugtató kijelölését, s végül megvilágították azokat a társadalmi feltételeket, melyek között a magyar reneszánsz kultúra kialakult és virágzott. A történeti kutatást a XV. és XVI. század azért is különösen érdekelte, mert az e korszakban végbemenő változások Magyarország egész újkori fejlődését befolyásolták, — mégpedig igen szerencsétlen módon. Míg ugyanis a középkor végén Magyarország az európai történelemben is jelentékeny szerepet játszó erős hatalom volt, a XVII. század végére, a barokk korban, Európa egyik legelmaradottabb országa lett. A régebbi történetírás ezt a jelenséget a török hódítással és a Habsburg-uralommal próbálta magyarázni. Bár ezeknek valóban súlyos és hátrányos következményei voltak az ország fejlődése szempontjából, önmagukban nem adnak megnyugtató feleletet az újkori magyar történelem kedvezőtlen alakulására. A magyar történészek számára adva volt tehát az izgalmas feladat: felderíteni Magyarország reneszánsz-kori történetének titkát.

A kérdés annál inkább érdekes volt, mert a legújabb kutatások kimutatták, hogy Magyarország a XV. században már csaknem elérte a nyugat-európai országok színvonalát, legalábbis gazdasági, társadalmi és politikai tekintetben. Szabó István és Pach Zsigmond Pál munkái a mezőgazdasági termelésről és az agrárviszonyokról bizonyították, hogy azok fejlettsége ekkor már nem maradt el az európai átlagtól, Szücs Jenő könyve pedig a városi ipar XV. század eleji rohamos fejlődését mutatta ki;¹ egyidejűleg, mint azt Mályusz Elemér kitűnő tanulmányából tudjuk, végbement a nemességnek teljesen, de

* Lásd: *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*. Bp. 1963 (E kötet tanulmányai alábbi áttekintésünkben nem szerepelnek.)

¹ SZABÓ ISTVÁN: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Bp. 1948. — PACH ZSIGMOND PÁL: *Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts*. *Etudes Historique* 1960. I. 387—433. — SZÜCS JENŐ: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp. 1955. — Lásd még e tárgyról: FÜGEDI ERIK: *Kaschau, eine osteuropäischen Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts*. *StudSlav* 1956. 185—213.

részben a polgárságnak is a renddé szerveződése;² végül pedig sor került a Hunyadi-ház vezetésével az államhatalom központosítására, egy centralizált, abszolutisztikus monarchia létrejöttére is.³ Számos forráskiadvány, monográfia és tanulmány érdeme, hogy sok tekintetben már fény derült azokra a gazdasági és társadalmi tényezőkre, melyek a biztató jelenségek ellenére a későbbi hanyatlás okai, egy egészségtelen fejlődés kiindulópontjai lettek, s egyúttal a reneszánsz kor sajátságait is meghatározták.

Szücs Jenő említett munkája nemcsak a magyarországi városoknak a XV. század első felében végbement rendkívül gyors fejlődését szemlélteti, hanem azt a feltűnő tény is, hogy a XV. század derekán — Mátyásnak a városokat támogató politikája ellenére — a városok többsége nemcsak megáll a fejlődésben, de hanyatlani is kezd. A XV. század második felében lakosságuk száma csökken, s ezen belül is különösen az iparúzó polgárság létszáma lesz kisebb. Ezzel egyidőben a céh kicsinyes védekező intézménnyé válik, s összes szokásai, rendszabályai konzerváló, a termelés növekedését gátló tendenciát árulnak el. Míg Európa nyugati részén ez időben a városok egyre nagyobb virágzásának lehetünk tanúi, s azok átmeneti stagnálása, illetve hanyatlása (persze nem mindenütt!) csak a barokk korban következik be, addig Magyarországon ez egybeesik a reneszánsz kialakulásával.

A városi iparnak és ezzel maguknak a városoknak ez a kezdődő hanyatlása korántsem jelentette azonban az árutermelésnek, sőt még az ipari cikkek termelésének a visszaesését sem. A XV. században a mezőgazdasági produkció már rendkívül magas fokot ért el, s egy egyre szélesebb polgárosodó gazdag paraszti réteg kezdett kiemelkedni a jobbágyság kötelékéből. Hasonlóan a nyugat-európai viszonyokhoz, a jobbágyi függés kezdett formálissá válni, a jobbágyok tehetősebb része átalakulóban volt szabad bérllővé. Sőt egyre nagyobb számban alakultak ki a polgárosodó parasztság privilégiumokkal rendelkező kisebb centrumai, a mezővárosok, melyek körzetük ipari cikkekkel való ellátásáról is gondoskodtak. Szabó István és Székely György tanulmányai meglepő tényanyaggal illusztrálták ennek a polgárosodó paraszti rétegnek s központjaiknak, a mezővárosoknak a fejlettségét.⁴ Ilyen kisebb ipari és kereskedelmi központok természetesen Európa többi országaiban is kialakultak. Magyarországon azonban ezeknek sikerült elhódítaniok az igazi városok piacait, s ezzel megakadályozni azok nagy várossá való fejlődését. Persze akadt ez alól

² MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Száz 1957. 46—123, 529—602.

³ Lásd ELEKES LAJOS műveit: Hunyadi. Bp. 1952. — Mátyás és kora. Bp. 1956. — Essai de centralisation de l'Etat hongrois dans la seconde moitié du XVe siècle. Etudes Historique 1960 I. 437—466.

⁴ SZABÓ ISTVÁN: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449—1526. Etudes historiques 1960. I. 359—383. — SZÉKELY GYÖRGY: Landwirtschaft und Gewerbe in der ungarischen ländischen Gesellschaft um 1500. Uo. I. 469—502. — Uő.: Le développement des bourgs hongrois à l'époque du féodalisme florissant et tardif. Annal Univ Scient Bp. Sectio Hist. 1963. V. 53—87.

kivétel: az önálló erdélyi fejedelemség megalakulása következtében a központi fekvésű Kolozsvár meghódította szinte az egész erdélyi piacot, s így a XVI. században itt — egyedül a magyarországi városok közül — fejlett ipar és kereskedelem, igen nagy polgári jólét és virágzó városi reneszánsz bontakozhatott ki.⁵

A fejlett városokkal szemben — Maksay Ferenc és N. Kiss István gazdaságtörténeti munkáinak tanúsága szerint — a mezővárosok gazdasági előretörése minden történelmi megrázkódtatás és az országot végigsöpítő háborúk ellenére is tovább tartott egészen a XVI. század utolsó évtizedeiig.⁶ Különösen az 1520-as évektől 1570 tájáig tartó agrárkonjunktúra segítette elő a mezővárosok virágzását. A legfőbb veszélyt erre a paraszt-polgári prosperitásra nem a török hordák és a Habsburgok jelentették, hanem már a XV. század végétől kezdve jelentkező versenytársak: a paraszti árutermelés hasznát megszerezni, kisajátítani törekvő nemesség. A bárókkal szemben renddéli és hatalommá szervezkedő nemesség vezetői, leggazdagabb rétege egyre többet próbált törvényes és törvénytelen úton elvenni jobbágyságaitól, majd ő maga fogott kereskedelmi vállalkozásokba, s végül majorságokat, korszerű árutermelő gazdaságokat kezdett kiépíteni. Az ellentétes érdekek folytán a gazdag nemességnek és a parasztság polgárosodó rétegének hol gazdasági, hol jogi, hol egyenesen fegyveres küzdelme az egész XVI. század jellemzője lett. Már az 1514-ben Dózsa György vezetésével kirobbanó nagy parasztháború is jórészt ezzel volt összefüggésben. A földesurak arra törekedtek, hogy a mezővárosok privilégiumait megszüntessék, a jobbágyság személyi szabadságát korlátozzák, s magángazdaságaikban ingyen munka végzésére kényszerítsék. Ezt a törekvést a XVI. század utolsó évtizedeiben kezdte siker koronázni. Ekkorra a nemesség legfelsőbb rétege a közben elvérzett középkori arisztokráciának a helyébe emelkedett. Tünetes gyorsasággal törtek fel a gazdag nemesi családok a mohácsi csatavesztést követő zűrzavarban, és a két király, illetve a Habsburg uralkodó és az erdélyi fejedelem között lavírozva, s az egyházi birtokokat szekularizálva hallatlan nagyságú birtokok uraivá lettek. Ez a parvenü arisztokrácia végül megtörte a mezővárosok fejlődését, óriási robotoltató gazdaságokat épített ki, s teljessé tette az ún. második jobbágyság rendszerét. A reneszánsz kor tehát Magyarországon végül is egy a középkorinál is merevebb feudális rendszer visszaállítását hozta magával, az ország további fejlődése számára rendkívül kedvezőtlen feltételeket teremtve.

A történészek jól érezték, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődésnek ezt az eltorzulását nem lehet kizárólag belső tényezők rovására írni, hiszen erre az

⁵ PIRNÁT ANTAL: Kolozsvár Dávid Ferenc évtizedeiben. ELTE Bölcsstud. Évk. 1955. 103—121. — GOLDENBERG, SAMUEL: Kolozsvár kereskedelme a XVI. században. Kelemen Lajos-emlék. 1957. 293—310. — JAKÓ ZSIGMOND: Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron. Uo. 361—393.

⁶ MAKSAY FERENC: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958. — N. KISS ISTVÁN: 16. századi dézsmajegyzékek. Bp. 1960.

időre esik a világpiac kialakulása, melynek vérkeringésébe a virágzó külkereskedelem révén Magyarország is bekapcsolódott. A nemzetközi gazdasági erőviszonyok megítélésében azonban a magyar kutatók még nem jutottak megnyugtató eredményre. Egyesek, mint Kubinyi András és Ember Győző, a XVI. század első felének magyar külkereskedelmét vizsgálva, arra a megállapításra jutottak, hogy ekkor igen jelentős kereskedelmi tőke volt Magyarországon, a külkereskedelem mérlege erősen aktív és azt túlnyomórészt hazai kereskedők bonyolították le.⁷ Mások viszont, így elsősorban Makkai László, tagadják jelentősebb hazai tőke létezését és azt bizonyítják, hogy a magyarországi gazdasági élet a XV. század közepe óta egyre inkább függő helyzetbe került a délnémet kereskedő és bankházakkal, s különösen a Fuggerekkel szemben, s a magyar városok hanyatlása is, a mezővárosok gazdasági versenye mellett, elsősorban a német tőke fokozódó behatolásának a következménye volt.⁸ Ez utóbbi felfogást erősítette Hermann Zsuzsa kis könyve,⁹ mely meggyőzően mutatta be, hogy az 1515. évi bécsi kongresszuson, mely a Habsburgok számára Magyarország és Csehország megszerzését volt hivatva biztosítani, milyen fontos szerepet játszott Fugger Jakab. A Fugger-cégnek ugyanis elsőrendű érdeke volt az osztrák és magyar területek közös politikai hatalom, mégpedig a kölcsönei révén neki lekötöztetett osztrák Habsburgok kezén való egyesítése. A hazai és külföldi tőke arányának és viszonyának, s ezzel kapcsolatban a Fuggerek szerepének a megvilágítása egyelőre tehát még vita tárgya, s további konkrét kutatásokat igényel.

A magyar reneszánsz kultúra és a humanizmus szempontjából ez a Fugger-vita már csak közvetve érdekes. Annál fontosabb volt azonban annak az adottságnak a kimutatása, hogy míg a szerencsésebb országokban a fejlett városok és fejedelmi udvarok együttes erővel s gyakran egymással szövetségben fejlesztették a reneszánsz kultúrát, addig ez Magyarországon a gazdag nemesség, illetve az ebből kiemelkedő új arisztokrácia és a mezővárosok parasztpolgársága közötti küzdelem, verseny közepette alakult és fejlődött. Nem hiányzott ugyan teljesen a fejedelmi, királyi udvar és a városok szerepe sem, az előbbi azonban jóformán csak Mátyás király időszakára, az utóbbi pedig kevés kivételtől eltekintve csak az egyetlen Kolozsvárra korlátozódott. Mindez sok tekintetben már eleve meghatározta a magyar reneszánsz számos sajátosságát.

*

A magyar reneszánsz és humanizmus kezdeteit illetően az elmúlt másfél évtizedben két álláspont meg-megújuló vitájának lehetünk tanúi. A Kardos

⁷ KUBINYI ANDRÁS: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagello-korban. BpRég 1959. XIX. 99—119. — EMBER GYŐZŐ: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. Száz 1961. 1—46.

⁸ MAKKAJ LÁSZLÓ: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. TörtSz 1960. 193—223.

⁹ HERMANN ZSUZSA: Az 1515. évi Habsburg—Jagello-szerződés. Bp. 1961.

Tibor által képviselt vélemény szerint, a XIV. század derekától kezdve jelentkező határozott világias törekvések és erősödő olasz kapcsolatok már a humanizmus jelenségei.¹⁰ A magyar reneszánsz-kutatók többsége azonban egyre inkább elutasította azt a nézetet, mely szerint a középkori világi tendenciák már a reneszánsz előhírnökei lettek volna. Az is elfogadhatatlannak bizonyult, hogy az olasz reneszánsz egyes korai képviselőinek, mint Pippo Spanónak, Masolinónak vagy Pier Paolo Vergorionak hosszabb vagy rövidebb magyarországi szereplése alapján indokolt volna már magyar reneszánszról beszélni a XV. század első felében.

A vita középpontjában azonban a huszitizmus megítélése állt. A felszabadulás utáni kutatás figyelme joggal fordult a forradalmi parasztmozgalomba torkolló huszitizmus felé. Különösen Székely Györgynek a tanulmányai járultak hozzá a magyar huszita mozgalom társadalmi és politikai szerepének a tisztázásához,¹¹ Kardos Tibornak pedig komoly érdemei vannak a magyar huszita bibliafordítás vizsgálatában.¹² Kardos azonban egyrészt eltúlozta a huszitizmusnak a magyar szellemi életre és irodalomra gyakorolt hatását, másrészt a huszita tanításokat is már a humanizmus megnyilvánulásának tekintette, ami súlyos tévedések forrása lett. Mivel ugyanis a huszitizmus Magyarországon jórészt a parasztság körében terjedt el, s így népi mozgalommá vált, a humanizmussal való indokolatlan összekeverése folytán az utóbbit is részben népi karakterűnek lehetett nyilvánítani. Így született meg Kardos Tibor munkáiban az ún. „népi humanizmus” homályos fogalma, melynek segítségével a XV–XVI. század antifeudális tömegmozgalmainak, köztük az 1514. évi hatalmas parasztháborúnak az — adatok alapján is igen nehezen kikövetkeztethető — ideológiáját humanista jellegűnek tekintette. A lassan kialakuló tudós latin humanizmus mellett, sőt mintegy azt megelőzve Kardos így a humanizmusnak egy másik, állítólagos népi vonalát próbálta felvázolni. A magyar humanizmus kezdeteinek a kérdése így nem pusztán kronológiai probléma volt, hanem alapvető elvi kérdés egyúttal, mely összefüggött a humanizmus történeti meghatározásának és megítélésének a kérdésével.

Kardos Tibor tetszetős érvekkel támogatott népi humanizmus koncepciója, bár kezdetben tudott híveket szerezni magának, egyre inkább komoly tudományos kritika tárgya lett. Többen rámutattak a felfogásban levő fogalomzavarra, a történetileg világosan meghatározható reneszánsz kori humanizmusnak és a humanizmusnak mint általános emberi eszménynek, erkölcsi magatartásnak az összekeverésére. A XV–XVI századi tömegmozgalmakra, parasztfelkelésekre vonatkozó alapos történeti vizsgálatok is megmutatták,

¹⁰ KARDOS TIBOR: A magyar humanizmus kérdései. MTA I. OK. 1953. IV. 149–179. — Uő.: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955.

¹¹ SZÉKELY GYÖRGY: A huszitizmus visszhangja Magyarországon népeiben. MTA II. OK 1954. V. 135–163. — Uő.: A huszitizmus és a magyar nép. Száz 1956. 331–367, 556–590.

¹² KARDOS TIBOR: A huszita biblia keletkezése. MTA I. OK 1952. III. 127–177.

hogy azokban a humanizmusnak mint a legműveltebb körök kimondottan tudós irányzatának semmi része sem lehetett.¹³ Különösen meggyőzőek Gerézdi Rabánnak a magyar humanizmus kezdeteire vonatkozó fejtegetései.¹⁴ Ezek szerint a magyar humanizmus kialakulása a XV. század derekán, az ország centralizálására törekvő Hunyadi-ház törekvéseivel szoros összefüggésben indult meg. A Közép-Európában ekkor nagyhatalmi helyzetet elfoglaló Magyarországnak művelt vezető hivatalnokokra, a legkorszerűbb tudásanyaggal felszerelt képzett diplomatákra volt szüksége. Már Zsigmond sem véletlenül hívta udvarába Pier Paolo Vergeriőt, Hunyadi János kormányzósága és Mátyás királysága idején pedig még inkább nélkülözhetetlenek voltak az Itáliában képzett tudós humanista kancellárok és diplomaták. A nagy humanista költő, Janus Pannonius (1434—1472) is ezek sorából került ki, de éppen az ő tragikus életsorsa figyelmeztet arra, hogy mennyire elszigetelt volt ekkor még Magyarországon a humanizmus. A magyar nyelvű világi líra kezdeteiről szóló könyvében¹⁵ Gerézdi sokoldalúan demonstrálta, hogy még a Jagellok korban is a reneszánsz és a középkori kultúra egymásmellettségéről kell beszélnünk, amikor is a társadalom nagyobb részének kulturális arculatát és ízlését még elsősorban a középkori határozza meg. A legfelsőbb udvari, egyházi és nemesi körökben jelentkező humanista irodalom mellett szinte virágját éli még a késő középkori vulgáris latin irodalom, valamint a humanizmussal még semmiféle kapcsolatban nem levő középkori jellegű anyanyelvű költészet. A reneszánsz irodalom ebben az időszakban még kizárólag latin nyelvű tudós humanista irodalom, magyar nyelvű ága majd csak a XVI. század második negyedében kezd kibontakozni. Elvetve a „népi humanizmus” romantikus teóriáját, a kutatás eljutott így a magyar reneszánsz és humanizmus kezdeteinek reális megítéléséhez, s ezek az eredmények összhangban állnak a környező országok s általában az Alpokon túli Európa reneszánsz kultúrájáról való ismereteinkkel. A magyar humanizmus nem előzi meg évszázadokkal más országokét, nagyjából együtt halad velük, bár a sajátos társadalmi és politikai adottságok, főként a fejlett állami centralizáció, még így is aránylag korai időben tették lehetővé és szükségsszerűvé a magyar reneszánsz és humanizmus kialakulását.

A magyar reneszánsznak az 1520-as évekig, az egységes magyar állam összeomlásáig terjedő korai szakaszaiban három jelenség érdemel különös figyelmet: a latin nyelvű humanista irodalom, a Corvina-könyvtár és a Mátyás udvarában kialakuló korai reneszánsz művészet. Az utóbbi másfél évtized mindhárom területen jelentékenyen gyarapította ismereteinket.

*

¹³ SZÉKELY GYÖRGY: A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Száz 1961. 473—506.

¹⁴ GERÉZDI RABÁN: Janus Pannonius. It 1950. 1. sz. 14—60.

¹⁵ GERÉZDI RABÁN: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962.

A latin nyelvű humanista irodalom vizsgálatában egy sor filológiai részlettanulmány és egy összefoglaló monográfia jelzi a magyar tudomány teljesítményeit. Huszti Józsefnek Pier Paolo Vergerio magyarországi munkásságáról szóló posztumusz tanulmányától¹⁶ kezdve kutatóink a magyar humanizmus több addig kellően nem feldolgozott kisebb alakjának az életművét világították meg. Így Kardos Tibor Ranzano és Bonfini munkásságát, V. Kovács Sándor Garázda Péternek az életművét, Gerézdi Rabán Nagyszombati Mártonnak, Horváth István Károly és Obermayer Erzsébet pedig Macedonai Lászlónak a tevékenységét elemezték.¹⁷ A részlettanulmányok közül kiemelkedik Gerézdi Rabánnak közvetlenül a háború után megjelent munkája Aldus Manutius magyar barátairól, mely a magyar—olasz humanista kapcsolatok egy fontos fejezetét tárgyalja, s egyúttal új adatokkal világítja meg az Erazmussal versenyezve Senecát kiadó Matthaeus Fortunatusnak, valamint a magyarországi római feliratokat összegyűjtő Megyericsei Jánosnak a munkásságát.¹⁸

Elsősorban saját nagy számú régebbi dolgozatára építve kísérelte meg Kardos Tibor a magyar humanizmus 1526-ig terjedő történetének összefoglalását vaskos könyvében.¹⁹ Az erősen egyéni nézeteket képviselő műnek a legérdekesebb és a legtöbb új anyagot, eredményt bemutató része a Jagello-kor humanizmusával foglalkozik. Kardos véleménye szerint a Jagello-kor magyarországi humanistáit igen fejlett filológiai és természettudományi szemlélet hatja át, munkásságukra döntő hatást gyakorolt Erazmus, s társadalmi állásfoglalásuk, bár Dózsa parasztháborúját elítélték, az elnyomott parasztsággal rokonszenvező. A könyvnek ezeket a téziseit Gerézdi Rabán részletes filológiai és történeti bírálat tárgyává tette s minden ponton ellentétes eredményre jutott.²⁰ Álláspontja szerint Kardos ezeknek az erősen közepes tehetségű humanistáknak a teljesítményeit eltúlozta; egy-két kivételtől eltekintve filológiai munkásságuk az iskolai gyakorlatok színvonalán mozog; amit Kardos komoly természettudományi érdeklődésnek tekintett, az nem más, mint a humanista symposionok sablonos intellektuális játéka; Erazmus határozott hatásáról ekkor még alig lehet beszélni; s végül e humanisták a nemesi rend öntudatos képviselői voltak, akiktől távol állt bármiféle népbarát szándék és törekvés. Megerősítette Gerézdi felfogásának a hitelét legújabb tanulmánya,²¹

¹⁶ HUSZTI JÓZSEF: Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete. FK 1955. 521—533.

¹⁷ KARDOS TIBOR: Pietro Ransano in Ungheria. Janus Pannonius (Roma) 1947. 337—361. — Uő: Bonfini, Mátyás király korának történetírója. (Bev. Bonfini művének magyar fordításához.) Bp. 1959. — V. KOVÁCS SÁNDOR: Garázda Péter. ItK 1957. 48—62. — Uő: A Dózsa-háború humanista eposza. ItK 1959. 451—473. — GERÉZDI RABÁN: Nagyszombati Márton. ItK 1958. 119—139. — K. OBERMAYER ERZSÉBET—HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY: Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben. Száz 1959. 773—801.

¹⁸ GERÉZDI RABÁN: Aldus Manutius magyar barátai. MKsz 1945. 38—98.

¹⁹ Lásd 10. sz. jegyzet.

²⁰ ItK 1958. 544—561. — KARDOS TIBOR válaszat lásd: FK 1959. 143—164.

²¹ GERÉZDI RABÁN: Egy költői hírnév története. ItK 1962. 720—732.

mely Janus Pannoniusnak a Jagello-kor humanistái körében való népszerűségét, illetve ennek okait vizsgálja, s rámutat ezzel kapcsolatban arra a rendkívül erős nemesi nacionalizmusra, amely e periódus humanistáit áthatotta, s akik éppen nacionalizmusuk igazolására emelték magasra a XV. századi nagy humanista költő kultuszát. Kardos Tibor nagy érdeme viszont, hogy ő tette a legtöbbet a magyarországi latin humanista irodalom megismertetése terén. Nemcsak eredményeiben vitatható monográfiájával, hanem mindenekelőtt egy kitűnő antológiával, melyben magyar fordításban mutatta be a magyar humanisták legfontosabb műveit, köztük Janus Pannonius verseinek tekintélyes részét is.²²

A latin nyelvű humanista irodalom kutatásában a magyar tudománynak különösen két vonatkozásban van nagy adóssága. Az egyik éppen a magyar humanizmus díszével, Janus Pannoniusszal kapcsolatos. Mindmáig nincs műveinek korszerű kritikai kiadása, s a kutatás kénytelen Teleki Sámuelnek 1784-ben megjelent, régen elavult edíciója alapján dolgozni. Több évtizede készül ugyan Juhász László nagy meglepetéseket ígérő új Janus-kiadása, de sajnos, semmi remény sincs rá, hogy belátható időn belül e munkáját be óhajtaná fejezni. Jogos elégedetlenséget kelt az is, hogy Kardos és Gerézdi újabb tanulmányai, fejezetei ellenére sem került még sor Janus Pannonius költészetének rendszeres esztétikai vizsgálatára, pedig élete utolsó éveiben írott meg-
rázó elégiái a latin nyelvű humanista poézisnek nemzetközi tekintetben is figyelemre méltó alkotásai.

A kutatás másik bántó hiányossága, a Mohács utáni latin humanista irodalom vizsgálatának immár hagyományos elhanyagolása. A magyar kutatókat a XVI. század e nagyobb részében már elsősorban a felvirágzó anyanyelvű irodalom érdekelte, s a latin alkotásokat elhanyagolták. Pedig a humanista történetírás ekkor élte virágkorát Magyarországon, s erre az időre esik a nagy filológusnak, Johannes Sambucusnak a munkássága is. Egyedül Forgách Ferencről és Istvánffy Miklósról jelent meg egy-két tanulmány az utóbbi időben.²³

*

A Bibliotheca Corvina immár jó ideje nemcsak a magyar, de a nemzetközi reneszánsz-kutatásnak is egyik kedvelt kutatási területe, s a háború után sem csökkent iránta az érdeklődés. Nagyszámú közlemény jelent meg Magyarországon és különböző más országokban egyes Corvin-kódexek kérdéseiről, származásáról.²⁴ Ezek felsorolásától itt kénytelenek vagyunk eltekinteni, s szemlénket csak a magyar Corvina-kutatás általános problémáira korlátozni. Az

²² A renaissance Magyarországon. Szerk. KARDOS TIBOR. Bp. 1961.

²³ PIRNÁT ANTAL: Forgách Ferenc. It 1955. 17–32. — BERLÁSZ JENŐ: Istvánffy Miklós könyvtáráról. OSZKÉvk 1959. 202–240. SZÉKELY GYÖRGY: A XVI. századi Magyarország és Istvánffy történetírása. (Bev. Istvánffy művének magyar fordításához.) Bp. 1962.

²⁴ CSAPODI-GÁRDONYI KLÁRA: Bericht über neuere Forschungen auf dem Gebiet der Bibliotheca Corvina. Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Berlin 1962. II. 9–13.

elmúlt két évtized legjelentősebb munkáját, a Magyarországon őrzött Corvin kötetek művészi díszítésének monografikus feldolgozását Berkovits Ilonának köszönhetjük.²⁵ A számos fényképpel és 48 pompás színes reprodukcióval ékesített luxus-kiadású kötet legfőbb érdeme a Mátyás király által Budán alapított könyvfestő műhely munkájának minden eddiginél alaposabb feldolgozása. Az eddig csaknem kizárólag művészettörténeti vizsgálatok mellé az utóbbi években új kutatási ágak is csatlakoztak. Csapodi-Gárdonyi Klára a Corvin-kódexek scriptorainak vizsgálata terén ért el érdekes eredményeket; B. Koroknay Éva a Corvin-kódexek kötetstábláiról, illetve a könyvtár számára dolgozó budai könyvkötő műhelyekről írt több tanulmányt; Csapodi Csaba pedig a Corvina-könyvtárra vonatkozó egykorú történeti források kritikai elemzését kezdte meg.²⁶ Csapodi egyik cikkében bebizonyította, hogy a firenzei Naldus Naldiusnak a könyvtárról való érdekes és gazdag, de a kutatók által kétkedve fogadott leírása minden tekintetben hiteles értesülésekre támaszkodott; egy másik dolgozatában kimutatta, hogy Antoniό Cattaneo madocsai apátnak a művészettörténetírás által a budai könyvfestő műhely vezető miniátoraként való szerepeltetése csupán a források félreértésének köszönhetők; végül harmadik tanulmányában Mátyás könyvtára pusztulásának sokat vitatott kérdésére adott végérvényes választ. Ez az utóbbi tanulmánya végleg lezárja az erre vonatkozó találgatások és feltevések útját. A források egy része ugyanis határozottan állította, hogy a könyvtár a török 1526. évi hadjáratakor, a szultán által elhurcolt kisebb számú kódexet leszámítva, elpusztult. Ennek ellenére egészen a XVII. századig állandóan voltak híradások a budai palotában maradt Corvinákról, sőt a XVII. században Pázmány Péter, Bethlen Gábor s később a bécsi udvar kísérleteket tettek a Budán levő állítólagos Corvináknak a töröktől való megszerzésére. Csapodi most bebizonyította, hogy a török által elfoglalt Budán őrzött könyvek egy más kisebb jelentőségű könyvtár maradványai voltak, melynek semmi köze a Corvinához. Végérvényesen hitelt kell tehát adni azoknak a forrásoknak, amelyek szerint az 1526-ig el nem ajándékozott vagy el nem tulajdonított, illetve a szultán által 1526-ban el nem hurcolt kötetek kivételével, Mátyás híres könyvtárának túlnyomó része a török csapatok első itt jártakor megsemmisült.²⁷

*

²⁵ BERKOVITS ILONA: A magyarországi Corvinák. Bp. 1962.

²⁶ CSAPODI-GÁRDONYI KLÁRA: Mátyás király könyvtárának scriptorai. Petrus Cenninius. MKsz 1958. 327–344. — Uő.: Mátyás király könyvtárának scriptorai. OSzK-Évk 1959. 159–177. — B. KOROKNAY ÉVA: A vaknyomásos Corvina-kötésekről. IparművMűzÉvk 1959. 157–167. — Uő.: A Korvina-kötések Ulászló-kori periódusáról. MűvtÉrt 1962. 125–136. — CSAPODI CSABA: Naldus Naldius hitelességének kérdése. MKsz 1960. 293–302. — Uő.: Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? MKsz 1961. 399–421. — Uő.: Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye? MKsz 1963. 27–42.

²⁷ CSAPODI CSABÁNAK a Bibliotheca Corvina történetéről írott összefoglaló monográfiája, a könyvtár állományába tartozó művek katalógusával, kiadásra készen áll. A magyar reneszánsz-kutatás szempontjából elsőrendű fontosságú volna e nagyszabású mű mielőbbi megjelentetése.

Sajnos, a megsemmisülés lett Mátyás budai és visegrádi palotáinak is az osztályrésze, s gyenge vigasz, hogy a felszabadulás utáni nagyszabású ásátások és művészettörténeti kutatások jóvoltából eddig nem sejtett gazdagságban kezdenek elénk tárulni a Mátyás alatti reneszánsz művészet körvonalai. A három fő művészeti központ Buda, Visegrád és a közeli érseki székhely, Esztergom volt. Mindhárom helyen a gótikus és reneszánsz művészet találkozásáról, s ez utóbbinak egyre gyorsabb előretöréséről győződhetünk meg. Budán a XIII. században alapított, majd az Anjouk, s különösen Zsigmond császár által továbbépített gótikus várpalotát fejlesztették tovább, alakították részben át Mátyás művészei. Visegrádon a Duna fölé magasló hegy tetején épített koraközépkori királyi vártól függetlenül, már az Anjouk palotát építettek a vízparton a XIV. században, melyet Zsigmond alatt továbbépítettek, s végül Mátyás idejében teljesen átalakítottak, kibővítettek s a királynő számára egy másik palotát építettek melléje. Esztergomban az ősi román kori királyi vár és palota a fővárosnak Budára való áthelyezése óta (XIII. század) az esztergomi érsek otthona, amelyet a XV. század végén szintén a reneszánsz szellemében építettek tovább. Az esztergomi palota feltárása (főként a román kori alsóbb szintű részek maradtak csak meg) már a 30-as években megtörtént; a visegrádi palota feltárása is megkezdődött már a háború előtt, de nagyobb lendületet csak azt követően vett és még jelenleg is folyamatban van; végül a budai ásátásokra a Mátyás-kori palota helyén emelt barokk palotának az 1945. évi ostrom alkalmával történt részleges pusztulása nyújtott lehetőséget. A jelenleg lehetséges feltárási munkálatok itt már befejeződtek. A budai és visegrádi ásátások leletei, eddigi eredményei különböző kiadványokban és folyóirat-közleményekben láttak napvilágot,²⁸ összefoglaló leírásuk pedig a *Magyarország Műemléki Topográfiája* megfelelő köteteiben olvasható.²⁹

Az ásátások eredményeiből kiderül, hogy a nagy fordulat a reneszánsz irányába 1476 után, Mátyás házasságát követően következett be. Ekkor indul meg az olasz művészek beözönlése, s váltja fel a gótikus stílust a reneszánsz az építkezésekben. Esztergomban a 80-as évek végén indul meg a palota reneszánsz stílusú továbbépítése és átalakítása, midőn az érseki székbe is az egyik olasz reneszánsz fejedelmi udvar szülötte, Ippolito d'Este került. A pusztulás folytán az épületek egykori alakját, külső művészi megjelenését a legnehezebb a tudománynak rekonstruálnia. A régészeti, művészettörténeti, történeti és ikonográfiai vizsgálatok együttes alkalmazásával sikerült mégis a kutatóknak lényeges eredményeket elérniök. Balogh Jolán már a budai ásátások megkez-

²⁸ GERŐ LÁSZLÓ: A budai vár helyreállítása. Bp. 1951. — GEREVICH LÁSZLÓ: Castrum Budense. ArchÉrt 1952. 150—171. — DERCSÉNYI DEZSŐ: Visegrád műemlékei. Bp. 1951. — További részlettanulmányok találhatók a BpRég és az ArchÉrt különböző köteteiben.

²⁹ Magyarország Műemléki Topográfiája. IV/I. 223—288. (A budai emlékek leírása GEREVICH LÁSZLÓ által.) — Uo. V/II. 418—448. (A visegrádi emlékek leírása DERCSÉNYI DEZSŐ és HÉJJ MIKLÓS által.)

dése előtt megkísérelte a fennmaradt ábrázolások és a történeti források alapján a budai palota rekonstrukcióját.³⁰ Gondos forráselemzései, egybevetve és igazolva az ásatások tapasztalataival, valószínűsítették a legfontosabb fennmaradt ábrázolásnak, az 1490-ben megjelent Schedel-féle krónika egyik képének hitelességét. Ez a budai palotát bonyolult tagoltságú, különböző időben keletkezett épületek együttesének mutatja, sok toronnyal. Ha az egyes épületek elhelyezkedése, s köztük a Mátyás-korában épített, a képen is jól kivehető reneszánsz szárny nagyjából hitelesnek is bizonyult, a sok torony és a bonyolult tetőszerkezetek iránt már erős kétely nyilvánult meg, mivel ezek inkább egy amolyan mesebeli „kacsalábonforgó várkastélyra” emlékeztettek. Az esztergomi építkezésekről fennmaradt számadások alapján Voit Pál azonban megállapította, hogy ekkor még igen nagy szerepe volt a faépítkezésnek, mely a középkorban egész Kelet-Európában rendkívül elterjedt volt.³¹ Ha a Schedel-féle metszet csipkés toronytetőit, merészen a falakról előreugró loggiáit fában képzeljük el, nincs okunk az ábrázolás hitelességében kételkedni. Különösen ha figyelembe vesszük, hogy Mátyás budai palotájának olasz építész, akárcsak Ippolito d'Este esztergomi építkezéseinek magyar vezetője, eredetileg ács volt. Külső összehatásában a palota így az olasz reneszánsz és a hazai hagyományok összeolvadását mutatja. Ennek a faanyaggal is erősen dolgozó magyar reneszánsz építkezésnek számos provinciális emléke maradt fenn az ország egykori területének a peremvidékein: templomok, kastélyok. A reneszánsz épületformáknak játékos fatornyokkal, erkélyekkel, lépcsőkkel való harmonikus kombinációit mutatják ezek a részben még fennálló (különösen Erdélyben maradt fenn több belőlük), részben már csak rajzokból ismert kecses épületek. Voit Pál fejtegetései nyomán a magyarországi reneszánsz építkezés e sajátos stílusváltozatában most már minden valószínűség szerint Mátyás budai építkezésének kisugárzását kell látnunk. A magyarországi reneszánsz építészet más jellegű, a faépítkezés hagyományától mentes alkotásaira Bakócz Tamás érsek 1506–07-ben építtetett kápolnája Esztergomban mutat példát. Balogh Jolán mintaszerű monográfiában dolgozta fel ennek a közép-európai viszonylatban páratlan építészeti emléknek a történetét és az olasz reneszánszsal való összefüggéseit.³²

Dalmát és olasz művészek közül kerültek ki a kor Magyarországon dolgozó legjobb szobrászai is. Közülük kettőnek, Giovanni Dalmatának s a Lengyelország számára is dolgozó Giovanni Fiorentinónak az itteni munkásságáról már korábban is tudott a kutatás, de az újabb leletek alapján most már sokkal gazdagabb képet tud rajzolni róluk, valamint eddig ismeretlen társaikról.

³⁰ BALOGH JOLÁN: A budai királyi várpalota rekonstrukciója a történeti források alapján. *MűvtÉrt* 1952. 29–40.

³¹ VOIT PÁL: Gyarmati Dénes mester és a régi magyar építő gyakorlat. *Művészet-történeti Tanulmányok* 1957. 46–87.

³² BALOGH JOLÁN: Az esztergomi Bakócz-kápolna. Bp. 1955.

Giovanni Dalmata magyarországi műveinek a megállapítása terén Balogh Jolán kutatásai hoztak új eredményeket, korrigálva részben Kruno Prijatelj jugoszláv tudós megállapításait, részben pedig Meller Péter elistet attribúcióját.³³ Ez utóbbi ugyanis a visegrádi palota kitűnő mesterre valló pompás reneszánsz díszkútját tévesen Dalmatának tulajdonította. A Magyarországon Johannes Fiorentinusként ismert másik olasz mesterről Gerevich Lászlónak jelentek meg figyelemre méltó tanulmányai.³⁴ Ettől a művésztől főleg síremlékeket ismerünk, s ezeken Gerevich olyan motívumokat fedezett fel, melyeket a mester csak az itt látható egykori római sírkövekről ismerhetett. Gerevich ezzel kapcsolatban meglepő adatokat sorol fel arról, hogy Mátyás idejében mekkora kultusza volt a pannóniai római emlékeknek; Mátyásnak magának is gazdag régiséggyűjteménye volt. Az olasz mesterek révén tehát egy sajátos pannóniai reneszánsz stílus kezdett kialakulni a plasztikában.

Igen érdekesek Balogh Jolánnak a Mátyás számára dolgozó olasz festőkre vonatkozó újabb eredményei is. Már korábban is ismeretes volt, hogy Mantegna és Filippino Lippi dolgozott Mátyás számára. Filippino Lippit szerette volna Mátyás Budára csábítani, s palotája freskóit vele készíttetni. Balogh Jolán egyik cikke kimutatta, hogy a firenzei művész Magister Albertus Fiorentinus néven emlegetett tanítványát küldte maga helyett, aki minden valószínűség szerint előbb Budán, majd a király halála után az esztergomi érseki palotában dolgozott, ahol freskóinak egy része fenn is maradt. Balogh egy másik tanulmánya Ercole de Roberti ferrarai festő magyarországi munkásságáról szól, aki 1488-ban jött Budára a király meghívására s itt számos művet alkotott. A Mátyásnak dolgozó firenzei festők sorát végül Botticelli zárja le, akiről bebizonyosodott, hogy egy a király rendelkezése Firenzében készülő, s ma is meglevő, pompás miseruha számára készített rajzokat.³⁵

Mátyás, ahol csak lehetett, a legjobb olasz műhelyekben dolgoztatott palotája számára. Régtől fogva tudta a kutatás, hogy a legdíszesebb Corvinák Attavante firenzei műhelyében készültek, s most már tudjuk, hogy a legdíszesebb textilek, köztük minden bizonnyal a király trónkárpitja számára is, Botticelli készítette a rajzokat. Ugyanez derül ki a budai palota belső famunkálatairól, a király termeinek pompás famennyezeteiről, intarziákban gazdag bútorairól. Voít Pál tanulmánya bebizonyította, hogy mindezeket a kor leg híresebb asztalosműhelye, Benedetto da Maianónak Firenzében a Via dei

³³ MELLER PÉTER: La fontana di Mattia Corvino a Visegrád. *Annuario dell'Istituto Ungherese di Storia dell'Arte di Firenze*. 1947. 47—73. — KRUNO PRIJATELJ: Ivan Duknović. Zagreb 1957. — BALOGH JOLÁN: Johannes Duknovich de Tragurio. *MűvtÉrt* 1959. 259—268.

³⁴ GEREVICH LÁSZLÓ: Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance. *AHistArt* 1959. VI. 309—338.

³⁵ BALOGH JOLÁN: Magister Albensis Fiorentinus. *Annuario dell'Istituto Ungherese di Storia dell'Arte di Firenze*. 1947. 74—80. — UŐ.: Ercole de Roberti a Buda. *AHistArt* 1959. VI. 277—281. — UŐ.: Botticelli-Zeichnungen für Strickereien. *AHistArt* 1959. VI. 299—308.

Servin levő műhelye készítette, s a mester Benedetto da Maiano azután személyesen is járt Budán, s irányította a helyben végzendő munkálatokat.³⁶ A Benedetto da Maiano által Budán szervezett asztalosműhely átvette az ő stílusát és technikáját, s azt elterjesztette Magyarországon. Ennek bizonyságaként Voit a nyírbátori ferences templom számára készült s szerencsésen fennmaradt reneszánsz stallumokat hozza példának, melyek világosan őrzik Benedetto da Maiano műhelye kisugárzásának emlékét. Még meglepőbb eredményekre jutott Voit egy másik tanulmányában Mátyás majolikagyártó műhelyével kapcsolatban.³⁷ A budai ásatások szenzációs eredményei közé tartozik az addig teljesen ismeretlen budai majolikagyártás felfedezése. A budai műhely magas technikai és művészi színvonalú termékeinek számos töredéke került elő, sőt megtalálták a műhely, a kemence maradványait is. A leletek arról tanúskodnak, hogy Mátyás ez esetben is a legjobb helyre fordult: Faenzába, onnan hívott be mestereket, s a műhely élére is valamelyik faenzai mester került. Kezdetben a műhely főfeladata a királyi palota majolikapadlózatának az elkészítése lehetett, feltehetően ez tette kívánatosná a műhely felállítását is, de rövidesen sor került a dísz tárgyak készítésére is. Voit elemzése kimutatta, hogy néhány év múltán a műhely élére egy magyar mester került, s ezzel egyidejűleg annak tevékenysége is új elemmel bővült: megkezdte a budai palota majolika-kályháinak a készítését. Az olasz festett majolikát a magyar mesterek alkalmassá tették kályhacsempe céljaira, aminek érdekében komoly technológiai problémákat kellett megoldaniuk. A viszonylag nagyobb számban előkerült kályhacsempék alapján fogalmat lehet alkotni a vakítóan fehér, vagy pedig sok színben pompázó majolika-kályhákról, melyek tele voltak dombozművekkel, figurális díszítésekkel is. Az egyik fennmaradt ilyen kályhacsempe magát a királyt ábrázolja. Bár ez a műhely a király halála után megszűnt, hatása nem tűnt el, a XVI. századból és még későbbi időből az ország különböző helyein fennmaradt reneszánsz-kályhák őrzik emlékét.

Befejezve szemlénket a Mátyás korának reneszánsz művészetére vonatkozó kutatásokról, az említett tanulmányok néhány általánosító megállapítását kell még összegeznünk. Kiderül ezekből, hogy a nagy reneszánsz uralkodó nemcsak a legjobb külföldi, főleg olasz mesterek foglalkoztatására törekedett, hanem arra is, hogy helyi művészi központot hozzon létre. A korábban is ismert könyvfestő és könyvkötő műhely és a joggal feltételezett kőfaragó műhely mellé most már az intarziákat készítő asztalosműhelyt, s az Alpoktól északra eső első majolikagyártó műhelyt is oda kell számítanunk a budai udvar létesítményei közé. Az újabb kutatások azt is kimutatták, hogy e budai műhelyek olasz vezetés mellett kezdték meg működésüket, de részben már maguk az olasz művészek is igyekeztek a helyi sajátságokhoz és hagyományokhoz alkal-

³⁶ VOIT PÁL: Műhely a Via dei Servin. MúvtÉrt 1961. 97—130.

³⁷ VOIT PÁL (Holl Imrével közösen): Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye. BpRég 1956. XVII. 73—150.

mazkodni, részben pedig korán hazai mesterekkel társultak. Így munkásságuk nyomán kezdett egy budai művészi iskola kialakulni az építészetben, kőfaragásban, s az iparművészet különböző ágaiban. Így lehetővé válhat a magyar reneszánsz későbbi, XVI. századi, sokszor elszigeteltnek tűnő emlékeinek a meghatározása is. A budai iskola tevékenységének felderítésével a magyar művészettörténeti kutatás kezébe kapta a kulcsot a XVI. századi magyarországi reneszánsz művészet egész sor kérdésének a tisztázásához. Ennek a munkának jó része még hátra van; az elmúlt időszakban a magyar kutatók kevesebb figyelmet szenteltek a XVI. század, főleg a Mohács utáni időszak művészettörténeti vizsgálatára. Csak az e korabeli várépítkezésekről jelent meg néhány tanulmány.³⁸ Végül a budai iskola művészi munkájának nagy vonásokban való rekonstruálása nagy fontosságú a környező országok számos művészeti emlékének vizsgálata szempontjából is. Mindezek után érthető, hogy nagy várakozással nézünk az itt ismertetett munkában oroszán-részt vállalt Balogh Jolán sajtó alatt levő, több évtizedes munka eredményeként létrejött nagy monográfiája elé, mely „Mátyás és a művészet” címen nemcsak összefoglalja és rendszerezi az eddig tudottakat, de minden bizonnyal számos eddig nem sejtett meglegyetést is tartogat.

*

Az 1520-as évek nagy történelmi megrázkódtatásai után a magyar reneszánsz legfontosabb új jelenségei: a magyar irodalmi nyelvnek a könyvnyomtatással szoros összefüggésben való kialakulása, a reformáció és a magyar nyelvű reneszánsz irodalom kivirágzása. Mindhárom kérdéscsoport vizsgálatában jelentős előrehaladás történt az elmúlt másfél évtizedben, főként a filológusok, irodalomtörténészek jóvoltából.

Az irodalmi nyelv kialakulása hosszú, több évszázados folyamat, mely a magyar esetben nem a reneszánsz korban kezdődött, s nem is ekkor fejeződött be. A reneszánsz, közelebről az 1530-as évektől a század végéig terjedő időszak azonban e folyamat méltán legfontosabb szakaszának tekinthető, amiben igen fontos része van a humanisták és a reformátorok magyar nyelv iránti érdeklődésének. Már a háború előtt kimutatta Turóczi-Trostler József,³⁹ hogy az 1530-as években került sor a magyar nyelv „felfedezésére”, ekkor jelent meg a magyar nyelv szabályainak megismerése iránti igény, ekkor vált a magyar nyelv tudományos érdeklődés tárgyává s ebben elsőrendű szerepe volt Erazmus és Melanchton tudós magyar tanítványának, Sylvester Jánosnak. A felszabadulás után a kérdés vizsgálatát mindenekelőtt Gerézdi Rabán kutatásai vitték előre.⁴⁰ Eredményei szerint a magyar nyelv iránti tudatos érdeklődés

³⁸ BALOGH JOLÁN: A magyarországi négysarokbástyás várkastélyok. MűvtÉrt 1954. 247—252. — GERÓ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955.

³⁹ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933.

⁴⁰ GERÉZDI RABÁN: Irodalmi nyelvünk kialakulásáról. Magyar Századok. Bp. 52—68.

több tényező hatására bontakozott ki. Egyrészt a Jagello-kor nemesi humanizmusának nacionalizmusa jutott el szükségszerűen a magyar nyelv iránti érdeklődéshez, másrészt a késő középkori magyar nyelvű kolostori irodalom fejlődésében jelentkezett a nyelvi színvonal emelésére irányuló fokozott igény, elsősorban a biblia magyar nyelvre való lefordításának érdekében. E belső indítékon túl a kor magyar humanistái Erazmustól is a bibliának s más fontos műveknek anyanyelvre való lefordítására kaptak ösztönzést, s végül a reformáció, de főleg a Magyarországon leginkább népszerű Melanchtonnak a tudományos-pedagógiai programja is az anyanyelv művelésére ösztönzött. Mindezek a tényezők szinte összetalálkoztak az 1530-as években, s egyszerre s egymással szorosan összefonódva eredményezték a legkiválóbb humanistáknak a magyar nyelv tanulmányozására, a szentírás erasmusi szellemű, filológiai hűségű lefordítására és az e célokat szolgáló munkáinak immár a könyvnyomtatás útján való terjesztésére irányuló mozgalmát. Gerézi helytálló koncepciójában a korábban is kiemelt Sylvester János mellett, illetve időben őt megelőzőleg döntő hely jut e folyamatban Pesti Gábornak. De Sylvester munkásságának további kutatásával sem maradt adós a tudomány. Balázs János tollából részletes monográfia készült életéről és működéséről.⁴¹ E könyvnek főleg Sylvester magyar nyelv-tanának a vizsgálata terén vannak érdemei. Pontosán meghatározta az első magyar nyelv-tan helyét az európai grammatikák történetében, s teljes részletességgel feltárta keletkezésének a krakkói és wittenbergi, Erazmus, illetve Melanchton szellemében fogant nyelvművelő és nyelvrendszerező törekvésekkel való összefüggését.

Sylvester a nyomdatörténeti kutatásoknak is fontos témája volt az elmúlt másfél évtizedben: részlettanulmányok sora tette beható vizsgálat tárgyává az általa használt papírtól kezdve a betűtípusok és metszetek kérdésén át a sárvári nyomda működésének minden részletét. Különösen Varjas Bélának vannak jelentős érdemei a Sylvester-nyomda kutatásában, az eredményeket is ő foglalta össze.⁴² Sajnos, a többi fontos reneszánsz kori nyomda történetének a feldolgozása távolról sem haladt előre ennyire; néhány jelentős eredményt azonban fel tud mutatni az újabb kutatás. Kiemelkedik ezek közül a Hess András vállalkozását követő második magyarországi ősnymda felfedezése.⁴³ Ez az eddig ismeretlen műhely 1477–1480 körül, talán Pozsonyban működött. A legjelentősebb XVI. századi magyar nyomda, Heltai műhelye történetének tisztázásához több kisebb részlet-tanulmány járult hozzá, de a kolozsvári nyomda működésének monografikus feldolgozása még várat magára. A XVI.

⁴¹ BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Bp. 1958.

⁴² VARJAS BÉLA: A Sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai. ItK 1958. 140–151. — Uő: Sylvester János új testamentuma. (Kísérő tanulmány a könyv fakszimile kiadásához.) Bp. 1960.

⁴³ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: A második magyarországi ősnymda nyomai. MKsz 1958. 144–157. — FITZ JÓZSEF: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története 1526-ig. Bp. 1959.

századi magyarországi nyomdászat történetének főként egy eddig teljesen elhanyagolt fejezete terén történt a legtöbb előrehaladás: a könyvdíszítés, a könyvekben levő fa- és rézmetszetek vizsgálata terén. Soltész Zoltánné részlettanulmányok egész sorában foglalkozott egyes nyomdák metszetducainak, illetve egyes fametszőknek a kérdésével, s eredményeit végül összefoglaló monográfiában is rendszerezte.⁴⁴ Különleges könyvművészeti értékeket nem hozott felszínre igen alapos kutatómunkája, tisztázta azonban a kérdések, összefüggések egész sorát, bemutatva, hogy a magyarországi nyomdák számára készült fametszetek eredete általában bécsi, wittenbergi és krakkói előzményekre megy vissza. A további nyomdatörténeti kutatások számára nagy szolgálatot fog tenni a legrégibb magyar nyomtatványok fakszimile kiadásait közreadó sorozat, a Varjas Béla által szerkesztett *Bibliotheca Hungarica Antiqua*. Ennek eddig öt kötete jelent meg, Sylvester János Ujtestamentum-fordításával az élen.

Az említett filológiai és nyomdásztörténeti kutatásokhoz szervesen kapcsolódik a magyar nyelvtörténet több művelőjének a munkássága. A magyar irodalmi nyelv kialakulásáról régebben az volt a felfogás, hogy az a XVI. század folyamán az északkeleti nyelvjárás győzelme után jött létre. Pais Dezsőnek a magyar irodalmi nyelv kialakulásáról szóló 1952-ben írott alapvető értekezése e hagyományos felfogással szemben azt az elméletet fejtette ki, hogy az irodalmi nyelv a magyarban a különböző nyelvjárások kiegyenlítődése útján alakult ki.⁴⁵ Ezt a koncepciót azóta több részlettanulmány igazolta, e nyelvi kiegyenlítődésben a nyomdáknek és az egyre nagyobb tömeget jelentő világi értelmiségnek tulajdonítva a legnagyobb szerepet.⁴⁶

*

A magyar reformáció történetének hatalmas egyháztörténeti szakirodalma van, mely a rendkívül differenciált, majd minden reformációs irányzatnak helyt adó XVI. századi magyar vallásos küzdelmeknek s azok hatalmas művelődési szerepének sok-sok részletét tisztázta. Mivel a reformáció mozgalmi a magyar nyelvű irodalomnak eladdig nem tapasztalt felvirágzását hozták magukkal, és mivel a magyar reformáció vezető személyiségei szinte kivétel nélkül jelentős irodalmi munkásságot is kifejtettek, protestáns egyháztörténet és magyar irodalomtörténet régóta összefonódott a kor vizsgálatában. Horváth Jánosnak még a háború alatt írt, de csak 1953-ban megjelent nagy összefoglaló munkája⁴⁷ az 1526–1570 közötti évtizedek magyar irodalmáról szintén jórészt az egyháztörténeti kutatásokra épült. A reformáció vizsgálatának ez a

⁴⁴ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Bp. 1961.

⁴⁵ PAIS DEZSŐ: A magyar irodalmi nyelv. MTA I. OK 1953. IV. 425–466.

⁴⁶ MOLNÁR JÓZSEF: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1527–1576 között. MKsz 1961. 422–431. — PAPP LÁSZLÓ: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. Bp. 1961.

⁴⁷ HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp. 1953.

csaknem kizárólag egyháztörténeti karaktere bizonyos egyoldalúságokra vezetett, és nemcsak a reformációt, de a vele összefüggő irodalmi fellendülést is elszakította a reneszánsztól és a humanizmustól. Mindez odavezetett, hogy bár a protestáns egyháztörténeti kutatás a háború után is mutatott fel eredményeket,⁴⁸ azokat a kutatásokat kell fontosabbnak tekintenünk, amelyek a magyar reformáció problémáit a reneszánsz fejlődésének szerves részeként igyekeztek megvilágítani. Mivel a világi történetírás képviselői Magyarországon a múltban is és jelenleg is kevés figyelmet fordítottak a reformáció vizsgálatára, a legtöbb új eredményt a filológusoknak, irodalomtörténészeknek köszönhetjük, akik a kor irodalmát kutatva nem zárkozhattak el az írók teológiai álláspontjának, reformatori tevékenységének vizsgálatától sem.

Az egyik számottevő eredmény a mezővárosok polgárosodó gazdaságának a magyar reformáció fejlődésében és elterjedésében való igen nagy szerepének a felismerése. Miközben a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások egyre meggyőzőbben mutatták ki ezeknek a mezővárosoknak a magyar reneszánsz egész korszakában, de különösen a Mohács utáni évtizedekben való rendkívüli fontosságát, az irodalomtörténeti vizsgálat ettől függetlenül, az irodalmi alkotások elemzésén keresztül jutott hasonló eredményre. A régebbi egyháztörténeti kutatás nagyjából tisztázta a városoknak, a nemeseknek a szerepét a reformáció elterjedésében, a mezővárosok szerepével azonban nem számolt. Pedig kiderült, hogy a reformáció irodalmi produktumainak igen nagy része ez utóbbiakban született, s az ottani lakosság gondolkodását, felfogását tolmácsolja, miként a vezető magyar reformátorok is többségükben különböző gazdag mezővárosok papjai voltak. Összhangban a mezővárosokra vonatkozó történeti kutatások eredményeivel, ez a felismerés új távlatokat nyit a magyar reformáció társadalmi összefüggéseinek vizsgálata számára.⁴⁹

A másik fontos eredmény a vezető reformátorok munkássága és a humanizmus közti összefüggések sokoldalú feltárása. Hogy a fontosabakat felsoroljam: Balázs János Dévai Bíró Mátyásnak a krakkói és wittenbergi humanista nyelv művelő törekvésekkel való szoros kapcsolatait; Kardos Tibor a reformáció drámáinak humanista előzményeit; Bán Imre Melius Juhász Péter erős humanista műveltségét, s műveiben ennek gyakori megnyilvánulását; Koltay-Kastner Jenő pedig Bornemisza Péternek a humanizmussal való teljes összefonódottságát mutatta ki.⁵⁰ Két nagyobb igényű munka bizonyos általános következtetések levonására is törekedett. Gerézdi Rabán Székely István világ-

⁴⁸ KATHONA GÉZA: Karácsony György „szent hada”. 1569–1570. Egyht 1958. 265–280. — SÓLYOM JENŐ: Dévai Mátyás tiszántúli működése. Egyht 1959. 193–217.

⁴⁹ KLANICZAY TIBOR: A magyar reformáció irodalma. ItK 1957. 12–47.

⁵⁰ BALÁZS JÁNOS: Zur Frage des Erwachens der osteuropäischen Nationalsprachen. Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Berlin 1956. 33–73. — KARDOS TIBOR: A magyar vígjáték kezdetei. Zenetudományi Tanulmányok 1953. 133–168. — BÁN IMRE: Melius Juhász Péter. OrszOrvtKtK 1962. XX II. 252–280. — KOLTAY-KASTNER JENŐ: Bornemisza Péter humanizmusa. It 1953. 91–124.

krónikáját elemezve, nemcsak a tárgyalt író humanista indulását s a reformáció ügyét előmozdító valamennyi művének tudós humanista jellegét bizonyítja, hanem körültekintő vizsgálat alapján arra az eredményre jut, hogy a magyar reformáció egész első nemzedékében a legszorosabban összefonódnak a tudós humanista célkitűzések a reformátori hivatás vállalásával.⁵¹ A klasszika-filológus Borzsák István pedig, az antikvitás XVI. századi képét vizsgálva, Bornemisza Péter munkáin keresztül meglehetősen pontossággal kimutatja, hogy egy milyen széleskörű, de egyben mennyire egyoldalúan szelektált klasszikus ismeretanyag rejtőzik reformátor-íróink műveiben.⁵²

Humanizmus és reformáció összefüggéseinek a vizsgálatában a magyar reformáció legérdekesebb fejezetének, az antitrinitarizmusnak a kutatása hozta a legnagyobb meglepetéseket. A régebbi kutatás elsősorban Dávid Ferencnek a munkásságával foglalkozott, de kizárólag egyháztörténeti szempontból. A filológiai kutatás most egyrészt új részleteredményeket szolgáltatott életének és műveinek ismeretéhez, másrészt Erazmusnak Dávid tanai kialakulásában való szerepére mutatott rá, ezzel szorosan összekötve az erdélyi antitrinitarizmust a humanista hágyományokkal és előzményekkel.⁵³ A legjelentősebb eredményeket azonban Pirnát Antal könyve hozta,⁵⁴ amely bebizonyította, hogy szemben a korábbi felfogással az erdélyi antitrinitárius mozgalom igazi fénykora nem az 1560-as évek végére esett, hanem a 70-es évek első felére, amikor is a mozgalom tanításai — teológiai és filozófiai téren egyaránt — radikálisan továbbfejlődtek. Pirnát kolozsvári könyvtárakban kéziratban maradt ismeretlen művek egész sorát fedezte fel, elsősorban a két külföldről Kolozsvárra vetődött kiváló humanista gondolkodónak, Johannes Sommernek és Johannes Paleologusnak a munkáit. Sommer és Paleologus s a hozzájuk csatlakozó Dávid, valamint más erdélyi antitrinitáriusok a humanista szabadgondolkodás és a racionalizmus irányába mutató egészen merész elképzeléseknek adtak hangot magas intellektuális színvonalú műveikben, melyeknek ezután fontos helyük lesz az európai humanizmus történetében. Ehhez persze nem elég Pirnátnak igen alapos, bár a nemzetközi összefüggéseket nem mindig kielégítően tisztázó elemzése, ehhez ezeknek az izgalmas ismeretlen latin nyelvű műveknek a mielőbbi kiadása volna szükséges.

Végül a reformációra vonatkozó kutatások keretében irodalom- és zenetörténészeknek, valamint egyháztörténészeknek közös munkaterületévé vált a XVI. századi protestáns énekeskönyveknek a vizsgálata. A kérdés fontosságát már régen felismerték, de a megbízható filológiai és zenetörténeti kutatások

⁵¹ Kísérő tanulmány Székely világkrónikájának faksimile-kiadásához. Bp. 1960.

⁵² BORZSÁK ISTVÁN: Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960.

⁵³ GERÉZDI RABÁN: Erasmus és az erdélyi unitáriusok. It 1947. 9—20. — JENEI FERENC: Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ismeretlen munkái. ItK 1953. 205—209; 1954. 73—76.

⁵⁴ PIRNÁT ANTAL: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren. Bp. 1961.

terén még sok a tennivaló. Ezért fontos eredmény annak kimutatása, hogy a legfontosabbnak tartott, állítólag 1592-ben megjelent nyomtatott énekeskönyv, melyet az egész későbbi fejlődés kiindulópontjának tekintettek, sohasem létezett.⁵⁵ Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban sor került a magyar reformáció egy igen érdekes alakjának, Újfalvi Imrének a vizsgálatára aki a magyar reformáció egész énekanyagát rendszerezte, a korábbi énekeskönyveket számbavette, s az énekekre vonatkozóan figyelemre méltó megállapításokat tett. Őt joggal a magyar reformáció első bibliográfusának és „irodalomtörténészének” tekintethetjük, s írásai kulcsot adnak e legfontosabb korabeli irodalmi műfaj számos kérdésének megoldásához. A zenei kérdések terén Cs. Tóth Kálmán végzett derekas munkát, aki egy hatalmas kötetben közreadta a XVI. század összes fellelt magyar dallamait (ezek csekély kivétellel protestáns egyházi énekek dallamai), s monografikus teljességgel feldolgozta azok zenetörténeti összefüggéseit, valamint a reformációban betöltött szerepüket.⁵⁶

*

Az 1530-as évektől kezdve rohamosan fejlődő anyanyelvű reneszánsz irodalmat illetően a kutatásnak egy feltűnő aránytalansággal kellett számolnia. A régebbi kutatókat a század irodalmából elsősorban a reformáció mozgalmával összefüggő írók és művek érdekelték. Ezért az 1570-es évekig terjedő időszak irodalmi alkotásainak nagy részét tudományos igényű kiadásokban tették közzé, részlettanulmányok és monográfiák sokaságát hozták létre róluk, sőt Horváth János már említett összefoglalása révén sor kerülhetett egy nagyarányú szintézisre is. Igaz, hogy ennek a könyvnek szemlélete és rendszerezése erősen elavult már, mégis nélkülözhetetlen és biztos alapja a további munkának. Hiszen a teljes anyagot áttekinti, összegezi az addigi kutatásokat s számos írónak és műnek magas színvonalú irodalmi elemzését nyújtja. A század utolsó három évtizedének irodalmáról viszont sokkal kevesebb szövegkiadás és részlettanulmány készült, és semmiféle összefoglaló munka sem áll rendelkezésre. Ez az aránytalanság eleve meghatározta a háború utáni kutatás tematikai irányait: az 1570-ig terjedő időszakot illetően a Horváth által mellőzött jelenségek elemzése s műve egyoldalúságainak a korrigálása állt az előtérben, a későbbi évtizedeket tekintve pedig főleg Bornemisza és Balassi munkásságának sokoldalú vizsgálata.

Az előbbi periódusról Horváth részleteredményeire támaszkodva, sor került egy új koncepció kialakítására is. Míg Horváth részben a különböző főúri udvarok, részben pedig az egyes protestáns felekezetek szerint csoportosítva mutatta be a tárgyalt időszak irodalmát, ez az új szintézis-vázlat a reformáció irodalmának belső fejlődését igyekezett megrajzolni, erősen számolva a

⁵⁵ KLANICZAY TIBOR: Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv. ItK 1958. 152—169.

⁵⁶ CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A XVI. század magyar dallamai. Bp. 1958.

mezővárosi polgárságnak a reformáció elterjedésében játszott fontos szerepével. Ezzel összefüggésben fokozottan előtérbe került a reformáció vallási, erkölcsi és társadalmi eszméit propagáló ének-költészet s különösen a kor legmarkánsabb és legeredetibb énekszerzője, Szkhárosi Horvát András. Ezek vizsgálata során fény derült a reformáció énekszerzésének a középkori magyar nyelvű költészettel való szoros kapcsolataira, valamint sajátos ótestamentumi hangvételű stílusára.⁵⁷ Kiegészítették és továbbfejlesztették ezeket az eredményeket Varjas Béla kutatásai, amelyek a részben bibliai, részben világi tárgyú epikus énekek vizsgálatán keresztül a kor költészetének sajátos kételtűségét bizonyítják: irodalmi művek, melyeket nyomtatásban is kiadnak, de ugyanakkor dallam kíséretében éneklük is őket. Varjas mindezt jogosan, a legszélesebb nemesi és polgári olvasóközönségnek az igényeivel és helyzetével magyarázza. Ezek a rétegek a reformáció iskolapolitikája jóvoltából megtanultak már írni-olvasni, a literatúrával azonban még éppen csak hogy ismerkednek.⁵⁸ Végül a kor ének-költészetére vonatkozó tudásunkat nagyban kiszélesítette két eddig ismeretlen emléknek a váratlan felfedezése. Mindkettő az 1540-es évekből származik és egyedülálló a maga nemében. Az ún. *Szendrői hegedős ének* egy névtelen hivatásos énekmondó érdekes lírai-szatirikus verse;⁵⁹ a *Pajkos ének* pedig — a XVI. századi magyar folklór egyetlen hiteles egykorú emléke — zsványként élő kóbor katonák tetteinek balladás megéneklése.⁶⁰

A reformáció évtizedeinek drámai irodalmáról Kardos Tibor fejtett ki és próbált igazolni egy egészen új elképzelést több tanulmányban és egy a régi magyar drámai emlékek szövegét közreadó gyűjteményben.⁶¹ Főképpen a drámák műfaji meghatározása terén és a drámának a korabeli irodalomban betöltött helyét illetően fejtett ki meglepő álláspontot. A dráma műfaji kereteit ugyanis rendkívül rugalmasan értelmezve, párbeszédek is magában foglaló epikus műveket, különböző dialógusokat, sőt egyes lírai verseket is drámának tekint, azon az alapon, hogy e szövegek is előadhatók dramatizálva, megfelelő gesztusokkal kísérve. A műfaji kategóriáknak e feloldása folytán a dráma a magyar irodalom legfontosabb, leggazdagabb műfajává lép elő az ő fejtegetései keretében, holott mind ez ideig a költészetet tekintette mindenki, és joggal, a magyar irodalom főerősségének. Kardosnak ez a szellemes és ötletes, de nagyon önkényes elmélete kedvező visszhangra talált a színházi körökben, a filológusok s a reneszánsz kutatói azonban kétkedéssel fogadták, sőt Pirnát Antal tollából éles bíráló cikk is jelent meg róla.⁶²

⁵⁷ VARGA JÓZSEF: Szkhárosi Horvát András. It 1955. 268—304. és a 49. jegyzetben idézett tanulmány.

⁵⁸ Lásd kísérő tanulmányát Heltai Cancionáléjának fakszimile kiadásához. Bp. 1962.

⁵⁹ STOLL BÉLA: Szendrői hegedős ének. ItK 1953. 231—233.

⁶⁰ KLANICZAY TIBOR: Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 54—63. — STOLL Béla: A Pajkos-ének és a népköltészet. ItK 1962. 180—192.

⁶¹ KARDOS TIBOR: A régi magyar színjátszás néhány kérdéséhez. MTA I. OK 1955. VII. 17—64. — Uő. Bevezetés a Régi magyar drámai emlékek I. kötetéhez. Bp. 1960. I. 7—192.

⁶² ItK 1961. 611—618. — KARDOS TIBOR válaszáat lásd: FK 1962. 327—338.

A háború utáni irodalomtörténeti kutatások végre méltó helyére állították Bornemisza Péter alakját. Az igen kevés korábbi munkával szemben újabban tanulmányok egész sora, legfontosabb művének, az *Ördögi kísértetek*-nek Eckhardt Sándor által elkészített kritikai kiadása⁶³ és két monográfia áll előttünk. Különösen Nemeskürty István kutatásait kell kiemelnünk, aki több részlettanulmány után összefoglaló monográfiát írt az író életéről és irodalmi munkásságáról.⁶⁴ Könyvének középpontjában az író egyénisége és prózai munkái állnak. E prózai művek többsége prédikáció-gyűjtemény, melyeket korábban egyszerűen a teológia hatáskörébe utaltak, Nemeskürty azonban a teológusok mögül most kihámozta a világ jelenségeire rendkívül érzékeny reneszánsz egyéniséget és a kitűnő prózaíró. Különösen figyelemre méltóak az *Ördögi kísértetek*-re vonatkozó elemzései: Nemeskürty találóan rajzolja meg azt a pszichológiai folyamatot, amely ezt a Bécsben, Wittenbergben és Padovában tanult tudós luteránus papot e megdöbbentő művének megírására, s főleg saját szexuális kísértéseinek lélektanilag mesteri módon való világgá kiáltására késztette. Nemeskürty vizsgálatai az érdekes eredmények ellenére inkább csak a kezdetet jelentik Bornemisza sok vonatkozásában rejtélyes alakjának és munkásságának a kutatásában. Támaszkodva Eckhardt Sándor *Ördögi kísértetek*-kiadására, a kutatásnak még sok feladatot kell majd e téren megoldania. Borzsák Istvánnak más vonatkozásban már említett könyve Bornemisza antik ismeretanyagát regisztrálja, s főképpen az írónak Sophoklés görög szövege nyomán készült Elektra-átdolgozásáról szolgáltat fontos új filológiai eredményeket.

A magyar reneszánsz-irodalom kutatásának legnépszerűbb témája méltán Balassi Bálint (1554—1594) volt az elmúlt másfél évtizedben. A Balassikutatás nemcsak a felszabadulás előtti évtizedekben, hanem az utolsó húsz évben is Eckhardt Sándornak köszönhet a legtöbbet. 1913-ban megjelent első úttörő Balassi-tanulmánya óta már 1945-ig nagyszámú cikk és két könyv származott tőle, azóta pedig a költő műveinek első kritikai kiadását, s életrajzi, filológiai és irodalomtörténeti tanulmányok újabb gazdag sorozatát bocsátotta közre. Mindaz a sok jelentékeny eredmény, mely az utóbbi időkben másoktól származik, az ő munkásságára épül, azt fejleszti szervesen tovább. Feladat és eredmény pedig van bőven. Itt van mindenekelőtt a költő életrajza. Bár Eckhardt 1943-ban *Az ismeretlen Balassi Bálint* címen egész könyvet tett közzé, melyben szenzációs új levéltári anyag alapján a költő életének mennyi addig ismeretlen fontos részletét derítette fel, az életrajzi problémák még távolról sincsenek kiderítve. Balassi rendkívül zaklatott élete következtében a legkülönbözőbb hazai és külföldi levéltárakban bukkannak elő újabb és újabb

⁶³ Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetek*. Kiad. ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1955.

⁶⁴ NEMESKÜRTY ISTVÁN: Adalékok Bornemisza Péter „*Ördögi kísértetek*” című művéhez. It 1951. — Uő.: Bornemisza stílusa. ItK 1955. 24—35. — Uő.: Bornemisza Péter az ember és az író. Bp. 1959.

meglepő dokumentumok viselt dolgairól. Eckhardt több újabb tanulmánya alapul ilyen friss levéltári felfedezéseken,⁶⁵ s minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a jövőbeni kutatás e viharos életnek még jó néhány további ismeretlen fejezetét fogja felderíteni.

Bonyolult feladatok vártak tisztázásra a Balassi-filológia terén is, hiszen a Balassi versek szövegghagyománya folytán a felszabadulás előtt még megbízható szövegkiadás sem állt rendelkezésre. Az eredmények között mindenekelőtt több eddig ismeretlen, elveszettnek hitt vagy csak csonkán ismert Balassi-írás felfedezését kell említenünk. Eckhardt Sándor a költőnek további ismeretlen leveleit találta meg; Stoll Béla felfedezte a költő egy sajátkezű verskéziratát;⁶⁶ Ján Mišianik jóvoltából pedig előkerült Balassi csak töredékesen ismert pásztordrámájának teljes szövege is.⁶⁷ A felszabadulás utáni Balassi-kutatások igazi alapját Eckhardt kritikai kiadása vetette meg, amely első ízben tett kísérletet a Balassi-szövegek eredeti alakjának a variánsok alapján való helyreállítására.⁶⁸ Ezzel azonban a szövegkritikai munka inkább csak megkezdődött. Eckhardt eljárása, megoldásai nem minden esetben bizonyultak helytállóaknak, amint azt többen kimutatták. Maga Eckhardt saját és mások újabb észrevételei alapján két újabb kiadást rendezett már sajtó alá a költő műveiből, mindkét esetben tovább helyesbítve Balassi verseinek szövegét. A kritikai kiadásból még hiányzó pásztordráma szövegét is Eckhardt adta ki, immár három kiadásban.⁶⁹ A szövegkritika mellett a filológiai kutatás másik célja a Balassi-versek kronológiájának a megállapítása volt. A kritikai kiadásnak, majd ezt követően mások tanulmányainak sikerült már megközelítő pontossággal megállapítani a versek időbeli sorrendjét, néhány bizonytalan pontot hagyva azonban még a későbbi kutatás számára is.⁷⁰ Balassi forrásainak a kutatása volt a filológiai munka harmadik területe. Mivel a régebbi időszakban ezen a téren érte el a kutatás a legtöbb eredményt, ez a feladatkör kevésbé állt előtérben, újabb kutatások azonban itt sem hiányoztak: Balassi törökből fordított, illetve délszláv példaképek nyomán írt verseinek a kérdését sikerült tisztázniuk a megfelelő szakembereknek, s komoly erőfeszítések történtek a

⁶⁵ ECKHARDT SÁNDOR: *Uralkodók harca a fogoly Balassi Bálintért*. It 1950. 2. sz. 60–64. — Uő.: *Balassi Bálint érsekújvári kalandja*. It 1955. 445–454. — Uő.: *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*. Bp. 1957. — Uő.: *Balassi Bálint utolsó hadjárata*. ItK 1959. 485–487. — Uő.: *Pozsgai Gáspár, Balassi horvát nevelője és barátja*. ItK 1962. 733–736.

⁶⁶ STOLL BÉLA—PAIS DEZSŐ: *Balassi Bálint ismeretlen versrészletei*. MNy 1952. 166–175.

⁶⁷ JÁN MIŠIANIK—ECKHARDT SÁNDOR—KLANICZAY TIBOR: *Balassi Bálint szép magyar komédiája*. Bp. 1959.

⁶⁸ *Balassi Bálint összes művei*. I–II. Kiad. ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1951–1955.

⁶⁹ *Költői műveinek és drámájának utolsó teljes kiadása: Balassi Bálint összes versei és szép magyar komédiája*. Bp. 1961.

⁷⁰ BÓTA LÁSZLÓ: *Balassi istenes verseinek kronológiájához*. ItK 1954. 420–429. — KLANICZAY TIBOR: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. OK 1957. XI. 265–338.

Balassi által ismert s versei formájának, ritmikájának mintájául szolgáló dal-lamok felderítésében is.⁷¹

A legfontosabb eredmények Balassi munkásságának kritikai, esztétikai vizsgálatában születtek. Több tanulmány az eddigi eredmények összefoglalá-sára, Balassi életműve egészének a jellemezésére törekedett.⁷² Eckhardt Sándor három fontos dolgozata a költőnek eddig mellőzött vagy ismeretlen műveit vizsgálta: *A beteg lelkeknek való füves kertecske* című vallásos prózai könyvecskét, a Stoll Béla által felfedezett sajátkezű Balassi vers-kéziratot, valamint a Ján Mišianik felfedezése nyomán immár teljes szövegében ismertté vált pásztordrámát.⁷³ Főként a vers-kézirattal kapcsolatban jutott Eckhardt fontos ered-ményekre, megállapítva, hogy a költő a hagyományos magyar énekelt vers művelésétől fokozatosan haladt az egyre tömörebb, egyre kidolgozottabb epig-ramma-költészet felé s ars poeticáját élete végén a szenvedélyes lírai önkítárul-kozás helyett már elsősorban a tökéletesen kidolgozott zárt formák tudós kul-tusza jellemezte. Balassi poetikájáról szóló véleményét Eckhardt végül egy további tanulmányban összegezte, rámutatva a nagy költő lírájának tudós, petrarkista jellegére.⁷⁴

Ezeknek az előzményeknek az alapján került sor egy a Balassi egész köl-tői fejlődését újszerűen bemutató lélektani-esztétikai fejlődésrajz kidolgozásá-ra.⁷⁵ Ez a nagyobb tanulmány elsősorban a szerelmi költeményekre helyezi a fő súlyt, melyek ugyan többségben vannak a költő életművében, mégis jó ideje a kutatók több figyelmet szenteltek vitézi és vallásos verseinek. Balassi azonban mindenekelőtt szerelmi költő s többi műveit is csak szerelmi költészetének olda-láról nézve érthetjük meg. A tanulmány legterjedelmesebb része a Júlia-ciklust elemzi, igyekezve felderíteni e sokat vitatott mű keletkezési folyamatát, meg-állapítva, hogy a magyar költő mintaképei elsősorban Janus Secundus Julia-elégiái voltak, s kimutatva az ugyanezen idő tájt írt pásztordrámájának a ciklus kompozíciójára gyakorolt hatását. A Júlia-ciklus elemzése arra a követ-keztetésre vezetett, hogy ez az alkotás a magyar reneszánsz irodalom csúcsa, a magyar irodalom ezzel produkálta az egyetemes irodalmi fejlődés keretében is számottevő első remekművét. Az újabb Balassi-kutatások utolsó állomása végül Gerézdi Rabán *A magyar világi líra kezdetei* című könyvének a

⁷¹ NÉMETH GYULA: Balassi Bálint és a török költészet. Magyar Századok. Bp. 1948 80–100. — Uő.: Balassi Bálint török verseihez. ItK 1954. 386–392. — SZABOLCSI BENEC: Vers és dallam. Bp. 1959. 92–114. — VUJCSICS D. SZTOJÁN: Balassi Bálint délszláv vers-formái. FK 1961. 117–126.

⁷² TOLNAI GÁBOR: Balassi Bálint ünnepére. Vázlatok és tanulmányok. Bp. 1955. 2–22. — BÁN IMRE: La poésie humaniste hongroise au XVIe siècle: Valentin Balassi. ALitt 1960. III. 113–130.

⁷³ ECKHARDT SÁNDOR: A füves kertecske. ItK 1954. 373–385. — Uő.: Jegyzetek a Balassi-verskézírathoz. It 1954. 274–282. — Uő.: bevezető tanulmány a 67. jegyzet-ben idézett kötetben. 35–48.

⁷⁴ ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint írói szándéka. It 1958. 339–349.

⁷⁵ KLANICZAY TIBOR: A szerelem költője. MTA I. OK 1961. XVII. 165–246.

szerelmi költészetről szóló fejezete.⁷⁶ Ebben Balassi lírájának hazai előzményeit mutatta ki, bebizonyítva, hogy a magyar szerelmi költészet legrégebb emlékei, az ún. virágénekek nem a folklór termékei, mint eddig, a forrásokat félreértve hitték, hanem a nemesi szerzők igényes műköltői alkotásai, melyektől egyenes út vezet a már Balassi előtt kialakuló reneszánsz petrarkista, udvari jellegű szerelmi lírához. Gerézdi meggyőzően jelölte ki Balassi helyét a reneszánsz udvari költészet keretében s meglepő eddig mellőzött tényeket sorakoztatott fel a XVI. század végi magyarországi arisztokrata udvari életnek a fejlettségéről s ebben a költészet igen nagy elterjedtségéről és magas színvonaláról.

Az újabb tanulmányoknak sikerült bemutatni, hogy Balassi nem előzmények nélküli és elszigetelt jelenség a magyar reneszánsz irodalmában; egyremásra derítette fel a kutatás eddig ismeretlen elődeit és társait (Eckhardt a költő apjának, Balassi Jánosnak egy frivol szerelmi versét is megtalálta!), akik ugyan elmaradnak Balassi művészi színvonalától, költészetének létrejöttét azonban teljesen érthetővé, megmagyarázhatóvá teszik. Balassi Bálint életművének vizsgálata terén a kutatás tehát igen nagy lépésekkel haladt előre, előkészítve egy még megírásra váró nagy összefoglaló monográfiát. A Balassikutatás ezen túlmenően az egész magyar reneszánsz jobb megértését is elősegítette, lehetővé tette annak felismerését, hogy a magyar reneszánsz kultúra igazi kivirágzása a XVI. század utolsó évtizedeiben következett be.

*

A felszabadulás utáni magyar reneszánsz kutatásnak egy eddig teljesen új, korábban sohasem művelt ága a késő reneszánsznak, s ezzel kapcsolatban a manierizmusnak, illetve reneszánsz és barokk érintkezésének a vizsgálata. Korábban azért sem kerülhetett erre sor, mivel a magyar reneszánsz időbeli keretei nem voltak tisztázva, s a magyar reneszánsz igazi virágzását nem a XVI. század végén, Balassi korában, hanem még a XV. században, Mátyás király évtizedeiben jelölték meg. A magyar reneszánsz fejlődésének az utóbbi évtizedben kialakult helyes koncepciója terelte a kutatás figyelmét a XVII. század első évtizedeire, a reneszánsz kultúrának Balassi munkásságát követő átalakulásának és hanyatlásának a periódusára.

Ismertetésünk elején a gazdaságtörténeti kutatások eredményeként hangsúlyoztuk, hogy a magyar főúrnak a század végére sikerült gazdasági, társadalmi és politikai hatalmukat stabilizálni az ország megmaradt részein. A századforduló éveiben azonban ezt a kialakult konszolidációt az újabb nagy török háború, valamint a Habsburg udvar erőszakos abszolutisztikus és ellen-reformációs törekvései alapjaiban rendítették meg. Az így kialakult súlyos válság végül a magyar arisztokrácia és a Habsburg udvar kiegyezésével ért

⁷⁶ A 15. sz. jegyzetben idézett mű. 266—303.

véget, 1608-ban. Ez a kiegyezés megpecsételte a magyar reneszánsz sorsát is, a reneszánsz műveltségű protestáns arisztokráciát érdekeltté tette a Habsburg-abszolutizmus erősítésében, az ellenreformáció támogatásában s az így kialakult új helyzetben igényeinek és érdekeinek már a barokk kultúra felelt meg. E bonyolult történeti fejlődés részleteit, az európai politikával s a harmincéves háborúval való összefüggéseit és e történeti eseményeknek a magyar barokk kialakulásában való szerepét több tanulmány tártta fel az újabb esztendőkből.⁷⁷ Ezekből világossá vált, hogy a XVII. század első harmadát Magyarországon a reneszánsz kultúra utolsó évtizedeinek s ezzel egyidejűleg a barokk kialakulása korának kell tekintetnünk. A század első éveit óta egyre erősödő barokk irányzat mellett a kutatás e periódus legjellemzőbb sajátágaiként ideológiai téren a sztoicizmust, művészi téren pedig a manierizmust ismerte fel. A reneszánsz kultúra (ekkor már leginkább hangadó) arisztokrata-nemesi köreiből terjedt el a sztoicizmus is és a manierizmus is, jól kifejezve e társadalmi rétegnek a századforduló idején kialakult átmeneti válsághangulatát. Az új kutatások részletesen kimutatták Justus Lipsius műveinek rendkívüli hatását a korabeli magyar szellemi életre, különösen a magyar államelmélet és a költészet fejlődésére.⁷⁸ Másrészt a kutatások, legalábbis az irodalomtörténetiek, a manierizmusban a késő reneszánsz fontos stílusirányzatát ismerték fel, az erről folyó nemzetközi vitában azokhoz csatlakozva, akik a manierizmust még a reneszánszhoz tartozó jelenségnek tekintik. A művészettörténészek azonban érthetetlenül idegenkednek a manierizmus kategóriájának bevezetésétől, a XVII. század kezdetétől fogva a magyarországi művészi alkotásokat mind a barokk kereteibe sorolják, noha a magyar barokk művészetről újabban megjelent értékes monográfiák szerzői maguk is minduntalan kénytelenek elismerni, hogy a század első felében keletkezett művészeti alkotásokban még igen kevés barokk elemet lehet felfedezni.⁷⁹ Az irodalomtörténet oldaláról elhangzó kritikai megjegyzések rá is mutattak, hogy ezek a barokk szempontjából felette problematikus alkotások a manierista művészet jellegzetes termékei.

A késő reneszánsz és a manierizmus problémájának a felvetését és kidolgozását az irodalomtörténészek számára néhány nagy jelentőségű új szövegkiadás tette lehetővé. Eckhardt Sándor kiadta — a korábbi kutatás által méltatlanul mellőzött — Rimay János összes műveit.⁸⁰ Eckhardt e kritikai kiadása

⁷⁷ WITTMAN TIBOR: Az osztrák Habsburg-hatalom válságos éveinek történetéhez. 1606—1618. A UnivSzeg Sectio Hist. 1959. — MAKKA LÁSZLÓNAK a 8. sz. jegyzetben idézett tanulmánya. — KLANICZAY TIBOR: A magyar barokk irodalom kialakulása. ItK 1960. 319—341, 443—461.

⁷⁸ WITTMAN TIBOR: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. J. Lipsius. FK 1957. 53—66. — ANGYAL ENDRE: Európai manierizmus és magyar irodalom. ItK 1959. 95—101. — KLANICZAY TIBOR: A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus). It 1960. 41—61.

⁷⁹ GARAS KLÁRA: Magyarországi festészet a XVII. században. Bp. 1953. — Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon. I—III. Bp. 1959.

⁸⁰ Rimay János összes művei. Kiad. ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1955.

igen nagy filológiai teljesítmény, mert a kéziratok Rimay verseit más gyengébb költők műveivel összekeverve őrizték meg s az irodalomtudomány erről nem tudva, ezt az igen heterogén anyagot együttesen Rimaynak tulajdonította, s így nem tudott vele mit kezdeni. Eckhardt példás pontossággal választotta el Rimay hiteles alkotásait kortársaiétól és utódaiétól, bár kiadása a hiteles Rimay versek szövegkritikája, valamint kronológiájuk megállapítása tekintetében nem kis korrekciókra szorul. E kiadással egyidőben megindult a *Régi magyar költők tára* XVII. századi sorozatának a kiadása.⁸¹ A sok évi levéltári és könyvtári gyűjtőmunka eredményei alapján húsz vaskos kötetre tervezett sorozatból eddig három jelent meg, melyek a század elejének költői emlékeit tartalmazzák. E nagy filológiai apparátussal ellátott kötetekből eddig kiadatlan versek és ismeretlen költők egész sora tűnt elő, érdekes költők eddig szétszórta versei kerültek végre egymás mellé.

E kiadások irodalomtörténeti tanulságainak levonását a kutatás természetesen éppen csak hogy megkezdte. Az érdeklődés előterében természetesen Rimay János áll, miután Eckhardt kiadásának lapjairól egy rendkívül markáns, sztoikus szemléletű manierista lírikus lépett a kutatók elé. A manierista próza vizsgálata sem hiányzott: különösen Bán Imrének Prágay András Guevara-fordításáról adott kitűnő stíluselemzése járult hozzá annak megismeréséhez.⁸²

Az újabb kutatások fényében rajzolódtak ki világosan a magyar késő reneszánsz másik, protestáns polgári irányának a körvonalai. Ennek a kálvinista jellegű irányzatnak a képviselői közül az utóbbi évek kutatását főleg Szenczi Molnár Albert és Szepsi Csombor Márton munkássága érdekelte. Tolnai Gábor, Turóczi-Trostler József, Bán Imre és Kovács Sándor Iván több értékes tanulmányban járultak hozzá műveik, igen kiterjedt külföldi kapcsolataik, valamint a hozzájuk tartozó literátor-kör jobb megismeréséhez.⁸³

*

Hosszúra nyúlt szemlénk utolsó állomásaként azt kell még összefoglalnunk, hogy mi újat hozott az utóbbi évek kutatása a magyar reneszánsz nemzetközi összefüggéseinek, európai helyének megvilágítása terén. A történeti kutatásoknak azt az eredményét, hogy Magyarország a középkor végétől kezdve egy a nyugat-európaiktól fokozatosan eltérő kelet-európai gazdasági és

⁸¹ *Régi magyar költők tára*. XVII. század. I—III. Szerk. KLANICZAY TIBOR és STOLL BÉLA. Bp. 1959—1962.

⁸² BÁN IMRE: „Fejedelmek serkentő órája”. It 1958. 360—373.

⁸³ TOLNAI GÁBOR; Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése. It 1953. 321—337.—Uő.: Molnár Albert éneke. MTA I. OK 1958. XIII. 95—112.—TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: A magyar felvilágosodás előtörténetéhez. It 1953. 321—337. — BÁN IMRE: Szepsi Csombor Márton Párizsban. ItK 1956. 263—269. — KOVÁCS SÁNDOR: Szepsi Csombor Márton prózastílusához. AUnivSzeg Sectio Litt. 1958. 51—60.—Uő.: Az európai humanista hagyomány szerepe Szepsi Csombor Márton írói fejlődésében. FK 1960. 67—78.

társadalmi fejlődésnek az útján haladt, a kultúra, az irodalom és a művészet vizsgálata is igazolta. Bármennyire szoros összefüggései is vannak a magyar reneszánsznak Itáliával, Németországgal és más nyugat-európai országokkal, legközelebbi rokonsága a környező horvát, lengyel, cseh kultúrában, és a Németország többi részétől elkülönülni kezdő osztrákban keresendő.

Történeti fejlődésében nézve, a reneszánsz kezdetén a részben horvát közvetítéssel, részben közvetlenül jelentkező olasz hatás a legfontosabb. Erre vonatkozó ismereteinket a humanizmust illetően legutóbb Kardos Tibor egyik tanulmánya sikeresen összefoglalta.⁸⁴ A művészettörténeti kutatásokból az is kiderült, hogy az olasz ösztönzések segítségével hamarosan egy magyarországi művészeti központ kezdett kialakulni már a XV. század végén, amely jelentős kisugárzó hatással volt a környező országokra is. Nagyon jellemző a Balogh Jolán, Voit Pál és Gerevich László által kimutatott ama tény, hogy a Budán és Esztergomban dolgozó részben olasz, részben hazai művészek nagy számban költöztek át Ausztriába, illetve Lengyelországba, s ott a budai iskola szellemében és stílusában dolgoztak.⁸⁵ Különösen a lengyel reneszánsz köszönhet igen sokat a budai királyi udvar példájának, aminek a lengyel kutatás is igen nagy fontosságot tulajdonít.⁸⁶ Ugyanígy magyar, horvát, lengyel, cseh és bécsi humanisták szoros együttműködését dokumentálja a Konrad Celtis által alapított Sodalitas Litteraria Danubiana is, melyről V. Kovács Sándor Taurinus-tanulmánya szolgáltat új ismereteket. A magyar humanizmus XVI. század eleji európai kisugárzását a legpregnansabban Gerézdi Rabánnak Janus Pannonius fortune littéraire-jéről írott tanulmánya dokumentálja.⁸⁷ Ebben ugyanis bemutatja, hogy Janus Secundus fellépéséig nemcsak a lengyel és bécsi, de a strassburgi német humanisták is Janus Pannoniust kiáltották ki az Itálián kívüli latin humanizmus legjobb poétájának. Mindezek a jelenségek jól mutatják, hogy a Mátyás uralkodása alatt viszonylag korán kibontakozó magyarországi reneszánsz milyen fontos kezdeményező szerepet töltött be nemcsak Kelet-Európában, de általában az Alpoktól északra.

A budai központ széthullása s a Magyarországot ért történelmi katasztrófák miatt azonban ezt a szerepét nem folytathatta a későbbiekben, ellenkezőleg, ezután a magyar szellemi és irodalmi fejlődésnek kellett a többi országoéhoz igazodnia. De már nem elsősorban Itáliához, hanem azokhoz a környező központokhoz, melyekben a reneszánsz kibontakozását eredetileg a magyar példa segítette elő. A XVI. század húszas—harmincas éveiben Bécs és Krakkó a magyar humanizmus két inspiráló központja, s Erazmusnak a magyar szellemi életben ez idő tájt betöltött szerepe is, a kevés közvetlen kapcsolattól

⁸⁴ KARDOS TIBOR: A magyar humanizmus olasz kapcsolatainak alakulása és jellege. MTA I. OK 1961. XVII. 113—138.

⁸⁵ Lásd fentebb idézett műveiket.

⁸⁶ J. DĄBROWSKI: A krakkói és a magyar reneszánsz kapcsolatai. MűvtÉrt 1956. 31—36.

⁸⁷ Lásd a 21. sz. jegyzetet.

eltekinthetve, főként e két közép-európai város híres egyetemén keresztül érvényesült. Bécs és Krakkó a magyar humanizmus, majd a meginduló reformáció fejlődésében egészen az 1550-es évek végéig megőrizték szerepüket, de közben egyre inkább Wittenberg, különösen pedig Melanchton személye került előtérbe. Jól mutatják ezt a fejlődést Waldapfel Józsefnek a krakkói egyetem szerepéről, Gerézdi Rabánnak az erasmista nyelvemlékekről s Balázs Jánosnak a kelet-európai nemzeti nyelvek ébredéséről szóló tanulmányai.⁸⁸ Mialatt az európai reneszánsz és humanizmus súlypontja Franciaországba és Németalföldre tolódott át, a magyar szellemi élet is erre felé kezdett tájékozódni. Miközben a reformáció hirdetői, írói az egyre provinciálisabbá váló Wittenberg-től nyerték szellemi táplálékukat, addig a legkitűnőbb tudósok és írók (mint Sambucus, Balassi, Rimay) a németalföldi humanizmus legjobbjaival kerestek kapcsolatot.⁸⁹ Emellett végig az egész XVI. században a legszorosabbak maradtak a lengyel kapcsolatok is. Az antitrinitárius mozgalom központjának Erdélybe való átkerülése, majd Báthori István lengyel királlyá való emelkedése különösen elősegítette a lengyel és magyar reneszánsz közötti szoros érintkezést és a kölcsönös hatásokat.

A kedvezőtlen feltételek ellenére a magyar reneszánsz a XVI. században is tudott néhány esetben fontos kezdeményező szerepet betölteni és teljesen eredetit alkotni. E jelenségek közé kell sorolni Sambucus úttörő, s a magyar tudomány által kellően még fel nem dolgozott filológiai munkásságát, az Erdélyben virágzó és Pirnát Antal könyve nyomán oly meglepő gazdagsággal megismert erdélyi antitrinitarizmust és Balassi Bálint klasszikus értékű költeményét.

Ami a kései reneszánszt illeti, mint láthattuk, élesen kettévált a Justus Lipsiust követő udvari-nemesi humanizmus és a továbbra is német kapcsolatok alapján fejlődő polgári késő humanizmus. Szenczi Molnár és a XVI. század elejének többi neves polgári humanista írója Németország ekkori legfejlettebb szellemi centrumával, Heidelberggel tartott kapcsolatot. A heidelbergi szellemi élet oly érdekes magyar kapcsolatait Turóczi-Trostler József egyik izgalmas tanulmánya tárta fel teljes szélességében az elmúlt évtizedben.⁹⁰

*

Ha összegezni akarnók a felszabadulás utáni magyar reneszánsz kutatás áttekintésének tanulságait, jellemezve e kutatás fő célkitűzéseit és eredményeit, a következőket állapíthatjuk meg. A kutatómunka egyrészt az új anyag, új források feltárására, publikálására, a tisztázatlan részletek kidolgozására

⁸⁸ WALDAFFEL JÓZSEF: A krakkói egyetem s a magyar és lengyel szellemi élet kapcsolatai a renaissance korában. EPhK 1946. 27—45.

⁸⁹ KLANICZAY TIBOR: L'humanisme néerlandais et la poésie de la Renaissance hongroise. De Nieuwe Taalgids (Groningen) 1961. 302—311.

⁹⁰ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. FK. 1955. 9—19, 139—162.

irányult. Másrészt a korábbi zűrzavarhoz képest kialakultak a XV. század közepétől a XVII. század 30-as éveig terjedő egységes reneszánsz korszak körvonalai. Sőt nagyjából tisztázódott annak belső periodizációja is, amit a következőképpen foglalhatunk össze: 1450-től 1490-ig a Hunyadi-ház által támogatott udvari reneszánsz virágzott; az 1490-től 1526-ig terjedő Jagelló-korszakra a főpapi központok művészetpártolása és a nemesi latin nyelvű humanizmus nyomja rá bélyegét; az 1526-től 1570-ig terjedő időszak, a reformáció évtizedei, amikor a mezővárosi polgárságnak és a fejlett Kolozsvárnak van kiemelkedő szerepe; az 1570–1600 közötti periódus az arisztokrata udvari reneszánsz fénykora; és végül a fejlődést az 1640-ig elnyúló kései reneszánsz zárja le. A körvonalakban kialakult reneszánsz korszakot az utóbbi másfél évtized magyar kutatása, a marxista szemléletből következően, a gazdasági jelenségektől az ideológiaiakig mint szorosan összekapcsolódó organizmust próbálta megérteni, döntő szerepet szánva a gazdasági és társadalmi folyamatok elemzésének. Végül a magyar reneszánsz-kutatás erőfeszítése igen határozottan arra is irányult, hogy a magyar reneszánsz jelenségeit összhangba hozza az európai reneszánsz általános jelenségeivel és ezen belül különösen a közép-, illetve kelet-európaiakkal. Mindez együttvéve a magyar reneszánsz nagy szintézisének megalkotása felé való törekvést mutatja.

Ettől a szintézistől természetesen egyenlőre még távol vagyunk. Áttekintésünkben is nyilvánvaló, hogy bizonyos területek kutatása igen elmaradott vagy pedig szinte hiányzik. Így elmaradott a magyar reneszánsz filozófiatörténeti vizsgálata, bár a neoplatonizmus, az antitrinitáriusok racionalizmusa és a sztoicizmus vonatkozásában történtek komoly erőfeszítések. Hasonlóképpen nem sok az, amit a magyar kutatás az utóbbi években a reneszánsz-kori politikai elmélet vizsgálatában felmutathat, a jogtörténeti kutatások pedig szinte teljesen hiányoznak. Az irodalomtörténeti és művészettörténeti kutatások öröndetes fejlettsége és gazdag eredményei pedig nem kárpótolnak a zenetörténeti és színháztörténeti vizsgálatok elégtelenségéért, eredményeinek vitathatóságáért. S végül igen sok tennivaló volna a magyar reneszánsz iskolatörténetének, valamint a kor mindennapi élete vizsgálatának a terén.⁹¹

⁹¹ Cikkem 1963 elején készült; néhány azóta megjelent fontos munkáról ezért nem történik benne említés. Bibliográfiai teljességre azonban a korábbi évek szakirodalma esetében sem törekedtem.

ADATOK KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR ÉLETRAJZÁHOZ*

I.

1. Nagy Tibet-kutató nyelvészünk életrajzában még ma is sok a fehér folt, az ismeretlen terület. DUKA TIVADAR úttörő jelentőségű, de ma már sok részletében elavult életrajza (Körösi Csoma Sándor dolgozatai. Bp., 1885.) óta számos kisebb részlettanulmány, sőt összefoglaló, népszerűsítő életrajz is jelent meg, ezek azonban „a tudományos Csoma-életrajzot nem pótolják” — ahogyan NÉMETH GYULA a nagy tudós halálának századik évfordulóján megállapította (Körösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése. Kolozsvár, 1943. Erdélyi Tudományos Füzetek 149. sz. 3); s a két évtizede elhangzott szavak, hogy Csoma „életrajza kellő formában még nincs megírva” (l. NÉMETH i. h.) — még ma is időszerűek.

Legkevesebbet talán éppen nagy tudósunk ifjúkoráról, hazai éveiről tudunk; a születésétől Göttingenbe meneteléig (1784—1816-ig) terjedő szakasznak pl. Duka könyvében mindössze hat lap jut. Ez érthető is, hiszen Duka külföldön írta művét, s magyar források alig álltak rendelkezésére. Csoma hazai éveiről Duka legfőbb forrása Hegedüs Sámuelnek, Csoma egykori tanárának a Pesti Hírlapban megjelent nekrológja volt (1842. okt. 27. 190. sz.); a későbbi életrajzírók, Duka nyomán dolgozva, beletörődtek abba, hogy Csoma hazai éveiről alig rendelkezünk adatokkal. Tudományos igénnyel elsősorban orientalista tudósaink, LIGETI LAJOS (A jugarok földje MNy. XXVII. 300 kk.), NÉMETH GYULA (Körösi Csoma Sándor célja. Bp., 1935. és idézett munkája) s a Csoma nyomait végigzarándokolt kutató, BAKTAY ERVIN foglalkoztak nagy nyelvészünk életével, pedig a magyar filológiának is lettek volna feladatai e területen. Filológusaink azonban — úgy látszik — csak orientalista-feladatot láttak a Csoma-kutatásban, s így aztán csupán egy-két szerencsés véletlen folytán előbukkant adat gazdagította Csoma életrajzában a leghiányosabb fejezeteit. Baktay Ervinnek a közelmúltban megjelent munkájában (Körösi Csoma Sándor. Bp., 1962., 1963²), amely lényegében korábban megjelent

* Részlet egy terjedelmesebb életrajzi munkából, amelynek egyes fejezetei ezzel a címmel felolvasásra kerültek a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, 1963. április 2-án.

művének (Háromszéktől a Himálajáig. Bp., 1942.) átdolgozott és bővített kiadása, mindössze huszonnyolc oldal, az egész könyvnek alig egy tizede jut Csoma hazai, illetőleg göttingeni éveire. Valamivel jobb az arány, mint a Duka könyvében, de még mindig feltűnően sovány a jelzett pályaszakaszra vonatkozó közlés, ha számba vesszük, hogy Csoma életének ötvennyolc évéből harmincötöt (életútjának majd kétharmadát!) itthon, illetőleg Nyugat-Európában töltötte, s csak alig két évtizedet töltött Ázsiában. Még akkor is feltűnő az életrajzokban mindmáig meglevő aránytalanság, ha tudjuk, hogy a gyermek- és ifjúkor a dolog természeténél fogva általában szegényebb adatokban s hogy Csoma életútjában az igazán jelentős, tudományos méltatásra érdemes szakasz az utolsó két évtized volt. Pedig könyvtárainkban még sok értékes — eddig ismeretlen — életrajzi adat lapul: éppen Csoma hazai éveire vonatkozóan. A következőkben ezekből ismertetek néhányat.

2. Hogy kiváló Kelet-kutató tudósunknak Kolozsvárral, az ott kialakult tudós körrel (amelynek Döbrentei Gábor volt a fő mozgatója és szervezője) valamiféle kapcsolata lett volna — eddig nem sokat tudtunk. Pedig e tudós kör tagjai anyagi, erkölcsi támogatásukkal, tanácsaikkal, östörténeti nézeteikkel egyaránt hozzájárultak a lelkes ifjú egyedülálló vállalkozásához.

3. **Kenderessy Mihály** erdélyi kormányzékai tanácsos mint Csoma anyagi támogatója és pártfogója került be a Csoma-életrajzokba. „Horvátországi útjára Kenderessy Mihály . . . ki meleg pártfogója volt, Csomának száz forintot adott és hasonló összeget minden esztendőre ígért, míg útját megjárja. Ezen jótéteményt Csoma soha el nem feledte” — ennyit ír kettejük kapcsolatáról **DUKA TIVADAR** (i. m. 13). (Duka adata egyébként Hegedüs Sámuelnek említett nekrológiájára, Csoma első teljesebb magyarországi életrajzi vázlatára megy vissza, amelyet később még idézni fogunk.) Kenderessy neve ott kerül elő újra a könyvben, ahol Csoma enyedi alapítványáról esik szó, amelyet egykori jótevőjéről Kenderessy—Csoma alapítványnak nevezett el a hálás tudós (i. m. 155). Ám arról, hogy **ki volt Kenderessy, hogy került kapcsolatba Csomával** —nem beszél a könyv, s nem adnak feleletet a később megjelent Csoma-életrajzok sem. Pedig e kapcsolat fölfejtése érdekesen szerteágazó szálakat ad a kutató kezébe.

Kenderessy Mihály neve és működése szinte ismeretlen még szakkörökben is, pedig e tudomány- és művészetpártoló lelkes hazafi — maga is tollforogató ember — nem jelentéktelen alakja az erdélyi magyar művelődés történetének; megérdemli, hogy egykor külön tanulmány méltassa majd szerepét és érdemeit. Itt meg kell elégednünk azzal, hogy néhány vonással fölvázoljuk e nemes arcélú férfiú egyéniségét, amelyből megérthetjük a Csoma ügye iránti érdeklődését és áldozatkészségét.

„Nagyobb Hazafit nálánál nem ismerek Erdélyben” — írta róla Döbrentei Gábor, az erdélyi tudományos élet nagy szervezője (KazLev. XI, 56). Lelkes hazafisága elsősorban a magyar nyelv és irodalom s az erdélyi magyar

színjátszás buzgó pártfogolásában nyilvánult meg. De Kenderessy szerepe az éledező magyar irodalmi életben több volt, mint az egyszerű pártfogóé (s mecénássága sem a telt erszényű főuraké: sokkal inkább hasonlatos a szerény jövedelmű Kazinczy nemes áldozatkészségéhez); literátus ember lévén maga is, avatottan szólt hozzá az irodalom, a verselés és a nyelvújítás kérdéseihez, s a tudományok is érdekelték. „Több tudományai felett nagy jurista, statistikussal és geographus volt” — ahogy a Sas című folyóiratban megjelent életrajzi ismeretében olvassuk (1831. I. 143).

A kiváló férfiú egy évvel volt idősebb (1758 novemberében született), mint a nemzeti nyelv és irodalom magyarországi nagy szervezője és pártfogója, Kazinczy; a két literátor útja — szinte szükségszerűen — össze is találkozott: előbb levelezés útján, később személyesen is kapcsolatba kerültek egymással. Kenderessy irodalmi (írói) működése azonban már a Kazinczyval kötött barátság előtt megkezdődött.

A tizenkét gyermek közül életben maradt hét Kenderessy-fiú mind Erdély közéletében töltött be hivatalt. „Hét testvérek, mindnyájan éles és tüzesű ferjfiak” — írja a Sas idézett cikke. Alakjáról, nemes egyéniségéről barátai: Döbrentei és Kazinczy festettek maradandó képet; az utóbbi nevezetes Erdélyi leveleiben.¹ Az egykori enyedi diák Szebenbe, majd Marosvásárhelyre ment protonotáriára, s 1781-ben kancellistának esküdött fel Szebenben (l. SZINNYEI, Mírók). II. József idején — mint Döbrentei írja — „hivatalba nem vevék mert németül jól nem tudott, és annak tanulására Posenba Bécsbe kellett költekeznie” (Döbrentei, Berzsenyi Dániel Összes művei² III, 156). Az 1791-i és 1792-i országgyűlésen már „Hunyad vármegye tüzes követe volt”, (l. uo.) s ékesszólásával magára vonta a figyelmet (1790-ben két munkája is megjelent nyomtatásban Hunyad vármegye „közönséges gyűlései”-ről). „Oly fényt vona magára lelke, tanulása, ékesen-szólása, munkássága, szent érzései által, hogy a kormányszéknél előbb titoknok, majd tanácsosnak nevezteték” — írja róla Kazinczy (Erdélyi lev. I. 69). 1793-ban kormányszéki titkárrá nevezték ki. A fontos közjogi tisztséget viselő férfi hamarosan jelentős alakjává nőtt nemcsak Kolozsvár, de egész Erdély művelődési életének. Irodalom és tudomány iránti érdeklődését bizonyára már Enyedről magával hozta; úgy látszik,

¹ Képzőművészeti ábrázolás is maradt fenn róla; egyik arcképe a Tudományos Gyűjtemény 1824. XI. kötetében jelent meg (Farkas József rézmetszete), erről azonban Kazinczy azt írja Toldy Ferencnek, hogy „úgy Kenderesi mint én vagy Te” (KazLev. XX. 27). Maradt fenn azonban Kenderessynek egy másik arcképe is, amelyet SZINNYEI a Mírók-ban nem említ: ezt Nagy Sámuel metszette, s Kazinczy azt írja róla, hogy vonásai „nincsenek rosszul eltalálva” (Erdélyi levelek I. Kolozsvár 1944. Erdélyi Ritkaságok. 16. sz. 68). A kép az Erdélyi Múzeum 1815. évfolyamában jelent meg.

Bár a két ábrázolás csakugyan eléggé elüt egymástól, mindkettőről leolvasható az ábrázolt férfias jelleme: a szigorúan összeszorított ajkak, a kemény, szinte merev arcvonások azt a hajthatatlan makacsságot, puritán erkölcsiséget tükrözik, amelyeket a kortársak is — mint látni fogjuk — Kenderessy legjellemzőbb vonásainak tartottak.

² E kiadvány III. kötete Döbrenteinek Berzsenyihez írt leveleit tartalmazza.

hogyan behatóbban első felesége elvesztése (1802) után kezd foglalkozni az irodalommal és tudománnyal. A fájdalom adott kezébe tollat: 1802-ben szépirodalmi munkában állított emléket feleségének (Ártatlan erkölcsű és szelid jó lelkű, néhai kedves élete párjának, Balia Rebekának, áldott emlékezetére. Kolozsvár, 1802.) A kis füzet Kenderessy három versét tartalmazza. A költői érzékről és ihletről tanúskodó művekből kettő szépen pergő időmértékes vers. A' szerzőnek bús gondolatai című, disztichonokban írt költemény számunkra azért is különösen fontos, mert egy terjedelmes jegyzetében kifejti a magyar őstörténetről vallott felfogását. (Erről a későbbiekben bővebben fogunk beszélni.) E jegyzet bizonyossága szerint Kenderessy ekkor már foglalkozott történeti kérdésekkel; igazán azonban csak felesége halála után mélyedt el ebben a tudományban is.

A felesége halálát követő évben már újabb nyomtatott munkája jelenik meg: Egy nemes vetélkedés... címmel (Kolozsvár, 1803.), amelyben az „egézfz Nemzeti Nyelvünkre, sőt a' Nemzetre magára nézve-is hafznos” versenyre: a kadenciás és a mértékes költők versengésére buzdít. Az előző évben ő maga tett próbát időmértékes versek írásában; 1805-ben kiadott munkája ismét a nemzeti nyelv és verselés kérdéseivel foglalkozik (A tudomány és virágzó nemzeti nyelv... Kolozsvár, 1805.). A lelkes hangú bevezetőben a magyar nyelv nagyrahitottságának jelét abban látja, hogy egyaránt alkalmas a rímes és időmértékes verselésre, és — serkentő példaként — közli Buczy Emil és Zombori József időmértékes verseit. Zombori egyik verse szép sorokkal jellemzi a névtelenségbe visszahúzódó lelkes hazafit (ti. Kenderessyt):

Én beteg, és kétségbe valék, mikor éppen az Özfzfel
Most Efztendeje, lefzfz, volt utom arra felé.
Tsüggendező Lelkem', nagy Lelked emelte-fel akkor,
Hogy Haza hafzna lehet, fáradozáfim után.
Kedves — o o —, hát hogy ne fzereszelek én már?
A' Magyar izt igazán a' ki betsülni tudod.

.....
A' mellett, terhes hivatal hogy foglal-el, éppen
Nem fzünfz munkálni a' Haza' nyelve mivén
Régi világi tudós Könyvekből azt ki-keresni,
*Izzatfz honnan ered nyelv, 's maga régi Magyar.*³
És a' millyen erős vagy, máft oly' buzgon apolgatfz,
Honnyai nyelvünkön a' ki fegitni fzeret. (i.m. 14).

A haza nyelvén, a haza történetén csüggő tudósban fölismerjük már az áldozatkész mecénást is: Zomborinak s a kezdő hazai költőknek fölkarolóját és támogatóját.

³ Én emeltem ki. Sz. F.

Az 1805. év egyébként is fontos évszám Kenderessy életében: tudomásunk szerint ekkor kerül kapcsolatba — egyelőre csak posta útján — Kazinczy Ferencsel.

A magyar művelődés nagy szervezője fölfigyelt a lelkes kolozsvári irodalombarátra, s 1806-ban már — úgy látszik — könyvei terjesztésére szeretné megnyerni (l. Cserey Farkashoz küldött levelét: *KazLev.* IV, 46.) 1810-ből már Kazinczyhoz írt levelét is ismerjük Kenderessynek. E levélnek külön érdekessége, hogy megismerjük belőle a történetkedvelő tudóst; értékes régiségekkel: három régi történeti kézirattal, Thököly pecsétnyomójával és két régi éremmel („kőzön arany”-nyal) kedveskedik Kazinczynak. A közvetlen levelezés megindulására talán hatással lehetett Kazinczy barátjának, Döbrentének közvetítése is, aki nem sokkal azelőtt érkezett meg Erdélybe. Mindenesetre ettől az időtől kezdve állandóan ott szerepel Kenderessy neve a két nagy irodalom-szervező terveiben. Kazinczyval állandó levelezésben áll, s 1816-ban, a széphalmi költő erdélyi utazása idején, személyesen is találkoznak. A lelkes mecénás és irodalombarát legmegkapóbb képét éppen a két íróbarát: Kazinczy és Döbrentei hagyta ránk.

Kazinczy így írja le e nagyszerű jellemet, tudománykedvelő férfit és áldozatkész mecénást első találkozásukra emlékezve: „Valami tudományi ismeretek terjesztésére tartozik, mindabban részt veszen, mindazt teljes erővel segíti. (Ő támogatta, segélgette, ő hozta tekintetbe a jobb főket; ő hintegette fáradhatatlanul a jó magvát, mely később fog virágra fakadni. . .)” (Erdélyi lev. I. 67—8). Ha festők által készült képei nem elég hívek, Döbrentei tollából remek arcképe maradt ránk; s e képnek érdeme még az is, hogy a testi vonások mellett lelki, szellemi vonásait is föltünteti: „Előtte a képe Kenderessynek. Zömök, vállas, barna ember, halk lépéssel. Meggyőződésétől el nem hajtható. S a szilárdnak szelid felolvasásai szívében, néha enyelgése is, mert hiszen poézis kedvelő volt. Egyszer este kerestem, leánya nevelőnőjét leltem csak hon. Szólánk az ur jelleméről. »Olyan ez, mond e kisasszony, mint Plutarkhosz emberei«” (i. m. III. 157).

Jellemének másik szép vonása: hazaszeretete; egész közéleti tevékenységét ez az érzés hatja át, s a nyelv- és irodalompártolás neki politika is: az akkor lehetséges egyetlen út a nemzeti öntudat táplálására, a nemzeti önállóság erősítésére. Leveleibe elrejtett burkolt és nyílt politikai véleménynyilvánításai-ból csak egyet ragadunk ki: „Te minket erdélyieket dicsérsz jószívűségünkért, melylyel fogadtunk s pedig reád háramlik dicséretünk — írja Kazinczynak. —

Mi hogy távolabb vagyunk monarchiánk fővárosától, a finom hizelkedés, nyájas kétszínűség és minden undokság fészketől, és legközelebb scytha eleink tanyájokhoz, holott sátorozott a durva derékség: annál természetesebb lehet tehát bennünk az, hogy minden embert úgy fogadjunk mint érdemli. . .

Hazudott Schlötzer uram, amikor Erdélyről azt mondotta: da wo die Menschheit aufhörte, igazabb az: da wo die feine deutsche Falschheit aufhörte” (KazLev. XIV, 490—1).

Buzgó hazaszeretete tette őt az erdélyi magyar művelődés lelkes pártfogójává.

A mecénásról a kortárs nekrológja ezeket jegyezte fel: „Kiadta . . . a’ maga költségén Z s o m b o r i József Erdélyi Költőnk’ verseit, segítette folyamatba jőni az Erdélyi Muzeumot, segítette esztendőnként nevezetes summával a’ Tudományos Gyűjteményt, munkás volt . . . Homerusz Iliásának néhai Prof. Vályi Na g y Ferencz által való fordításában . . . Literaturánk körül való ilyen buzgó munkálkodása nagy mértékben kihatott a’ Kolosvári nemzeti magyar Játékszín’ állandóvá tételére is, valamint K ő r ő s i Sándort tudva lévő Ásiai utazására nézve segítette” (MKurir 1824. 38. sz.). Kazinczy méltán írta róla, hogy: „ő ragyog a’ magánál fényesebb születésűek ’s birtokúak között” (KazLev. XVII, 139). A hazai történelemre irányuló vállalkozásokat különösen szívesen pártfogolta; tudunk róla, hogy Benkő József híres Specialis Transsylvaniájának újrakiadása is foglalkoztatta (l. Sas 1831. I. 145—6); Kőrösi Csoma merész vállalkozására is bizonyára ezért áldozott szívesen. Ám volt közelebbi oka is.

K e n d e r e s s y t a magyar történelemből is k ü l ö n ö s e n f o g l a l k o z t a t t a a magyarság eredetének kérdése, a m a g y a r ő s t ö r t é n e t. „Hivataltól üres órájában is mindig hasznos és nagy gyönyörűségire vált elfoglaltsága volt tudományos levelezéseit folytatni; értekezései voltak külső országokon, nevezetesen a’ híres Feszlerrel, és Ásia belső részéről Kőrösi Sándorral, a’ ki halhatatlan emlékezetre rettentő utra elszánta magát, szerzett esmeretsséggel a’ nemzet eredete helyén ’a Magyarok omladványain hasznos kutfőkre találni . . . Segitette az említett hazafi Kőrösi Sándort ásiiai útjában” — olvassuk a Sas megemlékezésében (1831. I. 146). Ezek szerint Ázsia belső részéről Csomával is „értekezett”; a szövegben szereplő „Feszler” minden bizonnyal azonos a magyar származású Fessler Ignaz Aurel német íróval, aki többek között Hunyadi Mátyásról, Attiláról adott ki könyvet, s megírta a magyarság romantikus szemléletű történetét (Die Geschichten der Ungarn und ihrer Landsassen. Leipzig, 1812—25).

Őstörténeti érdeklődésének és felfogásának nyomai érdekesen mutatkoznak meg kiadott munkáiban. Már 1802-ben megjelent füzetében érinti a magyar őstörténet kérdéseit. Fönnebb idézett versének egyik részletéhez — magyarázatul — terjedelmes jegyzetet csatol, amelyben azt fejtegeti, hogy „a’ Magyarok, a’ régi nagy Szytha Nemzetből ’fzármaztak” (Árt. erk. 8). Az e l v, amiből kiindul, helyes; találó képpel fejezi ki a nyelvi emléket, a nyelvi bizonyítékok jelentőségét a történeti kutatásokban: „Ha az Ember, a’ Vas-Kapun belől öfzve járja, a’ régi Ulpia Trájána omladvánnyit; ottan találhat még moft-is, Deák incriptiókat, régi faragáfokat, Márván Kő öfzlopok daradjait

[!], régi Római külömbb külömbb pénzeket, kivált a' zápor esőzések után, és régi pogány-Iftenek' darabjait. Már mikor én ezeket mind láttam, ha minyárt femmi Hiftoriai datumam nem vólna-is, vagy akarok, vagy nem, hin-nem kell, hogy ezen Vároft, maga fényefégében, a' Rómaiak bírták. Midőn láttam, egy darab faragot képet; mellynek mejjén feljül való részét, a' régiség le-törte; de az egyik kezébe Menykő vólt belé faragva, más felől a' lába mellett a' Sas áll, látni való, hogy ez a' *Jupiter*' képe vólt valaha.

Egy Nemzetnek mi az ő tulajdon meg-esmértető, és el-nem töröltethető jele? Leg-főbbképpen, és tsak nem egyedül az ő nyelve' "(uo.). Ezek után azonban Hérodotosz szkítákra vonatkozó szövegei alapján olyan délibábos görög-magyar szóegyeztetéseket mutat be, amelyek divatosak voltak ugyan akkoriban, de nélkülöznek minden tudományos alapot: a *Bakhus*-t tisztelő *Boristenes* városa szerinte a „boristen”-ről kapta nevét; *Vesta* ~ *Isten* ; *Hylea* ~ *Hely* ; *Bálámber* ~ *Bal-ember* ; *Chaganus* ~ *Tsákányos* stb. Elméletében jelentős szerepe van a s z é k e l y s é g nek: elmefuttatásából úgy tűnik, hogy a „*Scythia*” és *székely* nevet azonos eredetűnek véli: „*Hérodotust*, ha fel-támadván, meg-kérdeném, vallyon hol lehetne igazán a' Scythák, vagy Szythák földét fel-találni; nékem a' mint az ő íráfaiból meg-győződve vagyok, minden bizonnyal semmit egyebet nem felelne, hanem azt, hogy egyébűtt feholt se, hanem *Szythilaea* földin, nékem pedig egyebet lehetetlen vólna értenem, hanem azt, hogy Székely földin, és azt tudom már moft, hogy méltán az Anya-Város benne *Udvarhylea*, meg kell itt jegyezni *Kézdi*, *Maros* és *Gyerő*—*Vásárhelye*-ket. Továbbá, mind a' Scythia, vagy *Szytha*, mind pedig a' *Hylaea* szókban úgy tartom az utolsó a betűk tsak *terminatiók* . . .” (i. m. 12—3). Lentebb körvonalazza a képzelete szerinti régi Szkíthia tartományát is — ezt is az edigiekhez hasonló névazonosítások alapján: „Ha már azt kérdi töllem valaki, valyon mitsoda Világ' részibe vólt a' régi *Szythilaeek*' vagy Székelyek' földé. *Hérodotusból* azt felelem: hogy az ő idejében: a *Boristenesek* vizén túl, a' *Tanya*-víz mellett, mellyet ő *Tanaishnak* nevez, fel éfzakra, az *Isedonokig*, kiket moft *Efthonoknak* nevezünk, és a' *Finnusokig*. Napkeletre a' *Falka* vizéig, kit ő *Vólgának* nevez, és igen nagy víznek lenni mond, Délre megy *Méjtóig*, mellyet ő *Meótishnak* nevez, és rólla azt mondja, hogy a' többi Tavak között leg nagyobb, és méjjebb, de erről másfzor bővebben” (i. m. 14). Fejtegetését ezzel zárja: „környül-állásaim meg engedvén, reménylem eléggé meg-fog ez-után bizonyítatni, hogy a' Magyarak *Szytha* vagy *Szithely* Eredetűek valamint a' Székelyek” (uo.)

Kicsit részletesen foglalkoztunk Kenderessy őstörténeti elképzeléseivel — s nem egészen ok nélkül; hiszen — mint látni fogjuk — ezek közvetlenül hatással lehettek Kőrösi Csoma őstörténeti felfogásának alakulására is.

Kenderessy őstörténeti „elmélete” talán még enyedi diákkorára nyúlik vissza: az enyedi kollégium akkori neves história professzora, a magyarság „napkeleti” származását valló KÖRÖSI GYÖRGY lehetett rá hatással. Kőrös

tanítását — sajnos — nem ismerjük, annyit azonban tudunk, hogy kéziratban maradt Magyar- és Erdélyország históriája című orientalista megoldásos munkáját Gyarmathi Sámuel együtt, egy könyvben akarta kiadni Schlözer finn-ugor rokonságunkat valló tanulmányával (l. ZSIRAI, A modern nyelvtudomány magyar úttörői. Bp., 1952. 38—9). A kiadvány nem jelent meg, de Kőrösi tanítása — föltehetőleg — tovább élt az enyedi kollégiumban. Hiszen Hegedüs Sámuel azt írja, hogy magát Kőrösi Csomát is nagyhírű névrokona, Kőrösi György példájával akarták itthon marasztalni: „Mondottam, hogy mihelyt arravaló tanítószék üresedik, csaknem bizonyos reménye lehet az enyedi professorságra, 's akkor aztán ujtassa meg még egyszer köztünk nagybátyjának nevét 's érdemeit” (Pesti Hirlap, 1842. 190. sz. 760).

S talán nem tévedünk, ha arra gyanakszunk, hogy Hegedüs néhány évtizede előkerült őstörténeti jegyzeteiben is Kőrösi György tanításának nyomai bukkannak elő. MUSNAI LÁSZLÓ közlése szerint Hegedüs őstörténeti vázlatában pl. ez olvasható: „A hunnok azaz magyarok Kínától nyugatra, a mai Mongóliában laktak két tanyás vezetése alatt. Nevüket (*hun = hon*) állandó letelepedésük után kapták . . . Ezekből származtak az avarok és a magyarok . . .” (Kőrösi Csoma Sándor ismeretlen élete: Prot. Szemle XLVIII [1939], 408).

Részletesen tárgyalja — írja Musnai — a magyar nevet, „mely *magur*, *magor* alakban magasat, nagyot jelent, innen származván a *magura* szó is. A magyar nevet a legnagyobb törzs nevére vették át a többiek, így az *ungur* (*ung-ura*)⁴ törzs is” (uo.).

Kenderessy elképzelésében is fontos helyet foglal el a hun—magyar azonosság gondolata; elképzeléseit legnyilvánvalóbban 1812-ben írt fejtegetéseiben adja elő; könyvecskéjében Vályi Nagy Ferenc pataki professzorral vitázva néhány Erdélyben talált ókori arany pénz eredetére igyekszik fényt deríteni. E munkájában a nép közt élő szájhagyományokról azt mondja, hogy „A *T r a d i t i o t* ugyan, ha a' józan okossággal nem ellenkezik, egy okos ember-is meg-nem veti” (. . . a' Kozón és Lysimach aranyokrol. Kolozsvár. 1812. 9.). Kijelentése az Erdélyben élő Dárius-hagyományra vonatkozik ugyan, de ennek alapján föltételezhetjük, hogy ismerte és „nem vetette meg” a székely—hun rokonság Erdélyben elevenen élő hagyományát sem. A székelyek erdélyi őshonosságának kérdéséről éppen e munkájában nyilatkozik: „hogy *Erdélynek* felsőbb Vidékeit, és kívált a' mit *Székhely Ország*nak nevezünk, vagy ők, vagy utának a' *Romaiak* el-foglalták volna, annak femminémü leg-kissebb nyomát-is találni nem lehet . . . én rézfemről meggyőződve vagyok . . . hogy a' *Székhelyek* az *Európai Scythák* közzül, magok helyeken leg állandobbak voltak, sőt helyeiken melyeket a' Természet-is Erdély' több részeitől nagyon fellyebb emelt, és tetzhetőleg meg különböztetett, ki véve *Aranyos Széket*, és talám *Maros Széknek* egy részét, *Aborigenesek*” (i. m. 23—25).

⁴ A szöveg egyes szavait én emeltem ki. Sz. F.

Ugyane munkájában *Székhely föld-et* említ (30), a *Székhelyek* (= székel-lyek) országáról ír (31); érdekes az is, amit a magyar, az avar és a hun nép állítólagos összetartozásáról mond: „A’ *Magiurok* pedig, vagy *Ung Urok*, vagy *Av Urok*, vagy *Honnosok*, (mely egy eredetű, és Várségű, de még-is különböző Nemzettségeknek valamelyik ágazattjától, a’ mely akkori időben a’ *Historiák* fzerént a Tanais vizén túl is innen is tanyázhatott, jöhetett is a’ *Dárius Kintse’ traditioja* mi hozzánk)” (i. m. 10). A népnevek írásmódja a szerző etimológiai „föltevéseit” sejteti; meglepően hasonlítanak e néveredeztetések Hegedüs Sámueléhez: az *ungur*, a *hunnus* ~ *honnos* nevet — mint föntebb láttuk — ő is hasonlóan: magyar szóelemekből magyarázta.

Lehet, hogy Körösi György volt a közös forrás, de lehet az is, hogy — mint látni fogjuk — Hegedüs közvetlenül hatott a maga nézeteivel a működ-velő kolozsvári történészre, aki a magyar őstörténetről külön könyvet is akart írni. Megértjük most már, hogy miért akarta támogatni Kenderessy a lelkes székel-ly ifjút ázsiai útjában. Nyitva maradt még azonban az a kérdés, hogy miként szerzett tudomást a derék mecénás Csomáról, hol és hogyan kerültek közelebbi kapcsolatba egymással.

Arra is gondolhatnánk, hogy a magyar irodalom és tudomány buzgó pártfogója csak hírből ismerte az enyedi diák vállalkozását, s csak levelezés útján értekeztek egymással. Adataink vannak azonban arról, hogy Csoma közvetlen személyes kapcsolatban volt Kenderessyvel.

4. Mint láttuk, Kenderessy már a század első éveiben szép példáit adta irodalmi érdeklődésének. Szinte természetes, hogy mikor Erdély művelődése Döbrentei szervező munkája nyomán nekilendül, Kenderessy t ott találjuk a Kolozsváron kialakult tudós körben.

Döbrentei 1807-ben érkezett meg Erdélybe, Andrásfalvára, hogy a Gyulai családnál nevelői hivatását megkezdje (I. JANCsó ELEMÉR, Döbrentei Gábor élete és munkássága. Kolozsvár, 1944. 9). A család a téli hónapokat Kolozsváron töltötte; nem lehetetlen, hogy már ekkoriban személyes ismeretségbe került a tudományokért rajongó Kenderessyvel is. Kapcsolatukról első biztos adatunk 1810-ből van: Kenderessy neve ott szerepel Döbrentei nyomtatott körlevelén („Az Erdélyi Múzeum kiadása iránt való Planum” 1810. július 20.), a munkatársak sorában (I. Abafi-féle Figyelő XXI, 322 kk.). A nagy jelentőségű folyóirat 1814 májusában jelent csak meg, de Döbrentei a nagy vállalkozás előmozdítására már 1813-ban Kolozsvárra költözött (I. JANCsó i. m. 21). Az Erdély központjában megjelenő folyóirat körül valóságos író- és tudóskör alakult ki.⁵

⁵ Arra, hogy Döbrentei nemcsak alkalmi összejövetelekre, hanem szervezett társaságra gondolt, hadd álljon itt egy érdekes adat „Hogy a Muzéum rendszerint folyhas-son, Pünköszt harmad innepén (mert itt még azt is ülik) egy társaságot gyűjték, melyben Consil. Kenderessy, a’ város Plébánosa Szabó, Pater Piarista Koros, R. Prof. Szilágyi és Méhes, a’ Filozofus Szabó voltak. Arra kérem őket felolvasott plánumomban, hogy

„Döbrentei folyóirata körül lelkes társaságot szervezett azzal a titkos céllal, hogy az írókat és tudósokat összetartva, lassanként kialakítsa egy később létesítendő irodalmi és tudós társaság magvát. Lakásán nemcsak a kolozsvári munkatársak jelentek meg, gyakran ellátogattak oda a vidéken és Magyarországon élő írók is. Kis irodalmi köréhez tartoztak BUZNA LÁSZLÓ piarista tanár, FRICSI FEKETE FERENC, a lelkes emberbarát, GYARMATHI SÁMUEL, a híres nyelvész, LIEDEMANN MÁRTON, az evangélikusok tudós papja, LENGYEL ISTVÁN filozófiai tanár, KOROS IMRE piarista professzor, MOLNOS DÁVID, az unitárius kollégium rektora, SZÁSZ MÓZES unitárius lelkész, BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR, akiben Kazinczy »Erdély Schillerét« vélte felfedezni, SZILÁGYI FERENC, a híres történész, a református kollégium rektora, SZILVESZTER GYÖRGY unitárius teológiai tanár, BUCZY EMIL, gr. Kornis István nevelője, a jónevű esztéta, CSEREY FARKAS, gr. TELEKI MIHÁLY, gr. MIKÓ GYÖRGY, ifj. SZILÁGYI FERENC, HEGEDÜS SÁMUEL, KENDERESSY MIHÁLY, SZABÓ ANDRÁS és DÖME KÁROLY. Természetesen a társaság tagjai közül gyakran csak a kolozsváriak voltak együtt, de a vidékiek számára még nagyobb esemény volt, ha Kolozsvárra jöve a körtől biztatást, írásaikért dicséretet és elismerést kaphattak. A gyűléseken felolvasták az Erdélyi Múzeumba beérkezett kéziratokat, vagy bemutatták egymásnak készülő műveiket. Irodalmi és tudományos kérdések körül sokszor heves, de mindig komoly vita alakult ki . . .” (JANCSÓ i. m. 29—30).

Döbrentei társaságában tehát ott találjuk Kenderessyt is. A két lelkes hazafit sok rokonvonás fűzte egymáshoz: nyelv- és irodalomszeretetükön, a magyar színjátszásért való rajongásukon kívül a hazai történelem iránti érdeklődésük is közös volt. „Szorgalmasan másolgat grófi ismerősei levéltáiraiban régi magyar nyelvemlékeket. Bethlen Gergely egy Rákóczi-levéllal ajánlakozza meg és levéltárát rendelkezésére bocsátja” — írja JANCSÓ Döbrenteiről (i. m. 18). Tudjuk, hogy Kenderessy is szorgalmas gyűjtője volt a régi magyar történelmi emlékeknek és kéziratoknak; azonos érdeklődésük előmozdítója lehetett bensőséges barátságuknak. Berzsenyihez írt levelében, amelyből már idéztünk, Döbrentei meleg színekkel örökítette meg barátja vonásait (l. i. m. III, 158—9). E kortörténetileg is érdekes adatokat tartalmazó levél nemcsak Kenderessyről őrzött meg emlékeket, hanem azért is nagyon fontos számunkra, mert eddig kiaknázatlan értékes adatokat jegyzett fel Kőrösi Csoma Sándorról, Csoma és a kolozsvári kör összeköttetéséről.

5. Kenderessy és Csoma kapcsolatáról legkorábbi és legHITELESEBB forrásunk, Hegedüs Sámuel Pesti Hirlap-beli nekrológja, annyit ír:

mindegyik ajánlja magát, hogy minden fertály esztendőben 2 árkusnyit (legalább) tárgyaimra dolgozzék, minden hónap végén egybe-gyűljünk 's a' készített munkák olvasásának-fel. Így megyen a' dolog, ha még azután M. Országról is segítenek. Kenderessy nem hagyá helybe a' Társasági nevet, mert azt monda, gyanu alá jöhetnénk. Rettenetes dolog az, hogy árnyékunktól is félnünk kell!" (KazLev. XI. 408).

„1819-ben hideg tavasszal Enyedről gyalog Zágrábba utazott, hol 8 hónapot töltvén el, ősz felé megint Enyedre jött. Ezen útjára b. e. kormányshízi tanácsos Kenderesi Mihály, aki igen nagy pártfogója volt, száz forintot adott nekie, és az említett summát minden esztendőre megígérte, míg útját megjárja” (i. h.). Döbrentei följegyzései azt bizonyítják, hogy Csoma személyesen és többször is megfordult pártfogójánál; a levélrészlet ezenkívül még több érdekes és jellemző adatot tartalmaz nagy tibeti kutatónkról:⁶ »Ki fakadozott volt örömeiben a tanácsos úr [Kenderessy] azon, hogy ember vállalkozott az ősmagyar lakot keresni induló, s Körösi Csoma Sándor hát gyakran volt nála. Gr. Teleki Pállal megyek egy este hozzá, Csoma épen ott. Uram, mondja, majd ennek gróf Teleki Pál, megengedi-e, hogy én aláírást gyűjtsek, keleti útjára, Döbrentei barátommal. Csoma megköszöné, de „semmit sem fogadhatok el *mond*, mert ha siker nem lenne, azt hányónak, csak pénzt akartam felszedni, s tovább álltam. Majd mikor azt írnám itt a méltóságos tanácsos urnak, „végre magyarok közt vagyok” „de pénzem nincs többre mennem, és akkor jőne segély, hálával fogadom, mert én meg a nemzetnek megfizethetlent adnék.” S a barnás hosszú képű, száraz, magas ember önérzetében állt. Illyen vérűnek, barátom, mikor tőle elválánk, nem csak imigy-amugy szorítottuk meg markát« (i. m. III, 159—60).

Csoma tehát többször is találkozott Kolozsváron Kenderessyvel: „gyakran volt nála”, mikor egy este Döbrentei „épen ott” találta, már útrakészen lehetett, hiszen már a nagy út anyagi előkészítéséről esik szó. Döbrentei 1831-ben írta meg följegyzéseit; a leírt epizód vagy 1816 táján, Csoma Göttingenbe menetelé előtt,⁷ vagy onnan hazatérte után, 1819-ben játszódhatott le. Föltűnő, hogy több mint egy évtized távlatából milyen elevenen és hűen írja le élményét Döbrentei — hiszen amit Csoma jelleméről, szavairól följegyez, tökéletes pontossággal illeszkedik bele Csomáról való eddigi ismereteinkbe. Mielőtt azonban a följegyzés adatait részletesebben elemeznénk, próbáljunk választ adni arra a kérdésre: hogyan juthatott az enyedi tanuló közvetlenül is kapcsolatba a kolozsvári mecénással és társaságával.

6. Talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy Hegedüs Sámuel volt a közvetítő. Döbrentei „nyelvbarát” körében ugyanis (l. JANCsó idézett sorait) Csoma egykori enyedi praeceptorát, az irodalombarát Hegedüs Sámuel is ott találjuk.

Hegedüs már 1810. májusában Kolozsvárra került mint lelkész, s 1813-tól a kolozsvári főiskolán teológiát tanított 1814-ig, mikor Enyedre hívták meg

⁶ Dolgozatunknak ez a fejezete még 1957/58-ban készült. Azóta Baktaynak idézett Csoma-életrajza is közölte a levélrészletet, anélkül azonban, hogy részletesebben elemezte volna (l. i. m. 39—40).

⁷ Dolgozatunk itt közölt másik fejezetében mutatok rá arra, hogy Csoma valószínűleg már 1816-ban indulni akart Ázsiába, s göttingeni útjára csak rábeszélésre, nem egészen saját elhatározásából került sor. Baktay e találkozást 1819-re, közvetlenül a Csoma útnak indulása előtti időre teszi (i. m. 40).

professzornak. Az írogató, művelt fiatal pap megbecsült tagja volt Döbrentei körének. Döbrentei már 1813-ból keltezett leveleiben „barát”-jának nevezi (l. KazLev. XI, 55, 415), Berzsényihez írt levelében 1816-ban pedig „szíves barát”-jának mondja. A képzett fiatal literátort irodalmi terveibe is bevonja (l. KazLev. X, 415). A rokonszenves irodalmár Kazinczyval is kapcsolatba került: az Erdélyi levelekből tudjuk, hogy enyedi látogatása idején a kollégiumban Hegedüs volt egyik kalauza; itteni benyomásai alapján nevezi a neves professzort „tudós s szeretetre nagy mértékben érdemes férfiú”-nak; „ein Professor Szilágyi, Tompa und Hegedüs, ein Biblioth. Szabó, ein Consil. Kenderessy... würden in jedem Land vorzügliche Männer seyn” — írta elismerően 1818-ban Seivert Jánosnak Erdély tudós férfiairól (KazLev. XV, 516—7).

Hegedüs tehát — mint láttuk — 1810-ben került Kolozsvárra; följegyzései szerint ekkor már tudott Csoma nagy elhatározásáról. „A’ gymnasialis osztályokat Körösi 1807-ben végezé; ekkor deákká lett, azaz felsőbb tudományok hallgatására lépett át. Ez időtájban ébredt föl benne a’ legelső vágy, Ázsiát egykor beutazni. Én még 1806-ban hagyván el a’ collegiumot, Körösitől elváltam ugyan, de szemeim őt mindenütt kísérek” (Pesti Hírlap 1842. i. h.). Hegedüs így már Kolozsvárra érkezésekor fölhívhatta a tudósok figyelmét az enyedi diák nagy elhatározására, hiszen a hazai történelem kutatása egyik legfőbb célkitűzése volt a kolozsvári „nyelvbarátok”-nak, s a nemzet eredetéről bizonyára gyakran folytak vitatkozások társaságukban, amelynek Kenderessy Mihály és Gyarmathi Sámuel is tagjai voltak.

Mikor kerülhetett sor Csoma és Kenderessy első találkozására? 1814-ben Hegedüst az elhunyt Herepei Ádám helyére Enyedre hívták meg a római irodalom, széptan, világtörténelem, statisztika és politika tanárának. A meghívást Kolozsvárra az enyedi kollégium akkori széniora, Csoma Sándor közvetítette. „Elválásom után, 1814-ben novemberben találkoztam újra K ö r ö s i S á n d o r volt a’ meghívó követ, mint senior” (Pesti Hírlap i. h.) Valószínűleg ekkor mutatta be Hegedüs egykori tanítványát Kenderessynek s a kolozsvári tudósoknak; ekkor találkozhatott először G y a r m a t h i S á m u e l l e l is, aki — mint láttuk — szintén állandó tagja volt a kolozsvári összejöveteleknek. Ettől kezdve a tudós székely ifjú bizonyára többször megfordult Kolozsváron: Hegedüs (az évszámot elvétele: 1819 helyett 1820-at írva) azt jegyezte fel, hogy „1820-ra forduló telet K ö r ö s i hol Szászvároson, hol Enyeden, hol Kolozsváron töltötte, és többnyire mindenütt gyalog járt” (Pesti Hírlap i. h.). 1819-ben tehát már hosszabban is időzött Kolozsvárott patrónusainál; de a nagy gyalogló már előbb is gyakran át-átsétálhatott Enyedről; könnyedén győzte az 50—60 kilométeres utat. A kolozsvári kör pedig bizonyára mindig szívesen fogadta, hiszen őket érdeklő nagy kérdésre akart választ hozni. A vitákon megismerkedhetett Kenderessy elképzelésével, Hegedüs fölfogásával s a nagy-

hírű nyelvtudós, Gyarmathi Sámuel érveivel. A kolozsvári körben tervei iránt megnyilatkozó nagy érdeklődés nemcsak bátorítást adhatott neki, hanem az itt kialakult nézetek bizonyos mértékben hatással is lehettek rá.

Így például a székelység eredetének kérdésében Hegedüs fölfogásával szemben Csoma Kenderessy föltevését fogadta el. Említett történelmi vázlatában Hegedüs a „székelyekről azt állítja, hogy ők nem az Attila hunjai, hanem Salamon és László királyok idején a *szélek* őrizetére rendelt határőrök” (MUSNAI: Prot. Szemle XLVIII, 408). NÉMETH GYULA ehhez a következő megjegyzést fűzi: „A szélek szó Musnai közleményében alá van húzva. Talán annak a jelzésére, hogy a székely név Hegedüs szerint ebből származik” (i. m. 7). Csoma ezzel szemben Kenderessyvel azt vallotta, hogy a székelyek jelenlegi hazájukban „aborigenes”-ek: „a székely nemzetség szülöttje vagyok. Ez a magyar nemzetnek azon részéhez tartozik, mely a kereszténység negyedik századában a régi Dáciaiban telepedett le s jelenleg Erdély nagyfejedelemségét lakja” — írja az angol hatóságokhoz 1825 januárjában küldött önéletrajzi levelében (DUKA i. m. 23).⁸

Van azonban más bizonyítékunk is arra, hogy Kenderessy őstörténet-elképzelései, etimologizálásai nem maradtak egészen hatástalanok a Kolozsváron gyakran megfordult ifjúra.

1825 májusában Csoma újabb jelentést írt a brit hatóságoknak, amelyben beszámolt tanulmányairól, terveiről. A terjedelmes beszámoló 33–34. pontjában előadja föltevéseit, amelyekre a szanszkrit nyelv tanulmányozása vezette: Kelet-Európa néhány görög és latin földrajzi nevét megkísérli a szanszkritből magyarázni. „A Dni-per folyó Oroszország délnyugati részében a régiek előtt Borysthenes név alatt volt ismeretes, ez magyar szó, s jelentése angolban: „wine godded” (*bor* = wine, *Isten* = God); a magyar adjektiv képzővel *es*, mely az angol nyelvben, megfelel a múlt idejű participiumnak, mely tudniillik *ed*-del végződik”. (DUKA, i. m. 50). Mint a korábbiakban láttuk, Kenderessy 1802-ben kiadott munkájában a *Borysthenes* nevet ugyanígy magyarázta.

A kolozsvári viták legjelentősebb eredménye azonban az volt, hogy a körhöz tartozó Gyarmathi Sámuel finnugor-elmélete is hatott Csoma útitervének alakulására. Erről dolgozatomban itt közölt másik fejezetében számolok be.

7. A fentebb előadottakból fény derül Döbrentei és Csoma kapcsolatára is. Csoma és Döbrentei neve az eddigi Csoma-dolgozatokban is szerepelt: a Magyar Tudós Társaság akkori titkára, Döbrentei Gábor ír levelet a távolba szakadt magyar ügyében 1835. szeptember 30-án James Prinsepnek,

⁸ Mivel Csoma eredetileg angolul írt levelét Duka nem egészen pontosan fordítja, szükségesnek tartom, hogy idézzem az eredeti szöveget is: „I am a native of the Sicilian nation (a tribe of those Hungarians who settled in ancient Dacia in the fourth century of Christian era, in the great principality of Transylvania)” (THEODORE DUKA, *Life and works of Alexander Csoma de Körös*. London 1885. 24).

a kalkuttai Asiatic Society titkárának. (A levelet magyar fordításban közli DUKA, i. m. 124). A Prinsepnek címzett levélhez mellékelve ugyanekkor Csomának is küldött egy levelet Döbrentei — ez azonban, sajnos, nem maradt ránk. De a Prinsephez küldött hivatalos levélből is személyes érdeklődés, aggodás és együttérzés hangja csendül ki; e levélben tudatja, hogy Csomát 1833-ban a Magyar Tudós Társaság tagjául választotta; levele végén melegen érdeklődik a távolba szakadt tudós anyagi helyzete iránt: „Azt is megírtam Körösinek, hogy tárja föl előttem bizalmasan azt, hogy van-e szüksége segedelemre és támogatásra? . . . ha Körösi hajlandó lenne Magyarországból egy újabb összeget elfogadni, igyekezni fognánk azt nekie megküldeni” (DUKA i. m. 124).

Eddig úgy tudtuk, hogy Csoma és Döbrentei csak hivatalos úton álltak kapcsolatban egymással; most már tudjuk, hogy Döbrentei 1835-ben nemcsak mint akadémiai titkár írt a távolban dolgozó magyar akadémiai tagnak, hanem mint Csoma egykori személyes kolozsvári ismerőse, nagyra becsülő barátja. Személyes kapcsolatukat sejteti egyébként az a meleg együttérzés, amely a Prinsephez írt hivatalos levél soraiból is érezhető.

8. Döbrentei följegyzéséből azonban még néhány egyéb fontos megállapítás is kiolvasható: nevezetesen éppen K ö r ö s i C s o m a s e g é l y e z é s é r e v o n a t k o z ó a n. Eddig Duka nyomán úgy élt a köztudatban, hogy „Mondhatni, minden pártfogás vagy pénzbeli segedelem nélkül” indult el Csoma nagy útjára, „mert Kenderessy ígéretén kívül, magának alig volt kétszáz váltóforintja” (DUKA i. m. 8). Sezt könnyen hajlandók lehetnének a hazai meg nem értéssel és szűkmarkúsággal magyarázni, ahogyan voltak is, akik hajlottak erre a magyarázatra.

Döbrentei följegyzése azonban meggyőzően bizonyítja, hogy Csoma szerény „útravaló”-jának nem egészen a hazai szűkmarkúság volt az oka, hanem a maga nemes önérzete, amellyel később Indiában is valósággal meghökkentette az uralkodó köröket. Amilyen jellemző a nagy vándor szívós természetére az, amit külsőjéről ír Döbrentei: „a barnás hosszú képü, száraz, magas ember” — éppoly jellemző a lejegyzett epizód Csoma legendás egyéniségére. Azért indult hát csaknem üres zsebbel a nagyvilágnak: nehogy sikertelenség esetén szemrehányást tehessen valaki neki. S hogy kolozsvári barátai előtt kinyilvánított elvéhez mily szigorúan ragaszkodott, azt a Magyar Tudományos Akadémia levéltárából nemrégiben előkerült eredeti levele bizonyítja. (Ismertette GERGELY PÁL az Élet és Tudományban: XII (1957). 41. sz. A tudomány világa c. melléklet 5—6). Csoma latin nyelvű levele 1835. július 18-án kelt Kalkuttában, s benne a magyar Akadémia által számára juttatott 300 aranyról is megemlékezik; GERGELY így kivonatosítja a levél idevágó részét: „azt a nagy megtiszteltetést, amely őt a segélyezéssel érte, magyar hazájának még nem hálálta meg, bár az európai tudományosságnak tett már szolgálatot; ezért a számára küldött segélyből 200 a r a n y a t v i s s z a k ü l d a m a g y a r t u d o-

m á n y o k p á r t o l á s á r a” (i. h. 5). Az elvet, amelyet két évtizeddel korábban még otthon kimondott, a nagyszerű jellemű férfi nem feledte el: a segély nagyobb részét visszaküldi, mert úgy érzi, hogy kutatásaival még nem felelt meg a hazai várakozásnak. A Teleki által indítványozott országos gyűjtéshez annak idején nem járult hozzá; Kenderessytől azonban elfogadta a följánlott segítséget. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy e segélyt nem hivatalos támogatásnak, hanem baráti szívésségnek tekintette, amelyet alkalomadtán visszatörleszthet. (Vissza is törlesztette, mikor Kenderessy — Csoma elnevezéssel tett alapítványt az enyedi főiskolán.)

A két férfi egymás iránt érzett rokonszenvét nemcsak tudományos érdeklődésük azonossága magyarázza, hanem jellemük mély rokonsága is. Hiszen Kenderessy fő jellemvonásaként is a makacs hajthatatlanságot, a konok következetességet említik a kortársak: „szinte a’ makacsságig áll principiumai ’s meggyőződése mellett ’s nem csak nem fél, de néha még keresi is a’ bajt” — jellemzi Kazinczy (Kaz Lev. XV. 44) — s ez a jellemzés pontosan ráillik Csoma férfias karakterére is. Kazinczy egy Buczy Emilhez írt hexameteres episztolájában is az elveihez makacsul ragaszkodó tántoríthatatlan jellemet dicséri:

„Mint van Kenderesink? az az új Fabrícius, a’ ki
Szíve’ érzéseitől nehezebben hajólhat-el a’ hogy
Fenn ösvényéről az egek’ nagy fénye hajolhat;
’S a’ ki, midőn a’ fergetegek rá rontanak, ámbár
Némulást javasol neki a’ lelketlen okosság,
Azt teszi, a’mit az ész, a’ tiszt, ’s széplelke parancsol,
’S tilt a’ haszna-leső, ravasz és lelketlen okosság”

(Kaz Lev. XV, 45.)

Hányszor hallgatott Csoma is áldozatos szíve szavára, mikor a „józan ész” ezerszer mást parancsolt volna. A két rokonlélek, a nemzetéért, nemzete történelméért rajongó két férfi között mély rokonszenv, barátság támadhatott. Talán ezzel magyarázható, hogy Csoma — elvei ellenére — mégis elfogadta a derék hazafi pártfogását.

Kenderessy és Csoma kapcsolata nem ért véget a nagy kutató útnak indulásával. A kolozsvári mecénás nem feledkezett meg Csomáról útra kelése után sem. A pénzből kifogyott vándor 1820. december 21-én levelet írt Teheránból Enyedre „a patrónus urakhoz”. E levél — MUSNAI szerint — „a Kenderesi kezéhez került s ő adta át a nagy nyilvánossággal való közlésre, aminek alapján az országos gyűjtés megindult . . . Segélykérő levele 1821. március 21-én érkezett Enyedre. Idő kellett ahhoz, hogy Kenderesi azt a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjével közölje, s az „nevezetes magyar utazó” című

⁹ Az eredeti levél azóta — sajnálatos módon — ismeretlen helyre került az Akadémiai Könyvtár Kézirattárából.

híradásával megindítsa a gyűjtést” (i. h. 410). A Tudományos Gyűjtemény szerkesztője *Thaisz András* volt, aki a folyóiratban többször is hírt adott Csomáról.

9. *Kenderessy és Thaisz* — adataink tanúsága szerint — egymás „jó barátai” voltak. „A magyar hazában tudományos levelezéseit folytatta a’ többek között Virággal, Kazintzival, az ifjabb érdemes *Tratner*-rel . . . és *Thaisz* jó barátjaival” — olvassuk *Kenderessy*-ről a *Sas*-ban (1831. I. 146), amelynek egyébként egyik szerkesztője szintén *Thaisz András* volt. A Tudományos Gyűjteményben Csomáról megjelent híradások tehát — föltehetőleg — nem közvetlenül *Thaisztól*, hanem *Kenderessytől* erednek; kettejük barátsága segítette elő, hogy a nagy utazó vállalkozása a Tudományos Gyűjtemény oldalain az országos érdeklődés középpontjába került, a Csoma megsegítésére szervezett gyűjtés népszerűsítésében is közreműködött *Thaisz* folyóirata.

10. *Kenderessy Mihály* és *Döbrentei* eddig kiaknázatlan munkái alapján sikerült fényt derítenünk Csoma és *Kenderessy*, tágabb vonatkozásban: Csoma és a kolozsvári tudós kör (*Döbrentei*, *Hegedüs*, *Gyarmathi*) kapcsolataira. *Döbrentei Gábor* adata érdekesen húzza alá és emeli ki Csoma eddig megismert arcképének vonásait, s új megvilágításba helyezi a Csoma hazai segélyezéséről való eddigi ismereteinket is.

II.

Csoma 1815-ben befejezte főiskolai tanulmányait Enyeden. Még ez évben ösztöndíjasként a göttingeni egyetem hallgatója lett, s 1818 július végéig hallgatta itt az előadásokat. Tudjuk, hogy a kőrösi diák késve kezdte kollégiumi tanulmányait (tizenötéves korában), s mikor a rigorosumot 1815-ben kiállta, már nem volt egészen ifjú ember: harminckettedik évében járt. A göttingeni út Csoma életpályájában azóta vált problematikussá, mióta enyedi diaktársának, *Ujfalvy Sándornak* följegyzései megjelentek. *Ujfalvy* emlékirataiban részletesen beszámol Csoma Göttingenbe menéséről: „Öt napot mulatott Bécsben, a bucsuvételkor mosolyogva szólítám meg, hogy Göttingába mi okból megy, mert hitem szerint már minden tudományt kimerített. »Nem meggyőződésemm visz: az emberek előítéletét akarom kielégíteni . . . de nem mulatok soká; mert nálam drágább az idő, mint másoknál«” (*Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor* emlékiratai. Sajtó alá rendezte *Gyalui Farkas*. Kolozsvár. 1941. 102). E közlésről *NÉMETH GYULA* is megemlékezik: „Ez a kijelentés bármilyen sajátos is, aligha alapszik *Ujfalvy* kitalálásán, vagy más megtévesztő tényezőn, ez Csoma fejlődésébe jól beilleszthető” (*Kőrösi Csoma Sándor* lelk. 8). Sajnos, nem fejt ki bővebben, hogy mire gondol.

Ujfalvy közléséből határozottan csendül ki, hogy Csoma nem szívesen, nem meggyőződésből ment Göttingenbe. Ennek — *Ujfalvy* följegyzése alap-

ján — fő oka az lehetett, hogy sajnálta az ott eltöltendő időt; egyrészt: mivel már nem érezte magát egészen fiatalnak, másrészt: mivel útítervét, célját már tisztázottnak, befejezettnak tekintette. Mi kényszeríti rá, hogy mégis elmenjen? Az „emberek előítélete”-re hivatkozik . . .

Mi lehetett ez az előítélet? K o r d a I s t v á n gondos anyaggyűjtésen alapuló életrajzi regényében (A nagy út. Ifj. Kiadó. Bukarest 1956. 1957².; Móra Ferenc Kiadó Bpest. 1958. Románul: Drumul cel Mare. Romanul vietii lui Körösi Csoma Sándor. Bucuresti. 1958.) így próbálja a kérdést megfejteni: „Göttingában lenne a helye . . . Göttinga . . . fontos útbaigazítással szolgálhat” — biztatja Hegedüs Sámuel a tanítványát. De Csoma türelmetlenül válaszol: „— Ma-holnap harminc éves leszek . . . Elszántam magam, hogy a rigorosum letevése után késedelem nélkül útra kelek” (i. m. 128). Majd némi daccal és gúnnyal folytatja: „— Az emberben csak akkor látnak tudóst itt minálunk, ha legalább is Göttinga vagy Heidelbergra van mögötte” (129). Később más magyarázattal is próbálkozik a szerző: „Sándor azért idegenkedett Göttingától, mert félt, hogy a nagy útra gyűjtött vagyonkája szenvedni fog” (144). A kérdéssel újabban BAKTAY ERVIN is foglalkozott. „Érdekes adalék Ujfalvy közlésében, hogy volt iskolatársának véleménye szerint Csoma már minden megtanulhatót elsajátított; meg az, hogy nem meggyőződésből akart továbbtanulni az egyetemen, hanem hogy »az emberek előítéletét kielégítse«. Hogyan értsük ezt? Hiszen mohó tudásszomját és szerénységét ismerve, nem tételezhetjük fel, hogy készségét túlbecsülte volna, mintha már csakugyan nem tanulhatna senkitől semmit! Azt hiszem, Csoma, aki már minden érdeklődéssel kitűzött célja felé fordult, nem várt sokat a göttingeni tanulmányoktól az ő sajátos, magyar feladatának szempontjából. Ugy vélte, ott idegenben a tudósokat kevésbé érdeklik a magyarság problémái, s nem tanulhat olyat tőlük, amit célja érdekében eredményesen felhasználhat.” (i. h. 31.)

Göttingen azonban bizonyára nem csupán a tudományos rangot jelentő „külföldi akadémia” volt Csoma ösztönzőinek szemében; azt is jól tudták, hogy itt működött Schlözer, a híres német nyelvész-történész, aki — szemben az itthon általános fölfogással — a magyar nyelv finnugor rokonságát tanította. Schlözer hatására változtatta meg korábbi „orientalista” szemléletét Gyarmathi Sámuel is Göttingenben, s írta meg alapvető művét a magyar nyelv finnugor rokonságáról.

S Csoma göttingeni útját vizsgálva, talán nem egészen alaptalanul említjük Gyarmathi Sámuel nevét. Hogy Gyarmathi milyen érdeklődéssel kísérte a fiatal nyelvész vállalkozását, a Csoma-életrajzok nem szokták figyelemre méltatni. Elsőként ID. BOTH ISTVÁN, Gyarmathi életrajzírója emlékezik meg a két nyelvtudós kapcsolatáról. „Midőn hajlott koránál fogva nemzete érdekében utazással kapcsolatos tudományos hűvárkodásra ő maga többé nem vállalkozhatott volna. örömmel látta a fiatalabb nemzedék sarjaiban az efféle vállalkozást. Midőn Körösi Csoma Sándor a magyarok eredetének felfedezése

céljából ázsiai útjára készült, érdeklődésével, jó tanácsokkal, levelező közbenjárással segítette ezt a, lelkét gyönyörködtető, jó szándékot.” (A zilahi evang. reform. Collegium Értesítője 1899/1900 XVI. 1.) BOTH után Gyarmathi újabb életrajzírója, M. NAGY OTTÓ, mutatott rá a két nyelvtudós kapcsolatára (Adatok Kőrösi Csoma Sándor életéhez: Erdélyi Muzeum XIII. [1942], 559). „Azok között — írja —, akik Kőrösi Csoma Sándort célkitűzésében támogatták, említésreméltó Gyarmathi Sámuel, az európai hírű nyelvtudós is” (i. h.). A következőkben vázlatosan ismerteti Gyarmathinak egy másolatban fennmaradt levelét, amelyet a nagy nyelvtudós Kőrösi Csoma érdekében írt Schedius Lajoshoz; sajnos, a vázlatos ismertetésből nem tudunk meg mindent a levél tartalmáról, ezért e fontos dokumentumot, amely eddig még nem került kiadásra, a következőkben egészében közölni fogjuk. M. NAGY megemlíti, hogy „Gyarmathi Sámuel a nagy utazó tervei iránt állandóan érdeklődött és később 1820-ban a Tudományos Gyűjteményben egy levélrészletet közöl Kőrösi Csoma ázsiai utazásáról” (i. h.) Utóbb megjelent Gyarmathi-életrajzában (Gyarmathi Sámuel élete és munkássága. Kolozsvár, 1944. Erdélyi Tudományos Füzetek 182. sz.) is említi M. NAGY Gyarmathi és Csoma kapcsolatát; itt azt írja, hogy a „Nevezetes Magyar Utazó” címmel a Tudományos Gyűjteményben megjelent írásában Gyarmathi az 1819-ben Schediushoz írt leveléből közöl részletet. Ez azonban tévedés: a két levél szövege — mint látni fogjuk — nem egyezik! Újabban ZSIRAI MIKLÓS is rámutatott az idős és az ifjú nyelvtudós kapcsolatára: „Sokat levelezett, szorgoskodott ezidőtájt [Gyarmathi] Kőrösi Csoma Sándor érdekében. Mintha saját ifjúkori tervei folytatóját, továbbfejlesztőjét, diadalra juttatóját érezte volna a tudomány székhely hősében, mindent elkövetett, hogy göttingeni tanulmányai, majd merész keleti útja támogatására minél több lelkes érdeklődőt mozgósítson” (i. m. 48). Forrása minden valószínűség szerint BOTH ISTVÁN, ill. M. NAGY OTTÓ idézett munkája volt; M. NAGY vázlatos ismertetése azonban szükségessé teszi, hogy eredeti teljes szövegében ismerjük meg ezt a fontos okiratot. A levél — mint M. NAGY jelezte — a debreceni kollégium könyvtárában R. 1716. sz. alatt másolatban található meg; e másolat alapján tesszük közzé most ezt az érdekes okmányt.

„Gyarmathi Sámuel levele — Schedius Lajoshoz.

Tekintetes Professor Ur! igen kedves Barátom Uram!

Harmadik levelemet veszi ezen tavasz kezdetétől fogva. Az elsőben Gyarmati Gáborért alkalmatlankodám, a' másodikban a' Tudományos Gyűjtemény Rédactorainak küldék egy Magy: Nyelv Mestert, de e' be már; paulo majora canamus! Egy olyan ifju ember támadott hazánkban, ki magát a haza gyönyörűségeire egészen fel áldozta. Ez Kőrösi, egy Három széki Székely ifju, ki az Enyedi Collegiumban tanulván, Göttingába mene, ott magát e' nemes czélra tökéletesíté, görög 's arabs nyelveket, 's más szükséges esmérteket.

szerezvén. Onnan haza jöve, es it mulata a' télen, innen el mene Tömösvárra, hogy ott a Slavus nyelvbe belé kezdhessen, mellynél fogva Constancinapoly felé, es Ásiába, 's a' Muszka birodalomba utazhasson. Ásiába fogja magát az arabs nyelvbe tökéletesíteni, mellynél fogva minden vidékeken a' lakosokkal világosabban tudakozodhassék. De mind ezen készületeknek mi hát a' fő czélja? Ama' régi nagy kérdésnek nyomos és világos megfejtése: Hol lakták régi őseink, és micsoda vidékekbe lehet találnunk azoknak ott volt mulatasok csalhatatlan jeleit? Ezért ő kész Constancinapollyon által menve, öszvejárni Asiának sok vidékeit, Caspium Tenger környékeit, Muszkaország részeit, Finniát, 's talán Lapponiat is. Egy szoval el akar ő járni minden helyeket, a' mellyeknek látogatása ötet ezen felséges kérdésnek világosítására, 's megfejthetesiére legkisebb reménséget nyujtanak. Ő ezen nagy dologra ugy feláldozta magát meg vetette a' Szigeti Professorságot 's Papságot, mellyre hívták, és kész sok esztendőig mind e fáradságát azon nemes vizsgálódásra feláldozni, semmi más jutalom reménysége nélkül, hanem csak hogy a'ba a' kimondhatatlan gyönyörűségbe resze lehessen, hogy azt a' nehéz kérdést, mellybe sokan az iro asztalok mellett, némelylek pedig Asiában is bujdokolva vizsgálodtak; ő fejthesse meg. Uram segild ötet!!! Hát az említett tehetségéin kívül van é sok pénze is, hogy azzal e' nagy utat megtehesse? Az eppen nincs sok, hanem csak ányicska, a' menyivel Ásiába bé hathasson. Hát ott mivel el? Kész mindenütt minden tehetségit arra fordítani, a' mivel élelmit megkaphassa Tanit mindenütt az hol mulatnia kell, és ezáltal képzei boldogulhatását. Az utazásra a' természetből olly vaskosan fel van ruházva; hogy nagy reszit edig tett utazásainak mind gyalog fojtatta, a' télen is; midőn némelyleket az utakon a' farkasok megettek; ő gyalog, 40 mérföldet a' Szilágyságba, és Kövárvidékibe utazott, hordozván hátán házáat, 's kebelibe kenyerit. Egy nevezetes segedelemre valo kutfejet képzel egy planumba találni, mellyet Generális Pécsi Ur adott eszire Kövár vidékin találkozáván, ki azt javallotta, hogy találjon valami modot, melly szerint a' Berlinből elindulni készülő Humbold Társaságához csatolodhassék. Melly nem éppen lehetetlen, mert Göt. Prof. Eichorn, ki neki különös nagy pártfogyja; bizonyosan közbenjárója leszen; és végbe viheti a' Berlini Tudos Társaságnál; hol az ő érdeme nagy; hogy ezen érdemes Magyart vegyék bé azon utazo társaságba melly éppen azon vidékeken czéloz keresztül utazni, mellyek valaha Magyar Haza voltak. Humbold is nyerne benne, mert a' mit az ő magyartalan Társaságának egy tagja se tudna által látni, és megvizsgálni, azt ez az egy Magyar mindjárt által látná. Példának okáért: egy vagy más helység neve, mellyen el utaznak, nem magyar szo é? Itt vagy amott előfordulo szók, mellyeket az emberek szájából hallanak; nem magyar szók é? Ezt; 's más hasonlókát a' Humbold társaságában, az egy Körösin kívül senki végbe nem vihetné, es így ő általa azon társaság nagyon tökéletesülne, ő is azzal. Edig hiszem hogy Prof. Eichorn irhatott is iránta Berlinbe. Mikor tehát egy e'nyi tökéletességekkel biro, és magát olly érdemes emberekkel megesmérté-

tett ifju indult olly dicsősséges Pályafutásra; legméltobb okunk lehet hogy általa Nemzetünk egy régen ohajtott czélt elérhet. Pénzel segítői is kezdetek támadni, mert Méltóságos Gub. Consil. Kenderesi Mihály Ur, egy a' legbuzgobb magyar Hazafiak közzül, már fizetett neki 100 P forintot ez esztendőre, 's irással is lekötölte magát, hogy mig azon utját járja, minden esztendőbe neki a'nyit fizet. Hát e' szép példán nem serkenhetnek e' más jo izlésű Hazafiak is még hathatósabb joltételre?

Ez a' nevezetes ember vala hát egy ollyan méltó tárgy, melyet az én becses Barátomnak nyomosan megírni el nem mulathatám. Adja Isten jo orába lett légyen meg írva!!!

Csokolom ezerszer, és leszek utolsó pihenéseimig Kedves Barátom Uramnak leghivebb barattya:

Gyarmathi Sámuel

Kolosvar. 26. Apr. 1819."

A külföten:

„Tekintetes Professor

Schédius Lajos

Urnak illendő tisztelettel.

Pesten."

Mielőtt levonnánk a levélből kiolvasható legfontosabb következtetéseket, hadd idézzük a Tudományos Gyűjtemény „Nevezetes Magyar Útazó” című cikkét, amelyet M. NAGY is említett. A cikk Gyarmathi Sámuel aláírásával jelent meg, s részletet közöl Gyarmathinak Schedius Lajoshoz írt leveléből, amely M. NAGY szerint megegyezik a most közölt 1819. április 26-án kelt levéllel; a két levél azonban — mint említettük — nem azonos. A Tudományos Gyűjtemény cikke így hangzik: „A' Külföld 's főképen az Anglusok öröndetes készséggel hirdetik azon Tudós Útazóknak neveiket, a'kik, a Tudomány szeretetétől indíttatván messze földre indulnak, hogy a' Tudományoknak egyik vagy másik ágában tapasztalást szerezzenek, s azt a világgal közölhessék; és méltán, — mert azoknak köszönhetjük nagyobb részint a mi Ethnographiai, Geographiai 's Természet historiai jobb esméretinket: mi is, ambár sokkal szegényebbek azoknál 's pártfogás nélkül valók, el nem akartuk feledékenységbe elmerülni hagyni egy Tudós buzgó Hazánkfiának szép igyekezetét. Tudniillik Kőrösi Úr Erdélyi Székely, a'ki Tudományait Hazájában elvégezvén, tsupán csak Hazája 's a' Tudományok szeretetéből arra szentelte magát, hogy Eleinknek hajdani lakó helyeiket felkeresse. Ezen okból ment Göttingába 's ott a Napkeleti nyelveket szorgalmasan tanulta Eichorn alatt 's számos Geographiai és Historiai esméreteket szerzett magának sőt, hogy az Orosz Birodalomban előmenetellel utazhasson a' Szláv nyelvet is szorgalmasan tanulta, 's a' múlt esztendőben el is indult Asiába, a' mint ezt T. T. Gyarmathi Sámuel' T. T. Scheidus Lajos Professorhoz írt ezen leveléből tudjuk: »A' sze-

gény Körösi, a' mi nevezetes Ásiai utazónk, minekutánna Tömösvárba egy telet eltöltött volna, a' Slávus nyelv tanulásával, vissza tére, Kőlosvár felé, ott látá a' szép reménséget nyújtó levelit az én kedves Barátomnak, mert oda küldöttem vala; és tudom nevedett a' Magyar szív benne, annak olvasásával. Elindúla onnét, és bémene Bukovina felé. Edig tudom Nagy Apáink hazájába sétál, és ott előforduló ezer meg ezer Magyar tárgyak, szavak, nevek, és szokások által megvilágosodik arról, a' mit eddig csak gyanított, és tudom hogy mihelyt méltó nyomaira akadhat Árpád Nagy Apánk fiainak, nem szűnik meg legottan tudositni azok iránt Cons. Kenderesit, ki engem is mindjárt részesít, én pedig az én kedves Barátommal legottan közlöm. Adná Isten, hogy ez a' nemes lelkű Magyar Ifju reménsége szerint találhatna sok reménlett kedves tárgyakat. Élünk egymás gyönyörködtetésire e' mulandó élet néhány szempillantásiban"!

Idővel reményljük, hogy ezen utazó felől több Tudósításokkal fogunk szolgálhatni Olvasóinknak.« (TudGyűjt. 1820. X. 121—2)¹⁰

Az előadottakból világosan kitűnik, hogy Gyarmathinak a Tudományos Gyűjteményben idézett Schediushoz írt levele nem azonos az 1819. április 26-án kelt levelével, hiszen a folyóiratban közzétett levelet 1820-ban írhatta Schediusnak, mikor Csoma már elindult nagy útjára. Itt tehát egy újabb Csomáról szóló írással ismerkedtünk meg, amelynek tanulságaival az első levél tárgyalása után külön foglalkozunk.

Milyen fontos közléseket tartalmaz Körösi Csoma életéről Gyarmathinak Schediushoz 1819 áprilisában írt levele?

Először is: részletesen tudósít Csoma eredeti útitervéről, amelyről eddig csak Hegedüs Sámuelnek a Pesti Hírlapban megjelent 1842-i nekrológjából értesültünk. A még Csoma útnak indulása előtt kelt levél megerősíti Hegedüs Sámuel tájékoztatását, hogy ti. Csoma eredetileg csakugyan Oroszországon keresztül akart Ázsiába hatolni.

Csoma tervéről szólva Gyarmathi ezt írja: „ő kész . . . öszvejárni Asiának sok vidékeit, Caspium Tenger környékeit. Muszkaország részeit, Finniát, 's talán Lappont is." A levélnek ez a része rendkívül fontos Csoma fölkészültségének, céljának megítélése szempontjából. Nem egy vélemény ugyanis finnugor rokonságunkra hivatkozva (amelyet Csoma korában a nyelvtudomány már meggyőző módon bizonyított) filológiai melléfogásnak, tudománytalan eltévelyedésnek tekintette Csoma vállalkozását. Tudjuk, hogy ez az ítélet igazságtalan, hiszen — nyelvünk török elemeinél fogva s a hun—magyar rokonságot valló hagyomány alapján — a keleti rokon-

¹⁰ A cikk a folyóiratban Gyarmathi aláírásával jelent meg, neki azonban csupán a közlemény egy részletét tulajdoníthatjuk: a Schediusnak küldött leveléből való idézetet. A bevezető és befejező rész föltehetőleg Schedius írása. M. NAGY föltételezi (bár nem indokolja meg véleményét), hogy a levélrészlet Gyarmathi „tudtán kívül" jelent meg a Tudományos Gyűjteményben. (L. i. m. 60.)

ság kérdése sem volt még egészen eldöntöttnek tekinthető. Gyarmathi levele a kortársak és az utókor félremagyarázásával szemben most igazságot szolgáltat Csomának. Kiderül belőle, hogy nagy tudásunk nemcsak hogy nem tagadta a finnugor rokonság lehetőségét, hanem a kérdés tisztázására Finnországba s „talán Lapponia”-ba is hajlandó lett volna elmenni. Megértjük most már, hogy miért Oroszországon keresztül akarta venni útját: egyrészt a „Caspium Tenger környékeit” akarta bejárni, ahonnan Turkoli levele¹¹ — és Hegedüs szerint Klaproth is — „magyar” helységneveket számlál elő; másrészt — föltehetőleg — az orosz földön élő vogulok és osztjákok nyelvét akarta tanulmányozni, amely nyelvekkel Gyarmathi és a német nyelvtudósok a magyart egyeztetették. Fontos mozzanat ez Csoma megítéléséhez: noha Enyeden az ázsiai rokonság tanait tanulta (Hegedüs is gúnyosan tagadta a finnugor rokonságot¹²) — most kész mind a két elmélet megbízhatóságát gyakorlatilag próbára tenni. Érdekesen bizonyítja ez, hogy Csoma nem volt az ázsiai származás elméletének rabja: széles látókörrrel fogott céljához, azzal az elhatározással, hogy „egy úttal” végére járjon mindkét elmélet megbízhatóságának. Érdeklődése szélesedésében, látóköre kitágulásában nem kis része lehetett Gyarmathinak és Göttingennek. Erre éppen Gyarmathi levele alapján következtethetünk.

A levélből kitűnik az is, hogy Gyarmathi még Csoma itthonléte idején lelkesen fáradozott az ifjú kutató érdekében: az út anyagi fölteleinek biztosításán. De föltehetőleg Csoma szellemi fölkészültsége is érdekelte: minden valószínűség szerint Gyarmathi utasítására vette útitervébe a finnugor rokonság lakta földeket, és határozta el magát a Göttingenbe menetelre is.

Gyarmathit, aki maga is a „napkeleti rokonság” tanát vallotta kezdetben, úgy látszik, tovább foglalkoztatta a kérdés, s a lelkes ifjútól várta annak végleges megoldását. Csoma elhatározásáról alighanem Hegedüstől értesült Gyarmathi, mégpedig Kolozsváron, Döbrentei Gábor tudós összejövetelein. „Kolozsvári tudós barátait, köztük Gyarmathi Sámuel is 1813-tól kezdve hetenként vagy havonként találkozóra hívta [Döbrentei]... Gyarmathin kívül e körhöz tartoztak még... Kenderessy Mihály, Döme Károly, Szabó András, továbbá Hegedüs Sámuel enyedi ref. tanár¹³... A kör tagjainak tekintélyes része már előzőleg jó barátságot tartott fenn Gyarmathival” (M. NAGY, Gyarmathi Sámuel 62; vö. JANCsó i. m. 29—30).

¹¹ Turkoli Mihály levelét Hegedüs Sámuel említi nekrológiájában: „A’ magyarok eredetéről és atyafiságáról sok szíves vitatkozás volt az ifjuság közt. Turkoli Mihály levelét még a’ gyermekek is leírták magoknak” (Pesti Hírlap i. h.). Turkoli, a hányatott életű egykori pataki diák, elvetődött orosz földre, s innen, a Kaspi-tenger mellékéről, írt haza egy érdekes levelet, amelyben magyar őstörténeti vonatkozásokat is említ; említi azt is, hogy „Most Chrimben a’ Tatár Chám’ protectiója alatt hét Magyar Faluk vagynak, mellyben Magyarul beszélnek.” A levél íránt igen nagy volt az érdeklődés itthon a XVIII. században; számos másolatban fennmaradt, többször ki is nyomtatták, így pl. Molnár János Magyar Könyvházában (III. 284 kk.). Turkolival és leveleivel bővebben foglalkozom munkám egy külön fejezetében.

¹² Hegedüs Sámuel őstörténeti és nyelvrokonsági koncepciójával dolgozatom egy külön fejezetében részletesen foglalkozom.

¹³ Hegedüs ekkoriban (1814-ig) Kolozsváron lelkészkedett, illetve tanított.

E gyűléseken értesülhetett Gyarmathi a lelkes enyedi diák tervéről; Hegedűstől ismerhette meg az enyedi kollégiumban akkoriban uralkodó őstörténeti fölfogást, amelyet maga Hegedűs is vallott. Bizonyára ennek az egyoldalú tanításnak kiegészítésére irányította Csomát a saját tudományos fölfogásában is oly nagy szerepét játszó Göttingenbe, ahol egyébként Hegedűs is megfordult.

Csoma először személyesen akkor találkozhatott Gyarmathival, mikor mint szénior Hegedűst meghívni Kolozsvárra ment. Ekkor már kész volt tervével, s csak tanulmányai befejezését, csak az indulás idejét várta. Gyarmathi tanácsa bizonyára megzavarta. Valószínűleg nem is akart ráállni a göttingeni útra (Ujfalvy által följegyzett ingerült szavai legalábbis erre mutatnak).

Gyarmathi külön ír levelében a göttingeni évek eredményéről; azt mondja, hogy ott Csoma tovább tökéletesítette tudását: görög és arab nyelvet tanult és „más szükséges eszméreteket” szerzett. A levél további részében atyai gondoskodással foglalkozik az út anyagi föltételeivel. Érdekes, amit Csoma elképzeléséről ír: „Tanít mindenütt az hol mulatnia kell, és ezáltal képzei boldogulhatását.” A dolgozat első fejezetében láttuk, hogy Csoma önérzetesen elutasította a számára följajánlott anyagi segítséget. Maga erejéből akarta fenntartani magát: terve — kissé valószínűtlennek tűnő terve — az volt, hogy tanítani fog útközben. Érdekesen erősíti meg Gyarmathi szavait Csomának 1825-ben a brit hatóságokhoz intézett levele; „elhatároztam, hogy elhagyom hazámat s keletre jövök, s a h o g y l e h e t, b i z t o s í t v á n m i n d e n n a p i k e n y e r e m e t, e g é s z é l e t e m e t . . . t a n u l m á n y o k n a k s z e n t e l e m . . .”¹⁴ (Duka i. m. 24). „Ahogy lehet”: hátán házáat, kebelén kenyerét hordozva akarta hát Csoma nagy útját végigjárni, csak hogy ne kelljen a bizonytalan sikerű útra másoktól pénzt elfogadnia. Itt azonban megint van egy ellentmondásos pont Csoma életrajzi adataiban. Döbrentei szerint nem akart elfogadni anyagi segítséget másoktól. Duka szerint „Horvátországi útjára Kenderessy Mihály . . . Csomának száz forintot adott és hasonló összeget minden esztendőre ígért, míg útját megjárja.” Gyarmathi levele megerősíti ezt, sőt meglepő módon azt mondja, hogy Kenderessy „írással is lekötözte magát”, hogy minden évben száz forintot fizet a vándornak, „míg azon útját járja”. Bízást föltehetjük, hogy az írásos kötelezettségvállalás nem Csoma akaratából született meg, inkább Kenderessy akarhatott ezzel is nagyobb biztatást adni az anyagi gondok között szorongó tudósnak. Hogy Csoma mégis tanítással akarja útján „boldogulhatását” biztosítani, annak oka lehet az összeg nem túl nagy értékén kívül az a bizonytalanság is, ami az akkori postai viszonyok s a maga előre kiszámíthatatlan úti viszontagságai miatt a segély célhoz érését kétségessé tette. De Döbrentei által idézett önérzetes szavai alapján az is föltehető, hogy

¹⁴ Az angol eredetiben: „I resolved to leave my native country and to come towards the East, and by some means or other procuring subsistence, to devote my whole life to researches” (Duka, *Life and Works of . . . Csoma* 25).

Kenderessy segélye nélkül indult útnak, hiszen Duka is csak Kenderessy i g é r e t é r ő l beszél, arról nem, hogy az összeget keleti útjára föl is vette.

Gyarmathi oly részletesen ír Csoma terveiről, elképzeléseiről, hogy joggal gyaníthatjuk, hogy s z e m é l y e s e n is beszélgettek e tervekről; mégpedig talán akkor, amikor Csoma Göttingenből hazatérve a telet Kolozsváron töltötte; Gyarmathi ugyanis ezt írja: „Onnan [Göttingából] haza jöve, es it [Kolozsvárt] mulata a' télen”. (Az *it* minden bizonnyal Kolozsvárra vonatkozik, ahonnan Gyarmathi a levelét keltezte.) (Láttuk, Hegedüs is azt írta, hogy indulása előtt Csoma a telet hol Enyeden, hol Szászvárosban, hol Kolozsváron töltötte.)

A levél érdekesen emeli ki Csoma fáradhatatlan, szívós természetét, gyaloglókedvét, amelyet későbbi útja során is annyiszor megcsodálhattunk: „a' télen is; midőn némellyeket az utakon a' farkasok megettek; ő gyalog 40 mérföldet a' Szilágyságba, és Kövárvidékibe utazott”.

Mi volt e vándorút célja, amelyet közvetlenül Keletre utazása előtt tett? Nem tudjuk bizonyosan. Talán a Szilágyságban élő rokonát akarta fölkeresni. HORVÁTH MIKLÓS közlése szerint a Szilágyság megyei Monó községben Csomának egy (nagy)bátyja lelkészkedett. (L. Nemzet 1883. 106. sz.) A levélben említett „Generális Pécsi Ur”-ról, aki a Humbold Társaság keletre induló expedícióját ajánlotta figyelmébe, nem tudunk közelebbit.¹⁵ Úgy látszik, Csoma (vagy Gyarmathi?) írt is Eichhornnak az ügyben — a válaszról azonban nem tudunk: a magyar vándor egyedül indult útnak 1819 novemberében. Azt szinte bizonyosra vehetjük, hogy e szilágysági útja során k e r e s t e föl egykori iskolatársát, U j f a l v y t romladéki (szekaturai) birtokán. Ujfalvy azt írta, hogy „1820-ik év utólján romladéki lakomban bucsu venni meglátogatott” (i. m. 103). Az évet illetően nyilvánvaló a tévedés: 1820-ban Csoma már túl járt az ország határain. Amit viszont Ujfalvy Csoma „békételen” kedélyéről és szavainak „daczoló modor”-áról ír, érdekesen világítja meg Csoma ekkori helyzetét. „— Sietnem kell e földről, hol még az érettebb emberek is tele vannak előítéletekkel. Megtámadtak mindenfelől, hogy útitervemmel hagyjak fel, mert kivihetetlen s hogy eszelősség szüleménye.” (I. m. 103—4.) E szavak éle — nem tudhatni pontosan — kik ellen irányul. Kenderessy vagy Gyarmathi ellen aligha, hiszen ők mindvégig nagy várakozással tekintettek az ifjú terve elé; talán elsősorban Hegedüs ellen, aki — saját szavai szerint — az utolsó percben is igyekezett egykori tanítványát a nagy vállalkozásról lebeszélni (I. DUKA i. m. 12—3).

A Tudományos Gyűjteményben megjelent levélrészletből is kiolvasható néhány érdekes adat; ebből a levélből már arról értesülünk, hogy Csoma az elmúlt esztendőben el is indult Ásiába „Bukovina felé”.¹⁶

¹⁵ M. NAGY OTTÓ az Erdélyi Muzeumban megjelent közleményében azt írja róla, hogy „valószínűleg a ma is ott élő Péchy-család tagja”. (L. i. h.)

¹⁶ Adataink szerint Csoma nem Bukovina felé vette útját, hanem Nagyszebenben, a Vöröstorony-szoroson át Bukarest felé ment. (L. DUKA i. m. 24.) Úgy látszik, B u k o-

A levélrészletből megtudjuk, hogy Schedius válaszolt Gyarmathy előző évi levelére s a „búni remete” (akkoriban vidéken tartózkodván) elküldte azt Kolozsvárra, hogy Csoma is olvashassa. Schedius levelének tartalmát — sajnos — nem ismerjük: nem tudjuk, mi lehetett az a jó hír, amelyet olvasván „nevekedett a’ Magyar szív” a nagy útra készülő vándorban. Pénzbeli segítséget ajánlott fel vajon Schedius, mint Kenderessy? Vagy a magyar nyelv és történelem lelkes bűvára biztató szavakkal lelkesítette az ifjú kutatót? Gyarmathi szavai nyomán arra is gondolhatunk, hogy Schedius egyenesen Csomához intézte sorait. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy S c h e d i u s L a j o s, a pesti egyetem jeles professzora is egyike volt azoknak a hazai tudósoknak, akik meleg érdeklődéssel figyelték Csoma útját. Reméljük, hogy egykor e kapcsolatról is többet tudhatunk majd.

A levélrészlet említi azt is, amiről már másunnan is értesültünk, hogy Temesvárról hazatérve Csoma Kolozsváron időzött.

Figyelemre méltóan nyilatkozik meg Gyarmathi levelében az a meleg érdeklődés és az a nagy várakozás, amellyel az idős nyelvtudós a fiatal kutató vállalkozását kísérte.

Csoma és Kenderessy kapcsolatára jellemző, hogy eredményeiről „legottan” kolozsvári pártfogóját szándékszik tudósítani a vándor; Kenderessy pedig „mindjárt” Gyarmathit értesíti, Csoma szellemi mentorát, ő pedig érdeklődő kedves barátját, Schediust siet tájékoztatni.

A levelekből kiolvasható legfontosabb adatok és következtetések ezek: Hegedüs révén Gyarmathi és Csoma személyes kapcsolatban lehetnek egymással; a göttingeni útra valószínűleg Gyarmathi tanácsára és kívánságára került sor; a finnugorság lakta földek is bizonyára Gyarmathi hatására kerültek Csoma eredeti útitervébe; vándorútján a székely tudós saját erejéből: tanításból akarta megélhetését biztosítani; útja iránt közelebbről érdeklődött Schedius Lajos a pesti egyetem professzora is. A legfontosabb mindezek között az, hogy Csoma a finnugor rokonság lehetőségét sem tagadta, sőt e rokonság földerítése szerepelt útitervében.

Konstantinápolytól azonban — ahol a magyar őstörténet arab forrásait akarta tanulmányozni — váratlan akadály állott útjába s ettől kezdve — eredeti tervétől eltérve — sorsszerűen haladt tovább új útján, új — nem sejtett — nagy tudományos feladat megoldására.

v i n a a Gyarmathi által javasolt útitervében szerepelt (hiszen ezen át vitt a legrövidebb út Oroszország felé). Miért nem ezt az utat választotta Csoma? Nem tudjuk biztosan. Az bizonyos, hogy ekkor még nem vetette el azt a tervét (amelyet Hegedüssel is megbeszélt), hogy orosz földön át haladjon célja felé. Talán a hatóságok, a kényszerű körülmények megakadályozták eredeti terve követésében, hiszen Lnyeden is üzleti utazás ürügyével tudott csak útlevelet szerezni — Bukarestbe (l. DUKA 24); s talán azért éppen ide, mert ide adtak legkönnyebben, különösebb gyanakvás nélkül az osztrák hatóságok.

A „GROTESZK” TÍPUSAI AZ AVANTGARDIZMUSBAN*

A célzatos torzításnak, a reális és fantasztikus elemek tudatos vegyítésének művészi ábrázolási módszerét gyakran alkalmazták az irodalomban, igazi figyelemben azonban csak a romantika részesítette először: korszerű és jól használható eszközt talált benne végletes érzelmi állásfoglalásának kifejezésére. A *groteszk* szó — mely eredetileg a XV. század végén tűnt fel¹ és eleinte csupán az antik Róma palotáinak pincéiben, földalatti üregeiben talált falfestmények stílusát jelölte (egymással keveredett fantasztikus, stilizált növény- és állatképeket) — ekkor nyer igazán rangot. A szélsőségekben ábrázoló irányzat érthető örömmel sorolja be eszközei közé: a „torzat”, „nem-természeteset”, „csodálatosat”, sőt a „látomásosat” és „álomszerűt” is kifejezhette vele. Az „isteni és hatalmas ember” megrajzolásához kimeríthetetlen számú kontrasztlehetőséget adott. „Ime egy, az antikvitástól idegen fogalom, a költészetbe bevezetett új típus . . . a Groteszk — lelkesedik Victor Hugo a *Cromwell* előszavában,² amikor meghatározza, hogy mi választja el a romantikus irodalmat a klasszikustól. — A groteszk típus és a fenséges típus termékeny egysége, melyet a modern szellem hozott létre, ennek formáiban vegyül és variálódik . . . A modernnek gondolkozásában a groteszknak hatalmas szerepe van. Mindenhol megtalálható, egyrészt a torzat és a borzalmasat, másrészt a komikusot és a vidámat teremti meg.” Évtizedeken át általános ez a gyakorlat a XIX. században; a romantikából sokat tovább-folytató szimbolizmus lényegében változtatás nélkül veszi át. A század végére azonban mintha bomlani kezdene az az ellentétpár, melynek egyik oldalán a „fenséges”, a másikon pedig a „groteszk” található: az ember nagyságába és erejébe vetett hit — legalábbis a kor „modernjeinél” — eltűnik. Az avantgardizmust közvetlenül megelőző időszakban már megkezdődik annak az új „groteszk”-felfogásnak a kialakulása, melynek jellegzetes típusaival a tízes-húszas években gyakran találkozhatunk: vissza-

* A „Fejezetek a modern irodalom történetéből” c. készülő tanulmánykötet (szerk. Vajda György Mihály) anyagából.

¹ A „groteszk” történetének és jelentésváltozásainak átfogó történetét WOLFGANG KAYSER írta meg *Das Groteske. Seine Gestaltung in Malerei und Dichtung* c. könyvében. (Oldenburg-Hamburg, Stallung 1957. 228 l.)

² HUGO, VICTOR: *Cromwell*. Paris J. Hetzel — Quantin, é. n. 9 — 10. l.

szorul, majd új vetületben jelentkezik a „fenséges”, más tartalmat kap a Victor Hugo-i „comique” és „bouffon”; ugyanakkor pedig óriásivá növekszik a „difforme” és az „horrible”. A továbbiakban — túl azokon a kapcsolatokon, melyek az „izmusokat” ezzel a periódussal összekötik — elsősorban ennek az újfajta „groteszk” felfogásnak és használatnak a különféle alakzatait szeretnénk szemügyre venni.

A „tragikus groteszk”

Az avantgardizmus időszakát az egyetemes irodalomtörténet által olyan, kevésbé feltárt periódus előzi meg, melynek eklektikus jellege első pillantásra is szembeötlő: egymás mellett, sőt gyakran egymásra torlódva élnek benne a XIX. század különféle stílusirányai. Közöttük legerősebbnek a szimbolizmus látszik, mégpedig annak is misztikus, a társadalmi tartalom konkrétumaitól elforduló, azokon „felülemelkedő” iskolája. Hiszen az erősen kidomborodó anti-pozitivisták jelleg, az egzotikum s a primitív keresése és a „szabatsal” való szembeállítás, a titokzatos (sokszor erotikával fűszerezett) előretörése, a minden áron való meghökkentés és elborzasztás kedvelése az élet nagy kérdéseinek általánosító, elvonatkoztató, jelképekké duzzasztott felvetése a szimbolizmuson *kívüli* irányzatokban is — erősebben vagy gyengébben, de — kimutatható. A századforduló írói és költői — jöjjenek bármelyik iskolából — általában az irracionalista filozófiák hívei és valamennyinél közös a keserű (gyakran szkeptikus és eredetieskedésekben megnyilatkozó) menekülési vagy elfordulási szándék a Művészet nemes izgalmakat, felemelő és a romlott kortól megtisztító harmóniákat ígérő eszményképe felé. Legalábbis a magukat dekadenseknek nevező „modernéknél”, akiknek műveiben a jelen valóságáról a képzelet szárnyain gyakran mondai, mitológiai messzeségbe röppen a tekintet. A korabeli varázs-szó a Fantázia. „Ami pedig az életet illeti — írta a kor egyik legjellegzetesebb irodalmi képviselője, Oscar Wilde — az egy olyan sav, mely szétmálasztja a művészetet, olyan ellenség, melynek lövése lerombolja a művészet templomát.”³ A „realista” Zolát támadva pedig kijelenti: „Abban a pillanatban, amikor a művészet megfosztja magát a fantáziától, tökéletesen lemond önmagáról.”⁴ Ám ez a fantázia-segítette menekülés csak szándék maradt: a kor — áttételesen, elvonatkoztatva, távoli jelképekbe transzponálva — ott van az ő műveikben is. Ott van a felbolydult, izgatott, átalakuló és egyre súlyosbodó ellentmondásokkal teli világ abban a mitológiában, amit a kiismerhetetlen, félelmet keltő ellenséges „világsszellem”; a mindenütt jelenlevő Démon köré felépítettek.

³ WILDE, OSCAR: *A hazugság hanyatlása*. — A kritikus mint művész. Tanulmányok. Ford. Benedek Marcell. Bp. Lampel, é. n. 118. l.

⁴ WILDE: i. m. 147. l.

A „dekadensek” modellje az irodalomban talán a nagyhatású misztikus szimbolista Joris Karls Huysmans lehetne, a képzőművészetben pedig a hozzá oly közelálló Gustave Moreau, aki a korabeli feljegyzések szerint a nyolevanes években a párizsi szalónok elismerten „legmodernebb” festője volt. A kor jellegzetes motívumaként pedig — neveiket említve — önként kínálkozik a Salome-téma, mely egyébként e periódus más íróinál, festőinél és zeneszerzőinél is előfordul.⁵ Huysmans leírása Moreau Salome-képéről a századvég egyik legtipikusabb prózai megnyilatkozása,⁶ de hűen adja vissza e szecessziós-szimbolista attitűd jellegzetességeit az objektívebb Justh Zsigmond is, akinek naplójában — 1888. március 22-ről feljegyezve — a következőket találjuk: „Az egyik sarokban már egy Moreau. Egy Moreau — a legsubtilisabb kor legraffináltabb s legbetegesebb festőjének egy mesterműve. A kép tökéletesen lekötött — nem figyeltem arra, amit a háziasszony és Louise beszéltek. Minden összefolyt előttem, alig szóltam, annyira megrázott e kép bámulatos színhatása s kivált festőjének titokzatos egyénisége, amely a képből beszélt. . . Ott van híres *Salome visio*-ja, amely tán mesterműve a nagy festőnek. Salome éppen elvégezte táncát, ruhái leváltak természetéről, jóformán csak ékkövek fedik kéjt, mámort lehelő meztelen testét s egyszerre csak arany fénytől környezve megjelenik keresztelő szent János vértől csöpögő levágott feje, irtóztató foltot vetve a színektől ékkövektől ragyogó háttérre. De a véres látományt csak Salome látja, ki meghajolva megrettent testtel, mintegy védekezve a visio ellen, megkövülve áll meg egy helyen. A háttérben Heródes, ki megy s a hóhér, ki mereven áll felemelt bárdjával, ezek egyike sem lát semmit a Salome lelkében visszatükröződő képből. Soha még ilyen színpompát vízfestményei nem fejtettek ki, India egész színgazdagságát rálehelte a képre. Mindegyik szín külön kiválik s mindegyik ritka, nem egyszerű s nem közönséges szín. Salome testén az ékkövek ragyogása csak kiemeli testének fékevesztetten érzékies idomait, amelyekből a világrendítő historikus asszony egész bódító mérgező veszedelmes páratlan egyénisége beszél. S e test érzékiesen színgazdag háttere, amelyből mindent eltompítva szent János véres árnyéka emelkedik ki — mindez egyetlen a maga nemében s valóban jellemzi azon évtizedeket, amelyek létrehozták. A festő Leonard da Vincire emlékeztet az alakok megfestésében s a színezés szempontjából van valami a primitívekből is benne, de a légkör, amelyet képei árasztanak — s a világnézet is, amelyet oly páratlanul fejeznek ki — a modernizmus Sarah Bernhardt skáláját érték el a festészetben.”⁷ Ahány mondat, annyi lényeges és jellemző megfigyelés. Az erotika, a vér és a pompa kontrasztjaira felépített alkotás, „nem közönséges” keleti színcivel, fenyegető „visio”-jával mér-

⁵ Például Richard Strauss *Salome* c. operájában, melyet Oscar Wilde szövegére írt (1905); a mű a „szecessziós” zeneirodalom talán legtipikusabb alkotása.

⁶ Huysmans, Joris: *A rebours*. Paris, Etienne Pasquelle, é. n. 7—76. l. Magyarra Kosztolányi Dezső fordította.

⁷ Justh Zsigmond *Naplója*. Sajtó alá rend., bev. tanulmánnyal és jegyz. ell. HALÁSZ GÁBOR. Bp. Athenaeum, é. n. 183—185. l.

hetetlen nyugtalanságot és egyben bódultságot is áraszt: valami végzetes bűn történt itt, amit a pompázatos ragyogás sem képes feledtetni. Joggal áll tehát — „mintegy védekezve a visio ellen” — rettenve Salome, a démoni egyéniség, a bűnös és megejtő végzet alakja. Itt még majdnem hős, bűnösségében fenséges is akár; nem kell hozzá csak néhány esztendő, hogy már csak kiismerhetetlenségében és könyörtelenségében maradjon tiszteletet parancsolónak s hogy minden emberi tulajdonságát elveszítse. Egy 1896-os magyar rímtelen vers — Czóbel Minkáé⁸ — a kor Démonát már hideg fenségében mutatja be:

Felettünk ül borzalmas nyugalomban

Egy rémes Sphinx.

Két szárnya széjjelbontva,

Elfedi az ég legszélső határát.

Nagy zöld szeme oly élesen világít,

Hogy elsötétül tőle minden csillag.

S zárt, néma, keskeny ajka mintha szólna:

„Látjátok, még az eszme is halandó.

Csak én vagyok egyedül halhatatlan,

Én a rettentő, borzalmas, kegyetlen,

Megfejtethetlen örökös Talány.”

A kor irodalmának jelképei — művek és művészek rangbéli különbségeire való tekintet nélkül — valami szokatlanul erős tragédiát és elbizonytalanodást sejtetnek és jeleznek. A Démon, mely már Zola regényei mögött is ott meredt véstjőslő mosolyával, szinte megdermeszti a századforduló művészeit: egy gyorsan és farkasmohósággal átalakuló világ kegyetlen törvényeit jelképezi. A Talány oka nyilvánvalóan az, hogy a látszat és a valóság közötti távolság egyre növekszik; a felületen változatlanoknak és változtathatatlanoknak tetszik a régi értékrend, a mélyben azonban mind jobban érezhető, hogy megindult a föld, s a katasztrófa előbb-utóbb bekövetkezik. Az eluralkodó szorongás, bizonytalanság, az átalakulás okainak „megfejtethetlenségéből” következő nyugtalanság táplálja a kor divatos irracionalista áramlatait és a hatásukra keletkezett groteszk jelkép-rendszert is, melyből már hiányzik az emberi nagyságnak még csak a reminiscenciája is. A századforduló dekadens művészeinek agyában minden ott kavargog, amit az utóbbi évtizedek kiábrándult és borúlátó gondolkodói kitermeltek: Darwin determinizmusa, Stirner és Nietzsche végletes individualizmusa, Bergson intuicizmusa, James pragmatizmusa, Hartmann monizmusa (mely szerint a világ principiuma a tudatlan ésszel bíró akarat); elsősorban és mindenekfölött pedig Schopenhauer pesszimizmusa, mely a diszharmóniát, a tépettséget, és a nyomort az élet legbensőbb sajátosságának tartja s a társadalmi ellentéteket feloldhatatlannak, kozmikus méretűnek véli.

⁸ Czóbel Minka: *A győzedelmes. (Ritmikus próza).* — *A Virradat dalai* c. kötetből (1896). — L.: *Századvégi költők.* I. köt. Bp. Magvető, 1959. 225. l.

Elsősorban a Schopenhauer-i nézeteken, a megelégedettség, a bizakodás és a biztonság korábbi polgári filozófiáival szembeforduló kétségbeesés megéjtő tételein nyugszik ez a századfordulói „démonikus” jelképrendszer, melyet az avantgardizmus örökbe kap; ez erősödik fel a tízes években az expresszionizmusban, de más korai irányzatokban (így a futurizmusban) is. A fenyegetettség, az állandó veszedelem- és katasztrófa-érzés aztán az első világháború alatt kitermeli a Rettetés irodalmát, mégpedig — megintcsak a századfordulói eszközöket alakítva tovább — egyre pesszimistább értelemben használva a groteszket, kizárólag az elborzasztó tragikum kifejezésére. Ez a polgári társadalom konzervatív művészi megnyilatkozásánál kétségtelenül modernebb állásfoglalás volt: jelezte, hogy a felületi csillogás, az álszent erkölcsiség és a hazug hazafias szölamok mögött a kegyetlen és a rideg pusztulás jelentkezik; de ez a régi szemlélettel és régi formákkal szembeni lázadás lényegében ugyancsak irracionalista nézeteken alapult. A dekadencia mítoszai élnek benne tovább: itt is jelentkezik az Übermensch, itt is szabad utat kap a Tudatalatti, továbbra is hat a Szorongás és az út végén ott tátong a Semmi.

Hogy az avantgardizmusban mennyire változás nélkül él tovább ez a századfordulói szemlélet és a nyomában keletkező tragikus érzéseket árasztó „groteszk”, arra jó példa a futurizmus megalapítójának *Mafarka, le futuriste* című regénye,⁹ mely 1910-ben (tehát egy évvel az első manifesztum után) jelent meg s így a legkorábbi szervezett avantgardista irányzathoz tartozik már. Ám lényegében ugyanazzal az ismert (és Huysmans, valamint Moreau nevével jelzett) atmoszférával találkozunk benne, a kegyetlenség és az erotika kontrasztjaiban, mint a századforduló nem egy alkotásában. A különbség legfeljebb annyi, hogy Marinetti „tragikus groteszkjében” az ellentétpárból már végleg elveszik a „fenséges” (korábbi példánkban — ha a Démon alakjához kötődve is — de még érezhető volt a jelenléte): a torz, szörnyeteggé aszalódott „pusztító erő” nem hatalmasságával, hanem alattomoságával és állatiasságával borzaszt. Az avantgardizmusban (különösen pedig annak első időszakában) sűrűn előforduló „tragikus groteszk” tipikus modellje ez.

Félreérthetetlen a „futurista” Mafarka kalandjaiban a századfordulói misztikus-szimbolista iskola hatása, mely a könyv gáttalan szadizmusában, féktelen erotikájában és teljes kiábrándultságában ugyancsak megmutatkozik. „Mafarka a hitvesi hálószoza sötétjében előbbre lépett — olvasható egyik jellegzetes passzusában. — Orrát a férfimagvak és a rothadás meleg és édes illata facsarta s a homályhoz lassan hozzáedződő szemei már kivették a női hullá körvonalait is. Az egész ágyat valami skarlátszínű sár piszkította be és az mint-ha ördögi küzdelemben ömlött volna ki. A vértől áztatott párnák között hajtincseket, csigolyákat és csontokat fedezett fel, örvongó tigris fogainak marcangolása látszott rajtuk. És Mafarka remegő szívvel, mintegy félálomban

⁹ Paris, Sansot 1910.

meredt rá ezekre a nyomorúságos darabkákra, melyekből a kék fekete illata áradt. . . Hirtelen a rémülettől kerekre tágult szemmel bámult valami nagy barna foltra. Odafent, a boltíves mennyezet alatt, egy különös, magába roskadt alak tűnt fel az egyik oszlopfőhöz tapadva: egy feketés szörnyeteg, mely egyszerre hasonlított óriási meztelen csigához és hatalmas éji madárhoz. S ez a szörnyeteg úgy csavarodott össze, meggémberedett testtel, vállai közé húzott fejével, mint az ágon függeszkező gorilla. . . Mafarka az oszlopfőn hirtelen felismerte Magamal összeaszott testét.”

A „tragikus groteszk” jellemzője az ellentétpár megszüntetése, a „fenséges” teljes eltűnése, a borzasztás viszonyítás nélküli felkeltése; ehhez „főhősét” csak alantas-ösztönös tulajdonságokkal ruházza fel. A képzelet szerepe csupán annyi, hogy a lehető legellenszenvesebb helyzetbe állítsa a tudatlan és rontó Démont, a pusztító „világszellemet” s ezzel az élet reménytelen tragikumát. A fenyegetettség és a veszély-érzet hatására ily módon felszakadnak az erkölcsi rend gátjai s kiáradnak az alantas ösztönök (szadizmus), melyek e rettenet elviseléséhez szinte bódító mákonyként kínálkoznak. Nem véletlenül fedezi majd fel nem sokkal később a szürrealizmus De Sade márki és Lautréamont írásait. De az expresszionizmusban is megfigyelhető ez a futurizmusban oly eklatánsan megmutatkozó jelenség; különösen azoknál, akik ennek a kozmikus pesszimizmusnak a talaján állanak. „A politikai-társadalmi kiéleződések — írja Ernst Schumacher — melyeket az évtized magával hoz, a költőket mindinkább két csoportra osztották. Mindkét csoport ellenzékben állt a társadalommal szemben, amelyben élnie és meghalnia kellett, de az egyik, szám szerint messze erősebb, kemény harcok után maga is alapjaiban elvont, meditáló, legjobb esetben siránkozó magatartásra szorítkozott.”¹⁰ A Rémület üli meg a fiatal Georg Heym, Walter Hasenclever, Jacob von Hoddis, Franz Werfel műveit; Johannes R. Becher a *Verfall*-ban még a „rothadás édes illatát” éneklí meg és Hermann Kasack azt a tanulságot vonja le, mint „utolsó igazság”-ot: hogy „csak az iszonyatban van boldogság.”¹¹ Meg lehet érteni Vilmos császár és az operettek Németországának ifjú költőit, elszigeteltségüket és feloldhatatlan kétségbeesésüket; idegeikben — ahogy Vajda György Mihály megjegyzi — „a háborúra készülő Európa nyugtalansága vibrált, látomásaik előrevetítették a szörnyűségeket, amelyek nemsokára gáttalanul szakadtak a világra, elsodorva mindazt a színt, zengő szépséget, és zenei harmóniát, amelyet a századforduló költészetének formatörekvése még beleálmodott. Gottfried Benn egy naturalistához méltó odaadással keresett a hullaházakban ihletet, Trakl a félelem és a kétségbeesés hangjait hallatta, Georg Heym a nagyváros dinamikus pusztaságaiba szédült. . .”¹² Szorongás, Rettenet és Kétségbeesés:

¹⁰ SCHUMACHER, ERNST: *Lyrík des Expressionismus*. Neue Deutsche Literatur, 1956. 1. sz. 89—92. l.

¹¹ Uo.

¹² VAJDA GYÖRGY MIHÁLY utószava Johannes R. Becher: *Szelek vándorai* c. kötetéhez (Bp. Magyar Helikon, 1962. 368. l.)

ezek öröklődnek és növekszenek kozmikussá az avantgardizmus igen sok művésznél, különösen az első évtizedben; lekottázáshoz pedig hatásos eszközzé formálódott a „tragikus groteszk”.

A „humoros groteszk”

Tulajdonképpen a századfordulóban már alakuló szemlélet végletes tovább fokozása jelentkezik abban a groteszk-alkalmazásban is, mely az avantgardizmusban a sajátos humor-értelmezés kapcsán nyilatkozik meg. Ugyanannak a jelenségnek ugyancsak pesszimista interpretálásáról van szó, mégpedig oly módon, hogy ebben az „elborzasztó” és a „nevetséges” egyszerre, egymással vegyülve jelentkezik.

A századfordulón a misztikus-szimbolista irányzat mellett — elsősorban Nietzsche hatására — erősödik egy másik is, ugyancsak általában a szimbolizmuson belül: ez a felülemelkedéshez és a meneküléshez a *fantázia* helyett (vagy azzal együtt) az *akarat* segítségét kínálja. Ennek a voluntarizmusnak az alapjában ugyanolyan helyzet-értékelés áll, mint a misztikus irányzatnál, a reagálás azonban már másmilyen: nem elégszik meg a kétségbeeséssel. Nietzsche „nevelője” Schopenhauer, de a tanítvány továbblép mesterénél: a „magasabbrendű ember” egyéni megmeneküléséhez, a szorongás feloldásához tudatos aktivitást parancsol. „Új akaratra tanítom az embert — írta Nietzsche „A másvilágról álmodozókról” — *akarják* azt az utat, amelyet az ember vakon megtett, tartásuk jónak és lopva ne térjenek le többé róla, valamiképpen a betegek, halódók!”¹³ Azzal természetesen, hogy „jónak tartják” azt, ami nem az, lényegében még semmi nem változik; mégsem mondhatni, hogy a Nietzsche-i ajánlat nem volt csábító: az avantgardizmusban lépten-nyomon előfordul ennek az illuzionizmusnak a reménykedő követése. E nézet szerint sem változtatható meg a világ, ez is az egész emberiségre vetíti át egy társadalmi formáció romlottságát; de ennek felismerése nem dermeszti meg, hanem tette ingerli. Az már más kérdés, hogy a nyomában támadt gesztusok ugyanolyan kétségbeesésről és tehetetlenségről árulkodnak, mint azoké, akiket Nietzsche betegeknek, haldoklóknak és siránkozóknak tart: a cselekvési lehetőség önmagában (annak értelmecélja nélkül is) kielégítette az „izmusok” nem egy követőjét: szembefordulás és forradalom ígérete volt, ha az öncélú tett anarchizmusa rejtezett is mögötte. (Vagy, ami még rosszabb: az agresszív „tetté” — akik erre váltották át a Nietzsche-i tanítást, menthetetlenül a fasizmusban kötöttek ki, mint Marinetti.) Az avantgardizmus aktivizmusának megszületéséhez sokat magyaráz a futurista Boccioni jellegzetes véleménye, melyben ez a Nietzsche-i tanítás visszhangzik és amely nyilvánvalóan mutatja, hogy egyszerre jelentkezik a kétségbeesés negatív, passzív álláspontja feletti jogos elégedetlenség és az aktivitás

¹³ NIETZSCHE, FRIEDRICH: *Im-igyen szóla Zarathustra*. Ford. Wildner Ödön. Bp. Grill K., 1908. (Társadalomtudományi könyvtár.) 115. l.

absztrakt, voluntarista felfogása. „Megszületni, felnőni és meghalni: íme a sorsszerűség, mely bennünket vezet — lázad és töpreng Boccioni. — Nem menni a meghatározott felé: ez visszautasítása lenne a fejlődésnek, a halálnak. Minden a katasztrófa felé halad! Kell tehát, hogy meglegyen a bátorság felül-emelkedni mindezen a halálra, kell a lelkesedés, a hév, a feszültség, az önkívület, azaz minden tökéletességre vagyis elégségre való törekvés. Végezni kell a tagadásokkal, a megvalósulásoktól való félelemmel. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a futurista forradalom egy új, nagy, végleges korszak felé visz.”¹⁴

Ennek az akaratíságnak az egyik jelentkezése az avantgardizmus humor-felfogásában is megfigyelhető. A világ milyenségén nem „siránkozó”, hanem azt megvető és kinevető „magassabbrendű ember” nyilatkozott meg benne, aki azért sem fogta fel „tragikusan” az egyre nyilvánvalóbban katasztrófa felé rohanó világot, hanem „kacagott” rajta. Torz kacaj volt ez, még félelmetesebb, mint a misztikusok rettegést gerjesztő szimbolikája; de volt benne egy lehetőség, amit a másokban nem lehetett találni: s ez a kommentálás, sőt a kritika lehetősége. Amivel ez a „humoros” szemlélet elsősorban szembefordul, az a panaszkodás, az érzelmes kesergés, mely — a kor „humoristái” szerint — már alkalmatlan annak a tragédiának a kifejezésére, ami történik; sőt, az akasztófa alatt álló ember szemében egyenesen nevetséges az is, amikor valaki romantikus kétségbeesésben sirástól eltorzult arccal fogadja az ítélet hírért. A sajátos „fekete humor”, mely a futurizmusban, expresszionizmusban, dadaizmusban és szürrealizmusban egyaránt jelentkezik, határozottan romantika-ellenes, tagadja az érzelmeken alapuló egyoldalú értékelést és az intellektuális-szkeptikus magatartást tartja egyedül korszerűnek. A „humorizmus”, mely a századelő egyik középponti témája már, így lesz — még Nietzsche tanaiból kiindulva — az avantgardizmus egyik legjellegzetesebb sajátosságának, az objektivitásra-törekvésnek hajtóereje.

Az olasz avantgardista irodalomban Aldo Palazzeschi szolgáltatja ennek általános érvényű bizonyítékát. A formailag egy ideig a futurizmushoz tartozó költő talán az első dadaista és szürrealista Európában: már 1913-ban jelentkezik különös manifesztumában, az *Il Controdolore* című kiáltványában¹⁵ ez a magatartás, mely frivolságában, szertelen szabadosságában semmiképpen nem marad el azoknak a fiatalembereknek a gesztusaitól, akik pár év múlva Zürichben megalapítják a Dadát; a „fájdalom-ellenesség” javaslataiban pedig ott található már az a szür-reális groteszk asszociálás, mely például Salvador Delí festményeire is olyan jellemzőek később.

Az egész mű — melynek létrejöttében a futurizmusnak főleg abban van szerepe, hogy lehetőséget adott a szerzőnek a hagyományos erkölcsiség alóli teljes felszabadulásra — tulajdonképpen egyetlen groteszk és kizárólagos célja, hogy lejárassa a „fenségest”: nem ismer eszményeket és magasztos

¹⁴ *A futurizmus*. Bp. Gondolat, 1962. 64. l.

¹⁵ Uo. 162—175. l.

célokat, nem hisz az érzelmek igazában; a világot pedig teljesen abszurdnak és elfogadhatatlannak tartja.

Már a nyitó kép jelzi a borzalmat nevetségessé tevő szándékot, a „fenséges” humorosan-groteszk beállításával. Isten vállal ugyanis védnökséget a mondanivaló felett, mégpedig egy kacagó, majdnem Falstaff-i öregúr, akinek „isteni kerek arca oly istenien hahotázik, mintha örök és végtelen nevetés csiklandozná és kerek hasa remeg, remeg a gyönyörűségtől. Szerintem az ő isteni szájában a világegyetem örök, eleven nevetésben összpontosul. . . Félre tehát összes komorságaitokkal, ha valamit is meg akartok érteni belőle és teremtéséből, különösen azt, ami ezt a kis részt, Földünket illeti. A Nap például kedvenc játéka lesz még hosszú labdarúgó-mérkőzéseken keresztül, s a Hold az ő komikus tükre, melynek göcsörtös felületében a legnevetségesebb változatokban láthat bennünket. Földünk sem más, mint egyike számtalan játéka: egyenesen erre a célra teremtette bozótokkal, tuskékkal, cserjékkel és tövisekkel sűrű nagy mezejével. Letette az embert az egyik szélre és azt mondta neki: kelj át rajta, odaát az öröm, a szabad tér, és a kiválasztottak életét éled azon kevés hátrakkal együtt, akik — akárcsak te — átvágtak ezen a mezőn. És nevetni fogsz a lusták, félénkek, elesettek, gyávák és puhányok fájdalmán.”

Lehetetlen nem észrevenni a közvetlen Nietzsche-hatást. „Az élet az öröm kútfeje” — írta Nietzsche —; „Emberek, nem a szenvedésre teremtettek benneteket; a szomorúság órájában vagy a szomorúságért semmit sem alkottak, minden az örök örömért készült” — variálja mesterét Palazzeschi. „Azakarat föl szabadít — szól Zarathustra. — Bátorság a legjobb agyonütő szerszám: a bátorság agyonüti az együtt-szenvedést is. . . az még a halált is agyonüti.” És: „Jobb ha a boldogságtól vagytok mámorosak semmint a boldogtalanságtól: jobb esetlenül táncolni, mint bénán járni. Tanuljatok hát tőlem bölcsességet: még a legrosszabb dolgoknak is két jó oldala van: a legrosszabb dolognak is jó táncos lába van; tanuljátok meg hát, emberebb emberek, a jó lábra állást! Tegyetek hát le a sopánkodásról és minden csöccselék-busongásról! . . Szentnek nyilvánítom a nevetést; fensőbb emberek, *tanuljatok meg* hát — nevetni!”¹⁶ S így válaszol rá az avantgardista költő: „A fájdalom átmeneti (ti magatok teszitek örökkéssé állandó félelmeitekkel), az öröm pedig örök. . . az ember azért magasabbrendű minden más állatnál, mivel megadatott neki a nevetés isteni ajándéka. . . meg kell szokni, hogy nevéssünk mindenben, amin szokás szerint sírnánk.” És félreérthetetlenül megjelöli azt is, mivel száll ez a szemlélet elsősorban szembe: „A pállott romanticizmus — írja — az emberi szerencsétlenségeket egészen a hányingerig kiszínezte; a test idomtalanságát, a betegségeket, a szenvedéseket, a felfordulásokat, az ínségeket olyan csapásoknak vélte, melyeket sírásban kell megfürösztetni. Ha egy kicsit jobban kiélezzük, vidámságunk legelevenebb forrásai lehettek volna ezek.”

¹⁶ NIETZSCHE: i. kiad. 211., 278. és 369. l.

A kiáltvány legfontosabb mondata ez: a „pállott romanticizmusra” való utalás a naturalizmusra is vonatkozik. Egyúttal azt is jelzi, hogy a „kiélezéssel” a groteszket használja fel ellene. A tragikus új megjelenítése — mégpedig a torzítással történő megjelenítése — jelentkezik itt; az a „humoros groteszk”, melynek éppen a komor és szomorú mondanivaló kifejtésénél van akkora szerepe a XX. században, ahol a romantika tragikum-felfogása és a nyomában járó gyakorlat egyre többször fullad nevetségességbe. „Az az ember — írja Palazzeschi — aki a nevetésért magáért, vagy mások által kibányászott dolgokon nevet, az vagy lusta, vagy tehetetlen, és úgy nevet, mintha valaki csiklandozná a nyakát, vagyis gépiesen. Mintha valaki azt hihetné, hogy kielégíthetjük az étvágyunkat azzal, ha olyan embert nézünk, aki eszik! Ilyenek voltak mindmáig a művészetek, a színház, az irodalom: ott lebegett az emberi fájdalom tetején, mások által kibányászott örömeket használt föl s már kívülről mutatta be azokat, anélkül, hogy újabbak felfedezésének módjára tanított volna. Hamlet monológját, Othello féltékenységét, Lear őrültségét, Oresztész örvongéseit, Oszvald nyögéseit hallgatva az értelmes közönségnek féktelen nevetésben kell kitörnie. Nézzetek jól szembe a halállal és ez elegendő lesz arra, hogy egész életetekben át nevéssetek.” S megindul a költő fájdalommal, pesszimizmussal telített képzelete: félig-meddig komolyan olyan iskolák, nevelőintézetek felállítását javasolja, melyek ezt az új szemléletet nevelnék ki az emberekben. Az elemi iskolákat „kövér, elefántkórban-szenvedő, vagy vékony, hosszú, zsiráfnyakú” tanítónókkal, „sánta, kancsal, gennyes és béna” tanítókkal akarja benépesíteni; ezek aztán „az iskolaudvaron hamis temetést rendeznek: a holttest végső beszentelése után leveszik a takarókat a ravatalról s a legkisebbek édességeket vagy játékokat találnak ott, vagy egerek százai futnak ki belőle, előbb fehérek, azután feketék; vagy piskótatésztából lesz a holttest a nagyobbacska számára és ők vidáman civakodnak a végtagokért. Vagy — a még nagyobbak gyönyörűségére a holttest rettenetes módon felemelkedik vagy orránál a takaró emelkedni kezd és meg sem áll, míg a két métert el nem éri.” Vad, mindent romboló, komor lázadás van itt, a halálra-szoktatás javaslatait tartalmazó sorok mögött készülöben; lázadás, mely egyszerre támad a „hamis, elhibázott nevelés, az emberi tisztelet, az illem, a szépség, a fiatalság, a gazdagság” ellen és elkeseredésében, kiábrándultságában vak tetteire buzdít: „Rugdossátok szét lakásokat bútorait, dobáljátok le, hadd törjenek, zúzódjanak a székek, ágyak, asztalkák. Ha új cipőtök van, gondolatot arra, hogy egyszer ósdi és lukas lesz. . . Számítsatok gyerekeitek között egy púposra is, legyen, erőtlők, hogy legegészségesebb fiatalokban a később lehetséges nyomorékot lássátok, s a fülemüle szavú fiatal lányban fedezzétek fel az öreg, rekedt hangú utcai nőt. Mindig, mindig a dolgok mögé nézzetek; merően figyeljétek az öregséget.”

Minden szépítés, érzelmesség nélküli életszemlélet, a szubjektív állásfoglalás egyedi nézőpontjának veszedelmességét hangsúlyozó sorok, az illúziót-

lanság a korrall szemben, a lényeket takaró álarc lerántásának szándéka, az eszményítés elleni düh, a tragikus „humoros” felvetése — mindez itt kavargó ebben a különös és mégis oly karakterisztikus „kiáltványban”, Európa sötétülő ege alatt.

Más avantgardista művekben is hasonló állásfoglalást találhatunk az egyoldalúan „tragikus” felfogással, a „pállott romanticizmussal” és az „érzelmességgel” szemben, legalábbis elméleti megnyilatkozásokban, de igen sokszor gyakorlatilag is. A futurizmus a Holdvilág, a „chiaro di luna” ellen ír kiáltványt és minden megnyilatkozásában igyekszik elhatárolni magát a „passzalista” kesergéstől; kiutat pedig az agresszív tettben keres. A kubizmust tudományos kutatásaiban ugyanilyen indulat vezérli: az impresszionizmus esetlegességével, pozitívizmussal, pillanatnyiságával és szubjektív nézőpontjával a maga objektívebb, állandót és általánosat kereső analitikus szemléletét állítja szembe. „Az örök felé való törekvésében — írja Gleizes — a kubizmus megfosztja a formákat minden átmeneti, festői jellegüktől és geometriai tisztaságukba helyezi őket vissza, matematikai valóságukban egyensúlyozza ki őket.”¹⁷ Az expresszionisták — egyébként erősen érzelmi telítettségű, szubjektivisták és szinte vallásos hitre alapozott nézeteik közepette is — meg vannak győződve arról, hogy a lényeket és az igazságot csak „a világ milyenségén felizgatott lélek” mellőzésével lehet az „álarc” alatt megtalálni. „Minden dolognak megvan a maga burka és magja, megjelenése és lényege, álarca és valósága — írta Marc, a német expresszionizmus ún. lírai ágának egyik legjelentékenyebb festője. — Ha csak a dolgok burkát ismerjük meg a lényeg helyett, ha a dolgok álarca oly módon vakít meg, hogy lehetetlen megtalálnunk az igazságot — hogyan akarunk akkor a dolgok belső megérthetőségéig eljutni? . . . Mit várunk az absztrakt művészettől? Hogy a világ milyenségén felizgatott lelkünk helyett megpróbálja magát a világot megszólaltatni.”¹⁸ Ez a meggyőzés jelentkezik Apollinaire „Le a sajnálkozással” jelszó alatt született „futurista” kiáltványában is, melyben a „költői fájdalom” eltörlését javasolja;¹⁹ s ez a dadaisták megnyilatkozásában is. „Hogy megérthessük, miként is született a Dada — mondotta Tzara egy 1950-es rádiónyilatkozatában — részint fel kell idéznünk a fiatalok egy csoportjának lelkiállapotát az első világháború sajátos svájci fogságában, részint pedig a korabeli művészet és irodalom szellemi színvonalát. . . Türelmetlenül élni szerettünk volna s megcsömörlöttünk az úgynevezett modern civilizáció minden formájától, alakjaitól, észjárásától, nyelvétől s lázadásunk olyan jelleget öltött, melyben a groteszk és az abszurd jóval túlhaladta a művészi értékeket. Nem szabad elfelejteni, hogy abban az időben

¹⁷ GLEIZES, ALBERT—METZINGER, JEAN: *Du Cubisme*. Figuière, Paris 1912. — Idézi: MARIO DE MICHELI: *Le avanguardia artistica del Novecento*, Schwarz, Milano 1959. 186. l.

¹⁸ MARC, FRANZ: *Briefe, Aufzeichnungen und Aphorismen*. Berlin 1920. — Idézi: De Micheli, i. m. 110. l.

¹⁹ A futurizmus. I. m. 225—227. l.

egy mindent előtű érzelmesség leplezte az irodalomban az emberit.”²⁰ A dadaizmus alapokmányának tekintett *La première aventure céleste de Monsieur Antipyrine*-ben (1916) valóban azt írta: „Mi nem remegünk, nem vagyunk érzelmesek. Összetépjük, akár a dühöngő szél, a felhők és imádságok fehérneműjét és a romlás, a tűzvész, a bomlás nagy látványosságára készülődünk. Elkezdjük a fájdalom elnyomását és a könnyeket az egyik világrésztől másikig hangzó szirénákkal helyettesítjük.”²¹ Ennek az „érzelem-ellenességnek” végső állomása a húszas évek különféle konstruktivista áramlataiban volt, a „művésszel” a „mérnököt” szembeállító felfogásban, mely a különféle szuprematista „realista”, produktivista és konkrétista csoportokat a „Gép” esztétikájának jegyében jellemezte a weimári Németországban, Hollandiában, Szovjetoroszországban, a bécsi magyar emigrációban, vagy akár Erdélyben.²² Az érzelem-ellenességben a szürrealizmus ugyancsak kivette a részét: a *fekete humor* művelése programjában és gyakorlatában egyaránt szerepelt. A „humoros groteszk” természetesen nem mindig és mindenütt esett egybe ezzel az érzelem-ellenes szemlélettel és produktivitással, de nagy szerepe volt a „fenséges” romantikus felfogásának szétrombolásában, a tragikus és a komikus újszerű — intellektuálisabb — megjelenítésében. A „humorizmus” szerepe azonban nem korlátozódott csupán ennyire.

Az „analitikus groteszk”

Lényegében a „humorizmushoz” kapcsolódik a „groteszk” alkalmazásának harmadik változata is, sőt — alapjában véve — a „humoros groteszk” sajátos alfaja csupán, ha a legigéretesebb is. Benne is az élet hazugságainak és környörtelenségének „humoros” szemlélete jelentkezik, csak hogy ez az ábrázolásmód (azokkal a nyilatkozatokkal egyetértésben, melyeket az előbb idéztünk) már nem elégszik meg a tények egyszerű kommentálásával; érezhetően olyan szándék munkálkodik benne, mely az „álarc” lerántására, a tények elemzésére is törekszik. Szemlélete eleinte ennek is pesszimista, de szándéka annak a valóság-magnak a megtalálása, amit csak negatívummal (érzelem-ellenesség és „humoros” kommentálás) önmagában nem lehet elérni. Ebből a „humoros” kommentálásból indul ki az elemzés munkája és születik meg — a század első évtizedében — ennek révén az „analitikus groteszk”. Majdnem egyidőben azzal, hogy a spanyol szecesszióból érkező Picasso megfesti az *Avignoni lányok*-at, megírja a verizmus iskoláját kijárt Pirandello a maga *Umorismo* című tanulmányát,²³ mely sokat rögzít ennek az elemző módszernek

²⁰ Tzara nyilatkozatát l. DE MICHELI i. m. 143—144. l.

²¹ Teljes szövegét közli DE MICHELI id. könyve, 277—285. l.

²² A konstruktivizmus és a „Gép” esztétikájának kérdéseiről l. *A Periszkóp. Egy romániai radikális magyar folyóirat*. Filológiai Közöny, 1962. 1—2. sz.

²³ PIRANDELLO, LUIGI: *Saggi, poesie, scritti vari*. A cura di Manlio Lo Vecchio Musti. Mondadori, 1960. 17—60. l.

az elveiből, következőképp sokat megmagyaráz az „analitikus groteszk” létrejöttéből és sajátosságaiából.

Pirandello egyike volt a századforduló azon íróinak, akiben az analízis-igény már elég korán jelentkezett: a társadalmi hazugságokkal való megismerkedés mindig az okok iránti érdeklődést is felkeltette benne. Már az *Il fu Mattia Pascal* (1904), ez a jellegzetes századfordulói regény²⁴ is egyazon tétel sokoldalú megközelítésével hívta fel az íróra a figyelmet világszerte. A kor embere ő is: szélsőségesen lemondó, pesszimista, az irracionalista filozófiák híve; de éppen fő tétele, a „közölhetetlenség” készíteti arra, hogy új és új oldalról vizsgálja a magáramaradt egyén helyzetét egy ellentmondásos, titokzatosságában félelmetes és hazug világban. Azok a szituációk, melyekbe hősei kerülnek, jobban izgatják, mint maga a hős belső világa: a buktatókat keresi. A felismerhetően „álcás” téma annak megforgatására, körüljárására, sőt niggadt szétszerelésére és belső vizsgálatára csábítja. S nemcsak a hétköznapi élet apró jeleiből fedezte fel, hogy a látszat és a valóság között igen nagy a távolság: egyre többször érezte meg, hogy az egész korabeli társadalom méreteiben is ugyanaz a kettősség jelentkezik.²⁵ A szinte kozmikus méretekben megmutatkozó képmutatás és szofizma egyetlen ellenszerül a gúnyos lemeztelenítés, a „humoros” szétkomponálás kínálkozott. Az „umorismo” elmélete — Pirandello felfogásában — világosan utal erre.

A „humorista” — szerinte — nem nevetet (ez a „humor” vulgáris értelmezése lenne csak) és szándéka nem keverendő össze a szatirikuséval: nem passzívan tükrözi a valóságot — írja — nem másolja azt, hanem maga elé helyezi, szétszedi és új képet rak ki belőle. Eközben pedig új érzése születik, éppen ellenkező azzal, amit a jelenség első, felületes szemlélete váltott ki belőle. Az igazi „humoros” műben ugyanis „a reflexzió nem rejtőzik el, nem marad láthatatlan, vagyis nem marad meg az érzelem egy formájának, olyasféle tükörnek, melyben az érzelem csodálhatná önmagát [!], hanem ezt a reflexziót maga elé helyezi, fájdalmasan elemzi, szétbontja: ebből a szétbontásból azonban egy másik érzés keletkezik vagy árad: az, melyet az *ellentét érzésének* lehetne nevezni és én valóban így is hívok.” A „humorizmus” ezek szerint „az ellentét érzését jelenti s ezt a tükröződés olyan sajátos tevékenysége kelti fel, mely nem búvik el, nem alakul át (mint a művészetben rendesen) az érzés egyik formájába, hanem annak ellentéte lesz, úgy követvén azt az érzelmet lépésről lépésre,

²⁴ Magyarul legújabb kiadása: *Mattia Pascal két élete*. Ford. Déry Tibor. Európa, Bp. 96. — E kiadás utószava ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkozik.

²⁵ Hogy a képmutatás és a szofizmus egész társadalmat jellemezhet, arra jó példa a múlt századi német történelem. MARX *A hegeli jogfilozófia kritikájához* c. művében ezt írta: „A mostani német rezsím . . . már csak képzel, hogy hisz önmagában, s a világtól ugyanezt a képzelődést követeli. Ha hinne saját *lényegében*, vajon megtenné-e azt, hogy ezt egy idegen lényeg *látszata* alá rejtse, és a képmutatásban és szofizmában keressen menedéket? A modern *ancien regime* már csak komédiása egy világrendnek, melynek *valódi hősei* meghaltak.” — Idézi *A marxista-leninista esztétika alapjai* (Kossuth, Bp. 1961) 475. l.

mint árnyék a testet. A közönséges művész csak a testre figyel: a humorista a testre és az árnyékra, sőt néha inkább az árnyékra, mint a testre; megfigyeli ennek az árnyéknak minden tréfáját, megfigyeli, hogyan nyúlik meg, majd hogyan zsugorodik össze, mintha csak grimaszokat váгна a test felé, mely közben nem veszi számításba azt és nem törődik vele.”

Ez az „ellentét-érzés”, mely a Pirandello-i „humor” alapja, az ellentétek felfedezéséből és egységben-látásából származik: egyazon időben látja meg mindkét oldalt, a fényt és az árnyékot s ezért az igazi „humorista” *egyszerre* nevet és sír. „Minden kép, a képek minden csoportja az ellentetteket is felidéz — írja — ezek aztán megosztják a lelket, mely — nyughatatlanul — a legváratlanabb kapcsolatokat kénytelen találni vagy megállapítani közöttük.” Vagyis: „esztétikailag és lélektanilag a humorizmust a kettéválasztás jelenségének foghatjuk fel, a megismerés cselekvésében: mint kétarcú hermát, mely amiatt nevet egyik arcával, amiért a másik zokog.”²⁶ E megállapításból első sorban nem a „legváratlanabb kapcsolatok” és a „kettéválasztás” kimondása a leglényegesebb (akkor is, ha a szürrealizmus majdnem ugyanazt nyilatkoztatja ki, másfél évtizeddel később), hanem mindenekfölött az a metódus, aminek alapján ezeket kimondhatja. Gramsci nem véletlenül vette észre a későbbi nagy drámaíró most formálódó módszerében „a modern filozófia dialektikájának bevezetését a valóság objektivitásának megismeréséhez, az arisztotelikus-tomisztikus módszerrel szemben.”²⁷

A Pirandello-féle „humorizmusban” valóban ígéretes módszer jelentkezik: a misztikus vagy az egyszerűen „humoros”, voluntarista szemléletű groteszknél lényegesen nagyobb lehetőségeket kínált a valóság megismerésére. És: az ellentétpár fokozatos helyreállítására, a „fenséges” új viszonylatokba helyezett megjelenítésére is. Pirandello esetében a „sentimento del contrario” nem változtathatta meg alapvetően borús beállítottságát (drámái a látszat és a valóság valóban meglevő ellentétéből azt a tanulságot vonják le, hogy utóbbi soha nem ismerhető meg: a világ hazugságok halmaza volt és marad), de mégő is megtarthatta általa a magára maradt, elszigetelődött emberbe vetett hitét. Amikor a nevetségesre visszaütő komoly és a komolyra ismét visszaütő nevetséges ellentett érzéseinek egymásutánjáról beszél, erre is utal. A távcső hasonlatát használja: ha a messzelátót megfordítják, a dicsőséges, hatalmas ember a szemünk előtt zsugorodik parányivá. Igen ám, de a módszer sajátos szabályai szerint újra és újra fordítani kell a „távcsövet”. „Szerencsére — örvendezik — ez a humoros tükrözés is felkelti az ellentét érzését, mely jelen esetben azt sugallja: hát valóban ilyen kicsiny az ember, mint ahogy a meg-

²⁶ Ugyanezt a hasonlatot használja PIRANDELLO *Erma bífrente* c. elbeszéléskötetének (1906) két bevezető mondatában is. „Mintha csak egy olyan labirintusban lennék — írja — ahol a lelkünk a sokféle vezető kanyargós csalfa úton a kijutás reménye nélkül bolyong. És egy hermát látok ebben az útvesztőben, egyik arca sír, a másik nevet — sőt, az egyik azért nevet, mert a másik sír.”

²⁷ GRAMSCI, ANTONIO: *Il teatro di Pirandello. — Letteratura e vita nazionale*. Einaudi, Torino, 1954. 47. l.

fordított távcső mutatja? Ha már most az illető meg tudja érteni és fel tudja fogni kicsiségének végtelenségét, az annyit jelent, hogy megérti és felfogja a világegyetem végtelen nagyságát is. Ebben az esetben viszont hogyan lehetne kicsinek mondani magát az embert?”

Az avantgardizmusban ez az elemző módszer és nyomában az „analitikus groteszk” gyakran feltűnik; s olyan szemlélet kezében, mely a dolgok felülete mögé tekintve nem a kikerülhetetlen egyetemes Halált, hanem — a történelmi valóságnak megfelelően — egy hazug rendszer kikerülhetetlen pusztulását veszi észre, határozott funkciót nyer. Nem véletlen, hogy a szocialista realizmus nagyjai közül sokan éltek vele azok, akiknek művészi pályája az avantgardizmuson belül kezdődött. Műveikben gyakran ott látható ez a fényt és árnyékot egyszerre felfogó és ábrázoló „humor” és a karakterisztikumot — a „fenséges ember” ellentétpárjaként — kidomborító „groteszk”. És nemcsak világirodalmú rangú kommunista művészeknél, mint Majakovszkij vagy Brecht, hanem a haladó művészek egész soránál, a tízes—húszas években.

Heinrich Mann maróan polgár-ellenes regényei épp így ennek felhasználását mutatják, mint a német expresszionista festők és rajzoló alkotási közül például Käthe Kollwitz, Otto Dix s ez időben Georg Grosz művei: különösen ez utóbbinál találjuk az egyszerre síró és nevető, „analizáló groteszk” nagy szerepét. A világháború kimeríthetetlen borzalma bőven szolgáltatott hozzá témát. Vajon nem ugyanaz a „humoros” és „analitikus groteszk” jelentkezik Komját Aladár *Sorozás* című versében,²⁸ mint Grosz rajzain, például azon, amelyiken egy újoncruhába öltözött csontváz éppen katonaoorvosi vizsgálatra megy? A korabeli magyar irodalomban különösen a munkásmozgalommal kapcsolatot tartó avantgardisták költészetében találhatunk erre példákat. (Így Barta Sándor *Akaszott ember*-ében²⁹ stb.) Komját Aladár verseiben egészen a párizsi korszakig (a harmincas évek közepéig) megmarad az ilyen jellegű ábrázolás.³⁰

Az „analitikus groteszk” pártos, szocialista felhasználásában azonban elsősorban Majakovszkij és Brecht szerepe a jelentős. Mindenekelőtt azért, mert — a dialektikus módszer alkalmazásával és az emberiség jövőjébe vetett forradalmi hitükkel — megkezdtek annak az ellentétpárnak a reális felállítását, ami Pirandellónál még csak nyomokban mutatkozott meg. Az ember nagysága — éppen társadalmi koordinátákba helyezve — groteszk műveikben is nyilvánvaló akkor is, ha vele szemben mindig valóságos nagyságban jelentkeztek a sötétség erői, a háború borzalmai, a pusztulás veszedelme. Majakovszkij már nem fél attól, hogy — akár egyazon versen belül is — jelezze a „fenségest” a forradalmi ember viszonylatában és ezt állítsa szembe a „groteszkkal”. S ez

²⁸ Komját Aladár *Összegyűjtött művei*. Szépirodalmi, Bp. 1957. 83. l.

²⁹ BARTA SÁNDOR: *Ki vagy?* Szépirodalmi, Bp. 1962.

³⁰ Íme, a burzsoá ábrázolása *A lélek mérnökeihez* c. versben: „A feje tank? A szeme lőrés? Páncélos hulla, kiből még dől a méreg? Borzalmas való szimbólum...” Id. k. 245. l.

lényeges, minőségi különbség. Nem kétséges, hogy amennyire szerepe van ebben az avantgardizmusnak (a groteszk előszeretettel való alkalmazásában), még inkább szerepe van a világnézetnek.

„Kezdetről fogva hajlott a furcsához — írja róla találóan Kardos László —, a torzító, figurás, mókásan támadó ábrázoláshoz. Ez a hajlam valahogy összefügg a futurista szemlélettel és technikával. A futurizmus minden periódusa, szinte ma is élő változatai, tele van parodisztikus ötletekkel, csúfondáros grimaszokkal, karikaturisztikus pózokkal. Majakovszkij is tele van mindezzel. Ami nála sajátos, az ennek a grimaszos-parodisztikus modernak a szerves egysége a szenvedéllyessel, patetikussal, már-már a fenséggel. S ez az egység nem úgy jelentkezik, hogy az egység-kereteket az egész oeuvre határvonalain kellene keresnünk, vagyis hogy az egyik vers karikaturisztikus, a másik pátoszos. Hanem úgy, hogy pátosz és karikatúra egyazon versen belül jelentkezik. Mint a tragikomédiák együtt és egyben adják az életérzés és az élet-látás szöges ellentéteit, a Majakovszkij-vers együtt, egyben mutatja a fennkölt ódák és mulatságos szatírák elütő, de nála egységbe olvadó színeit. . . S úgy tetszik, éppen csúfalkodó szatíráiban a legtalálékonyabb, a legváltozatosabb, a legeredetibb. Ezt nyilván ő maga is tudja, ezért siklik át minduntalan — passziózó, biztos mozgással — a markáns, mulatságos túlzásokba, groteszk tréfákba, bizarr és jellemző arány-torzításokba.”³¹ E jellemzéshez nincs mit hozzátenni: felment bennünket a bizonyító idézetek felsorolásától.³²

Hasonlóan jó példa az „analitikus groteszk” alkalmazására Brecht életműve. Talán a német expresszionizmus deformáló ábrázolásának következménye, hogy nála találjuk ennek az eszköznek a legközvetlenebb és legkönnyedebb alkalmazását. Alkotásaiból látszik, hogy „groteszkje” alapos és összetett folyamat eredménye, hogy először érzelme háborodik fel az embertelenségen, majd értelme kielemez ennek az ingerlő visszásságnak a társadalmi okait, aztán látszólag hideg objektivitással és „humorral”, témáját biztosan uralva, forró és egész embert átítató szubjektivitással foglal állást és ábrázol: vagyis kihívóan intellektuális, de abban, hogy gondolkodni és tudatosan felháborodni kényszerít, nagy szerepe van szemérmesen rejtett érzelmei hitelének is. A *Legenda a halott katonáról* — drámái mellett — jó példa lehet:³³ a meggyalázott körül-tömjénezett és vérpadra vitt kisember groteszk képe mellett a polgári társadalom jellegzetes vezéreinek torz alakjai nemcsak általában készítenek a borzalommal és a háborúval szembeni állásfoglalásra, hanem egy hazug társadalmi rendszer eltörlésére is buzdítanak.

³¹ KARDOS LÁSZLÓ: *Majakovszkij*. — V. Majakovszkij *Válogatott Művei*. I. köt. Európa, Bp. 1959. 42—43. l.

³² Így csak *Iszonyú temetés* c. versére utalunk, inkább a motívum érdekessége miatt: hiszen Majakovszkij nyújtja nekünk az Iszonyban „mosolygó” művész arcának legmegrendítőbb leírását, eképpen: „Ha valaki nevet Úgy látszik Mintha széttépték volna a száját.” Id. k. Jánosi István ford. 157—159. l.

³³ Csorba Győző fordításában: *A modern német líra kincsháza*. 7. köt. Európa, Bp. 1959. 38—45. l.

Amikor jónéhány évvel később — 1938-ban — egyik cikkében³⁴ a realizmus gazdagságát többféle teóriával (így elsősorban Lukács Györgyével) szemben védelmezi, Shelley nagy költeményét, a *The Mask of Anarchy*-t idézi: az angol költő groteszkben jelentkező látomásosságával érvel saját művészi módszereinek jogossága mellett. Egy másik, ugyanezen évben írott tanulmányában pedig azt bizonyítja be, hogy az avantgardizmusban jelentős szerephez jutott elemző-groteszk ábrázolási módszer továbbfejlesztése a szocialista művészet egyik fontos feladata. Mert: „változik a valóság; hogy ábrázolni lehessen, meg kell változnia az ábrázolási módnak is. . . Az elnyomók nem mindig ugyanabban a maszkban jelennek meg. A maszkokat sem lehet mindig ugyanazzal a módszerrel letépní. . . Akit formai előítéletek nem fontak hálójukba, az tudja, hogy az igazságot sokféle módon lehet elrejtetni és sokféle módon lehet tisztázni, és hogy az embertelenségek fölött érzett megvetést sokféleképpen lehet felkelteni, a patetikus vagy objektív formájú közvetlen ábrázoláson keresztül, mesék és példabeszédek elmondásán keresztül, a *humoron*, torzításon vagy kontrasztan keresztül. A színházban a valóságot lehet objektív formában és fantasztikus formában megjeleníteni. A színészek — kevés vagy éppenséggel semmi festéket sem rakva arcukra — teljesen 'természethűen' és mégis teljesen abszurd módon viselkedhetnek; ugyanakkor groteszk maszkot hordva is bemutatathatják a valóságot. Erről nincs vita: az eszközöket céljaik szempontjából kell megvizsgálni. És a nép képes az eszközöket céljaik szempontjából megvizsgálni.”³⁵

Íme, az a dialektika, melynek csíráit Gramsci már Pirandello színházában felfedezte, itt már mint a szocialista művészet valóságfeltáró módszere; s íme a tudatosan vállalt eszközök között az a sajátos „humor”-felfogáson alapuló „analitikus groteszk”, mely az avantgardizmusban tovább csiszolódott.

A groteszk ábrázolásmód típusait — érzésünk szerint — azért volt hasznos közelebből is szemügyre vennünk, hogy kiemeljük belőlük a legígéretesebbet és (továbbfejlesztve) mai irodalmunk fegyvertárát gazdagítsuk vele. Ebből a szempontból az „analitikus groteszk” előnye nyilvánvaló. A „tragikus groteszk” még a romantika felfogásában használtatik az avantgardizmusban is, a borzalmas és az elrettentő megjelenítésére, elsősorban pedig annak a démonikus Rontásnak a kifejezésére, amit — a századfordulói misztikus-szimbolista áramlat folytatásaként — a kor legjellemzőbb sajátosságának tart. Ez a fajta „groteszk” minden eszközzel a Rettenet felkeltését célozza; a fantázia elsősorban azon dolgozik, hogy minél visszataszítóbb és leverőbb vonásokkal ruházzon fel egy olyan jelképes alakot, amely szinte kozmikussá növekedvén betölti az eget. Egyes esetekben — mint Marinettinél — nem történik más,

³⁴ BRECHT, BERTOLT: *Weite und Vielfalt der realistischen Schreibweise*. Neue Deutsche Literatur, 1954. 4. sz. 5—12. l. [Kézirat anyagból.]

³⁵ BRECHT, BERTOLT: *Volkstümlichkeit und Realismus*. Sinn und Form, 1958. 4. sz. 495—502. l.

mint hogy a Huysmans és Moreau műveivel jellemezhető szemlélet él tovább és sokszor szadisztikus, erotikus és frivol témákban jelentkezik. A „humoros groteszk” már több ennél: az új momentumot lényegében a „fekete humor” megjelenése jelenti. Ennek alapja a valóság ugyancsak pesszimizisztikus szemlélete, jórészt irracionális filozófiák alapján; de a viszonya ehhez a társadalmi valósághoz már más: tudatosan szembefordul vele. A Nietzsche-i tanítás nyomán az akaratnak és az „életlendületnek” az lenne a szerepe, hogy az élet nyomasztó jellegére reakcióként kiépüljön a művész sajátos „humora”, mellyel már nemcsak konstatálhat, hanem kommentálhat is; ugyanakkor lehetőséget ad a szorongás oldására, legyűrésére; aktivitásra. Ez a szemlélet a „groteszket” szintén gyakorta használja: kommentárjait ugyanannak a témának (halál, pusztulás, rettenet) a nevetségessé-tételére, vagy legalábbis lejáratására, fenséges jellegétől való megfosztására alkalmazza. Ezzel elsősorban a Démon bálványát akarja szétörni és az egyén félelmeit akarja szétoszlatni, objektív és független nézőpontot szeretne elfoglalni s ezért különös igyekezettel törekszik az érzelmesség diszkreditálására is. Az avantgardizmus ezzel a törekvéssel nem áll egyébként egyedül; a kornak nem ehhez az áramlathoz tartozó írói hasonló problémákkal küzdenek.³⁶ Az „analitikus groteszk” ugyancsak ezzel a „humorral” biztosítja a maga tárgyilagossabb nézőpontját, de nem elégszik meg ennyivel: megkezdi a jelenségek elemzését is. A dialektika alkalmazásával, az ellentmondások két oldalának, egységének és harcának felfogásával az előrelendítőt és a visszahúzókat lehet ábrázolni benne; természetes, hogy a szocialista világnézetű alkotók közül az avantgardizmusban sokan alkalmazták, sőt, továbbfejlesztve, a későbbiekben is megtartották, oly módon, hogy a „groteszk” ellentétpárját, a „fenségest” — most már e század reális viszonylataiban, új és minőségileg magasabb fokon — ismét felállították; többek között ezzel is hozzájárulván egy új szintézis lehetőségének előkészítéséhez. Ez a fajta ábrázolásmód, melynek karakterisztikus jelképe a Pirandello-i, egyszerre síró és nevető herma lehet, alkalmas eszköznek bizonyult az avantgardizmus után is az új valóság, az új társadalmi tartalom kifejezésére: a romantikus gyakorlat elvetésével lehetőség nyílt arra, hogy a tragikus és a komikus új formában, új összefüggésekben és a modern kor emberének nyelvén jelentkezessen benne.

³⁶ A korabeli európai irodalom és művészet sok kiemelkedő nagysága hasonló „humor”-elmélettel dolgozik s eszközei között sűrűn használja a groteszket. E jelenség megvizsgálása — most már az avantgardizmus problematikájánál lényegesen szélesebb áttekintésben — külön tanulmányt igényelne. Itt csak utalni tudunk arra, hogy a „boldog békeidők” hamis idillje ellen a protestálásnak olyan jelentős művei vannak, mint Ensoré, Franz Kafkaé; de hasonló szemléletet lehet felfedezni a *Hét krajcár* „kacagó” Móricz Zsigmondjában, a nyughatatlan Ady Endre első versesköteteiben, Karinthy „tréfát nem ismerő” humorában, Kassák első költeményeiben, Szép Ernő és Szomory Dezső groteszkeiben, Balázs Béla szimbolizmusában és így tovább.

A QUADRIVIUM NYOMAI VILLON KÖLTÉSZETÉBEN

Villon műveinek szerkezeti és metrikai rendszere, rímtechnikája s egyéb formai eleme látszólag azonos a korabeli francia költészet forma-művészetével. Nyolcas és tízes strófái általános és hagyományos strófaformák, rímképletei öt tradicionális típussal meghatározhatók, s rondói sem különböznek mintáitól. Talán csak zsargon-balladáiban csillan fel némi eredetiség, a villoni fantáziának némi forma-alakító játéka¹ Ugy tűnik tehát, hogy Villon művészetében a régivel szakító, egyedi-töltésű tartalom és a régít őrző általános forma közt ellentmondás van.

Ha azonban a formát olyan esztétikai egységnek tekintjük, amely a tartalmi lényegét szükségszerű adekvátsággal, s evokatív jelleggel teszi a valóságos érzékelés tárgyává, más szóval: ha a formát a tartalomból szervesen kifejlődőnek tartjuk, akkor megeléjük Villonnál az új tartalom s a régi forma meglepő szimbiózisának titkát, s látszólagossá válik az ellentmondás. Az a világkép ugyanis, amely Villon életművéből oly sötét háttérrel, annyi erőfeszítéssel s az én-teremtés akkora szenvedélyével kel életre, átlényegíti a hagyományos kifejezési formákat, önmagáért-valóvá alakítja, önmaguk tagadásává változtatja őket, új értelmet, új funkciót ad nekik.

Villon formái tehát nem azonosak, illetve csak látszólag azonosak elődeinek és kortársainak formáival; az allegorikus szubjektivitást hordozó formák nála igazi individuum művészi felmutatóivá lesznek, vagyis, nála a tartalom már nem valamely általános képzet absztrakciója többé, hanem eleven realitás, s épp ezért a külső megjelenés sem erőtlenedhet pusztá jellé, hanem a jövőre táruikozó tartalomnak válik történetileg motivált, új minőségű és aktív keretév.

A régi formák átlényegítésének művészi folyamata már Villon első műveiben megkezdődik, amint erről a Jó tanács balladája s a D'Estouteville-ballada tanúskodik.² S ez azt jelenti, hogy Villon, egyetemi tanulmányai során, triviumi és quadriviumi tantárgyai révén fedezi fel azokat a kifejezési lehetőségeket,

¹ Vö. HENRI CHATELAIN: *Recherches sur le vers français au XVe siècle*. Paris 1908, H. Champion, 262.

² A Jó tanács balladájáról l.: SÜPEK OTTÓ: Villon triviuma. Az MTA. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, Budapest, XVIII. köt. 1–4 szám, 262–265.

A D'Estouteville-balladáról l.: SÜPEK OTTÓ: L'épithalame de Villon. *Annales univ. sci. Sectio philologica*, T. IV, Budapest 1963. 133–138.

eszközöket és módokat, amelyeket a kor művészete és tudománya kimunkált, s amelyek sajátjaivá alakítva és fokozatosan finomítva, az életanyag művészi újratereztetésének formáivá válnak költői gyakorlatában.

Emiatt azonban Villon tanulóéveinek tüzetes vizsgálata s a tananyag nyomainak feltárása a költői műben nemcsak az életrajz, hanem a művészi karakter alakulása szempontjából is indokolt. S mégis, a Villon-kutatók csak általában beszélnek a költő egyetemi éveiről, vagyis úgy, hogy a korabeli oktatás gyér adatait dolgozzák fel minden akkori diákra érvényes útmutató gyanánt. Igaz, Villon diákkoráról nem maradtak fenn részletesen eligazító dokumentumok; de az ő művészete, mint valamely ritka zárvány, megőrizte a diákevek élmény-anyagának lényeges összefüggéseit, s ezáltal lehetőséget nyújt arra, hogy a tudományos megismerés kitapintsa és megvizsgálja a költő triviumának és quadrviumának azokat az emlékképeit, amelyek elméletileg elemezve elősegítik annak a bámulatos összhangnak jobb megértését, amely Villonnál a tartalmat és a formát összefűzi.

Villont a triviumi dialektika ismertette meg a logikus gondolkodás fogásaival, a meggyőző érvelés szabályaival, a vitakozás logikai alakzataival. Ezek az alakzatok és szabályok azután annyira fölszívódtak benne, annyira az övéi lettek, hogy műveinek szerkesztésében elsőrangú fontosságot nyernek majd éppen amiatt, hogy világnézetének rendszerező formáit is ezek alkotják. Mert a külvilág jelenségei ellentétpárok alakjában rendeződnek el Villonnál; a szegénység a gazdagsággal, az éhség a jóllakottsággal, a szépség a rútsággal, a fiatalság a vénséggel jár együtt, az élet a halállal, a bűn a jósággal, az átok az áldással alkot ellentétet, miközben a nominalista misztika a skolasztikával, az egyén meg a társadalommal szegül szembe. S ezek az egymást kizáró ellentétek úgy váltakoznak végig a műveken, hogy végül is két ellentétes világkép viaskodását érzékeltetik: az áhított Renaissance-ét s a megvetett Középkorét.

Ez a belső tartalom teszi érthetővé azt, hogy Villon minden művében, sőt minden strófájában megtalálható a dialektika; dialektikus a helyzetbeállítás, a képszerkesztés, dialektikus az érvelés, ebből következik a vita-hangulat s a rímtechnika. A strófák ugyanis formailag mindig két részből tevődnek össze, akár tízes, akár nyolcas sorokból állnak is, a két rész, a két szervesen egymáshoz kapcsolódó vers-egység rímképlete ellentétes mozgású. Ez a titka annak, hogy Villon verseiben, ritmikus hullámvázuk ellenére is mindig valami nyugtalanság, valami ideges vibrálás tapasztalható. A szenvedélyesen vitatkozó ember pszichikumának lüktetése ez, amelyhez azután híven igazodik a szintakszis: a rövid mondatra hosszabb, hajlékonyabb következik, egy-egy kérdés szökik fel: az egész mintha lángokkal lobogna. A dialektika segítségével jön tehát létre Villon stílusának az a sajátossága, amelyet Robert Vivier, a költő kitűnő belga méltatója a stílus lélektani igazságának nevezett.³

³ ROBERT VIVIER: François Villon. (Et la poésie fut langage című kötet.) Bruxelles, 1954. Palais des Académies, 94—95.

De a dialektika révén sajátította el Villon a bizonyítás-szabályt s a hivatkozás-technikát is. S ezeket műveiben mindvégig rendszeresen alkalmazza. Mondanivalóját ugyanis mindig tekintélyekre való hivatkozással támasztja alá, úgy amint azt az iskolában tanulta; hol Pál apostolra, hol a Prédikátorra hivatkozik, hol a Bibliát hívja segítségül, hol a zsoltárokat, hol az antik klasszikusokra apellál, hol meg a középkori szellemi nagyságokra.

Első műve, a már említett Jó tanács balladája még a triviumhoz, a retorikai oktatáshoz, s ezen belül a dictamen poeticumhoz kapcsolódik. A D'Estouteville-balladát viszont már a quadrivium tanulása közben, 1447-ben írta. Magától értetődik, hogy a quadrivium tantárgyai éppúgy segítették világnézetének, költői attitűdjének és kifejezés-formáinak alakulását mint a trivium ismeret-ágai.

A quadrivium, a „négyes út” enciklopédikus ismeretanyagot közvetített a világról, s azokat a tantárgyakat foglalta magában, amelyeket a középkor hite szerint számokkal lehetett kifejezni. Ilyenek voltak az aritmetika vagyis a számtan; a geometria, azaz a földrajz, a földi mértan; az asztronómia, más szóval az égi testek ismerete és mérése s végül a világmindenséget átfogó és átható harmónia kifejezése: a muzsika, amely éppúgy mint a többi tantárgy a számok törvényei szerint volt elrendezve. (Pontosan illusztrálják ezt a középkori felfogást Francesco Giorgi velencei minorita *De harmonia mundi totius cantica tria* című munkájának következő szavai: *ille omnia rite novit qui bene scit numerare*.⁴)

A számoknak ez a különleges szerepe a középkorban onnan eredt s azzal magyarázható, hogy e kor világnézete szerint az universumot s benne az embert, ezt a miniatűr universumot, Isten önmaga képére és hasonlatosságára teremtette, s a lényegéből következő bölcsességgel tökéletesen harmonikussá formálta. Mivel azonban, mint Augustinus mondja: az isteni bölcsesség a dolgokban levő számokban jut kifejezésre, az anyagi és szellemi világ „örök számok” alapján lett harmonikussá. A világ titkát így módon a számok tudományán keresztül lehet megismerni: *Sapientia studiosis sui inquisitoribus sese in via ostendit numeris videlicet cuique rei impressis*.⁵ Ha viszont a számokban az isteni bölcsesség, az isteni gondolat fejeződik ki, a világot megismerni, harmóniáit feltárni annyit tesz, mint magát Istent megismerni. S az ember avégett van a világon, hogy Istent megismerje, őt szeresse, neki szolgáljon s ezáltal üdvözüljön, vagyis a menyországba jusson. Az örök élet igéi, az üdvözülés eszközei azonban az egyház kezében vannak, következésképpen a világ megismerésének tudományát is az egyháznak kell művelnie és irányítania. Emiatt azonban a

⁴ Idézi NÁDOR György: A természettörvény fogalmának kialakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest 1957. 273.

⁵ Augustinus: *De libero arbitrio*. lib. II, c. XVI, in *Opera Omnia*, lib. I. Patrologiae Latinae, T. XXXII, Paris 1877. — A bölcsesség Augustinusnál azonos azzal a Principiummal, amelyben az Isten az eget és a földet, a világmindenséget, „nagyszerű” műveinek összességét megteremtette. Vö.: *Confessiones*, lib. XI.

számok misztikus értéke dogmává lesz, a számok tudománya a teológia egyik ágazatává válik, s ezért a teológiában érvényes elvek szerint kezelik.⁶ A középkori számkoncepció ismeretelméleti gyökere tehát idealista; nem az objektív valóság jelenségeinek és folyamatainak mennyiségi felfogását tűzi ki célul, hanem ehelyett a számokat elszakítja a dolgoktól, önálló lényekké változtatja, abszolutummá magasztosítja őket; más szóval, a fogalmi realizmus rendszerének lényeges alkotóelemeit formálja ki belőlük. Ez pedig végső soron azt jelenti, hogy a teológusok a számtudományt is a feudális rend örökkévaló, istentől elrendelt harmóniájának elméleti indoklásává változtatták. A teológusok szellemi tevékenysége és a politikum ezen a síkon is összekapcsolódik tehát, s ez „szükségyszerű következménye annak, hogy az egyház a fennálló feudális rend legáltalánosabb összefoglalója és szentesítője volt.”⁷

Ilyen körülmények között a számok tudományának szükségyszerűen kellett besorakoznia abba a szimbolisztikus világtképbe, amely a tárgyi világ fölött egy láthatatlan, angyalokkal, démonokkal s különféle szellemi lényekkel benépesített és különleges törvények szerint mozgó világot tételezett fel, amelynek „magasabb törvényszerűségei” irányították a földi eseményeket, jelenségeket, történéseket. A földi világ értéke e szerint tehát nem önmagában van, hanem abban, hogy rajta keresztül egy magasabb értelem és jelentés fejeződik ki. Ez a szimbolisztikus világtkép ily módon a lét súlypontját áthelyezi a felette feltételezett szellemi létezőkre s ezért a jelenségeket nem ok és okozat összefüggésében látja, hanem a jelentés vagy a cél összefüggésében.⁸ Ez az összefüggés viszont a szimbolizmust szerves logikai kapcsolatba hozza — mint az imént láttuk — a középkori skolasztika ismeretelméleti-módszertani irányzatával, a fogalmi realizmussal, amely nem az egyes dolgokban keresi a realitást, hanem az egyes dolgok fölé helyezett, feltételezett lényeket, az általános fogalmat tartja annak. A hangsúlyt tehát az általánosra helyezi, az elvontat emeli ki, s így a világot szimbolikus és allegorikus alakok seregével, minden reális alapot nélkülöző elvont fogalmakkal, szubsztanciális formákkal, speciesekkel zsúfolja tele.

Ez az ismeretelmélet és szemléletmód ezért nemcsak hogy helyet adhatott a számmisztikának, hanem azt szükségképpen a többi ideológiai formának is vezérlő elvévé tette, s elsősorban az építészetnek és a képzőművészetnek. S valóban, az építészeti alkotások szerkezeti rendszerében éppúgy vezető szerepe van a számoknak, mint ahogy a képzőművészet, az ikonográfia is a „szent matematika” törvényeit követve dolgozza fel tárgyát. Így érthető meg, hogy az egyházi művészet különféle kombinációit miért tekintették a hit dolgainak, a liturgia speciális formáinak, s ennek következtében a teológusok miért szentesítették tekintélyükkel a művészi alkotásokat.⁹

⁶ Vö. ÉMILE MÂLE: *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, Paris 1931. Armand Colin, 10.

⁷ FRIEDRICH ENGELS: *A német parasztháború*. Szikra, Budapest 1949, 25.

⁸ Vö. NÁDOR GYÖRGY: i. m. 204—205.

⁹ Vö. ÉMILE MÂLE: i. m. 3—5.

Ha azonban az építészetben és a képzőművészetben ily jelentős szerephez jutottak a számok, feltételezhető, hogy az irodalmi alkotásokra is befolyást gyakoroltak. S Dante Divina comediája minden kétséget kizáróan igazolja e feltételezés jogosságát, mégpedig elsősorban terzináival, a par excellence misztikus számmal, amely a nagy mű alapvető egységét biztosítja. (Más kérdés, hogy Dante Isten körül éppúgy helyezi el a szenteket, mint a párizsi Notre-Dame építőmesterei). Dante tehát ismerte a számok misztikus értelmezését, jelentését és idevágó ismereteit nyilvánvalóan quadriviumi tanulmányai során szerezte.

A quadriviumi aritmetika egyik feladata ugyanis az volt, hogy a számok misztikus jelentését megtanítsa a diákokkal, s ily módon a világban fellelhető harmónia isteni eredetére irányítsa figyelmüket. Ezért a számok nyelvi kifejezésén mindig áttetszett a misztikus értelem. Így a hármas szám nemcsak egyszerű absztrakció volt csupán, hanem a trinitás, a szentháromság kifejezője, vagyis a szellemé, a léleké, a szellemi dolgoké. A négyest viszont a tárgyi világot alkotó négy elem számának tartották, az anyagi dolgok szimbólumának, a testnek, az anyagi valóságnak. Numerus ternarius ad animum pertinet, quaternarius ad corpus — írja Augustinus¹⁰ s alaptételéből következően a hármas és négyes szám összegét vagy szorzatát, vagyis a hetest és a tizenkettest tökéletes számoknak tekintették, a szellemnek és az anyagnak egységeként kezelték. Autentikusan Rabanus Maurus fogalmazza meg ezt De universo-jában: Item duodecim ad omnium sanctorum pertinet sacramentum, qui ex quator mundi partibus per fidem, Trinitatis electi, unam ex se faciunt ecclesiam. (XVIII, 3)¹¹ A tizenkettes szám tehát az egyetemes egyház száma; Jézus tizenkét apostola hivatott ezt illusztrálni, miként Charlemagne tizenkét palotagrófja az Imperium Christianumot. A tizenkettes szám misztikus jelentése azonban az Ó-Testamentum tizenkettesére vezethető vissza; a régi Törvénynek is tizenkét patriarchája volt és Jákobnak is tizenkét fia, s ez jelentette boldogsága foglalatát, mivel az Isten áldása gyermekeiben szállt reá: . . .növekedjél és sokasodjál, nép és népek sokasága légyen tetőled: és királyok származzanak a te ágyékdoból.¹²

Az elmondottak alapján érthetővé lesz, hogy Villon miért vezeti be a tizenkettes számot Nagy Testamentumába, amikor őszinte hálával arról a XI. Lajosról beszél, akinek a kegyetlen Meung-ibörtönből való megszabadulását köszönheti:

VII.

S most hívom Isten Szent fiát,
Kínjaimban Hozzá kiáltok,
Hallja meg e szegény imát,
Hisz *testtel-lélekkel* megáldott

¹⁰ Idézi ÉMILE MÂLE: i. m. 10–11.

¹¹ Uo. 11.

¹² Mózes, I. könyv, 35. feje. 11 vers.

S a gonosz karmából kiváltott
 S a sok szégyenből, ami várt:
 Dícsérem őt s Égi Anyánkat
 S Lajost, a francia királyt.

VIII.

Mint *Jákob*, oly boldog legyen,
 S dicsőséges, mint *Salamon* !
 Bajnok a harci tereken,
 S hogy erős, azt is jól tudom.
 Éljen e múltó sárgolyón,
 Mint *Matuzsálem*, oly soká,
 Hogy itt s túl a határokon
 Minden emlékezzék reá !

IX.

Tizenkét szép fi-gyermekeket
 Kapjon, drága királyi vért,
Ki hitvesi méhből ered
 S a harchoz, mint *Nagy Károly*, ért,
 E „rosszat” kívánom Neked
 Volt királyfi, s hogy mindezért
 Fogadjanak be az egek.¹³

(Kiemelés S. O.)

*

Si prie au benoist fils de Dieu,
 Qu'a tous mes besoins je reclame,
 Que ma povre priere ait lieu
 Vers luy, de qui tiens corps et ame.
 Qui m'a preservé de main blasme
 Et franchy de ville puissance.
 Loué soit il, et Nostre Dame,
 Et Loys, le bon roy de France !

Auquel doint Dieu l'eur de Jacob.
 Et de Salmon l'onneur et gloire;
 Quant de proesse, il en a trop,
 De force aussi, par m'ame ! voire;

¹³ Fordította: Szabó Lőrinc.

En ce monde cy transsitaire,
 Tant qu'il a de long et de lé,
 Affin que de luy soit memoire,
 Vivre autant que Mathusalé!

Et douze beaux enfans, tous masles,
 Voire de son chier sang royal,
 Aussi preux que fut le grant Charles,
 Conceus en ventre nupcial,
 Bons comme fut saint Marcial!
 Ainsi en preigne au feu Dauphin!
 Je ne luy souhaite autre mal,
 Et puis Paradis en la fin.

*

Lajos királynak tehát boldogságot, dicsőséget, hosszú életet s szép, törvényes és vitéz örökösöket kíván, s jókívánságait a tizenkettes szám, a tökéletes szám hangulatával borítja be, hogy jószándékát, őszinteségét cáfolhatatlanul kimutassa. (Megjegyzendő, hogy a XI. Lajos Charlemagne-tisztelete közismert volt Villon korában; 1474-ben még szent Charlemagne ünnepet is kreált a babonás király.¹⁴

Ez a példa azt bizonyítja, hogy Villon ismerte a számok misztikus jelentését. S bár a tizenkettes szám a történeti ethnos tanúsága szerint is bizonyos teljességet, tökéletességet jelentett, s a különféle népek szerencsét hozó számnak tekintették,¹⁵ mégis úgy véljük, hogy Villon a quadriviumi aritmetika révén tanulta meg a számok szimbolikáját.

Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell, hogy a Villon műveiben fellelhető számszerűségek nem azonosak a skolasztikus számmisztikával, mivel Villon számainak már inkább csak metaforikus értelmük van, vagyis egy-egy gondolat, érzés belső tartalmának, lényegének tömör illusztrálására szolgálnak. Viszont az e fajta számszerűségnek, amely a XV. századi haladó misztika számkonceptiójából következik, előfeltétele a skolasztikus számmisztika, jóllehet a kettő között minőségi különbség van éppen az egyes és általános problematikájának, más szóval: a polgári és a feudális ellentét kérdésének szempontjából.

Ily módon tehát a quadriviumi aritmetika során tanultak Villon világnézetének alakulásával párhuzamosan s döntően a Saint-Benoît kolostor misztikus légkörében átformálódtak s mint metaforikus értékű számszerűségek jelentek meg költészetében.¹⁶

¹⁴ Vö. LOUIS THUASNE: François Villon: Oeuvres, Édition critique, I—III, Paris 1923. Auguste Picard, 95.

¹⁵ Vö. DR. BIBÓ ISTVÁN: A számok jelentése és a gondolkodás alapformáinak története. Budapest 1917. Dick Manó kiadása, 46.

¹⁶ A Saint-Benoît kolostor szelleméről l. SÜPEK OTTÓ: Villon triviuma, i. m., 250—255.

A XV. századi misztika ugyanis újra felelevenítette a számmisztikát, amelyet a nominalizmus logikai kritikája eléggé megtépázott a megelőző századok folyamán éppen amiatt, hogy a skolasztika szimbolisztikus világképét oksági világmagyarázattal próbálta felváltani. Mivel azonban a középkorvégi misztika a nominalizmus eredményeire támaszkodik, számmisztikája már nem léphet fel azzal az igénnyel, hogy a világot a számok misztikus értelme révén magyarázza. Ezért, a megismerés új forrásait kutatva, eljut a világ számszerű voltának koncepciójához. A kor természetéből következően azonban racionális felismerései is teológiai burookban kényszerülnek megjelenni, platonikus elemekkel keveredve, s emiatt számkonceptiója misztikus marad. Jó példa erre Nicolaus Cusanusnak a XV. századi misztika egyik vezér-alakjának tétele: *Omnium operum Dei nulla est praecisa cognitio, nisi apud eum, qui ipse operatur et si quam de ipsis habemus notitiam. . . illam ex aenigmate et speculo cognito mathematicae elicimus. . . Si igitur recte consideravimus, nihil certi habemus in nostra scientia, nisi nostram mathematicam, et illa est aenigma ad venationem operum Dei.*¹⁷

Cusanus szerint tehát a matematikai módszer biztosítja azt az egzakt bizonyosságot, amelyet a külvilág megismerése igényel s amely a skolasztikából hiányzott. Ez a felismerés abból következik nála, hogy elveti azt a régi felfogást, amely szerint az érzetek felvilágosítást adnak a dolgok lényegéről, ami viszont azt jelenti, hogy szembe fordul a hagyományos, skolasztikus tudással, kilép a közvetlen érzéki szemlélet szűk keretei közül, amelyen a geocentrikus világkép is alapult. Így jut el az érzékeket támogató képzelőerőhöz, az imaginatiohoz s ezen túlmenően a mennyiségi viszonyok kutatásának követelményéhez. S kutatásainak eredményeképpen kimondja a számok és számviszonyok objektivitásának tételét: *numerus rerum res sunt, a számviszonyok alkotják a dolgok lényegét.*¹⁸

Amint fentebb láttuk, Villon a maga költői módján, az írói alkotómódszer igényeinek megfelelően gondolatának lényegét adott esetben számmal fejezi ki. S hogy ez az eljárás a XV. századi misztika számkonceptiójából következik nála, azt az igazolja, hogy a Saint-Benoît kolostor misztikája, pontosabban Gerson misztikája ugyanott gyökerezik, ahol Cusanusé: a polgárosult Németalföldön.¹⁹ Innen sugárzott szét Európaszerte az az ideológia, amely a középkort s az újdókat összeköti. S vele együtt került át Franciaországba több olyan ikonográfiai motívum is, amely az emberré lett Isten és Mária szenvedéseinek siratására készítetvén a hívőket, Mária szívét hét törrel verte át, s a szent sírhoz hét alakot mintázott, hogy így a gondolat lényegét: a fájdalom teljességét, az emberre vonatkozó misztikus számmal, a teljességet kifejező héttel illusztr-

¹⁷ Cusanus: *Dialogus de possest-jából* idézi NÁDOR GYÖRGY: i. m. 273–274.

¹⁸ U. o.

¹⁹ Vö. JEANNE ANCELOT—HUSTACHE: *Maître Eckhart et la mystique rhénane*, Bourges 1958. 165–167.

rúlja.²⁰ Azt pedig, hogy ez az ábrázolási mód a korabeli misztikával szerves összefüggésben van, maga Gerson bizonyítja, amikor arról panaszkodik, hogy nincs elég könnye Mária szenvedéseinek siratására.²¹

A Saint-Benoît kolostor misztikus, gersoniánus légkörében ily módon a quadriviumi aritmetikából nyert ismeretek is sajátossá alakultak Villon lelkében, s polgári ellenzékiességű világnézetének egyfajta művészi kifejezésformájává váltak.

Véletlen-e tehát, hogy a Kis Testamentum éppen negyven stórfából áll? A negyven versszak mindegyike azt bizonyítja sajátosan villoni módon, hogy a költő egyedül maradt a navarrai kollégiumba való betörés után, s nincs más segítője, nincs más nemedéke mint az Isten, akinek lényében feloldhatja saját személyiségét, ha misztikus révülettel, vagyis a skolasztikus istenmegismerés intellektuális eljárását elvetve, felemelkedik hozzá. Anélkül, hogy a Kis Testamentumot itt részletesen elemeznénk, a villoni számszerőség lényegének s a gersoni misztikával való összefüggésének megvilágítása végett utalnunk kell azokra a tényekre, amelyek a mű hangulatát rögzítik, s amelyek lehetővé teszik annak megértését, hogy miért negyven strófában mondja el Villon mindazt, amit környezetéről s a korabeli világról tud és érez.

Vitathatatlan, hogy a Kis Testamentum a betörés, illetve a menekülésre való felkészülés szorongó hangulatában fogant 1457 karácsonya felé, mint a költő írja eléggé oldottan a mű 10. sorában, de mint kutatásaink pontosabban meghatározták: kántorbőjt szombatján, amikor a költőnek egy új, egy ismeretlen, bűjdöső élet küszöbén komolyan meg kellett vizsgálnia mit művelt addigi életében.

I.

Ezer négyszáz ötven hatban,
 En François Villon deák,
 Azt gondoltam, lehiggadtan,
 Zabla fogon, a hám se vág,
Hogy megnézem mit tettem hát,
 Miként Végèce-től tanultuk,
 Bölcs római, tanácsot ad,
 Másképp magunk elszámítjuk. . .

²⁰ Minden, ami az emberre vonatkozik, a hetes számmal fejeződik ki. Az emberi élet hét korra oszlik, s minden egyes kornak a hét erény valamelyike felel meg. Az ember hét kéréssel fordul az Istenhez a miatyánkban." A hetes szám tehát az emberi lét harmóniáját fejezi ki, de kifejezi a világegyetem és az ember harmonikus kapcsolatát is. „ÉMILE MÂLE: i. m, 11.

²¹ Uo. 123, 126, 135, 137.

II.

Mit most mondtam, azon évnek
 Karácsonyán, halott évszak,
 A farkasok széllal élnek
 S az emberek behúzódtak,
 A tűz mellé, mivel künn fagy.²²

.....

(Kiem. S. O.)

*

L'an quatre cens cinquante six,
 Je, François Villon, escollier,
 Considérant, de sens rassis,
 Le frain aux dens, franc au collier,
 Qu'on doit ses oeuvres conseillier,
 Comme Vegece le raconte,
 Sage Romain, grant conseillier,
 Ou autrement on se mesconte. . .

En ce temps que j'ay dit devant,
 Sur le Noel, morte saison,
 Que les loups se vivent de vent.
 Et qu'on se tient se sa maison,
 Pour le frimas, pres du tison,

.....

*

Ebben a fagyos, ropogós időben, az advent befeléforduló és készülődő hangulatában kell hát Villonnak önvizsgálatot tartania és megszöknie, mivel pénzét senkitől sem kap, hogy az elrabolt s jórészt már elköltött összeget visszafizethesse, ha netán rájönnek a rablásra, s az ügy bíróságra kerül; sem nevelőapjától, aki földbirtokba fektette pénzét, sem a Parlament módos tisztviselőitől, sem az iparos- és kereskedő ismerősöktől. Rá kell jönnie, hogy egyedül maradt problémájával. Sebbe az egyedüllétbe csendül bele a Sorbonne harangszava Angelusra szólítván a híveket s fölidézve az üdvözlétet, amelyet az angyal mondott a Szűznek. (Le Salut que l'ange prédit.) S ekkor imádkozni kezd, teljes szívvel, szíve sugallatát követve, comme le coeur dit. Ima közben révületbe esik, kivonja magát az istenmegismerés logikai-racionális kategóriáinak fogságából, s ráatalál a misztikusok Istenére, akit bűnbánattal és charitasszal lehet megközelíteni s Mária segítségével. De hát nem a Máriát dicsérő úrangyala intette-e őt imára? Nem osztotta-e szét mindenét a Kis Testamentum során?

²² Fordította: Süpek Ottó.

XL

Setét s szikár mint pizskafa
 Sem sátora sem zászlaja,
 Szét osztotta amije volt,²³

.....

*

Sec et noir comme escouvillon,
 Il n'a tente ne pavillon
 Qu'il n'ait laissié a ses amis,

*

S itt lehet megragadni azt a művészi eljárást, amelyet talán „dúsító” módszernek nevezhetünk: Villon a Kis Testamentum *belső* hangulatát az adventi ünnepkör egyházi atmoszférájával vonja be, mégpedig oly módon, hogy a szorongásból fakadó bűnbánatot teszi meg ennek a belső hangulatnak központjává. Így tehát a felszín lovagian hányaveti, s hetyke hangvételt a mélyben egy másik, kétségbeesetten komoly és őszinte hangulat kíséri, amely a legfájdalmasabb ponton: Párizs elhagyásának gondolatánál olyan erőssé lesz, hogy áttetszik a felszínen, s liturgikus invokációval igazolja az egyházi év adventi szellemének jelenvalóságát:

VII.

A távozás bár keményen
 Fájd, de meg kell lépjek szépen:
 Az a szerény véleményem,
 Nem én de más jár eszében.

.....

.....

Keserves ügy mindenképpen:
*Isten, halld meg kiáltásom!*²⁴

(Kiem. S. O.)

*

Combien que le depart me soit
 Dur, si faut il que je l'eslongne:
 Comme mon povre sens conçoit,
 Autre que moy est en quelongne.

.....

.....

²³ Fordította: Süpek Ottó.

²⁴ Fordította: Süpek Ottó.

C'est pour moy piteuse besongne:
Dieu en vueille oir ma clameur!

*

Az utolsó verssor nem más mint az *Et clamor meus ad te veniat* versbe-formálása, vagyis a bűnös kiáltása az Istenhez akkor, amikor úgy indul el a messi útra, hogy a visszatérés felől semmi bizonyossága sincs, s a halál gondolata foglalkoztatja:

VIII.

S mivel el kell mennem végül,
S bizonytalan, hogy megtérek
(Én se vagyok hiba nélkül
Acélt s ónt, mint más, nem érek
Nem biztos az ember-élet
S nincsen forspont túl a síron
Messzi tájra, útra kélek)
Hagyatékom most megírom.²⁵

*

Et puis que departir me fault,
Et du retour ne suis certain
(Je ne suis homme sans desfault
Ne qu'autre d'assier ne d'estain,
Vivre aux humains est incertain
Et apres mort n'y a relaiz,
Je m'en vois en pays loingtain),
Si establis ces presens laiz.

*

Minden oka megvan tehát a végrendelkezésre, a bűnbánatra, a nyilvános gyónásra, amelyet ebben a korban rablókra, tolvajokra is ki szoktak szabni. S a következő strófában megkezdí testálását, ezt a sajátos alamizna-osztást, amely végül Máriához és az Istenhez vezetí.

A Kis Testamentum keletkezésének külső körülményei és az adventi idők, de különösen a Kántorböjt ideje (*Vers le Noel . . .*) tartalmi vonatkozásban sok rokonságot mutatnak. Villon, aki jól ismerte az ünnepköröket, az egyházi év szellemét és ritusát, hisz nemcsak a kolostori, de az egyetemi élet ritmusa is a liturgikus évet követte, épp ezért természetsszerűleg kapcsolja össze a kettőt, mint ahogy műveiben több helyütt is egyházi szellemben foglalkozik profán dolgokkal. (Pl. NT : LXXXIV, Ythier Marchant-nak a *De profundis*-t küldi

²⁵ Fordította: Süpek Ottó.

régi szerelmeinek elsíratására.) A szorongás feloldásának vágya, az alamizsnálkodás, amely előfeltétele volt a vezeklők visszafogadásának, az adventi bűnbánat, amely hasonlít a nagybőjtre annál is inkább, mivel az egész karácsonyi ünnepkör kialakítása a már meglevő húsvéti ünnepkör mintájára történt, mindez *lényegében* fejeződik ki a negyvenes számban, *a negyven napig tartó bűnbánat* szellemét idéző számban.

Ezenkívül azonban az adventi kántorbőjt lectioi, amelyek részben Izaiástól, részben pedig Dávidtól és Pál apostoltól valók, s amelyeket Villonnak ismernie kellett, általában bűnbánatra intők, de magukban foglalják a megbocsátás ígét is: az Ur igazságban ítéli meg a szegényeket, szabadítót küld nekik, amikor a „nyomorgató színe előtt *hozzá kiállanak*” (Kiem. S. O.); Clamabunt ad Dominum a facie tribulantis et mittet eis salvatorem et pugnatores qui liberat eos; ²⁶ továbbá, az Isten megalázza a „földnek dicsőit” s az ő „Fölkentjének” adja „az elrejtett kincseket és a titokban tartott ékszereket; Et dabo tibi thesauros absconditos, et arcana secretorum.” ²⁷ Advent 4. vasárnapjának lectioja pedig Pál apostolnak a korintusiakhoz írt leveléből éppen olyan gondolatokat emel ki, amelyek Villonnak megnyugtató szolgálatok: aki pedig megítél engem, az Ur az. Tehát ne mondjatok ítéletet idő előtt, míg el nem jő az Ur, ki a sötétség titkait is megvilágítja, és a szívek szándékait is nyilvánosságra hozza; qui autem judicat me, Dominus est. Itaque nolite ante tempus judicare, quoadusque veniat Dominus: qui et illuminabit abscondita tenebrarum, et manifestabit consilia cordium. ²⁸ Ez a gondolat látszik összekapcsolni a Kis Testamentum kétféle hangját, a hetyke külsőt s a szorongó belsőt, s ennek nyomán jut el a költő a „szív szándékát” követve, szívből jövő imájával a misztikus révület állapotához, a szintézishez s ezzel együtt műve befejezéséhez. Mert mint az adventi kántorbőjt péntekjének Oratioja mondja: „akik az Isten kegyességében bíznak, minden viszontagságtól csakhamar megszabadulnak: ut hi, qui in tua pietate confidunt, ab omni citus adversitate liberantur.”

A negyvenes szám kis-testamentumbeli jelenlétének ez a felfogása, amely logikai egységbe hozza Villon műveinek szerkesztését éppen a külső és belső történés észlelése és összekapcsolása révén, felvet egy feltételezést, mégpedig a villoni Testamentumok nyolcsoros strófáinak és nyolcszótágú verssorainak a misztikus számkoncepció szerinti magyarázatát, vagyis Villon tudatos formaválasztását, illetve formaváltoztatását a Kis Testamentumtól kezdve, annak ellenére, hogy a nyolcas nemcsak a Testamentumokban jelenik meg strófaformaként, hanem végig a középkoron kedvelt, sőt ez volt valószínűleg az első francia versforma.²⁹

²⁶ Vö. Kántorbőjt szombatjának Lectio-ja Izaiástól, 19, 20—22.

²⁷ Uo. 45, 1—8.

²⁸ Vö. Pál apostolnak a korintusiakhoz írt leveléből, I, 4, 1—5.

²⁹ GEORGES LOTE francia verstörténetéből a nyolcasra vonatkozó részt idézi: PIERRE DAIX: Sept siècles de roman. Les Éditeurs Français Réunis, Paris 1955. 98—99.

Már a jeles Villon-kutató, Fernand Desonay észrevette, hogy a tizes, a decasyllaba, amelyet Villon döntően kezdeti balladáiban használt, csak „gyakorlóeszköz” volt a költő számára, míg a nyolcas, az octosyllabe és az „Huitain” már olyan szerkesztő-zseniről tanúskodnak, aki az „huitain octosyllabique-”ot abban az órában fedezte fel s tette végképp magáévá, amely „a belső megvilágosodás” órája volt,³⁰ vagyis a Kis Testamentum megírásakor. „Villonnak két belső ritmusa van — írja Desonay — két muzsikos van benne. Az első, amely még fiatalon meghalt, hagyományból ízeletti a kissé lassú tizes balladát. A második temperamentumánál fogva a nyolcszótagos-nyolcsorost kedveli.”³¹ Ezen kívül Desonay azt is megállapítja, hogy Villon azért választotta éppen a Kis Testamentumtól kezdve a nyolcast, mert a tartalom és a forma között megfelelést keresett.³²

Fernand Desonay észrevételei alátámasztják azt a feltevésünket, hogy Villon tudatosan váltott formát 1456 „karácsonya felé”, az adventi hangulatban, kántorbőjt szombatjának feszült hangulatában, amikor a bűn éjszakája s a születendő Jézus világossága egyetlen dallamon jut kifejezésre az evangélium szavaival . . . lőn az Úr igéje Jánoshoz, Zakariás fiához, a pusztában. És elméne a Jordán egész környékére, hirdetvén a bűnbánat keresztségét a bűnök bocsánatára, amint írva vagyon Izaiás próféta beszédeinek könyvében: A pusztában kiáltónak szava: Készítsétek az Úr útját, egyenesítsétek az ő ösvényeit . . . Ha viszont Villon tudatosan a nyolcast választotta, akkor ezt csak azért választhatta a tartalom adekvát formájául, mert a nyolcas szám az újrakezdés száma volt, a megújulásé, a régítől való megszabadulásé; . . . a nyolcas szám az új élet száma. A hetes után következik amely az emberi élet kiszabott határát, s a világ életének határát jelöli. A nyolcas olyan mint a muzsikában az oktáv: általa minden újra kezdődik. Az új élet szimbóluma ez, a végső feltámadásé s azé az anticipált feltámadásé, amelyet a keresztség ad.” — mondja Émile Mâle s bizonyítéku Szent Ambrust idézi: „Quis autem dubitet majus esse octavae munus que totum renovavit hominem.”³³ Mivel pedig a Kis Testamentum minden szempontból a régítől való elszakadást hirdeti s a negyvenes számmal érzékeltetett bűnbánati periódus végén a misztikus embermegváltásra apellál, adekvát strófa és versformát csak a nyolcas kombinációja adhatott neki.

A számszerűségek jelentős szerepet játszanak tehát Villon művészetében. Mindazonáltal a Testamentumokban seregestül előforduló számokat mégsem vizsgálhatjuk meg azzal a részletességgel, amellyel a tizenkettes és a negyvenes, illetőleg a nyolcas összefüggéseit elemeztük, mivel nem ismerjük az egyes számokat körülfogó hagyatékok történeti és lelki mozgatóit, s ily módon minden konkrét alapot nélkülöző feltételezésekkel dolgozhatnánk csak. Kérdésfelte-

³⁰ Vö. FERNAND DESONAY: Villon. Droz, Paris 1947. 165—168.

³¹ Uo. 171.

³² Uo. 173.

³³ Vö. ÉMILE MÂLE: i. m. 13.

vésünk szempontjából, vagyis a quadriviumi aritmetikának s ezen keresztül a számmisztikának Villon világnézetére és művészetére gyakorolt hatása szempontjából eddigi fejtegetésünk — úgy hisszük — amúgy is rávilágított a lényegre.

A quadrivium következő tárgyának, a geometriának nyomát csak közvetve lehet érzékelni abban a könnyedhangú balladában, amelyet Villon a párizsi nők nyelvességéről írt, siktatott be a Nagy Testamentumba. A ballada harmadik versszakában van egy sor: *Ay je beaucoup de lieux compris?*; Elég helyet említettem? — egy zárójelbe tett, közbevetettnek szánt sor, amely azt mutatja, hogy Villon meg akarta csillogtatni földrajzi ismereteit avégett, hogy a párizsi nőt a világ minden nője fölé emelje a maga humoros módján s azzal a nemzeti érzéssel és öntudattal, amely a Saint-Benoît kolostor légkörének egyik rétegét alkotta. S valóban, művében felsorolja az itáliai városok egész seregét, említést tesz Németországról, Poroszsországról, beszél a görögökről, egyiptomiakról és magyarokról, foglalkozik a spanyolokkal, katalánokkal, bretonokkal, svájciakkal, angolokkal s ez utóbbiakhoz társítva a százéves háborúban angol kézre került Calais-beliékkal. S mindezt azért teszi, hogy refrénként elmondhasa: *Il n'est bon bec que de Paris*, vagyis: Nincs jobb csőr mint a párizsi.

Asztronómiai-asztrológiai ismereteiről szintén a Nagy Testamentumban s a Szív és a test vitájának balladájában ad ízelítőt Villon. A LXXXV. versszakban, amikor lelkét a szentháromságnak ajánlja a végrendeletírás korabeli szokása szerint, így rendelkezik:

Az imám könyörögve szálljon
A kilenc égi Rend felé;
Hogy angyalszárnyuk adományom
Vigye a drága trón elé.³⁴

*

Priant toute la charité
Des dignes neuf Ordres des cieulx
Que par eulx soit ce don porté
Devant le trosne précieux.

*

Ezek a sorok azt mutatják, hogy Villon a hagyományos módon úgy képzelte el a csillagvilágot, amint azt a középkor szimbolisztikus hite megformálta a geocentrikus világkép alapján s amint Areopagita Dénes „Égi hierarchia”-jának terminológiája s Aristotelés megfelelő tételei azt kifejeződni segítette. E szerint a csillagvilág kilenc égből áll, s ennek megfelelően az eget mozgató angyalok is kilenc kart képviselnek, mégpedig háromszor hármas beosztásban, a szellemre vonatkozó hármas szám természetéből következően. Dante is így rajzolja meg

³⁴ Fordította: Szabó Lőrinc.

a szférák rendjét a Paradicsom 28. énekében, amikor az angyalok kilenc karáról beszél, amelyek egy „élesen” égő pont: az Isten körül keringenek tökéletes-ségüknek megfelelő gyorsasággal és csodálatos összhangban úgy, „amint a Szellem az egeknek arányt szab”.

Ezt az általánosan elfogadott ég-magyarázatot nemcsak Aquinoi Tamás tette magáévá, aki az égi testeket mozgató angyalokat intelligenciáknak nevezte, hanem bizonyos módosítással a misztikus Gerson is. Gerson 1419-ben készült *Trilogium astrologiae theologizatae* című művében így ír erről a kérdésről: *Angelos vel intelligentias . . . regere coelum cum sideribus et planetis ad Dei gloriosi voluntatem . . . tenenda est fide certa nostra propositio cui consors est Philosophia Aristotelis.*³⁵ Ez a mű azonban arra is bizonyíték egyúttal, hogy Villon Gerson elgondolásait követte az asztronómiai-asztrológiai kérdésekben. A Nagy Testamentum XXXVI–XXXVIII. strófáiban ugyanis arról beszél a költő, hogy azért nem tudja, mi lett Jacques Coeur-rel halála után, vagyis a gazdag kincstárnok milyen helyet kapott az égi hierarchiában, mert nem „fils d’ange”, nem „angyalfia”. Fils d’ange-oknak pedig azokat a szellemi lényeket tekintették a középkorban, amelyek az ember előtt rejtve levő dolgok megismerésének képességével is rendelkeztek, bár megismerésük nem volt olyan tökéletes, mint az angyaloké. Ezek a lények viszont azoktól az angyaloktól származnak, más szóval azoktól az intelligenciáktól, akikről a fenti Gerson-igézet szól. Megismerési képességük felső foka ily módon az angyali intelligenciák megismerési képességének alsó fokával egyenlő. Erre a fokra azonban az ember is eljuthat Gerson szerint, ha a misztikus révület állapotában lelkének legmagasabb foka, az ész feletti foka: az *intelligentia simplex* kerül uralomra. Mert az *intelligentia simplex* az angyalok módján ismeri meg tárgyát, bár nem oly tökéletesen, mint az angyalok, s e szerint vélekedik az első principiumokról: *Intelligentia simplex est vis anime cognitiva suscipiens immediate a Deo naturallem quamdam lucem, in qua et per quam principia prima cognoscuntur esse vera et certissima, terminis apprehensis.*³⁶ Továbbá: *Ratio est vis anime cognoscitiva deductiva conclusionum ex premissis, elictiva quoque insensatorum ex sensatis et abstractiva quidditatum, nullo organo in sua egens operatione: . . . Postremo, rationi quandoque alia nomina tribuimus, ut quod est celum medium in anima, quod est in umbra intelligentie simplicis, sicut intelligentia simplex in umbra angeli, et angelus in umbra Dei.*³⁷ A Nagy Testamentum vonatkozó strófáiból azonban az is kiderül, hogy Villon ezeket a misztikus tételeket a dominikánusok elméleti és inkvizitori tevékenységével állítja szembe, s ezáltal politikai, világnézeti hangsúlyt ad nekik; a skolasztika fölé emeli őket.

³⁵ Idézi MARIO ROQUES: *Fils d’ange. Glose au „Testament” de Villon.* Bruxelles, 1948. Palais des Académies, Extrait du Bulletin de l’Académie Royale de Langue et de Littérature française, T. XXVI, Fascicule 2; 10.

³⁶ Ioannis Carlerii de Gerson: *De mystica theologia.* Lucani 1958. 26.

³⁷ Uo. 29, 30. Gerson ismeretelméletéről: Vö. ANDRÉ COMBES: *Jean Gerson commentateur dionysien.* Vrin, Paris 1940. 90.

Villon asztrológiai ismereteit talán még az eddig elmondottaknál is jobban bizonyítja azonban a *Szív és a test vitája* című párbeszédese műve, illetve e műnek azok a sorai, amelyekben rossz csillagát, pontosabban a Saturnus rossz hatását vádolja elromlott életéért.

Mikor batyum Saturnus kötötte,
Bajaim mind beletette . . .³⁸

*

Quant Saturne me feist mon fardelet,
Ces maulx y meist, je le croy. — . . .

*

Az asztrológia szerint ugyanis a Saturnus az Infortuna major, s többek közt az írók rossz csillaga, a szombati nap, a dies Saturni névadója s jelzőszáma a nyolc.³⁹ Az a tény, hogy Villon pontosan a Saturnus-ra s nem a Mars-ra vagy az Uranus-ra, e másik két rosszhatású csillagzatra hivatkozik, talán közelebb visz bennünket születési dátumának meghatározásához. Hisz arról van itt szó, hogy Villon asztrológiai tudásával szinte horoszkópot készített magának az önvád órájában, a lélek feszültségének meglazítására . . .

A quadrivium negyedik ismeretágáról, Villon zenei műveltségéről verseinek zenéje tanúskodik. Eddigelé sosem hallott melódia ez, olyan muzsika, amely Desonay szerint többet mond a költői génusz titkáról, a kor szelleméről, mint a legtudósabb szövegmagyarázat.⁴⁰ Annyit mindenesetre elárul, hogy a három rímen zenélő villoni strófákat az egyéni fantázia szabad, eleven díszítményei ékesítik; a szabálytalan ritmus és rímek, a belső rímek, a harmonikus hang- és szóismétlések olyan zenei effektusokat keltenek, amelyek Villon verseinek muzsikáját a „plain chant” zenei individualizmusával teszik egytestvérré ugyanakkor, amikor felsekcentik a Dies irae szorongató hangulatát is. A középkor zenéje, „zenei általánosa” fogja tehát keretbe Villonnál az egyéni lélek muzsikális megnyilvánulásait s oly módon, hogy ez az egyéni zeneileg is népi természetű, a párizsi életből táplálkozó, amely Fernand Desonay szerint is a Saint-Benoît kolostorban csiszolódott Villon számára alkalmas kifejezőmóddá.⁴¹

Az elmondottak alapján összefoglalásként tehát megállapíthatjuk, hogy a Saint-Benoît kolostor gersoniánus misztikája Villon minden egyetemi tantárgyát átjárta, s a maga képére formálta; a költő tapasztalatai, gondolatai, érzései ennek az ideológiának nyomán rendeződtek el, s váltak Villon szellemi érlelődésével párhuzamosan művészetének tartalmi és formai meghatározóivá.

³⁸ Fordította: Süpek Ottó.

³⁹ Vö. KARL BRANDLER—PRACT: *Kleines Astrologisches Lehrbuch*, Band I. Leipzig, é. n. 15, 23—24.

⁴⁰ Vö. FERNAND DESONAY: i. m.: 181.

⁴¹ Uo. 185.

A MATEMATIKA NYELVÉSZETI VONATKOZÁSAINAK BIBLIOGRÁFIÁJÁHOZ

1

Túlzás nélkül állítható, hogy a modern tudomány egyik jellemvonása a matematikai módszerek, illetve a matematikai gondolkodásmód behatolása a különböző tudományágakba.

Így a matematika nyelvtudományi alkalmazása elősegíti a nyelvtudomány eredményeinek gyakorlati alkalmazását is.

A gépi fordítás, a nyelvstatisztikai vizsgálatok, az információ visszakeresés és az információelmélet nyelvészeti vonatkozásai nagy lehetőségeket rejtnek magukban a tudomány termelőerővé válásának megvalósulásában.

*

Jelen bibliográfia egy nagyobb bibliográfiai vállalkozás első terméke.

1962-ben kezdtük meg a matematika nyelvészeti vonatkozásai irodalmának összeállítását. E munkákat mind a felmérendő munkaterületek, mind pedig a számbavehető források szempontjából széles sávban indítottuk el. Célunk az volt, hogy munkánkban a matematikai nyelvészet minden ágának könyvészete képviselve legyen, azaz helyet kapjon a statisztikai nyelvészet, az információelmélet nyelvészeti vonatkozásai, a gépi fordítás problémái stb. irodalma. A feldolgozás során célul tűztük ki, hogy a lehető legszélesebb forrásanyagot mozgassuk meg, a referáló folyóiratokon túl az egyes szakterületek folyóiratait, a monográfiák rejtett bibliográfiáit stb. szintén figyelembe vesszük. Így is akartuk a másodkézből való dolgozás hibalehetőségét csökkenteni. Így is számos kétesnek bizonyult adatot kellett munkánk e részéből kirekesztenünk. Esetenként meg kellett elégednünk a részleges leírással; ennek kiegészítése csak a műveknek a nemzetközi könyvkölcsönzés útján való beszerzése után lesz lehetséges. Ez teszi majd lehetővé a rövidítések hiánytalan feloldását is. A művekre vonatkozó referenciák adatainak a címszavak mellett való feltüntetése azonban bizonyos támpontul szolgál a művek könyvtári keresésében; e referenciák a szakembert a tartalom tekintetében is megfelelően eligazítják.

Munkánkban időbeli határt nem állapítottunk meg. Magától értetődő azonban, hogy az utóbbi évek irodalma áll előtérben. Esetenként 1962-ben

megjelent műveket is regisztrálni tudtunk. Kéziratunkat 1963. jan. 1-gyel zártuk.

Bibliográfiánk ezen része kizárólag a latinbetűs munkákra terjed ki. Szerkesztéstechnikai okokból, elsősorban az átírás teremtette nehézségek miatt, a zömmel cirillbetűs publikációkban napvilágot látott szovjet anyagnak e keretben való közléséről, sajnos, le kellett mondanunk. Ezt az anyagot önálló egységként fogjuk közzétenni.

A szerkesztési elvek ismertetésétől eltekintünk, mert azok nem térnek el a nemzetközi gyakorlattól. Az adatok önmagukért beszélnek: a szakembert azonnal útbaigazítják.

Dénes József — Hazai György

*

RÖVIDÍTÉSEK

AC	= Advances in Computers	IBM	= International Business Machine Corporation
AD	= American Documentation	IBM J Res. Dev	= IBM Journal of Research and Development
ADPr	= Automatic Data Processing	IC	= Information and Control
AM	= Aplikace Matematiky	ICC Bulletin	= Bulletin of International Computation Centre
BLR	= Bell Laboratories Record	IRE NCR	= The Institute of Radio Engineers, National Conventional Record
BRCI	= Bulletin of the Research Council of Israel	IRE THFE	= The Institute of Radio Engineers, Transactions on Human Factors in Electronics
BS	= Bulletin Signalétique, 1 ^{re} Partie, Mathématiques	IRE TIT	= The Institute of Radio Engineers, Transactions on Information Theory
BSLP	= Bulletin de la Société de Linguistique de Paris	JACM	= Journal of the Association for Computing Machinery
BSTJ	= Bell System Technical Journal	JAMPh	= Journal of Applied Mathematics and Physics
CA	= Computer Abstracts	JASA	= Journal of the Acoustical Society of America
CACM	= Communications of the Association for Computing Machinery	JFrI	= Journal of the Franklin Institute
CAt	= Computers and Automation	JMA	= Journal of Machine Accounting
CE	= Communication and Electronics	JT	= Journal of Telecommunication
CJ	= Computational Journal	LS	= Language and Speech
CR	= Computing Reviews	MC	= Mathematics of Computation
CRHSAS	= Compte rendu hebdomadaire des séances de l'Académie des Sciences, Paris		
DPr	= Data Processing		
EI	= Electronic Industries		
FF	= Forschungen und Fortschritte		

MIT	= Massachusetts Institute of Technology				Report, Research Laboratory of Electronics, Massachusetts Institute of Technology
MR	= Mathematical Reviews				
MTr	= Mechanical Translation	RAI	= Research Applied in Industry		
MTW	= Mathematik, Technik und Wirtschaft	RM	= Revue de Mécanographie		
NBSTNB	= National Bureau of Standards, Technical News Bulletin	RMPA	= Revue de Mathématiques Pures et Appliquées		
NC	= Nuovo Cimento	RŽ	= Referativnŭj Žurnal, Matematika		
NTIB	= Nordisk Tidskrift for Informations-Be-handlung	RŽA	= Referativnŭj Žurnal, Avtomatika i Radioelektronika		
NTZ	= Nachrichten-technische Zeitschrift	SA	= Scientific American		
ORQ	= Operational Research Quarterly	SL	= Special Libraries		
PAPS	= Proceedings of the American Philosophical Society	StLog	= Studia Logica		
PISUP	= Publications de l'Institut de Statistique de l'Université Paris	TIN	= Tech[nical] Engineering News		
PrIEEE	= Proceedings of the Institution of Electrical Engineers	TV	= Titel von Veröffentlichungen über Analog- und Ziffernrechner und ihre Anwendung		
PrIRE	= Proceedings of the Institute of Radio Engineers (Waves and Electrons)	VDI-Nachr	= Vereinigung Deutscher Ingenieur Nachrichten		
QPR	= Quarterly Progress	ZAMP	= Zeitschrift für angewandte Mathematik und Physik		

*

CA 6, 1404.

1. The actual and potential association of ideas in information systems. In: Documentation incorporation AD-23072 (PB 156536) 6 pp. (1954).

RŽA 1962, 11V348

2. Adkinson, B. W.: Symposium on the collection, storage and retrieval of information. In: Information processing, Paris—München—London. 1960. 495—497.

BS 23,2, 1361.

3. Advances in documentation and library science. Information retrieval and machine translation. International conference for standards on a common language for machine searching and translation. Cleveland, (Ohio.) September 6—12, 1959.

RŽ 1959, 11695.

4. Agricola, Erhard: Elektronische Analyse und Synthese in der Sprachwissenschaft. In: FF 32.3.82—86 (1958)

RŽ 1959, 10598.

5. Agricola, Erhard: Elektronische Analyse und Synthese in der Sprachwissenschaft. In: FF 32.4. 110—115 (1958).

RŽ 1952, 2V546.

6. Albani, Enrico: Correlational net and digital computers. In: Methodos 12.45/47. 197—220 (1960).

RŽ 1962, 4V410.

7. Allen, Layman E., Brooks, Robin B. S., James, Patricia A.: Storage and retrieval of legal information: possibilities of automation. In: MÜLL 1960. 68—84.

RŽA 1962, 1—1—36.

8. Alpha numeric transistorized page reader. In: Automation 8.5.87 (1961).

CA 5, CR 2, 786 1315;

9. Alt, F. L.: The outlook for machine translation. In: Proceedings of the Western joint Computer Conference. San Francisco, Calif. 17 May 1960, 203—208.

CA 5, 1076.

10. Anderson, G. P., Guerin, E. J.: Around the world in computing. In: Datamation 7.56—59 (1961).

CA 4, 1852.

11. Andrews, D. D., Neuman, S. M.: Storage and retrieval of contents of

- technical literature; nonchemical information. In: U. S. Patent Office, PB 146066. 13 pp. (1956).
CR 2, 907.
12. Andreyev, N. D., Zinder, L. R.: The latest developments in applied linguistics. In: U. S. Joint Publications Research Service JPRS: 6507. 1—10 (1961).
RŽ 1959, 3348.
13. Applegate, Joseph R.: Mechanical translation. In: Chemical Bulletin 45.6.23—24, 26 (1958).
RŽ 1962, 5V586.
14. Applegate, J. R.: Syntax of the German noun phrase. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation. Los Angeles 1960, New York 1961, 280—285.
BS 22,1,6613.
15. Applegate, J. R.: Translation studies. I. In: QPR 58.223—224 (1960).
RŽ 1962, 5V563.
16. Arnold, Godfrey E.: Congenital language disability as a study model of evolution in communication. In: LS 4.2.113—132 (1961).
CA (Bibl.), 1106.
17. Automatic bibliographer — Russian style. In: ELECT. MFG. 63.2.10—11 (1959).
RŽA 1961, 4B295.
18. Automatic document retriever. In: Electron. Technician 71.1.60—61 (1960).
TV 49,107.
19. Automatic reading. In: Missile Design and Development. 5.8 (1959).
TV 49,138.
20. Automatic searching of chemical literature. In: CAT 8.11.24—25 (1959).
CA 5,2601.
21. Automation of ASTIA—1960. Armed Services Technical Information Agency, AD—247000 (PB 171916). 36 pp. (1960).
RŽA 1962, 11—1—146.
22. Automatisierung des konzentrierten wissenschaftlichen Lesens, Referat Maschine macht selbständig kurze Zusammenfassung einer wissenschaftlicher oder technischen Arbeit. In: Elektronik, 11.3.65—66 (1962).
RŽA 1962, 8—1—29.
23. Bagley, Philip R.: Improving problem-oriented language by stratifying it. In: CJ 4.3.217—221 (1961).
RŽA 1961, 9B170.
24. Ball-Howard, R.: Document retriever introduced by Buships. In: Bur. Ships J. 9.12.9—11 (1960).
TV 55, 213.
25. Bar-Hillel, Y.: Decision procedure in natural languages. In: Logique et Analyse 2.5.19—29 (1959).
RŽ 1962, 8V446.
26. Bar-Hillel, Y.: Idioms. In: Mach. Translat. of Languages 2nd print, S. 1., Technol. Press Massachusetts Inst. Technol.; New York. John Wiley and Sons. Inc. London, Chapman and Hall Ltd., 1957, 183—193.
CA 4, 723.
27. Bar-Hillel, Y.: The mechanisation of literature searching. In: Mechanisation of thought Processes Symposium Proc. 789—800; disc.: 801—807.
BS 23,1,136.
TV 54, 130.
28. Bar-Hillel, Y.: Some linguistic obstacles to machine translation. In: 2ème Congrès International de Cybernétique, Namur, 1958, Namur, 1960, 197—207.
RŽ 1961, 10A119;
CA 4,1855.
29. Bar-Hillel, Y., Gaifman, C., Shamir E.: On categorial and phrase-structure grammars. In: BRCI 9F.1—16 (1960)
CA 4, 1054.
BS 21, 88420.
30. Bar-Hillel, Y., Shamir, E.: Finite-state languages: formal representations and adequacy problems. In: BRCI SF. 8.3.155—166 (1960).
CA 6, 1683.
31. Bar-Hillel, Y.: Theoretical aspects of the mechanization of literature searching. In: Digitale Informationswandler. Braunschweig 1962. 406—443.
RŽ 1962, 5V560
32. Bar-Hillel, Y., Perles, M., Shamir, E.: On formal properties of simple phrase structure grammars. In: Technical Report, U. S. Office of Naval Research. Information Systems Branch N° 4.58, III pp. (1960).
CA 4, 2057.
33. Bar-Hillel, Y.: Some theoretical aspects of the mechanization of literature searching. In: PB 161547. 81 pp. (1960).
BS 13, 1, 404.
34. Bar-Hillel, Y.: Some theoretical aspects of the mechanization of literature searching. U. S. Department of Commerce. Washington 1960. 74 pp.
CA 6, 683.
35. Barnes, R. F.: Language problems posed by heavily structured data. In: CACM 5.28—34 (1962).
CA 5, 833.
36. Bauer, W. F., Gerlough, D. L., Granholm, J. W.: Advanced computer

- applications. In: *PrIRE* 49.296—304 (1961).
RŽ 1961, 4V362;
BS 22,1, 1797.
37. Barton, A. R. Schatz, V. L. Caplan, L. N.: Informations retrieval on a high-speed computer. In: *Proceedings of the Western Joint Computer Conference, San Francisco, (Calif. 1959, New York 1959)* 77—80.
TV 54, 131.
38. Beauchair, W. de: Die ängstliche Drohung. In: *VDI-Nachr.* 15.12.5—6 (1961).
RŽ 1962, 8V442.
39. Becker, Selwyn W., Bavelas, Alex, Bruden, Marcia: An index to measure contingency of English sentences. In: *LS* 4.3.139—145 (1961).
RŽA 1962, 5—1—113.
40. Beddoes, M. P., Belyea, E., Gibson, W. C.: A reading machine for the blind. In: *Nature* 190.4779. 874—875 (1961).
RŽ 1962, 1V424.
41. Belevitch, Vitold: Théorie de l'information et statistique linguistique. In: *1 Congrès International de Cybernétique, Namur 1956, Paris 1958*, 250.
RZ 1962, 6V465;
RŽ 1961, 13365.
42. Belevitch, V.: On the statistical laws of linguistic distributions. In: *Annales de la Société Scientifique de Burxelles-Sér. I* 73.3.310—326 (1959).
BS 21, 63960.
43. Belskaya, I. K.: Machine translation methods and their application to Anglo—Russian scheme. In: *Congres Intern. Trait. Numer. Inform. Paris 1959, UNESCO, Paris s. a., 43 pp.*
RŽ 1961, 10V365.
44. Belskaya, I. K.: Machine translation methods and their application to an Anglo—Russian scheme. In: *Information processing, Paris—München—London 1960*, 199—217; disc.: 217.
RŽ 1962, 4V432.
45. Beltrame, Renzo: Illustration of the classifications for developmental situations. In: *Methodos* 12.45/47. 107—116 (1960).
RŽ 1962, 8V449.
46. Beltrame, Renzo: List of classifications for mechanical translations from Russian to English, representing the stage of articulation arrived at in May 1960, on the basis of a vocabulary of some 600 head words. In: *Methodos* 12.45/47. 81—106 (1960).
CA 5, 199.
47. Berner, R. W.: Do it by the numbers—digital shorthand. In: *CACM* 3.530—536 (1960).
RŽ 1959, 10597.
48. Berkeley, Edmund C.: Translating spoken English into written words. In: *Cat* 5.3.9 (1956).
RŽ 1962, 4V405.
49. Bessinger, J. B.: Computer techniques for an Old English concordance. In: *AD* 12.3.227—229 (1961).
CR 3, 1074.
50. The bibliographic retrieval system. In: *Bulletin of the Medical Library Association* 49.1.Pt. 2.88—94 (1961).
MR 1961, 2505.
51. Blair, Charles, R.: A program for correcting spelling errors. In: *IC* 3.60—67 (1960).
CA 4, 1055.
52. Blickstein, B. D.: Machine translation and general purpose computers. In: *Cat* 9.20—22 (1960).
RŽ 1962, 3V485.
53. Blickstein, B. D.: The high-speed general purpose computers in machine translation. In: *Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles 1960, New York 1961*, 485—490.
RŽ 1960, 13427.
54. Boehm, George, A. W.: The next generation of computers. In: *Fortune* 59.3.132—135, 143—144, 148, 150 (1959).
RŽ 1960, 13450.
55. Booth, A. D.: Les machines à traduire. In: *Bulletin International des Sciences Sociales* 10.1.59—66 (1958).
RŽ 1960, 1049.
56. Booth, A. D.: Progress in machine translation. In: *New Scientist* 4.92. 665—667 (1958).
57. Booth A. D., Brandwood, L., Cleave J. P.: *Mechanical Resolution of Linguistic Problems*, London 1958.
CA 4, 478;
RŽ 1960, 13451.
58. Booth, A. D.: Mechanical translation and its implications in data processing. In: *ADPr* 1.18—23 (1959).
BS 20, 83627;
RŽ 1962 4V422.
59. Booth, A. D.: Progres dans la traduction par machine. In: *Automatisme* 4.3.96—100 (1959).
CA 6, 948;
RŽ 1962, 8V454.
60. Booth, A. D.: A progress report on machine translation. In: *Bull. Centre Internat. Provis. Calcul.* 15/16.11.—19 (1961—1962).
RŽ 1960, 1051.
61. Booth, A. D.: Storage devices. In: *Machine Translation of Languages, New York—London 1955*, 119—123.

- MR 1961, 10843;
CA 5, 614;
BS 22, 1, 8877;
RŽ 1962, 3V482.
62. Booth, A. D., Colin, A. J. T.: On the efficiency of a new method of dictionary construction. In: IC 3.327—334 (1960).
RŽ 1962, 6V467;
CA 5, 2854.
63. Booth, A. D.: Progress in automatic language translation. Parts 1., 2. In: Control 4.40.103—105; 4.41.103—105 (1961).
CR 2, 1248.
64. Bourne, Charles P.: The historical development and present state-of-the-art of mechanized information. In: AD 12.2.108—110 (1961).
BS 23, 1, 6996.
65. Braffort, P.: Stratégies optimales pour la recherche automatique des informations. In: Proc. Automat. Document. Action Conf. Frankfurt/Main, 1959, Frankfurt/Main, Dtsche Gesellsch. Dokument, 1961, 154—163.
TV 49, 109;
CR 1, 159.
66. Brandwood, L.: Some problems in the mechanical translation of German. In: MTr 5.60—66 (1959).
CA 4, 725.
67. Brandwood, L.: Pronoun reference in German. In: Mechanisation of Thought Processes Symposium Proc. 309—339; disc.: 341—349.
RŽA 1962, 7—1—28.
68. Brooker, R. A., Morris, D.: A description of Mercury autocode in terms of a phrase structure language. In: Ann. Rev. Automat. Program, 2, Oxford—London—New-York—Paris, Pergamon Press, 1961, 29—65.
RŽA 1962, 11—1—48.
69. Brooker, R. A. Morris, D. A.: A general translation program for phrase structure languages. In: JACM 9.1.1—10 (1962).
RŽ 1962, 3V484.
70. Brown, A. F. R.: Flexibility versus speed. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles 1960, New York 1961, 444—450.
BS 20, 676.
71. Brown, A. F. R.: Language translation. In: JACM 5.1.1—8 (1955).
RŽ 1962, 4V418.
72. Brown, James Cooke: Loglan. In: SA 202.6.53—63 (1960).
RŽ 1961, 11V346.
73. Brygoo, Pierre: Intérêt des machines sémantiques pour la documentation dans les sciences. Données générales du problème et conception théorique d'une application. In: 1er Congrès International de Cybernétique, Namur 1956, Paris 1958, 63—71.
CA 5, 2604.
74. Buck, C. P., Pray, R. F., Walsh, G. W.: Investigation and study of graphic-semantic composing techniques. In: Syracuse University AD-258974 (1961).
75. Buch, K. R.: A note on sentence length as random variable. In: II. Skandinaviske Matematikerkongress. Proc. 1949. 272—275.
CR 3, 1723.
76. Buck, R. Creighton: Studies in information storage and retrieval on the use of Gödel indices in coding. In: AD 12.3.165—171 (1961).
RŽ 1962, 8V457.
77. Buk, William, E., Africa, Charles, Teichroew, Daniel: Some problems of the "word". In: Mach. Translat. of Languages, 2nd print. S. 1. Technol. Press Mass. Inst. Technol; New-York, John Wiley and Sons, Inc.; London, Chapman and Hall Ltd., 1957, 86—103.
RŽ 1959, 8643.
78. Can a machine translate Russian? In: Product Engineering 28.25.85—86 (1957).
RŽ 1959, 8640.
79. Can machines translate? In: Electronics 31.12.26—27 (1958).
RŽ 1959, 11697.
80. Carr, John. W.: Prediction of translation by computers from other languages to Russian. In: CAT 7.3.12 (1958).
RŽ 1959, 2104.
81. Carr, J. W.: Languages, logic, learning and computers. In: CA 7.4.21—22, 25—26 (1958).
BS 23, 1, 6948.
82. Carson, D. H.: Letter constraints within words in printed English. In: Kybernetik 1.1.46—54 (1961).
RŽ 1962, 2V541;
CA 4, 249.
83. Cass, W. G.: Automatic language translation. In: Automat. and Automatic Equipm. News.
CA 6, 949.
84. Ceccato, S., Maretti, E.: Linguistic analysis and programming for mechanical translation (mechanical translation and thought). In: Milan Univ. AD-266384. 242 pp (1960).
RŽ 1959, 2130.
85. Ceccato, S., Maretti, E.: Suggestions for mechanical translation. In: Inform. Theory 3rd London Sympos. 1955, London 1956, 171—180.

- CA (Bibl), 293.
86. Ceccato, S.: La traduzione meccanica. In: *Automaz. e Automatismi* 2.2. al-12, 625-28 (1958).
RŽ 1962, 2V543.
87. Caccato, Silvio: Operational linguistics and translation. In: *Methodos* 12.45/47.11-80 (1960).
CA (Bibl), 1906.
88. Los cerebros electronicos facilitan los traducciones — la electronica permite superar la barrera de los idiomas. In: *Rev. Espan. Electron.* 55.22-23 (1959).
89. Chambers, E. G., Yule, G. U.: Theory and observation in the investigation of accident causation. In: *Journal of Royal Statistical Society* S7. 89-109 (1942).
CA 6, 684.
90. Cheatham, T. E. Warshall, S.: Translation of retrieval requests couched in a "semiformal" English-like language. In: *CACM* 5.34-39 (1962).
RŽ 1962, 4V421.
91. Cherenin, V. P.: The basic types of information tasks and some methods of their solution. In: *Preprint Papers of the Internat. Conf. Scient. Informat.* Washington D. C. 1958, V/9-V/39.
92. Chomsky N.: Three models for the description of language. In: *IRE TIT* 113-124 (1956).
RŽ 1959, 9578.
93. Chomsky, N.: Three models for description of language. In: *IRE TIT* 2.3. 113-124 (1956).
RŽ 1962, 5V557.
94. Chomsky, N., Miller, George A.: Finite state languages. In: *IC* 1.2.91-112 (1958).
BS 20, 11769.
95. Chomsky, N.: Mechanical translation, some properties of phase structure grammars. In: *QPR* 49.108-111 (1958).
RŽ 1962, 5V558.
96. Chomsky, N.: On certain formal properties of grammars. In: *IC* 2.2.137-167 (1959).
97. Chomsky, N.: Syntactic structures. The Hague 1957.
RŽ 1962, 5V559;
BS 21, 88421.
98. Chomsky, N.: A note on phrase structure grammars. In: *IC* 2.4.393-395 (1959).
99. Chrétien, C. D.: Word distributions in southeastern Papua. In: *Language* 32.88-108 (1956).
CR 3, 1717.
100. Clapp, Verner W.: „Information storage and retrieval and the problems of libraries. In: *AD* 12.3.224-226 (1961).
TV 49,110.
101. Cleave, J. P.: A model for mechanical translation. In: *MTr* 4.2-4 (1957).
RŽ 1960, 7083;
TV 49,111.
- 102-103. Cleave, J. P.: A type of program for mechanical translation. In: *MTr* 4.54-58 (1957).
RŽ 1960, 1050.
104. Cleave, J. P.: A programme for Braille transcription. In: *Inform. Theory 3rd London Sympos.* 1955, London 1956, 184-193; 193-194.
CR 1,244.
105. Clements, Robert J.: Literature by electronics. In: *Saturday Review of Politics, Literature.* July 16.39-40 (1960).
CR 3, 1609.
106. Climençon, W. D., Hardwick, N. H., Jacobson, S. N.: Automatic syntax analysis in machine indexing and abstracting. In: *AD* 12.3.178-183 (1961).
BS 22, 1,1798;
RŽ 1961, 4V367.
107. Cochran, Robert: Information retrieval study. In: *Proceedings of the Western Joint Computer Conference* San Francisco, Calif. 1959, New York 1959, 283-285.
RŽ 1960, 7082.
108. Coile, Russel, Foster, Bada: Use of computers for mechanized literature searching in operations-research libraries. In: *ORQ* 6.3.434-438 (1958).
BS 22.1,6615;
CA 4,2270;
CR 2,610;
RŽ 1961, 11V345.
109. Colin, A. J. T.: The automatic construction of a glossary. In: *IC* 3.3.211-230 (1960).
CA, 5,1744.
110. Computer set AN(GSQ-16/XW-1). Volume I.: The photoscopic memory system. In: *IBM PB* 150086-1.31 pp. (1959).
CA 5,1755.
111. Computer set AN/GSQ-16 (XW-1). Volume II: The film making unit. In: *IBM PB* 150086-2. 180 pp. (1959).
CA 5,1746.
112. Computer set AN/GSQ-16 (XW-1). Volume III: The disc-making unit. In: *IBM PB* 150086-3. 126 pp. (1959).
CA 5,1747.
113. Computer set AN/GSQ-16 (XW-1). Volume IV: The disc-reader. In: *IBM PB* 150086-4. 181 pp. (1959).

- CA 5,1748.
114. Computer set AN/GSQ-16 (XW-1). Volume V: The search system. In: IBM PB 150086. 285 pp. (1959).
CA 5, 1749.
115. Computer set AN/GSQ-16 (XW-1). Volume VI: Information coding and format. In: IBM PB 150086-6. 66 pp. (1959).
RŽ 1962, 3V495.
116. Computer indexes scientific documents. In: BLR 39.6.211 (1961).
RŽA 1961, 6B19.
117. Computer uses program of key word in context to prepare periodic index of scientific literature. In: Electron. Design. 8.10.1 4-15 (1960).
RŽA 1962, 1-1-39.
118. Computers learn english, then tell the machines. In: Steel 148.26.68 (1961).
RŽA 1961, 10B38.
119. Computers to learn English. In: JFrI 270. 5.422-424 (1960).
CA 6, 1405.
120. Controlling literature by automation. Presented at the Annual Military Librarians' Workshop (N° 4) 5-7 October 1960, Washington (DC., Armed Services Technical Information Agency, AD-243000 (PB 156792) 129 pp. (1960)
CR 1,163; TV 49,112.
121. Cooper, William S.: The storage Problem. In: MTr 5.74-83 (1958).
TV 49, 113;
RŽ 1962, 4V424.
122. Corbé, M.: La traduction mécanique et ses problèmes aux Etats-Unis d'Amérique. In: Automatisme 4.12. 447-457 (1959).
BS 21,1,456.
123. Corbé, M.: La traduction mécanique en U.R.S.S. In: Automatisme 4.7/8. 278-286 (1959).
BS 21,1,8878;
TV 54,2.
124. Corbé, M.: La linguistique automatique dans le monde en 1960. In: Automatisme 6.6.224-28 (1961).
RŽA 1961, 2B147.
125. Corbé, M.: La machine à traduire française aura bientôt trente ans. In: Automatisme 5.3.87-91 (1960).
RŽ 1962, 11-1-7.
126. Corbé, M.: Traduction automatique analyse appliquée des langues. In: Automatisme 7.3.85-91 (1962).
RŽA 1961, 2B151.
127. Crabbe, H. J. F.: Recognition and control of speech. In: Automat. progr. 5.1.15-17 (1960).
TV 55, 214;
CA 5, 2337.
128. Craft, J. L. Goldman, E. H., Strohm, W. B.: A table look-up machine for processing of natural languages. In: IBMJ Res. Dev. 5.3.192-203 (1961).
RŽ 1962, 5V561.
129. Čulík, Karel: Some notes on finite state languages and events represented by finite automata using labelled graphs. In: Časopis pro pěstování matematiky a fyziky: 86.1.43-55.
BS 21, 77231.
130. Dady, G.: Recherche d'un langage pour calcul électronique. In: Notes Etabl. Et. Rech. météorol. 18 7 pp. (1959).
CA 4, 2097.
131. Data storage system. In: Philco Corporation, U. S. P. 2939081 (1960).
RŽ 1962, 9V463.
132. David, E. E., Miller, J. E., Mathews, M. V.: Monaural phase effects in speech perception. In: Proc. 3rd Internat. Congr. Acoust., Stuttgart, 1959, Vol. I, Amsterdam-London-New York-Princeton, 227-229.
RŽA 1962, 7-1-168.
133. Davies, D. W.: Language translation by machine. In: Times Sci. Rev. 42.17 (1961).
RŽ 1962, 6V472.
134. Davies, D. W.: The organization of a Russian-English stem dictionary on magnetic tape. In: LS 3.4.193-222 (1960).
CR 2, 1030.
135. Delavenay, E., An introduction to machine translation. Frederick A. Praeger, New York, N. Y. 1960. 144 pp.
MR 1961, 7911;
CA 5, 2364.
136. Delavenay, E. Delavenay, K.: Bibliographie de la traduction automatique ~ Bibliography of mechanical translation (= Janua Linguarum, Nr. XI) Mouton Co., The Hague, 1960. 69 pp.
BS 22,1,5703.
137. Delavenay, E.: Où en est la traduction automatique. In: Automatisme 5.12. 454-455 (1960).
RŽ 1961 2B46.
138. Delavenay, E.: La traduction automatique des langues. Problèmes de recherche et d'organisation. In: Impact 10.1.26-44 (1960).
RŽ 1960, 12308.
139. Dennis, Bernard K.: Rapid retrieval of information. In: CAT 7.10.8-9 (1958).

- BS 23, 6949.
140. Dersch, W. C.: A decision logic for speech recognition. In: Bionics Symp. Dayton, Ohio, 1960, Washington, U. S. Dept. Commerce. 1960, 287—306.
141. Devooght, J.: Sur la loi de Zipf-Mandelbrot. In: Bulletin de la Classe des Sciences de l'Académie R. de Belgique 4 (1957).
142. Dewey, G.: Relative Frequency of English Speech Sounds. Cambridge, Mass. 1923.
- BS 22, 1, 5704.
143. Deweze, A.: Les machines à traduire. In: EI 40.5—9 (1961).
- RZA 1962. 1—1—93.
144. Dewéze A.: Etude d'un sélecteur automatique de références bibliographiques, II (S. A. R. B.) In: Automatisation 6.1.17—23 (1961).
- CA 4, 722.
145. Dial HAYSTAG in chem. lit. searches. Industrial Lab. 10.86—91 (1959).
146. Digitale Informationswandler. Probleme der Informationsverarbeitung in ausgewählten Beiträgen. Friedr. Vieweg und Sohn, Braunschweig 1962; 740 pp.
- RŽ 1961. 2V243.
147. Dimond, T. L.: Devices for reading handwritten characters. In: Proceedings of the Eastern Joint Computer Conference, Washington DC. December 9—13, 1957, New York 1958, 232—237; disc.: 237.
- RŽ 1962, 8V447.
148. Dodd, Stuart C.: Model English. In: Mach. Translat. of languages. 2nd print., S. 1., Technol. Press. MIT; New-York, John-Wiley and Sons, Inc.; London, Chapman and Hall, Ltd., 1957, 165—173.
- RŽ 1962, 9V461.
149. Dodd, Stuart C., Gerbrick Thomas R.: Word scales for degrees of opinion. In: LS 3.1.18—31 (1960).
- CA 6. 1684.
150. Documentation. An ASTIA report bibliography. Armed Services Technical Information Agency AD-267000. 285 pp. (1961).
- RŽ 1959, 1047.
151. Dostert, L. E.: Organization and method in mechanical translation work. In: MTr 3.35 (1956).
- RŽ 1962, 8V458.
152. Dostert, Leon E.: The Georgetown—I. B. M. experiment. In: Mach. Translat. of Languages. 2nd print., S. 1., Technol. Press MIT New-York, John Wiley and Sons. Inc.; London, Chapman and Hall, Ltd. 1957, 124—135.
- RŽ 1961, 4V363.
153. Doyle, L. B.: Programmed interpretation of text as a basis for information — retrieval systems. In: Proceedings of the Western Joint Computer Conference, San Francisco, Calif., 1959, New York 1959, 60—63.
- CA 5, 2851.
154. Doyle, L. B.: Semantic road maps for literature searchers. In: ZaCM 8.553—578 (1961).
- CA 6, 1403.
155. Doyle, L. B.: Association characteristics of words in text. In: CACM 5.223 (1962).
- BS 23, 1, 6950.
156. Dupuis, L.: Traduction automatique: le problème de la reconnaissance automatique des structures grammaticales. In: 1er Congr. Ass. Fr. Calcul., Grenoble, 1960. Paris, Gauthier—Villars et Cie, 1961, 307—313.
- BS 23, 1, 6951.
157. Dupuis, L., Gross, M.: Un système d'analyse morphologique du russe. In: 2eme Congr. Ass. Fr. Calcul. Traitement Inform., Paris, 1961, S. 1. s. a., 12.
- BS 21, 1, 88422.
158. Eden, M., Halle, M.: Characterization of cursive writing. In: QPR 55.152—155 (1959).
- TV 49, 114.
159. Edmundson, H. P., Hays, D. C.: Research methodology for machine translation. In: MTr 5.8—15 (1958).
- BS 23, 1, 405;
- TV 54, 132;
- CR 2, 1246;
- CA 5, 2046.
160. Edmundson, H. P., Wyllys, R. E.: Automatic abstracting and indexing—survey and recommendations. In: CACM 4.5.—226—234 (1961).
161. Edmundson, H. P., Harper, K. E., Hays, D. G., Scott, B. J.: Studies in machine translation. Manual for postediting Russian text. In: MTr 6.63—71 (1961).
162. Elderton, W. L.: A few statistics on the length of English words. In: Journal of Royal Statistical Society, Series A 62.436—445 (1944).
163. Eldridge, R. C.: Six Thousand Common English Word. Buffalo 1911.
- RZA 1961, 6B98.
164. Die elektronische IBM — Übersetzungsmaschine. In: Bürotechn. + Automat. 1.10.282—285 (1960).
- RZA 1961, 7B61.
165. Elektronischer Dolmetscher übersetzt

- die "Prawda". In: Automatisierung 5.9.17—19. (1960).
RZA 1962, 11—1—181.
166. E'nata in America la biblioteca del futuro. In: Automazie automat. 5.6.41—42 (1961).
CR 2, 1241.
167. Engelbart, Douglas C.: Special considerations of the individual as a user, generator and retriever of information. In: AD 12.2.121—125 (1961).
BS 21,1,88432.
168. Ernst, H. A.: Design and evaluation of a literature retrieval scheme. In: QPR 55.120—131 (1959).
CA 4,724.
169. Ershov, A. P.: Automatic translation in the USSR. In: Mechanisation of Thought Processes Symposium. Proc. 351—354.
RZ 1962, 3V490.
170. Estrin, Gerald: Maze structure and information retrieval. In: Reprints Papers Internat. Conf. Scient. Informat., Washington, D.C. 1958, Nat. Acad. Sci. — Nat. Res. Council, Washington, D.C. 1958, VI/113—VI/123.
RZA 1962, 11—1—179.
171. Endlich, Bruno: Automatische Dokumentation nach dem "Codeless-Scanning" Verfahren. In: Automatisierung 7.3.30 (1962).
RZ 1962, 3V492.
172. Faden, B. R.: Information retrieval. on automatic data processing equipment. In: SL 50.4.162—165 (1959).
TV 49,115.
173. Faden, B. R.: Information retrieval. Punched card techniques and special equipment. In: SL 50.6.244—249 (1959).
RZ 1962, 11V347.
174. Faden, B. R.: Information retrieval: general purpose data processing systems. In: SL 50.8.392—397 (1959).
CA, 6,729;
RZ 1961, 3V502 K.
175. Fairthorne, R. A.: Towards information retrieval Butterworths, London 1961, XXIV 211 pp.
CR 2,789.
176. Falkenhahn, W. V.: Machine translation versus scientific language studies. In: Scientific World 4.2.24—25 (1960).
RZ 1962, 5V566.
177. Farrimond, Thomas: Age differences in the ability to use visual cues in auditory communication. In: LS 2.4.179—192 (1959).
RZA 1961. 6B29.
178. A fast, low-cost data retrieval system. In: office 15.6.126—127, 129—130 (1960).
MR 1961, 4590;
BS 22,1,5706.
179. Fatehchand, Richard: Machine recognition of spoken words. In: AC 1. 193—229 (1960).
RZ 1962, 5V590.
180. Faulk, Ramon D.: A general-purpose language translation program from the IBM 650 computer. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles 1960, New York 1961. 409—421.
RZ 1962, 5V564.
181. Fillenbaum, Samuel, Jones, Lyle V., Wepman, Joseph M.: Some linguistic features of speech from aphasic patients. In: LS 4.2.91—108 (1961).
RZ 1961, 2V240;
TV 49,116.
182. Firth, F. E.: An experiment in mechanical searching of research literature with RAMAC. In: Proceedings of the Western Joint Computer Conference, Los Angeles, Calif, 1958, New York 1959, No T-107, 168—170; disc.: 171—175.
RZ 1962, 6V480.
183. Fónagy, J., Magdics, Kl.: Speed of utterance in phrases of different lengths. In: LS 3.4.179—192 (1960).
CR 2,611.
184. Foreign developments in information processing and machine translation. In: U. S. Joint Publications Research Service, JPRS: 6094.1—29 (1960).
CR 3,1362.
185. Foreign developments in machine translation and information processing (U. S. S. R.). In: U. S. Joint Publications Research Service, JPRS:6236.1—46 (1960).
CR 3.1603.
186. Foreign developments in machine translation and information processing, N° 20. In: U. S. Joint Publications Research Service, JPRS 6732 50 pp. (1961).
CR 2,1182.
187. Foreign developments in machine translation and information processing. In: U. S. Joint Publications Research Service, JPRS: 6997. 15 pp. (1961).
CR 2, 1028.
188. Foreign developments in machine translation and information processing. In: U. S. Joint Publications Research Service, JPRS: 8026.58 pp. (1961).
CR 3.1718.
189. Foreign developments in machine translation and information processing.

- sing, N° 30. In: U. S. Joint Publications Research Service, JPRS: 8372. 48 pp. (1961).
CR 2, 906.
190. Foreign developments in machine translation and information processing. N° 18. In: U. S. Joint Publications Research Service, JPRS: 6678. 104 pp. (1961).
CR 2, 1178.
191. Foreign developments in machine translation and information processing. In: U. S. Joint Publications Research Service, JPRS: 6938. 17 pp. (1961).
RŽ 1962, 6V484;
BS 21, 1, 88433.
192. Forgie, James, W., Forgie, Carma D.: Results obtained from a vowel recognition computer program. In: JASA 31.11.1480—1489 (1959).
BS 22, 1, 6616.
193. Foulkes, J. D.: Computer identification of vowel types. In: JASA 33.1.7—11 (1961).
BS 21, 77242.
194. Foulkes, J. D.: A class of machines which determine the statistical structure of a sequence of characters. In: I. R. E. Wescon. Conv. Rec., Part 4, 3.66—73 (1959).
RŽ 1962, 5V583.
195. Foust, William D.: Automatic English inflection. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles 1960, New York 1961, 229—233.
196. French, N. R., Carter, C. W., Koenig, W.: Words and sounds of telephone conversations. In: BSTJ 9 (1930).
MR 1961, 9378.
197. Freudenthal, Hans: Lincos: Design of a language for cosmic intercourse. Part I (Studies in Logic and the Foundations of Mathematics). North-Holland Publishing Co., Amsterdam 1960. V 224 pp.
RŽ 1962, 4V404.
198. Freudenthal, H.: Toward a cosmic language. In: Yale Scientific Magazine 35.3.6—11 (1960).
CR 2, 791.
199. Frome, Julius: Semi-automatic indexing and encoding. In: JFrI 270.1. 3—26 (1960).
200. Fucks, W.: Mathematische Analyse von Sprachelementen, Sprachstil und Sprachen. Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein Westfalen, Heft 34/a., Köln/Opladen, 1955.
201. Gardin, J. C.: Le Syntol (Syntagmatic organization language). In: Preprint of the Proceedings of the IFIP Congress 62, Munich 1962, Amsterdam 1962. 117—120.
RŽ 1962, 6V462.
202. Garvin, Paul L.: From model to procedure. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles 1960, New York 1961, 367—370.
RŽ 1962, 5V587.
203. Garvin, Paul L.: Syntactic retrieval. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles 1960, New York 1961, 286—292.
204. Gaueshsundaram, P. C.: Physikalische Analogien Linguistischer Strukturen. In: Physikalische Blätter 11.10.445—452 (1955).
BS 21, 1, 12803.
205. Gelernter, H.: A note on syntactic symmetry and the manipulation of formal systems by machine. In: IC 2.1.80—89 (1959).
RŽ 1962, 8V441.
206. Giedymin, Jerzy: Authorship hypotheses and reliability of informants. In: St. Log. 12.171—194 (1961).
RŽA 1962, 8—1—161.
207. Gilman, Lester, Jennings, Clarence: An information retrieval system tailored to the needs of an electric engineering organization. In: Proc. Nat. Electron. Conf., Chicago, 11 Oct, 1961, Vol. 17, S. 1., 1961. 445—452.
RŽ 1962, 5V591.
208. Giuliano, E.: The logic of automatic formula synthesis. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles 1960, New York 1961. 462—471.
RŽ 1960, 14459.
209. Giuliano, V. E.: The trial translator, an automatic programming system for experimental Russian—English machine translation. In: Proceedings of the Eastern Joint Computer Conference, Philadelphia. New York 1959. 138—143; disc. 143—144.
RŽ 1962, 6V471.
210. Giuliano, V. E.: A formula finder for the automatic synthesis of translation algorithms. In: MTr 6.11—24 (1961).
BS 21, 63961.
211. Giuliano, V. E., Oettinger, A. G.: Research on automatic translation at the Harvard computation laboratory. In: Congrès International Trait. Numér. Inform., Paris 1959. UNESCO s. a., 29 pp.
CA 4, 2486.
212. Giuliano, V. E., Oettinger, A. G.: Research on automatic translation at the

- Harvard Computation Laboratory.
In: Information Processing, Paris—
München—London 1960. 163—183;
disc.: 193.
RŽ 1962, 2V542.
213. Glasefield, Ernst von, Perschke, Ser-
gei, Samet, Elsa: Human transla-
tion and translation by machine.
In: Engineer 212.5512.442—443
(1961).
RŽ 1962 4V431.
214. Glasersfeld, E. v.: Notes concerning
output matrices. In: Methodos 12.45/
47.170—174 (1960).
CA 5, 385
215. Glasersfeld, E. v.: Automatic transla-
tion. In: CACM 3.623 (1960).
RŽ 1962, 2V544.
216. Glasersfeld, E.v.: Some notes on inter-
language correspondence. In: Methodos
12.45/47.117—129 (1960).
RŽ. 1961, 9V342;
RŽA 1961, 3B24.
217. Gluesing, E. C.: Symbolic language
translation. In: Proceedings of the
Western Joint Computer Conference,
San Francisco, Calif., 1959. New York
1959, 288—291.
TV 54,135.
218. Gluss, B.: A record storage model and
its information retrieval strategy. In:
Proceedings of the Second Interna-
tional Conference on Operational Rese-
arch, Aix-en-Provence 1960 82—
—89.
RŽ 1962, 5V569.
219. Goldman-Eisler, Frieda: Hesitation
and information in speech. In: Inform.
Theory, London 1961. 162—173; disc.:
173—174.
RŽ 1962, 9V462.
220. Goldman-Eisler, Frieda: Speech and
thought. In: Discovery 23.4.36—41
(1962).
221. Good, I. J.: On the population fre-
quencies of species and the estimation
of population parameters. In: Bio-
metrika 40.237—264 (1953).
222. Good, I. J.: Distribution of word
frequencies. In: Nature 179.595
(1957).
TV 55,215.
223. Gorn, S.: The treatment of ambiguity
and paradox in mechanical languages.
In: Office of Computer Research and
Education, University of Pennsylv-
ania, AFOSR—TN-603—61. 33 pp.
(1961).
BS 23,1,6952.
224. Gorn, S.: Specification Languages for
mechanical languages and their pro-
cessors. A baker's dozen. In: CACM
4.12532—542 (1961).
CR 2, 1027.
225. Gougenheim, Georges: Structure
grammaticale et traduction automa-
tique, la traduction automatique, In:
U. S. Joint Publications Research
Service, JPRS: 6240.1—7 (1960).
TV 49,117.
226. Gould, R.: Multiple correspondence.
In: MTr 4.12—27 (1957).
227. Greenberg, J. H.: The measurement of
linguistic diversity. In: Language
32.109—115 (1956).
228. Greenwood, M., Yule, G. U.: An in-
quiry into the nature of frequency
distributions representative of multiple
happening with particular reference to
the occurrence of multiple attacks of
disease or of repeated accidents. In:
Journal of Royal Statistical Society
83.255—279 (1920).
CA 6,686.
229. Grems, M.: A survey of languages and
systems for information retrieval. In:
CACM 5.42—46 (1962).
RŽA 1961, 3B20.
230. Greniewski, Henryk: Elements cy-
bernetyki sposobena niematematycz-
nym wyložone. Warszawa. PWN. 1959.
208 pp.
RŽ 1959, 1046.
231. Grogan, D. J.: Translation by ma-
chine. In: Scope 1957 sept. 38—39,
70—71.
BS 23, 1, 6953.
232. Grolier, É. de: Considérations sur:
d'une part le choix des systèmes méca-
niques de recherche d'informations, en
fonction de leurs conditions d'emploi;
d'autre part, les caractéristiques dési-
rables des systèmes de codification.
In: Proc. Automat. Document. Action
Conf. Frankfurt/Main 1959, Frank-
furt/Main, Dtsche Gesellsch. Dok.,
1961, 16—31.
BS 22,1, 8880;
TV 54133.
233. Grolier, É. de: Quelques problèmes de
codification posés par l'usage des
machines en vue de la recherche de
l'information et de la traduction des
documents. In: 2ème Congrès Inter-
national de Cybernétique, Namur
1958, Namur 1960. 162—179.
234. Guiraud, P.: Bibliographie Critique
de la Statistique Linguistique. Ut-
recht/Anwers 1954.
235. Guiraud, P.: Les caractères statistiques
du vocabulaire. Paris 1953.
236. Guiraud, P.: Langage et com-
munication. In: BSLP 50.1.119—133
(1954).
237. Guiraud, P.: Emprunts et équilibre
phonologique. In: Zeitschrift für Ro-

- manische Philologie 74.1/2.78—88 (1958).
TV 55, 220.
238. Gunzenhäuser, R.: Bericht über ein Programm zur numerischen Textanalyse. In: Grundlagenstud. aus Kybernetik und Geisteswissensch. 2.2.51—55 (1961).
RŽ 1962, 8V451.
239. Gurk, Herbert M., Minker, Jack: The design and simulation of an information processing system. In: JACM 8.2.260—270 (1961).
CR, 2, 1243.
240. Gutenmakher, L. J., Vleduts, G. E.: The prospects for the utilization of informational-logical machines in chemistry (U. S. S. R.). In: JASM 8.240—251 (1961).
MR 1962, B 1059.
241. Halle, M.: Questions of linguistics. In: NC (10) 13. supplemento 494—517 (1959).
RŽ 1959, 1055.
242. Halliday, M. A. K.: The linguistic basis of a mechanical thesaurus. In: MTr. 3.81—88 (1956).
CA 5, 2602.
243. Hammond, W. E.: Evolution of the ASTIA automated search and retrieval system. In: Armed Services Technical Information Agency, AD-252000 (PB 171915). 71 pp. (1961).
244. Harary, Frank, Paper, Herbert, H.: Toward a general calculus of phonemic distribution. In: Language: 33.142—169 (1957).
RŽ 1962, 6V478.
245. Hargreaves, W. M. A.: A model for speech unit duration. In: LS 3.3.164—173 (1960).
RŽ 1962, 5V565.
246. Harms, L. S.: Listener comprehension of speakers of three status group. In: LS 4.2.109—112 (1961).
RŽ 1959, 3346.
247. Harper, Kenneth E.: Contextual analysis in word-for word MT. In: MTr. 3.40—41 (1956).
RŽ 1959, 8636;
TV 49, 119.
248. Harper, E. K.: Contextual analysis. In: MTr. 4.70—75 (1957).
RŽ 1962, 8V448.
249. Harper, K. E.: A preliminary study of Russian. In: Mach. Translat. of Languages, 2nd. print., S. I., Technol. Press. Massachusetts Inst. Technol.; New-York, John Wiley and Sons, Inc., London, Chapman and Hall, Ltd., 1957. 66—85.
RŽ 1962, 4V407.
250. Harper, K. E.: Soviet research in machine translation. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles 1960, New York 1961. 2—12.
RŽ 1959;
TV 49, 118.
251. Harper, K. E.: Semantic ambiguity. In: MTr 4.68—69 (1957).
CR 3, 1364.
252. Harper, K. E., Hays, D. G., Scott, B. J.: Studies in machine translation: Manuel for postediting Russian text. In: U. S. Air Force Project RAND Research Memorandum, RAND Corp. Santa Monica, Calif. 38 pp. 1960.
CA 5, 2339.
252. Harper, K. E.: Procedures for the determination of distributional classes. In: Rand Corporation AD 257278.19 pp. (1961).
CA 6, 694.
253. Harper, K. E., Hays, D. G.: Six tasks in computational linguistics. In: Rand Corporation AD-264769. 112 pp. (1961).
BS 21, 63962.
254. Harper, K. E., Hays, D. G.: The use of machines in the construction of a grammar and computer program for structural analysis. In: Congrès Internat. Trait. Numér. Inform., Paris 1959, UNESCO s. a., 13 pp.
CA 4, 2488;
RŽ 1961, 7V364.
255. Harper, K. E., Hays, D. G.: The use of machines in the construction of a grammar and computer program for structural analysis. In: Information processing, Paris—München—London 1960, 188—193; disc.: 193—194.
BS 231, 1, 6954.
256. Harris, B.: Inductive probability as a criterion for pattern recognition. In: PrIRE 49.12. 1951—1952 (1961).
257. Harris, Zellig S.: Co-ordination and transformation in linguistic structure. In: Language 33.283—341 (1957).
258. Harris Z. S.: Distributional Structure. In: Linguistics Today, New York 1954. TV 55, 222.
259. Hayek, W. J.: Modern equipment and the abstract of title. In: JMA 12.8.27—28 (1961).
CR 1, 154;
CA 4, 1351.
260. Hays, D. G.: Order of subject and object in scientific Russian when other differentia are lacking. In: MTr 5.111—113 (1958).
RŽ 1962, 4V408.
261. Hays, D. G.: Grouping and dependency theories. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Transla-

- tion, Los Angeles 1960. New York 1961, 258—266.
CR 2,1179.
262. Hays, D. G., Ziehe, T. W.: Studies in machine translation-10: Russian sentence-structure determination. In: U. S. Air Force Project RAND Research Memorandum, RAND Corp., Santa Monica, Calif. 68 pp. (1960).
CA 6,1191.
263. Hays, D. G.: Research procedures in machine translation. In: Rand Corporation AD-268643. 59 pp. (1961).
CA 5,2342.
264. Hays, D. G.: On the value of a dependency connection. In: Rand Corporation AD-257286. 21 pp. (1961).
CA 4,2491;
RŽ 1962, 4V406.
265. Hays, D. G.: Symposium on machine translation. In: Information Processing, Paris—München—London 1960. 218—220; disc.: 220.
CA 4,247;
TV 49,142;
RŽ 1961, 3V288.
266. HAYSTAQ — a program for automatic searching of chemical literature. In: NBSTNB 43.192—193 (1959).
CA 4, 1854.
267. Heald, J. H., Rehbock, H.: Thesaurus of ASTIA descriptors, first edition. In: Armed Services Technical Information Agency, PB 161681. 329 pp.
RŽ 1962, 11V502.
268. Henkel, Helmuth, Schnelle, H.: Automatisches Übersetzen von Fremdsprachen. In: Umschau 62.11. 325—328 (1962).
269. Herdan, Gustav: Small particle statistics. Amsterdam 1953.
270. Herdan, G.: Language in the light of the statistical theory of information. II. In: Metron 17.3/4 (1955).
271. Herdan, G.: A new derivation and interpretation of Yule's characteristic K. In: JAMPh 6.332 (1955).
272. Herdan, G.: Chaucer's authorship of the Equatorie of the Planetis. The use of romance vocabulary as evidence. In: Language 32.254—259 (1956).
273. — 274. Herdan, G.: Language as choice and chance. Noordhoff, Groningen 1956.
275. Herdan, G.: An inequality relation between Yule's characteristic K and Shannon's entropy H. In: ZAMP 9.1.69—73 (1958).
BS 10, 32848.
276. Herdan, G.: The mathematical relation between Greenberg's index of linguistic diversity and Yule's characteristic. In: Biometrika 45.Pt.1/2. 268—270 (1958).
277. Herdan, G.: The relation between the dictionary distribution and the occurrence distribution of word length and its importance for the study of quantitative linguistics. In: Biometrika 45. 1/2. 222—228 (1958).
278. Herdan, G.: The relation between the functional burdening of phonemes and the frequency of occurrence. In: LS 1.8—13 (1958).
279. Herdan, G.: The statistical interpretation of Aphasia. In: Confinia Psychiatrica 1.143—158 (1958).
280. Herdan, G., Grayston, K.: The authorship of the Pastorals in the light of statistical linguistics. In: New Testament Studies 6.1—15 (1959).
281. Herdan, G.: The hapax legomenon: a real or apparent phenomenon. In: LS 2.26—36 (1959).
282. Herdan, G.: Type-token mathematics. A textbook of mathematical linguistics (= Janua Linguarum, Series Major IV). The Hague 1960. 448 pp.
283. Herdan, G.: The mathematical relation between the number of diseases and the number of patients in a community. In: Journal of Royal Statistical Society, Ser. A. 120. Pt. 3.320—330 (1957).
CR 3,1720.
284. Himmelman, D. S., Chu, J. T.: An automatic abstracting program employing stylo-statistical techniques and hierarchical data indexing. In: Preprints of papers presented at the 16th National Meeting of the ACM, Los Angeles, Sept. 5—8, 1961. ACM, New York, N. Y.
RŽ 1962, 4V428.
285. Hiz, H.: The intuitions of grammatical categories. In: Methodos 12.48.311—319 (1960).
CA 5,2600.
286. Hoffman, J., Opler, A.: Use of MOBL in preparing retrieval programs. In: 4.389—391 (1961).
RŽ 1962, 8V491.
287. Holm, B. E., Rasmussen, L. E.: Development of a technical thesaurus. In: AD 12.3.184—190 (1961).
RŽ 1960, 9794.
288. Honda, Ichiro: English to Japanese electronic translator and reader for English. In: MTr 5.49—50 (1958).
CA 5, 1743.
289. Householder, F. W.: The automation of general semantics. In: Indiana University FB 153805, 11 pp. (1960).

- CA 6, 723.
290. Householder, F. W., Thorne, J. P.: Automatic language analysis. In: Indiana University AD-265656. 27 pp. (1961).
291. Howerton, Paul, W.: The parameters of an operational machine translation system. In: MTr 6.108—111 (1961). CR 1, 366.
292. Hubell, A. F., Bakst, Aaron, Artin, Natasha, Shuff, Susan: Russian-English scientific and technical dictionaries; a survey. National Science Foundation report, 1960. BS 21.88434.
293. Hughes, G. W.: Recognition of speech by machine. In: QPR 55.152 (1959). BS 21.63963.
294. Hughes, G. W., Halle, M.: On the recognition of speech by machine. In: Congrès international. Trait. Numér. Inform., Paris, 1959. UNESCO s. a., 9 pp. RŽ 1961, 9V340.
295. Hughes, G. W., Halle, M.: On the recognition of speech by machine. In: Information processing, Paris—München—London 1960. 252—256. BS 23, 1.6957.
296. Hughes G. W.: The recognition of speech by machine. In: QPR 395. III—62 pp. (1961). RŽ 1962, 6V469.
297. Humecky, Assya, Koutsoudas, Andreas: Some further results on the resolution of ambiguity of syntactic function by linear context. In: LS 4.3.146—149 (1961).
298. Huzino, Seiti: On some applications of the pushdown store technique. In: Memoires of the Faculty of Sciences Kyusu University 1961. 6—20. CA 5, 626.
299. Information processing. Lincoln Laboratory MIT, PB 150602. 56 pp. (1960). RŽ 1962, 6V487K.
300. Information processing. Proc. Internat. Conf. Inform. Processing; Unesco, Paris, 15—20 June 1959; 1960. 520 pp.
301. Information retrieval and the design of more intelligent machines. In: Final Report No AD59UR1, Moore, School of Electrical Engineering 60—77 (1959). RŽA 1962, 8—1—168.
302. Information retrieval by citation indexes. In: CA 10.11.36 (1961). CA 6, 687.
303. Information storage and retrieval. In: OTS SB—475. 13 pp. (1961). BS 21.12817.
304. An international conference for standards, on a common language for machine searching and translation. Cleveland, September 2—12, 1959. I—III. RŽA 1961, 2B38.
305. International conference on standards for a common language for machine searching and translation. In: Bull. Centre Internat. provis. Calcul. 8.28—29 (1960). CR 2, 511.
306. Jackson, Joseph Gray, Frome, Julius, Hyslop, Marjorie R., Kent, Allen: Research in documentation. In: JFrI 270.1.1—50 (1960).
307. Jakobson, R.: Fundamentals of language. Mouton and Co.; La Haye 1956.
308. Jakobson, R.: Preliminaires to speech analysis. In: MIT Laboratory of Acoustics Technical Reports 13. CRI, 150.
309. Jefimov, M. B.: The analysis of Japanese in machine translation. In: U. S. Joint Publications Research Service 1130—D (1960).
310. Jiráková, Irina: Využití abecedních strojů Aritma pro jazykové práce. In: Inform. služba pracovníky SPS Aritma 1960. 24/25.467—469. RŽ 1959, 8637.
311. Johnson, David, L., Wall, Robert E.: Logical processing and context analysis in mechanical translation. In: Trend in Engineering at the University of Washington 10.3.14—22, 25 (1958). CA 5, 386.
312. Johnson, D. L.: Computer evaluation of mechanical translation of languages (Russian to English). In: CACM 3.597 (1960). RŽ 1960, 14560; TV 49, 120.
313. Johnson, D. L.: The role of the digital computer in mechanical translation of languages. In: Proceedings of the Western Joint Computer Conference, Los Angeles, Calif, 1958, N°T—107, New York 1959, 161—165. TV 54, 136. RŽ 1962, 1V371.
- 314—315. Johnson, L. R.: An indirect chaining method for addressing on secondary keys. In: CACM 4.5.218—222 (1961). CA 6, 1415.
316. Johnson, D. L., Lytle, D. W.: Translation study. In: AD—271640.661 pp. (1961).
317. Jones, L. G., Oettinger, A. G.: Notes on mathematical linguistics; Harvard Computation Laboratory; Cambridge, Mass. 1956.

318. Jonker, F.: Outline of a general theory of index terminology and indexing methods. In: Jonker Business Machine Incorporation AD-272820. 47 pp. (1961).
MR 1961, 647.
319. Joshi, Devi Datt: L'information en statistique mathématique et dans la théorie des communications. In: PISUP 8.81-159 (1959).
RŽ 1962, 5V582.
320. Josselson, Harry H.: Research in machine translation. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles 1960, New York 1961, 160-172.
321. Josselson, H. H.: Russian Word Count. Wayne University Press; Detroit 1953.
CA 5, 1042.
322. Josselson, H. H., Jacobson, A. W.: Research in machine translation. Russian into English: mathematical text. In: PB 149685.50 pp. (1959).
323. Josselson, H. H., Jacobson, A. W.: Research in machine translation, Russian-English. In: Wayne State University AD-248503 (PB 156877). 150 pp. (1960).
CA 6, 950.
324. Josselson, H. H.: Research in machine translation. Russian-English. In: Wayne State University Annual Report No 3, AD-266912. 227 pp. (1961).
RŽA 1961, 11B10.
325. Jovits, Marshall C.: Navy machine translation research. In: Naval Res. 1960. Aug. 8-11.
MR 1961, 645.
326. Judd, B. R., Sutherland N. S.: The information content in nonsequential messages. In: IC 2.315-332 (1959).
RŽ 1962, 6V457.
327. Kalmus, H., Fry, D. B., Dénes, P.: Effects of delayed visual control on writing, drawing and tracing. In: LS 3.2.96-108 (1960).
CA 5, 2599.
328. Kehl, W. B., Horthy, J. F., Bacon, C. R. T., Mitchell, D. S.: An information retrieval language for legal studies. In: CACHM 4.380-389 (1961).
CA 5, 2338.
329. Kellogg, D. A.: Machine translation. A review and analysis report. In: Army Research Office AD-257839. 39 pp. (1961).
CR 3, 1604.
330. Kellogg, D. A.: Machine translation, a review and analysis report. In: Dept. Army, Army Research Office, Washington 25, D.C. ARO Report 4. 46 pp. (1961).
RŽ 1962, 3V488.
331. Kelly, Hugh: MIMIC: a translator for English coding. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation Los Angeles 1960, New York 1961, 451-461.
RŽ 1962, 6V473.
332. Kelly, H., Ziehe, Ted: Glossary lookup made easy. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles 1960, New York 1961. 325-334.
RŽ 1962, 2V547.
333. Kendall, M. G.: The bibliography of operational research. In: QRQ 11.1/2. 31-36 (1960).
CA 5, 381.
334. Kent, Allen: Evaluating procedures for processing and searching metallurgical literature. In: CACM 3.599 (1960).
CA 5, 179.
335. Kent, A.: Machine literature searching in science. In: JFrI 270.42-50 (1960).
CR 2, 932.
336. Kent, A.: Information retrieval and machine translation. Vol. 3, Part 1. Interscience Publishers, New-York/N. Y. 1960. XV + 686 pp.
CR 2, 790.
337. Kent, A.: Machine literature searching in science. In: JFrI 270.1.42-50 (1960).
CR 3, 1366;
RŽ 1962, 3V501.
338. Kent, A.: Information retrieval and machine translation. Vol. 3, Part 2. Interscience, New-York/N. Y. 1961. 689 pp.
CA 5, 1547.
339. Kent, A.: Mathematical model for a documentation system. In: CACM 4.114 (1961).
RŽA 1961, 3B319.
340. Kent, A.: A specialised information retrieval system. In: Automat. Progr. 5.7.231-233 (1960).
RŽ 1962, 3V493.
341. Kent, A., Perry J. W.: The storage and retrieval of nonnumerical data in large and complex documentation systems. In: Paper. Amer. Soc. Mech. Engrs. No IRD 5; 11 pp. (1960).
RŽ 1962, 4V430.
342. King, Gilbert W.: Functions of a translation system. - In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961. 53-62.
RŽ 1959, 1053.
343. King, Gilbert W.: Stochastic methods of mechanical translation. In: MTr 3.38-39 (1956).

- CA 5, 1157;
BS 23, 1, 408;
TV 54, 137;
MR 1961, 12005;
CR 3, 1608.
344. King, G. W.: Table look-up procedures in language processing. Part I: The raw test. In: IBMJResDev 5.2.86—92 (1961).
BS 23, 1, 6959;
RŽA 1962, 11—1—145.
345. Kiyasu, Z., Sekiguti, S.: An electronic system for translating Japanese into Braille. In: Rev. Electr. Communic. Lab., Jap. 9.910.588—599 (1961).
BS 23, 1, 6960.
346. Klewitz, O. von: Vorrichtung zum Speichern und Wiederauffinden von Informationen. In: Proc. Aut. Document. Action Conf., Frankfurt/Main., 1959, Frankfurt/Main, Dtsche Gesellsch Dokument., 1961. 283—285, 289.
CA 6, 1407.
347. Klingbiel, P. H.: Language oriented retrieval systems. In: Armed services Techn. Inf. Agency. AD-271600. 105 pp. (1962).
RŽA 1962, 7—1—83.
348. Koop, A. L.: English character photo-composition for Russian—English translating computer. In: CA 10.11.30 (1961).
CR 1, 157.
349. Korolev, L. N.: Method of selecting the required words from the dictionary. In: U. S. Soviet Publication Research Service 487-D. 28—30 (1959).
RŽ 1959, 8644.
350. Kousnetzoff, N.: La traduction mécanique. In: RM 11.124—462—463 (1957).
RŽ 1959, 1051.
351. Koutsoudas, Andreas, Korfhage, R.: Mechanical translation and the problem of multiple meaning. In: MTr 3.46—51 (1956).
RŽ 1959, 1050.
352. Koutsoudas, A., Machol, R.: Mechanical translation work at the University of Michigan. In: MTr 3.33, 41 (1956).
CA 4, 728.
353. Koutsoudas, A., Halpin, A.: Research in machine translation, II. Russian physics vocabulary with frequency count: right-to-left alphabetization. In: University of Michigan PB 143545 (1958).
RŽ 1962, 4V405.
354. Koutsoudas, A.: Defining linear context to resolve lexical ambiguity. In: LS 2.4.211—235 (1959).
355. Krámský, J.: Statistika Phib ve Vývoji Angličtiny. In: Universitas Carolina, Philologica 1.1.59—65 (1955).
356. Krámský, J.: On the quantitative phonemic analysis of English mono- and disyllables. In: Philologica, cizojazyčna přílona CMF 8 (1946).
RŽ 1961, 10A126.
357. Kubiński, Tadeusz: An attempt to bring logic nearer to colloquial language. In: StLog. 10.61—75 (1960).
BS 23, 1, 6962.
358. Kuipers, J. W.: A research program on information searching systems. In: Proc. Automat. Document. Action Conf., Frankfurt/Main, 1959, Frankfurt/Main, Dtsche Gesellsch. Dokument., 1961, 58—69.
CR 2, 529;
TV 54, 127.
359. Kulagina, O. S.: Operator description of translation algorithms. In: Soviet Devel. Inform. Process. Machine Translation, U. S. Joint Publications Research Service JPRS 3599. 5—15 (1960).
CR 2, 910;
TV 55, 216.
360. Kulagina, O. S., Mel'chuk, I. A.: Machine translation from French into Russian. In: LLU Translat. Bull. 1959, 21—37.
CR 2, 1177.
361. Kulagina, O. S.: French to Russian machine translation. In: U. S. Joint Publications Research Service, JPRS: 6492.1—40 (1960).
TV 54, 129.
362. Kulagina, O. S.: 600 000 word dictionary in computer. In: CA 9.12.6B (1960).
TV 54, 280;
BS 22, 1, 8202.
363. Kulagina, O. S., Maschinelles Übersetzen von Fachliteratur. In: Elektronik 10.3.85—87 (1961).
TV 49, 121.
364. Kuznetsov, P. S., Lyapunov, A. A.; Reformatsky, A. A.: Fundamental problems of machine translation. In: U. S. Office of Technical Services, PB 141383T 1—9.
RŽ 1962, 5V580.
365. Lamb, Sydney M.: MT research at the University of California, Berkeley. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 140—154.
CA 6, 176.
366. Lamb, S. M., Hudson, A. B., Johnson, C. D.: A system for analysing Russian text. In: University of Califor-

- nia (Berkeley) PB 150196. 93 pp. (1960).
RŽ 1960, 14563.
367. Lambert, L.: La traduction mécanique des textes au moyen des calculatrices électroniques. In: RM 13.143. 280—281 (1959).
RŽ 1962, 3V498.
368. Lamm, Karl: Prime-number coding. In: AD 12.3.172—177 (1961).
CA 6, 172.
369. Langenbeck, E. H.: A plan to reduce costs of technical library operations in the Department of Defense. In: Naval Ordnance Laboratory, White Oak. AD-262935. 12 pp. (1961).
CA 4, 1846.
370. Lanham, B. E.; Leibowitz, J.; Koller, H. R.: Advances in mechanization of patent searching; chemical field. In: U. S. Patent Office, PB 146067. 11 pp. (1956).
RŽA 1962, 10—1—32.
371. L'archivage et la selection des documents peuvent être réalisés par un ensemble électronique. In: Electro calcul. 3.4.21—25 (1961).
RŽA 1962, 3—1—83.
372. Large-capacity document storage and retrieval system. In: Enginer 212. 5508.291—292 (1961).
RŽ 1962, 4V426.
373. Lascelles, Monica: A theory in distributional syntax: classes and constants. In: LS 3.1.50—60 (1960).
CR 3, 1363.
374. Lebedev, S. A.: On the formulation of an algorithm for the independent grammatical analysis of the Russian language. In: Automat. Exp. 3.3.35—37 (1960).
RŽ 1962, IV425.
375. Lecerf, Yves: Une représentation algébrique de la structure des phrases dans diverses langues naturelles. In: CRHSAS 252.2.232—234 (1961).
BS 23, 1, 6933.
376. Lecerf, Y., Leroy A.: Description d'un algorithme d'analyse documentaire. In: 1er Congr. Ass. Fr. Calcul., Grenoble, 1960, Paris, Gauthier—Villars et Cie, 1961, 267—277.
TV 49, 122.
377. Lees, R. B.: Structural grammars. In: MTr 4.4—10 (1957).
TV 49, 123;
RŽ 1960, 14562.
- 378—379. Lehist, Ilse: Order of subject and predicate in scientific Russian. In: MTr 4.66—67 (1957).
RŽ 1961, 10.25.
380. Leszczyński, Jan: O treści nazw. In: StLog 9. 133—162 (1960).
RŽA 1961, 8B401.
381. Letters writing by numbers. In DPr 2.1.20—25 (1960).
BS 23, 1, 6964.
382. Lavery, F.: Résultats d'expériences de sélection automatique de documentation. In: 2ème Congr. Ass. Fr. Calcul. Traitement Inform. Paris, 1961, S. 1. s. a., 48.
RŽ 1962, 4V417.
383. Lavery, F., Reibell, B., Cohendet, R., Piccioto, S. de, Biet, F., Picot, G., Deribère-Desgardes, M.—L.; Slove, D.; Escaravage, R., Fournier, M.; Une expérience de sélection automatique de documentation. In: Econ. et comptab. 15.54. 2641—2663 (1961).
RŽ 1962, 3V500.
384. Levine, Jack: Cryptographic slide rules. In: Mathematical Magazine 34.6.322—328. (1961).
CR 2, 609;
BS 22, 1, 6623;
CA 4, 2252.
385. Levison, Michael: The application of the Ferranti Mercury Computer to linguistic problems. In: IC 3.3.231—247 (1960).
BS 23, 1, 6965.
386. Levy, F., Gardin, I. C.: Quelques propriétés du Syntol (Syntactical Organization Language) pour la recherche documentaire automatique. In: 2ème Congr. Ass. Fr. Calcul. Traitement Inform., Paris, 1961. S. 1. s. a., 47.
RŽ 1962, 6V482.
387. Liberman, A. M., Ingemann, Frances; Lisker, Leigh, Delattre, Pierre, Cooper, F. S.: Minimal rules for synthesizing. In: JASA 31. 11. 1490—1499 (1959).
RŽA 1961, 5B295.
388. Lipetz, Ben-Ami: A successful application of punched cards in subject indexing. In: AD 11.3.241—246 (1960).
RŽ 1959, 9576.
389. Locke, William N.: Translation by machine. In: SA194.1.29—33,20 (1956).
MR 1961, 7910.
RŽ 1959, 10602.
390. Locke, W. N., Booth, A. Donald: Machine translation of languages. The Technology Press of the Massachusetts Institute of Technology and John Wiley and Sons, Inc., New-York; Chapman and Hall, Ltd., London 1955. 243 pp. (2 nd. print: 1958).
RŽ 1959, 8638.
391. Locke, W. N.: Speech input. In: Mach. Translat. Languages. 2nd print. S. I., Technol. Press Massachusetts Inst. Technol., New York, John Wiley and Sons, Inc., London, Chapman and Hall, Ltd., 1957, 104—118.

- BS 20, 708;
TV 49, 124.
392. Luhn, H. P.: The automatic creation of literature abstracts. In: IBM J Res-Dev. 2.2.159—165 (1958).
BS 20, 32700;
CA (Bibl.), 282.
393. Luhn, H. P.: The automatic creation of literature abstracts (Auto-Abstracts). In: IRENCR 6. Pt. 10.20—27 (1958).
RŽ 1961, 4V365.
394. Luhn, H. P.: The automatic derivation of information retrieval encodings from machine-readable texts. IBM Corporation, Yorktown Heights/ N. Y. 1959. II. 9 pp.
RŽ 1962, 4V409.
395. Lukjanow, A. W.: Report on some principles of the unified transfer system. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 88—120
RŽ 1962, 5V589.
396. Lukjanow, A. W.: Semantic classification. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 394—397.
RŽA 1961, 3B173.
397. Macdonald, Neil: The photoscopic language translator. In: CA. 9.8.8B. 6—8 (1960).
RŽ 1961, 1B378.
398. Machine copies microfilm frames moving at 2400 pages per min. In: Automation. 7.1. 16 (1960).
TV 49, 140.
399. Machine translation of Russian. In: JMA 10.8.100—101 (1959).
RŽ 1962, 1B427.
CA (Bibl.), 1911.
400. Machine translation of Russian. In: NBSTNB 43.6.101—102 (1959).
RŽA 1962, 7—1—26.
401. Machine Translation. Proc. U. S. Sympos. Ed. Edmundson, H. P. London, Prentice Hall Internat. 1961. 525 pp.
CA 5, 2051.
402. Machine translation studies of semantic techniques. Thomson Ramo Wooldridge Incorporation, AD-256355 (1961).
BS 20, 83623.
403. Les machines sémantiques. In: 1er Congrès International de Cybernétique, Namur, 1956, Paris, 1958, 139—299.
RŽ 1962, 6V474.
404. Mackay, D. M.: The information analysis of questions and commands. In: Inform. Theory, London 1961. 469—476; disc.: 476.
RŽ 1961, 8V235.
405. Magula, D. A.: A conjugate factor method for the solution of a cubic. In: MC 14.71.281—283 (1960).
406. Mandelbrot, B.: Adaptation d'un message à la ligne des transmissions. In: CRHSAS 232.1638; 232 2003 (1951)
407. Mandelbrot, B.: Contribution à la théorie mathématique des communications. Paris 1953; 125 pp.
408. Mandelbrot, B.: Contribution à la théorie mathématique des jeux de communication. In: PISUP 2.1—124 (1953).
409. Mandelbrot, B.: Structure formelle des textes et communication. In: Word 10.1—27. (1954); Addenda 11.424—425 (1955).
410. Mandelbrot, B.: Simple games of strategy occurring in communication. In: IRE TIT I.3.124 (1954).
411. Mandelbrot, B.: On recurrent noise limiting coding. In: Information Network, Brooklyn, Politechnical Institute 1955.
412. Mandelbrot, B.: Diagnostic en l'absence de bruit. Paris 1955.
413. Mandelbrot, B.: La distribution de Willis—Yule. In: CRHSAS 242.2229 (1956).
414. Mandelbrot, B.: A note on the law of Berry, and on insistence stress. In: IC 1. 76—81 (1957).
MR 1961, 13366.
415. Mandelbrot, B.: Statistical macrolinguistics. In: NC (10)13. supplement 518—520 (1959).
BS 21, 88423.
416. Manfrino, R.: L'entropia della lingua italiana ed il suo calcolo. In: Alta frequenza 29.1.4—29 (1960).
RŽ 1962, 5V584.
417. Marchand, James W.: German syntax patterns. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 234—244.
BS 21, 88423;
RŽ 1962, 1V426.
418. Marcus, S., Vasiliu, E.: Mathématiques et phonologie. La Théorie des graphes et le consonantisme de la langue roumaine. I, II. In: RMPA 5.2.319—340; 3/4.681—703 (1960).
CR 2, 1240,
419. Marden, E. C., Koller, H. R.: A survey of computer programs for chemical information searching. In: O. T. S., U.S. Dept. Commerce, Washington/D. C. 84 pp. (1961)

- BS 22, 1, 8214.
420. Marill, T.: Automatic recognition of speech. In: IRETIFE 2.1.34—38 (1961)
CA 4, 2056;
RŽ 1961, 9V343;
BS 22, 1, 5710.
421. Maron, M. E.; Kuhns, J. L.: On relevance, probabilistic indexing and information retrieval. In: JACM 7.3.216—244 (1960).
CA 5, 2333;
TV 55, 221.
422. Maron, M. E.: Automatic indexing: an experimental inquiry. In: JACM 8.4.04—417 (1961).
CA 4, 1056.
423. Massey, H. S. H.: A Russian machine translation dictionary. In: RAJ 13. 148—150 (1960).
TV 49, 125.
424. Masterman, M. M.: The Thesaurus in syntax and semantics. In: MTr 4.35—43 (1957).
425. Mathesius, V.: Čeština a obecný jazykozpyt. Prague 1947.
CA 4, 1350;
CR 1, 152.
426. Matthews, G. H., Rogovin, Syrell: German sentence recognition. In: MTr 5.114—120 (1958).
BS 22, 1, 6624.
427. Matthews, G. H.: Recognition of the structure of sentences. In: QRR 58.224—227 (1960).
428. MacDonald, N.: Language translation by machine: a report of the first successful trial. In: CAT 3.2.6—10 (1954).
CA 4.2058.
429. MacDonald, N.: The photoscopic language translator. In: CAT 9.6—8 (1960).
RŽ 1959, 8641.
430. McCullough, John: Übersetzen. In: Notre Dame Techn. Rev. 9.3.24—25, 62 (1958).
BS 22, 1, 5709.
431. McGovern, P. J.: Computer conversation compared with human conversation. In: CAT 9.6/7. 9—11 (1960).
RŽA 1962, 3B7.
432. McLeod, John: What price translation? In: Instrum. and Control Syst. 33.4.596 (1960).
CA (Bibl.), 1114.
433. Mechanische Inhaltszusammenfassungen wissenschaftlicher Aufsätze. In: Neuheiten, Erfindungen 26.286/287. 6—8, 28—30 (1959).
BS 20, 32699.
434. Mechanized letter sorting. In: Electron. Radio Engr. 35.10. 390—392 (1958)
CA (Bibl.), 1114;
CR 2, 1239.
435. Melik-Shakhnazarov, Aram S.: Technical information in the U.S.S.R. MIT Libraries, Cambridge Mass. 1961. VIII 122 pp.
CA 6, 442.
436. Melton, J. L.: Test program for evaluating procedures for the exploitation of literature of interest to metallurgists. V. The semantic code today. In: Western Reserve University AD-263—126. 17 pp. (1961).
RŽA 1962, 7—1—26.
437. Memory, Learning and Language W. London-Oxford, Univ. Press, 1961.
RŽ 1962, 5V577.
438. Mersel, Jules: Research in machine translation at Ramo—Wooldridge. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New-York 1961, 26—38
CA 6, 1705.
439. Mersel, J.; Reitz, G.: Automatic aids to dictionary revision. In: DPr 4.26—30 (1962).
CR 3, 1610.
440. Mersel, J., Reitz, Gerhard: Automatic aids to dictionary revision. In: Preprints of papers presented at the 16th National Meeting of the ACM, Los Angeles, Sept. 5—8, 1961, ACM, New York/N. Y.
441. Meyer-Eppler, W.: Physikalische Analogien linguistischer Strukturen. In: Physikalische Blätter II, 445 (1955).
442. Meyer-Eppler, W.: Physical analogies of Linguistic Structure. In: Indian Linguistics 17.59—69 (1957).
RŽ 1962, 3V496.
443. Micklesen, Lew R.: An experiment in the automatic selection or rejection of technical terms. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 398—408.
RŽA 1961, IB379.
444. Mikrofilm als Selektionsverfahren. In: Mikrofilm 10.1.6 (1960).
RŽ 1962 9V464.
445. Miller, George A.: Decision units in the perception of speech. IRETIT 8.2.81—83 (1962).
446. Miller, G. A.: Language Engineering. In: JASA 22.720 (1950).
447. Miller, G. A.: What is Information Measure. In: American Psychologist 8.3 (1953).
CA 6, 693.
448. Mitchell, R. P.: A note on categorial grammars. In: Lockheed Aircraft Corporation AD-264997 31 pp. (1961).

- TV 49, 126.
449. Moloshnaya, T. N.: Experiments in machine translation. In: U. S. Office of Technical Services, PB 141383 T. 48—57.
- TV 54, 140.
450. Mooers, C. N.: The next twenty years in information retrieval: some goals and predictions. In: AD 11.3.229—236 (1960).
- RŽ 1961, 4V364.
451. Mooers, C. N.: The next twenty years in information retrieval: Some goals and predictions In: Proceedings of the Western Joint Computer Conference, San Francisco/Calif., 1959, New York 1959, 81—86.
- RŽ 1962, 5V389.
452. Mooers, C. N.: Some mathematical fundamentals of the use of symbols in information retrieval. In: Information Processing, Paris—München—London 1960, 315—320; disc.: 320—321.
- TV 55, 225.
453. Moore, R. T.: A screening method for large information retrieval systems. In: Proceedings of the Western Joint Computer Conference, Los Angeles, 9—11 May 1961, 259—274.
454. Mounin, Georges: Sémantique et Mécanographie. In: MTr 6.72—75 (1961)
455. The multi-list system. In: Technical Report of Electrical Engineering, University of Pennsylvania 1962.
- RZA 1961, 3B339.
456. N. C. R. Service computer produces share indices for The Times. In: Brit. Com. and Electron. 7.8.608 (1960)
457. Needham, Jones: The information retrieval system of the CLRU. In: CLRU Workpaper N° 109 (1960)
458. Needham, R. M.: A method for using computers in information classification. In: Preprint of the Proceedings of the IFIP Congress 62, Munich 1962, Amsterdam 1962, 121—123.
- RZA 1962, 3—1—82,
459. Ein neues System der Speicherung und Wiedergabe von Information. In: VDI-Nachr. 15.20.2 (1961).
- RZA 1962, 4—1—26,
460. New computer program developed for language translations. In: Electron. Design. 9.17.39 (1961).
- MR 1961, 10844;
- CR 2, 1253,
461. Newman, Edwin, B., Waugh, Nancy C.: The redundancy of texts in three languages. In: IC 3.141—153 (1960).
- CR 1, 160.
462. Newman, Simon M., Swanson, R. W., Knowlton, K. C.: A notation system for transliterating technical and scientific texts for use in data processing systems. In: Patent Office Research and Development Reports N° 15 (1959).
- CR 3, 1966.
463. Newmann, S. M.: Classified patent search files a proposed base for technical information centers. In: AD 12.3. 206—212 (1961).
- RŽ 1959, 1044.
464. Newest scanner. Letters, symbols, punctuation read. In: Datamation 7.3.25 (1961).
- TV 49, 127;
- CR 1, 162.
465. News. In: MTr 3.71—72 (1956).
- BS 22, 1, 8204.
466. Nikolaeva, T. M.: Soviet developments in machine translation: Russian sentence analysis. In: MTr 5.51—59 (1958).
- CR 2, 1029.
467. Sur la notion de congruence, la traduction automatique. In: U. S. Joint Publications Research Service JPRS: 6240.8—13 (1960).
- BS 20, 74054.
468. Novel applications of computers. In: CA 7.3.8—13 (1958).
- BS 23, 1, 6989.
469. Nuyl, T. W.: Anwendung des "L'unité" Dokumentationsverfahrens auf Patentschriften. In: Proc. Automat. Document. Aciton Conf., Frankfurt/Main, 1959, Frankfurt/Main, Dtsche Gesellsch. Dokument, 1961, 225—230, 237—242.
- RŽ 1962, 3V497.
470. O'Connor, John: Some suggested mechanized indexing investigations which require no machines. In: AD 12.3.198—203 (1961).
- CR 1, 151.
471. Oettinger, Anthony G.: A survey of Soviet work on automatic translation. In: MTr 5.101—110 (1958).
- MR 1961, 1477;
- CR 2, 908.
472. Oettinger, A. G.: Automatic language translation: Lexical and technical aspects, with particular reference to Russian. Harvard Monographs in Applied Science, Nr. 8/. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1960. XIX 380 pp.
- CR 2, 1183.
473. Oettinger, A. G.: Mathematical linguistics and automatic translation. In: Report No NSF6, Computation Laboratory Harvard University, Cambridge/Mass. 126 pp. (1961).
- A következő munkákat tartalmazza: Plath, Warren: Automatic sentence diagramming.

- Lynch, Irine: Russian-sja verbs, impersonally used verbs and subject/object ambiguity.
 Foust, William D., Walking, Julia R.: Russian-English structural transfer: a preliminary system.
 Greibach, Shelis: Iterations for the syntactic analyser.
 Kuno, Susumu: A preliminary approach to Japanese-English automatic translation.
 Lee, Marlene: The insert-sift program.
 Jones, Paul E.: Modifications to the continuous dictionary run (III).
 Grant, Sarah B.: A modified system for English predictive analysis.
 Jones, Paul E.: The compilation run: a technical manual for making additions to the Harvard automatic dictionary.
 Van Campen, Joseph: A sequence list.
 Jones, Paul E.: A format for the output of an automatic translator.
 Trink, Orrin: Adjectival government and infinitive prediction.
 Matejka, Ladislav, Foust, William D., Isenberg, David, Walking, Julia R.: Bibliography of recorded Russian texts.
 RŽ 1962 8V456.
474. Oettinger, A. G.: The design of an automatic Russian-English technical dictionary. In: *Mach. Translat. of Languages*, 2nd print. S. 1., Technol. Press Massachusetts Inst. Technol.; New-York, John Wiley and Sons, Inc; London, Chapman and Hall, Ltd. 1957, 47-65.
 RŽA 1962, 8-1-61.
475. Olson Harry, F.: Automatic secretary hearer. In: *Radio-Electronics* 33.1.84 (1962).
 BS 23, 1, 6972.
476. Opler, A.: Impact of new developments on information retrieval. In: *Proc. Automat. Document. Action Conf. Frankfurt/Main*, 1959, Frankfurt/Main, Dtsche Gesellsch. Dokument, 1961, 49-50.
 BS 20, 97391.
477. Opler, A.: Utilization of computers for information retrieval. In: *Proceedings of the fifth annu. Computer Appl. Symp. USA* 1958, 22-29.
 RŽ 1961, 4V368.
478. Opler, A., Baird, N.: Relative merits of general and special purpose computers for information retrieval. In: *Proceedings of the Western Joint Computer Conference, San Francisco/Calif.*, 1959, New York 1959, 54-56.
 RŽ 1962, 4V429.
479. Pacak, Milos: The morphological abstraction of Russian verbs. In: *MTr* 6.51-62 (1961).
 CR 2, 788.
480. Paducheva, JE. V.: Description of the case system of the Russian noun. In: *U. S. Joint Publications Research Service JPRS*: 6588.1-13 (1961).
 CA 4, 2485.
481. Panov, D. Yu: Automatic translation of languages-introductory speech. In: *Information Processing, Paris-München-London* 1960, 159-160.
 CR 1, 149.
482. Panov, D. Yu., Lyapunov, A. A.; Mukhin, I. S.: Automation of translating. In: *LLU Translations Bulletin* 1959, 16-40.
 RŽ 1960, 2498.
483. Parker-Rhodes, A. F.: Computer operations required for mechanical translation. In: *PrIEE* 1956, 103 (Suppl. N° 3). 453-455, discussion: 473-475.
 RŽ 1960, 2496.
484. Parker-Rhodes, A. F.: An electronic computer program for translating Chinese into English. In: *MTr* 3.14-18, discussion: 19 (1956).
 CR 1, 156;
 TV 49, 129.
485. Parker-Rhodes, A. F.: The use of statistics in language research. In: *MTr* 5.67-73 (1958).
 BS 21, 63966.
486. Parker-Rhodes, A. F., Needham, R. M.: A reduction method for non-arithmetic data and its application to thesauric translation. In: *Congrès Internat. Trait. Numér. Inform., Paris*, 1959, UNESCO, 11 pp.
 CA 4, 2349;
 RŽ 1962, 4V415.
487. Parker-Rhodes, A. F., Needham, R. M.: A reduction method for non-arithmetic data and its application to thesauric translation. In: *Information Processing, Paris-München-London* 1960, 321-326; disc. 326.
488. Pendergraft, E. D., Tosch, L. W.: Machine language translation study. In: *Texas University AD-255751* (1961).
 CA 5, 2855.
489. Pendergraft, E. D.: Machine language translation study. In: *Texas University AD-260254*, 73 pp. (1961).
 CA 6, 692.
490. Pendergraft, E. D.: Machine language translation study. In: *Texas University AD-265654*, 55 pp. (1961).

- RŽ 1959, 1048.
491. Penfield, Paul: Language translation by machine. In: TİN 38.1.30—31 (1956).
- RŽA 1962, 8—1—54.
492. Pepe, M.: Cycle d'études du traitement de l'information. In: RM 15.168. 476—484 (1961).
- RŽ 1959, 8645.
493. Perry, James W.: A practical development problem. In: Machine Translation of Languages, New York—London 1955, 174—182.
- CR 2, 1245.
494. Perry, J. W., Kent, A., Berry, M. M.: Machine literature searching. Interscience Publishers, New-York/N. Y. 1956. 162 pp.
- CR 2, 1242.
495. Perry, J. W., Kent, Allen: Tools for machine literature searching. Vol. I. Interscience Publishers, New-York/N. Y. 1958. 972 pp.
- RŽ 1961, 2V242.
496. Perry, W., Melton, John L.: Principles of machine and system design with special reference to the indexing and analysis of historical literature. In: AD 10.4.278—285 (1959).
- RŽ 1962, 2V545.
497. Perschke, Sergei: Some notes concerning ambiguous Russian Verbs. In: Methodos 12.45/47. 130—140 (1960).
- CR 3, 1722.
498. Phillips, Moira: The translation problem in science. In: Revue de la Documentation. 28.2.52—55 (1961).
- CA 5, 2049
- 498a Pioneering in machine literature searching and information retrieval. Naval Ordnance Laboratory, White Oak., AD-255291.22 pp. (1961).
- RŽ 1962, 6V476.
499. Pollack, Irwin, Rubinstein, Herbert, Horowitz, Arnold: Communication of verbal modes of expression. In: LS 3.3.121—130 (1960).
- RŽ 1962, 6V481.
500. Pollack, I., Decker, Louis: Consonant confusions and the constant ratio rule. In: LS 3.1.1—6 (1960).
501. Poppe, C. W., Suhr, P. J.: An automatic voice readout system. In: Proceedings of the Eastern Joint Computer Conference, Washington/D. C., December 9—13, 1957, New York 1958, 219—221.
- BS 23, 1, 6973.
502. Pottier, B., Bourquin, G.: Mathématiques et lingistique en traduction automatique. In: 2ème Congr. Ass. Fr. Calcul. Traitement Inform., Paris, 1961, S. 1. s. a., 28.
- BS 23, 1, 6974.
503. Poyen, J., Pore, P.: La critique textuelle automatique. In: 2ème Congr. Ass. Fr. Calcul. Traitement Inform. Paris, 1961, S. 1. s. a., 46.
504. Preprint of the Proceedings of the IFIP Congress 62, International Federation for Information Processing, Munich August 27 to September 1, 1962, Session 8: Linguistic Analysis and Mechanical Translation of Languages, North Holland Publishing Company, Amsterdam, 1962. 350 pp.
505. Proceedings of the Eastern Joint Computer Conference; Papers and Discussions Presented at the Joint IRE—ACM—AIEE Computer Conference; Washington/D. C.; December 9—13, 1957; Theme: Computers with deadlines to meet. Institute of Radio Engineers, Inc.; New York 1958; 259 pp.
- RŽ 1962, 2V548K.
506. Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, Febr. 2nd—5th, 1960, Ed. Edmundson, H. P. Englewood, Cliffs, N. J., Prentice Hall, Inc., 1961. XVIII 525 pp.
507. Proceedings of the Second International Conference on Operational Research. Aix-en-Provence 1960, English Univ. Press. Ltd., London 1961. 810 pp.
508. Pryves, N. S., Gray, H. J.: The multilist system for realtime storage and retrieval. In: Preprint of the Proceedings of the IFIP Congress 62, Munich 1962, Amsterdam 1962, 112—116.
- RŽA 1962, 8—1—161.
509. Quemada B.: La mécanisation dans les recherches lexicologiques. III—IV. In: RM 15.160.60—64, 66—67 (1961).
- CA 6, 1482,
510. Ramo, S.: Extending man's intellect by electronics. In: PrIRE 50.640—643 (1962).
- CA 4, 2059.
511. Ramo—Woodridge: Machine translation studies of semantic techniques. In: PB 146772. 141 pp (1960).
- TV 49, 141;
- CA 4, 248;
- RŽ 1960, 13429.
512. The rapid selector — an automatic document retrieval device. In: NBSTNB 43.10.178—181 (1959).
- RŽA 1961, 1B169.
513. Raymond, François Henry: Centralisation et décentralisation dans le traite-

- ment automatique des informations. In: Automaz. e strum. 8.1.29—33 (1960).
TV 49, 104.
514. Recognition system reads ten words. In: *Electronics* 32.47.100 (1959).
CA 4, 2250.
515. Rees, J., Kent, A.: Mechanized searching experiments using the WRU Searching Selector. In: PB 146386. 3 pp. (1958).
CA 4, 1349.
516. Rees, T. H., Kent A., Perry, J. W.: Study of indexing and machine searching. In: PB 144655.123 pp. (1959).
CR 2, 792.
517. Reformatsky, A. A.: Transliteration of Russian texts into Latin letters. In: U. S. Joint Publications Research Service JPRS: 6588. 45—64 (1961).
RŽ 1959, 9577.
518. Reifler, Erwin: Mechanical determination of the constituents of german substantive compounds. In: MTr 2.3—14 (1955).
TV 49, 130.
519. Reifler, E.: Some new terminology. In: MTr 4.52—53 (1957).
CR 3, 1897.
520. Reifler, E.: The machine translation at the University of Washington, Seattle, Washington: outline of the project. In: MTr 6.25—32 (1961).
RŽ 1962, 5V581.
521. Reifler, E.: Current research at the University of Washington. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 155—159.
CA 6, 1688.
522. Reifler, E.: Machine language translation. In: *Digitale Informationswandler*, Braunschweig 1962, 444—507.
RŽ 1962 8V459,
523. Reifler, E.: The mechanical determination of meaning. Mach. Translat. of Languages In: 2nd print; S. I., Technol. Press. Mass. Inst. Technol., New-York, Johns Wiley and Sons, Inc.; London, Chapman and Hall, Ltd., 1957, 136—164.
RŽ 1962, 3V483.
524. Reifler, E.: The solution of MT linguistic problems through lexicography. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 312—316.
RŽ 1959, 1052.
525. Report on research. Cambridge, England, In: MTr 3.36—37 (1956).
CR 1, 164.
526. Reuben, A. Brower: On translation. Harvard University Press, Cambridge/Mass, 1959.
CA 6, 691.
527. Rhodes, Ida: Hindsight in predictive syntactic analysis. In: National Bureau of Standards, AD-252659 (PB 156078). 16 pp. (1960).
RŽ 1962, 4V425.
528. Rhodes, I.: A new approach to the mechanical syntactic analysis of Russian. In: MTr 6.33—50 (1961).
RŽ 1962, 5V578.
529. Rhodes, I.: The National Bureau of Standards method of syntactic integration. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 39—44.
BS 20, 97393.
530. Richens, R. H.: Interlingual machine translation. In: CJ 1.3.144—147 (1958).
CA 4, 726.
531. Richens, R. H.: Tigris and Euphrates — a comparison between human and machine translation. In: Mechanisation of Thought Processes Symposium Proc. 279—302; disc.: 303—307.
RŽ 1962, 8V455.
532. Richens, R. H., Booth, A. D.: Some methods of mechanized translation. In: Mach. Translat. of Language. 2nd print. S. I., Technol. Press, Massachusetts Inst. Technol.; New-York, John Wiley and Sons, Inc, London, Chapman and Hall, Ltd. 1957, 24—46.
CA 6, 1189;
RŽ 1962, 6V485.
533. Ring, Otto: Problems with classification and retrieval. In: *Ingeniøren* C5.6.3.74—80 (1961).
TV 49, 131.
534. Ritzer, W.: Automatische Dokumentation in der Praxis. In: MTW 6.4.156—157 (1959).
RŽ 1960, 5979.
535. Row, H. T.: Scientific abstracting by computer. In: CA 7.3.12—13 (1958).
RŽ 1961, 5V297;
CA 4, 1353;
CR 1, 153.
536. Rozentsveig, J. Ju.: The work on machine translation in the Soviet Union. 4th International Congress of Slavists, Reports, Sept. 1958. In: MTr 5.3.95—100 (1958).
RŽ 1962, 5V567.
537. Rubinstein, H., Decker L., Pollack, I.: Word length and intelligibility, In: LS 2.4.175—178 (1959).
CA 6, 1189.
538. Sable, J. D.: The use of semantic

- structure in information systems. In CACM 5.40—43 (1962); IRE Trans. Eng. Writing and Speech EWS-4. 83—90 (1961).
RŽ 1962, 5V570.
539. Sadler, Victor: Effect of succeeding vowel on consonant recognition in noise. In: LS 4.2.133—138 (1961).
TV 49, 132.
540. Salton, G.: The use of punctuation patterns in machine translation. In: MTr 5.16—24 (1958).
CA 4, 1370.
541. Salton, G.: The automatic transcription of machine shorthand. In: Proceedings of the Eastern Joint Computer Conference 148—158; disc.: 158—159.
BS 23, 1, 6976.
542. Samain J.: Le problème de la documentation, classement et recherche des documents. In: Proc. Automat. Document. Action Conf., Frankfurt/Main, 1959, Frankfurt/Main, Dtsche Gesellsch. Dokument, 1961, 260—272.
RŽ 1961, 7V365.
543. Samson, Robert F.: The role of USAF research and development in information retrieval and machine translation. In: Proceedings of the Western Joint Computer Conference, San Francisco/Calif., 1959, New York 1959, 66—69.
RŽ 1962, 5V571.
544. Saporta, S., Brown, Robert E., Wolfe, W. Dean: Toward the quantification of phonic interference. In: LS 2.4.205—210 (1959).
RŽ 1962, 6V488K.
545. Scheele, Martin: Punch-card methods in research and documentation, with special reference to biology. Interscience; New-York—London 1961; XIV 274 pp.
TV 55, 226.
546. Scheibe, O.: Bericht über das Eppendorfer Dokumentationsgespräch. In: Dokum. 5.3.80—83 (1961).
TV 54, 134;
MR 1961, 9377;
RŽ 1961, 10A121.
547. Scheinberg, St.: Note on the Boolean properties of context free languages. In: SC 3.4.372—375 (1960).
TV 55, 227.
548. Schenk, H. R., Leeman, H. G.: Der Einsatz eines UNIVAC UCT-Systems in der Dokumentation. 1. Die Literatur-Dokumentation. 2. Die Spektrendokumentation. In: Die Lochkarte 25.185/186. 19—36 (1961).
RŽ 1962, 5V574.
549. Schmidt, K. O.: Die Anforderungen syntetischer Sprache (Vocodersprache) und vorverformter Sprache an die Kanalkapazität des Übertragungsweges. In: NTZ 14.6.279—285 (1961).
BS 23, 1, 6978.
550. Schneider, K.: Der Einsatz der IBM 650 in der Dokumentation demonstriert an Beispielen der Dokumentation der Atomkernenergie. In: Proc. Automat. Document. Action Conf., Frankfurt/Main, 1959, Frankfurt/Main, Dtsche Gesellsch. Dokument, 1961, 171—173, 177—178.
BS 23, 1, 6979.
551. Schneider, K.: Erfassung von Literatur über Buntmetall-Legierungen mit IBM-Lochkarten. In: Proc. Automat. Document. Action Conf. Frankfurt/Main, 1959, Frankfurt/Main, Dtsche Gesellsch. Dokument, 1961, 179—184
BS 23, 1, 6980.
552. Schneider, K., Spangenmacher, A.: Automatische Lösung von Dokumentationsproblemen dargestellt am Beispiel der Buntmetall-Legierungen. In: Proc. Automat. Document. Action Conf. Frankfurt/Main, 1959, Frankfurt/Main, Dtsche Gesellsch. Dokument, 1961, 249—252, 256—259.
CA 6, 1190.
553. Schultz, C. K., Brooks, A., Schwartz, P.: Optimization and standardization of information retrieval language and systems. In: PB 155961. 50 pp. (1961).
RŽ 1961, 2V244.
554. Schultz, G. L.: The use of the IBM 704 in the simulation of speech-recognition systems. In: Proceedings of the Eastern Joint Computer Conference Washington/D. C., December 9—13, 1957, New York 1958, 214—218; disc.: 218.
RŽ 1962, 4V414.
555. Schweisheimer, W.: Versuche mit einer Dolmetscher Maschine. In: Elektronik 10.1.9—10 (1961).
556. Scientific and technical translating and other aspects of the language problem. (Documentation and Terminology of Science). UNESCO, Genève 1957. 282 pp.
CA 5, 1312.
557. Semarne, H. M.: Symbolic logic in language engineering. In: Proceedings of the Western Joint Computer Conference 1960, 61—71.
MR 1961, 1109;
BS 23, 1, 2375.
558. Sestier, A.: Remarques sur la structure de certains langages artificiels utilisés dans les calculateurs numériques automatiques. In: Chiffres 2.1.1—20 (1959).

- BS 23, 1, 6981.
559. Sestier A.: Contribution à une théorie ensembliste des classifications linguistiques. 1er Congr. Ass. Fr. Calcul. Grenoble, 1960, Paris, Gauthier-Villars et Cie, 1961, 293—305.
RŽA 1962, 10—1—33.
560. Sestier A.: La traduction automatique des langues, Mythes et réalités. In: Automatisation 6.11.445—454 (1961).
RŽ 1962, 4V423.
561. Sestier, A.: La traduction automatique des textes écrites scientifiques et techniques d'un langage dans un autre. In: Ingénieurs et techniciens 1959. 119.46—49, 51—52; 1959. 120.42—43, 45, 47, 49—50; 121.83, 85, 87, 89—90; 122.93—98.
BS 23, 1, 6983.
562. Sestier, A., Gross, M.: L'automatisation de l'analyse, syntaxique. 1er 2ème Congr. Ass. Fr. Calc. Traitement Inform. Paris, 1961, S. I. s. a., 27
BS 23, 1, 6982.
563. Sestier, A., Gross M., Hennebutte L.: Une système de complication et de consultation d'un dictionnaire automatique russe-français mis en oeuvre sur IBM 650. In: 2ème Congr. Ass. Fr. Calcul. Traitement Inform. Paris, 1961, S. I. s., a., 12
BS 21, 63921;
RŽ 1961, 10A120.
- 564—565. Shamir, E.: Language models and their relation to finite automata. In: BRCI F8. 1.70—71 (1959).
566. Shannon C. E.: A mathematical theory of communication. In: BSTJ 27.379—423 (1948).
567. Sherman, L. A.: Analytics of Literature. Boston 1893.
RŽ 1962, 6V470.
568. Sherry, Murray E.: Automatic affix interpretation and reliability of the Harvard Automatic Dictionary. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 317—324.
CA 6, 1414.
569. Sherry, M. E.: Predictive syntactic analysis. In: Air Force Cambridge Research Laboratory AD-271178 (1961).
CA 5, 2340.
570. Sherry, M. E.: Syntactic analysis in automatic translation. In: Harvard University AD-253273 (PB 155740). 360 pp. (1961).
BS 20, 11783.
571. Shiner, G.: The USAF automatic language translator, Mark I. In: IRENCR P4.6.296—404 (1958).
RŽ 1962, 4V427.
572. Smith, Carlota S.: Linguistics determiners. In: TEN 43.3.9—10, 12—15 (1961).
573. Smoke, W., Dubinsky, E.: A program for the machine translation of natural languages. In: MTr 6.2—10 (1961).
RŽA 1962, 11—1—182;
RŽ 1962, 8V453.
574. Sobolew, S.: Die vollständige Entzifferung der Maya-Handschriften durch mathematische Methoden. In: Wiss. Z. Humboldt-Univ. Berlin, Ges.-Sprachwiss. Reihe 10.4/5. XVII—XXI (1961).
CR 1, 102.
575. Solomonoff, R. J.: A progress report on machines to learn to translate languages and retrieve information. ZATOR Company. ZTB-134. 17 pp. (1959).
CA 4, 727.
576. Solomonoff, R. J.: A progress report on machines to learn to translate languages and retrieve information. In: ZATOR Company PB 161263 (1959)
BS 23, 1, 1368.
577. Solomonoff, R. J.: The mechanization of linguistic learning. In: 2ème Congrès International de Cybernétique, Namur, 1958, Namur 1960, 180—193.
BS 21, 63922.
578. Solomonoff, R. J.: A new method for discovering the grammars of phrase structure languages. In: Congrès International. Trait. Numér. Inform., Paris 1959, UNESCO, Paris, s. a., 7 pp.
RŽ 1961, 9V341.
579. Solomonoff, R. A.: New method for discovering the grammars of phrase structure languages. In: Information processing, Paris—München—London 1960, 285—290; disc. 290.
RŽ 1962, 6V486 K.
580. Sommer, H. H.: Analyse mathématique du langage. Lois générales et mesures statistiques. Béatrice-Nauwelaerts; Louvain—Paris 1959; 40 pp.
TV 49, 139.
581. Speeding the search for technical data. In: International Management Digest 14.12.38—39 (1959).
CA 5, 2094.
582. Spiegelthal, E. S.: Redundancy exploitation in the computer solution of double-crostics. In: Proceedings of the Eastern Joint Computer Conference 1960, 39—56.
RŽA 1961, 9B168.
583. Stefanides, E. J.: Recording drum translates unit count to spoken mas-

- sage. In: *Resign News* 16.1.24—25 (1961).
RŽ 1960, 4664.
584. Steiger, A. J.: Moscow computer translates from English to Russian. In: *Office* 45.3.148, 150, 152, 155—156 (1957).
CA 6, 174.
585. Steiner, L. A.: How near is machines translation. In: *ADPr* 3.23—24, 40 (1961).
RŽ 1962, 3V489;
RŽ 1962, 10—1—34.
585. a. Steiner, L. A.: Automatic translation. In: *DPr* 3.11.23—25 (1961).
586. Stiassny, Simon: Mathematical analysis of various superimposed coding methods. In: *AD* 11.2.155—169 (1960).
RŽ 1962, 5V568.
587. Strevens, Peter: Spectra of fricative noise in human speech. In: *LS* 3.1. 32—49 (1962).
RŽA 1961, 10B63.
588. Strojní a lidské překlady. In: *Sdělovací techn.* S.12.458—460 (1960).
CA 5, 2052.
589. Summary of the Proceedings of the Wayne State University Conference of Federally Sponsored Machine Translation Workers, held at Princeton Inn, Princeton, New Jersey, July 18—22, 1960. Wayne State University PB 152407.
RŽA 1962, 8—1—88.
590. Suzuki, Joji, Nakata, Kazuo: Recognition of Japanese vowels. Preliminary to the recognition of speech. In: *J. Radio Res. Labs.* 8.37.193—212 (1961).
CR 2, 1251.
591. Swanson, Don R.: Searching natural language text by computer. In: *Science* 132.3434.1099—1104 (1960).
TV 55, 229.
592. Swanson, D. R.: A walnut for information retrieval. In: *DPr* 3.8.26—27 (1961).
593. Swanson, D. R.: Interrogating a computer in natural language. In: Preprint of the Proceedings of the IFIP Congress 62, Amsterdam 1962, 124—127.
TV 59, 230.
594. Swanson, D. R.: Ein dokumentationsgerechter Krankenblattkopf für stationäre Patienten aller klinischen Fächer. In: *Med. Dokum.* 5.3.57—70 (1961).
TV 55, 228.
595. Swanson, D. R.: Information retrieval: state of the art. In: Proceedings of the Western Joint Computer Conference, Los Angeles 9—11 May 1961, 239—246.
RŽ 1962, 5V588.
596. Swanson, D. R.: The nature of multiple meaning. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles 1960, New York 1961, 386—393.
RŽ 1962, 6V482.
597. Sydney, M. Lamb, William, H. Jacobson: A high-speed large-capacity dictionary system. In: *MTr* 6.76—107 (1961).
RŽ 1959, 1045.
598. Syntax patterns in English studied by electronic computer. In: *CAt* 6.7.15—17, 32 (1957).
MR 1961, 10841;
CR 2, 1181.
599. Táborny, R.: Automatische Sprachenübersetzung. In: *MTW* 8.6—9 (1961).
TV 55, 217.
600. Táborny, R.: La traduction automatique des langues. In: *Neue Technik* 3.7.425—430 (1961).
BS 21, 63969.
601. Takahaski, S., Wada H., Tadenuma, R., Watanabe, S.: English—Japanese machine translation. In: *Congrès International. Trait. Numér. Inform.*, Paris 1959, UNESCO s. a., 13pp.,
CA 4, 2489;
RŽ 1962, 3V486.
602. Takahaski, S., Wada, H., Tadenuma, R., Watanabe, S.: English—Japanese machine translation. In: *Information processing, Paris—München—London* 1960, 194—199.
BS 23, 1, 6988.
603. Tasman, P.: Index and concordance development for literary documentation and information retrieval. In: *Proc. Automat. Document. Action Conf. Frankfurt/Main* 1959 Frankfurt/Main, Dtsche Gesellsch. Dokument., 1961., 141—145.
604. Tatlock, John S. A., Kennedy, A. G.: A concordance of the complete works of Geoffrey Chaucer. Washington 1927
CA 4, 1348.
605. Taube, M.: Meaning, linguistic structures and storage and retrieval systems. In: *Documentation Incorporation*, PB 137728 15 pp. (1957).
CR 2, 931.
606. Taube, M.: Emerging solutions for mechanizing the storage and retrieval of information. *Documentation Inc.*, Washington/D. C. 1959, 178 pp.
RŽ 1962, 3V478.
607. Taylor, Anne, Moray, Neville: Statistical approximations to English and French. In: *LS* 3.1.7—10 (1960).
RŽ 1962, 4V420.
608. Thomas, Minder: The mathematical

- foundations of bibliographic organization. In: AD 11.1.2—8 (1960).
CA 6, 965.
609. Thorelli, L. E.: Automatic correction of errors in text. In: NTIB 2.1.45—52 (1962)
610. Thorndike, Edward L., Lorge, I.: The teacher's Word Book of 30,000 Words. Columbia University 1927.
611. Thorndike, E. L.: On the number of words of any given frequency of use. In: Psychological Record 1.339 (1937).
RŽA 1962, 10—1—33.
612. Tigelman, Robert: Electronic translation. Through the Language barrier. In: Notre Dame Techn. Rev. 13.1.16—17, 32 (1961).
RŽ 1960, 13428.
613. Tillitt, Harley: An application of an electronic computer to information retrieval. In: Modern Trends Documentation Pergamon Press Ltd., London—New York—Paris—Los Angeles 1959, 67—69.
RŽA 1962, 11—1—146.
614. Tonndorf, R.: Ein Dolmetscher zur Übersetzungsmaschine. In: Elektronik 11.3.67—68 (1962).
RŽ 1962, IV428.
615. Traduction automatique de textes français en langue anglaise par l'ordinateur 704. In: RM 13.145.405 (1959)
RŽA 1961 IB26.
616. Traduzione automatica dal francese in inglese. In: Schede perfor. e calcolo elettron. 6.31.36 (1960).
CA 6, 690.
617. Turner, D. D., Kennedy, J. H.: System of automatic processing and indexing of reports. In: University of California UCRL—6510.32 pp. (1961).
RŽ 1962, 6V479.
618. Uldall, Elizabeth: Attitudinal meaning conveyed by intonation contours. In: LS 3.4.223—234 (1960).
TV 49, 133.
619. Ulvestad, B.: Syntactical variants. In: MTr 4.28—34 (1957).
RŽ 1962, 4V410.
620. The "Unified transfer system" of language translation by electronic computers. In: Engineer's Digest 22.10.89—90 (1961).
RŽA 1961 6B100.
621. U. S. gets foreign technical language translator capable of converting at 30-word-per-sec rate. In: Prod. Engng. 31.21.17,20 (1960).
RŽA 1962, 10—1—35.
622. Utman, R. E.: Language standards a status report. In: Datamation 7.11.26—28 (1961).
BS 23, 1, 6992.
623. Vauquois, B.: Le rôle des formalismes en traduction automatique. Application à l'étude morphologique du russe. In: 1er Congr. Ass. Fr. Calcul. Grenoble 1960, Paris, Gauthier-Villars et Cie, 1961, 285—292.
BS 23, 1, 6993.
624. Veillon: Programme d'analyse morphologique du russe. In: 2ème Congr. Ass. Fr. Calcul. Traitement Inform.. Paris, 1961. S. l. s. a., 13.
BS 23, 1, 6994.
625. Verhoeff, J., Goffmann W., Belzer J.: Inefficiency of the use of boolean functions for information retrieval systems. In: CACM 4.12.557—558, 594 (1961).
BS 23, 1, 6995.
626. Veyrunes, J.: Etude de la redondance dans les procédés d'indexages morphologiques. In: 2ème Congr. Ass. Fr. Calcul. Traitement Inform. Paris 1961, S. l. s. a., 13—14.
CA 6, 474.
627. Vickery, B. C.: On retrieval system theory. London 1961. X 159 pp.
CR 2, 787.
628. Vickery, B. C.: Thesaurus — a new word in documentation. In: Journal or Documentation 16.4.181—189 (1960).
RŽ 1959, 7553.
629. W. Sch.: Elektronen, als Übersetzer. Eine Dolmetscher-Maschine. In: Orion 11.13/14. 583—584 (1956).
RŽA 1961, 3B34;
RŽ 1961, 4V366.
630. Walker, Clinton M.: A theory of information retrieval. In: Proceedings of the Western Joint Computer Conference, San Francisco/Calif. 1959, New York 1959, 63—65.
RŽ 1962, 3V487.
631. Wall, Robert E.: System design of a computer for Russian—English translation. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 491—510.
BS 20, 703;
RŽ 1960, 12307.
632. Wall, R. E., Niehaus, U. K.: Russian to English machine translation with simple logical processing. In: CE 34.709—714 (1958).
BS 22, 1, 5712.
633. Wall, R. E.: The digital data-processing problem of machine translation of Russian to English. In: Dissertation Abstracts 20.10.4064 (1960).
CA 6, 1406.
634. Wallace, E. M.: Information retrieval

- program electronic/electrical properties of materials. In: Hughes Aircraft Corporation AD 271926. 83 pp. (1962).
RŽ 1962, 6V477.
635. Wang, William S. V., Crawford, John: Frequency studies of English consonants. In: LS. 3.3.131—139 (1960).
TV 55, 218.
636. Watling, L. F.: Machine translation. In: JT. 28.7.351—453 (1961).
TV 55, 219.
637. Watling, L. F.: Automatic translator used as electronic computer. In: ETJ of Japan 6.2.66 (1961).
RŽ 1959, 8646.
638. Weaver, Warren: The new tower. In: Machine Translation of Languages. New York—London 1955, V—VII.
RŽ 1962, 8V443.
639. Weaver, W.: Translation. In: Mach. Translat. of Languages, 2nd print S. I., Technol. Press Massachusetts Inst. Technol; New-York John Wiley and Sons Ins.; London, Chapman and Hall, Ltd., 1957, 15—23.
CA 4, 479.
640. Weik, M. H.: Suggestion on a device for digital encoding of Russian scientific text. In: Aberdeen Proving Ground, PB 138880, 22 pp. (1958).
RŽ 1961, 10A123.
641. Weinberger, Ota: Théorie des propositions normatives. In: StLog. 9.7—25 (1960).
RŽ 1962, 5V599.
642. Werbow, Stanley N.: Report on the Texas Project. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 121—125.
643. Williams, C. B.: A note on the statistical analysis of sentence length as a criterion of literary style. In: Biometrika 31.356—361 (1940).
644. Williams, C. B.: Area and number of species. In: Nature 152.264 (1943).
645. Williams, C. B.: Statistics as an aid to literary studies. In: Penguin Science News 24.99—106 (1952).
BS 21, 1, 12824.
646. Williams, F. A.: Handling identifiers and internal symbols in language processors. In: CACM 2.6.21—24 (1959).
RŽ 1962, 4V416.
647. Williams, Thyllis: From text to topic in mechanized searching systems. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 358—362.
TV 49, 100
648. Wilmot, E.: Automatic library analysis. In: ADPr 1.10.12—15 (1959).
CA 5, 2334
649. Wong, E.: A class of search-models for machine retrieval. In: CACM 4.324 (1961).
CA 4.480.
650. Word list for mechanical translation system, Mark I. In: International Telemeter Corporation PB 143283. 17 pp. (1957).
CA 4, 2251.
651. Worslet, P. K., Dittman, R. D.: A study of the fundamentals of informations storage and retrieval. In: Benson—Lehner Corporation, PB 147726.99 pp. (1959).
CA 5, 2341.
652. Worth, D. S.: Transformational criteria for the classification of predicative constructions. In: Rand Corporation AD—257288 15 pp. (1961).
CA 4, 1845.
653. Wright, M. A.: Mechanizing a large index. In: CJ 3.76—83 (1960).
TV 49, 134.
654. Wüster, E.: Die Struktur der sprachlichen Begriffswelt und ihre Darstellung in Wörterbüchern. In: Studium Generale 12.10.615—627 (1959).
RŽ 1959, 1054.
655. Yngve, Victor, H.: Mechanical translation. In: Kagaku 25.1.23—26 (1956). —Japánul.
RŽ 1959, 1049.
656. Yngve, V. H.: Mechanical translation research at MIT. In: MTr 3.44—45 (1956).
TV 49, 136;
RŽ 1959 1196,
657. Yngve, V. H.: A framework for syntactic translation. In: MTr 4.59—65 (1957).
RŽ 1960, 2497.
658. Yngve, V. H.: The technical feasibility of translating languages by machine. In: CE 28.792—797 (1957).
TV 49, 135.
659. Yngve, V. H.: A programming language for mechanical translation. In: MTr 5.25—41 (1958).
BS 21, 88424.
660. Yngve, V. H.: A model and a hypothesis for language structure. In: QPR 55.157 (1959).
MR 1961, 13367.
661. Yngve, V. H.: A model and hypothesis for language structure. In: PAPS 104.444—466 (1960).
CA 6, 682
662. Yngve, V. H.: COMIT as an IR language. In: CACM 5.19—28 (1962).
RŽ 1962, 3V481.
663. Yngve, V. H.: The COMIT system. In: Proceedings of the National

- Symposium on Machine Translation, Los Angeles, 1960, New York 1961, 439—443.
BS 21, 63972.
664. Yngve, V. H.: The COMIT system for mechanical translation. In: Congrès Internation. Trait. Numér. Inform. Paris, 1959.
CA 4, 2487;
RŽ 1962, 3V480.
665. Yngve, V. H.: The COMIT system for mechanical translation. In: Information Processing, Paris—München—London 1960, 183—187.
RŽ 1962, 3V479.
666. Yngve, V. H.: MT at the Massachusetts Institute of Technology. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation. Los Angeles, 1960, New York 1961, 126—132.
RŽ 1962, 8V461.
667. Yngve, V. H.: Syntax and the problem of multiple meaning. In: Mach. Translat. Languages, 2nd print. S. I., Technol. Press. Mass. Inst. Technol; New York, John Wiley and Son, Inc, London, Chapman and Hall, Ltd., 1957, 208—226.
668. Yule, G. Udy: On sentence-length as a statistical characteristic of style in prose. In: Biometrika 30.363—384 (1939).
669. Yule, G. U.: Statistical Study of Litterary Vocabulary. Cambridge, University Press, 1944.
RŽ 1960, 1, 4561;
TV 49, 137.
670. Zacharov, B.: A refinement in coding. The Russian cyrillic alphabet. In: MTr 4.76—78 (1957).
BS 20, 83644.
671. Zarechnak, M.: Three levels of linguistic analysis in machine translation. In: JACM 6.1.24—32 (1959).
RŽ 1962, 5V585.
672. Zarechnak, Michael: Nesting within the prepositional structure. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation, Los Angeles 1960 New York 1961, 267—279.
RŽ 1962, 4V411.
673. Zarechnak, M.; Brown A. F. R.: Current research at Georgetown University. In: Proceedings of the National Symposium on Machine Translation Los Angeles, 1960, New York 1961, 63—87.
674. Zipf, G. K.: Selected Studies of the principle of relative frequency in language. Cambridge/Mass. 1932.
675. Zipf, G. K.: Psycho-biology of language. Houghton-Miller, Boston 1935.
676. Zipf, G. K.: Human behavior and the principle of least effort. Addison Wesley, Cambridge/Mass. 1949.
677. Zipf, G. K.: Quantitative analysis of a Sears Roebuck catalog. J. Marketing, New York 1950.

PÓTLÁS

- P.1. Apostol, L., Mandelbrot, A.: Logique, langage et théorie d'information. (Bibliothèque Scientifique Internationale, Etudes d'Epistémologie Génétique); Presses Universitaires de France, Paris 1957; 207 pp.
- P.2. Bar-Hillel, Y.: An examination of information theory. In: Philosophy of Science 22.86 (1955).
- P.3. Bar-Hillel Y.: The Present Status of Automatic Translation of language. In: Advances in Computers, Academic Press. Inc, New-York, N. Y., Vol. 1. (1960), 91—163.
- P.4. Belevitch, V.: Langage des machines et langage humain. Ed. Hermann, Paris 1956.
- P.5. Bresson, F.: Langage et communication. In: L'Année Psychologique 53 (1953)
- P.6. Mark, I., Shiner, G.: The USAF Automatic language translator. In: IRENCR 6. Pt. 4.296—304 (1958).
CA. 5,2603.
- P.7. Mooers, C. N.: The "tape typewriter plan": a method for cooperation in documentation. In: ZATOR Company AD—239984 (PB171909), 25 pp. (1960).
- P.8. Mater, E.: Der Einfluss der Technik auf die wissenschaftliche Arbeitsmethodik. Die Technik Hilft Der Wissenschaftlichen Arbeit. Berlin 1962, 26—33.
- P.9. Mater, E.: Herstellung eines rückläufigen Wörterbuches. Die Technik Hilft Der Wissenschaftlichen Arbeit. Berlin 1962 122—126.

TÁRGYMUTATÓ

Automatikus olvasás.

8, 19, 40, 103, 147, 158, 256, 327, 348, 465, 514

Algebra alkalmazása.

375

Bibliográfia.

136, 234, 333

Beszéd analízis és szintézis.

4, 5, 48, 127, 132, 140, 179, 181, 192, 193, 196, 200, 219, 220, 237, 245, 246, 295, 294, 295, 296, 308, 391, 420, 431, 445, 475, 499, 501, 539, 544, 549, 554, 555, 587, 590, 593, 599, 614, 629, 654

Egyéb.

6, 16, 21, 23, 35, 38, 47, 49, 51, 54, 60, 68, 74, 97, 104, 109, 110, 111, 112, 120, 126, 128, 131, 146, 149, 155, 177, 197, 198, 204, 206, 214, 216, 227, 230, 238, 239, 251, 253, 254, 257, 258, 285, 310, 326, 368, 369, 373, 377, 384, 342, 344, 387, 397, 403, 404, 405, 406, 408, 425, 431, 439, 440, 446, 448, 468, 480, 497, 503, 505, 507, 510, 517, 519, 558, 566, 572, 574, 588, 604, 609, 618, 619, 622, 644, 646, 648, 675, 676, P.2, P.8, P.9.

Gépi fordítás.

9, 13, 14, 15, 28, 26, 29, 43, 44, 45, 46, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 72, 66, 67, 69, 70, 71, 77, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 94, 100, 101, 102, 121, 122, 124, 125, 133, 134, 135, 137, 138, 143, 148, 151, 152, 156, 157, 159, 161, 164, 165, 169, 180, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 195, 202, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 217, 225, 231, 233, 236, 242, 247, 248, 249, 250, 252, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 268, 287, 288, 291, 292, 298, 304, 305, 309, 311, 312, 313, 316, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 329, 330, 331, 336, 338, 343, 345, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 378, 379, 389, 390, 395, 396, 399, 400, 401, 402, 417, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 432, 438, 449, 454, 460, 464, 466, 467, 471, 472, 473, 474, 479, 481, 482, 483, 484, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 493, 498, 498a, 502, 504, 506, 511, 518, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 536, 540, 543, 555, 556, 560, 561, 563, 568, 570, 571, 573, 575, 576, 584, 585, 585a, 589, 596, 597, 599, 600, 601, 602, 612, 614, 615, 616, 620, 621, 623, 624, 629, 631, 632, 633, 636, 637, 638, 639, 640, 642, 647, 651, 655, 656,

657, 658, 659, 662, 663, 664, 665, 666, 667

670, 671, 672, 673, P.3, P.4, P.6

Gépi kivonatolás.

105, 108, 259, 284, 332, 392, 393, 433

Gépi nyelvtanulás.

117, 118, 575, 576, 577

Gráf-elmélet alkalmazása.

129, 418

Halmazelmélet alkalmazása.

559

Információ visszakeresés.

1, 2, 3, 7, 17, 18, 20, 24, 27, 31, 33, 34, 37, 50, 64, 65, 73, 76, 90, 91, 99, 105, 106, 107, 113, 114, 115, 116, 119, 139, 144, 145, 150, 153, 154, 160, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 182, 199, 203, 207, 218, 229, 232, 233, 240, 243, 266, 284, 286, 301, 302, 303, 306, 314, 315, 317, 328, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 346, 347, 349, 358, 370, 371, 372, 376, 382, 383, 386, 388, 394, 419, 421, 422, 436, 443, 444, 450, 451, 452, 453, 455, 456, 457, 458, 459, 463, 469, 470, 476, 477, 478, 492, 494, 495, 496, 508, 509, 512, 513, 515, 516, 533, 534, 535, 538, 542, 543, 545, 546, 548, 550, 551, 552, 553, 575, 576, 581, 586, 592, 594, 595, 603, 605, 606, 608, 613, 617, 625, 626, 627, 628, 630, 634, 647, 649, 650, 653, P.7.

Matematikai logika alkalmazása.

25, 29, 30, 32, 68, 72, 76, 81, 89, 93, 97, 105, 140, 201, 205, 208, 223, 224, 240, 289, 290, 297, 311, 354, 357, 359, 374, 380, 547, 557, 562, 578, 579, 625, 641, P.1

Matematikai statisztika alkalmazása.

39, 41, 42, 75, 82, 98, 141, 142, 162, 163, 183, 194, 196, 221, 222, 228, 234, 235, 236, 244, 252, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 319, 355, 356, 407, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 434, 439, 440, 447, 461, 485, 500, 537, 567, 574, 580, 582, 598, 607, 610, 611, 635, 643, 645, 668, 669, 674, 677, P.1, P.5,

Nyelvi modellek.

92, 93, 148, 153, 197, 198, 202, 218, 224, 441, 442, 564, 565, 660, 661

Összefoglaló munkák.

10, 12, 36, 64, 123, 130, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 241, 250, 273, 274, 282, 307, 318, 385, 435, 437, 494, 495, 536, 595, 627

ÉVFORDULÓK — MEGEMLÉKEZÉSEK

BÚCSÚ MARÓT KÁROLY AKADEMIKUSTÓL

(1885—1963)

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége és a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály nevében fájó szívvel lépek Marót Károly ravatala elé, hogy búcsúzzam nagynevű tagtársunktól, a kitűnő tudóstól, az igaz embertől, a jóbaráttól.

Marót Károly Akadémiánk tudományos életében az ő egész életét jellemző szerénységgel, de egy nagy tudós életpálya gazdag tapasztalataival és igényességével tevékenykedett. A klasszika-filológiában, a vallástörténetben, a néprajzban s a magyar irodalomtörténetben nagy értékű alkotó munkát végzett s több mint fél évszázados munkásságával méltán érdemelte ki tudóstársai, az Akadémia és tanítványai tiszteletét és szeretetét. A tudós fegyverét, a tollat, még a betegséggel is dacolva mindvégig kezében tartotta. Az Őkörtudományi Társaság elnökeként emberek sokaságát nyerte meg az antik kultúra ügyének. S a bizalom és elismerés eredménye volt az is, hogy Marót Károly mint a Klasszika-filológiai és a Néprajzi Bizottság tagja éveken keresztül segíthette tanácsaival, javaslataival a tudományszakok fejlődését. A klasszika-filológia és a néprajz mai tudós művelői és a középiskolai tanárok egész serege nevelkedett Marót Károly tanításán.

Most a búcsúzás gyászában mégis jóleső érzéssel emlékezünk meg arról, hogy életének utolsó szakaszában az ő tudományos alkotó munkáját elismerő és további eredményekre serkentő módon méltányelhattuk. Születésének hetvenedik évfordulóján Kormányunk Munkaérdemrenddel tüntette ki, az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorává avatta s tudóstársai azzal fejezték ki elismerésüket és ragaszkodásukat, hogy az Antik Tanulmányok és az Acta Ethnographica egy-egy 1955. évi kötetét Marót Károly akadémikusnak ajánlották s ezeket a köteteket az ő tudományos munkája megbecsüléseként emlékkönyvnek nyilvánították.

Két évvel ezelőtt a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, egész élete munkásságáért, különösen pedig „Die Anfänge der griechischen Literatur” című, az Akadémia kiadásában megjelent munkájáért Kossuth-díjjal tüntette ki. Marót Károly nemcsak tudományos munkáival lépett be a nemzetközi tudományos irodalomba, ő képviselte hazánkat a brüsszeli, a párizsi, a római és a berlini vallástörténeti kongresszuson is. Mint a Nemzetközi Vallástörténeti Társaság végrehajtó Bizottságának tagja a leghivatottabban képviselte a magyar klasszika-filológiát ebben a tudományos szervezetben, képviselve egyúttal a magyar vallástörténeti kutatások magas színvonalát és európai rangját.

Marót Károlyra a Magyar Tudományos Akadémia mindig a tudományunk és ezzel együtt népünk hírnevét gyarapító tudósokat megillető tisztelettel, kegyelettel és szeretettel fog emlékezni.

Tumás Lajos

*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem nevében veszek búcsút Marót Károlytól. *Multis ille bonis flebilis occidit*: sokan siratják velünk együtt az Ő elmúlását, akik ugyanolyan tisztelettel és szeretettel vették körül életében, mint mi; osztozik gyászunkban a szegedi testvéregyetem, amely hosszú éveken át volt színtere ösztönző hatású tevékenységének, osztoznak vidéki és fővárosi középiskolák, amelyeknek diákjait nem kisebb igényességgel nevelte a humanisztikus műveltség eszményeiben, mint utóbb a mi egyetemünk hallgatóit; osztoznak hazai és nemzetközi tudományos társaságok, a Magyar Tudományos Akadémia mellett elsősorban az Ökörtudományi Társaság, amelynek elnöke, és a Nemzetközi Vallástörténeti Társaság, amelynek nagytekinélyű tisztségviselője volt. De az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez az elindulás és beteljesedés, a szárnyait bontogató tehetség korai erőpróbájának és a tudományos pálya legmagasabb csúcsáról messztekintő kilátásnak olyan élményei fűzték, amelyek a kezdetet és a véget mint *dynamist* és *entelecheidát* foglalják lenyűgöző egységbe.

Marót Károlyt 1907-ben a mi egyetemünk avatta doktorrá, majd több mint fél évszázados tanári működésének utolsó másfél évtizedét, 1947-től 1962-ig a mi egyetemünknek ajándékozta, s élete utolsó — nyugalomban töltött — esztendejében is, hosszú betegségének, fájdalom, egyre rövidebb szüneteiben, a mi egyetemünk gondjaiban vett részt, egy gazdag élet tapasztalatain alapuló bölcs tanácsaival. Így bár nemes példája az egész magyar tudományos és pedagógiai élet közös öröksége, elsősorban a mi megtisztelő kötelességünk marad, hogy ezt az örökséget ápoljuk és tiszta fényben mutassuk fel az utánunk következőknek.

Mire tanít minket ez a példa, mire kötelez minket ez az örökség? Mindenekelőtt arra, hogy őt közelítsük meg hűségben eszményeinkhez, az igazság keresésének abban a szenvedélyében, amely törekeny alakját nemegyszer a fizikai korlátok fölé emelte, körültekintő mondatait alakította, halk szavát átmelegítette, őt közelítsük meg a pedagógiai felelősségtudatnak abban a következetességében, amellyel a legmagasabb igényt tűzte mindig kartársai és tanítványai elé. Hűség és szenvedély és felelősségtudat egyenlő erővel nyilatkozik meg tudományos munkásságának legjellemzőbb vonásában, abban, ahogyan kutatásainak egyre szélesbülő területét koncentrikus körökből építette a probléma köré, amelyet már első önálló művében, a maga idején sok tekintetben úttörő „Fejezetek a Homéros-kérdéshez” címen egyesített két tanulmányában határozott öntudattal valósággal mint élete programját tűzött maga elé. Joggal írta 1948-ban, a gazdag termés betakarításának szánt összefoglalása élén: „Negyven éve Homerossal indultam, s ha közben, látszólag messze, idegen tájakra is elkalandoztam, mindig, mégis Homeros hajtott; hozzá vittem, amit máshol tanultam”. Az megint az ő örökké kutató, a régihez mindig újat hozzátanuló magatartásából következett, hogy ez az összefoglalás, amelyben évtizedek filológiai, néprajzi és vallástörténeti kutatásait, kultúr-filozófiai és alkotáslélektani vizsgálódásainak elméleti eredményeit összegezhette, nem a véglegesség igényével lépett fel, inkább azokra a nyitott kérdésekre igyekezett rámutatni, amelyek az elért eredményektől továbbvezetnek.

S mint ahogyan első Homéros-tanulmányai után fogadta be a Homéros-kutatás és a vallástörténet akkor legmagasabb szintjét képviselő A. Lang és Jane Harrison ösztönző hatását — az egyik a költészet lényegének a megértése, s mindkettő a néprajz tanulságainak helyes felhasználása felé tágitotta ki látókörét —, úgy az első összefoglaló monográfia után a marxizmus-leninizmus klasszikusainak és a pavlovi lélektannak az útmutatásait igyekezett beépíteni egész, termékeny élete során alakuló, a gyakran igen különböző jellegű ösztönzéseket mindig asszimilálni törekvő gondolatrendszerébe. E mellett szinte az utolsó napokig nem került el semmi a figyelmét, ami újdonság akár a hazai, akár a külföldi szakirodalomból közléről vagy távolról az őt foglalkoztató problémakörrel kapcsolatban állt vagy kapcsolatba volt hozható: mindig az alapfogalmak tisztázására törekvő szelleme gyakran a távolinak látszót is váratlan közelségbe hozta. Kevesen mondhatták el magukról hozzá hasonlóan teljes igazsággal: *γηράσκω δ' αἰεὶ πολλὰ διδασκομενος*. Ezt bizonyítja tanulmányainak és majd mindig vitáikké mélyülő könyvismertetéseinek az utolsó években is sűrűn megjelenő hosszú sorozata, s ezt bizonyítja legfőképpen utolsó és legnagyobb műve, „A görög irodalom kezdetei” 1956-ból, s főleg ennek a magyar kiadást hamarosan nyomon követő német nyelvű átdolgozása, mely — egy-két év leforgása alatt — kétszeresére egészült ki: a második kötetet addig bővítette, megfogalmazásait addig csiszolgatta, amíg csak a tollat a kérlelhetetlen halál kiütötte gyengülő és mégis mindvégig biztos vonalat vezető kezéből.

Marót Károly gondolatrendszeréről szoltam az imént: szokatlan kifejezés ez egy klasszikus-filológus életművével kapcsolatban. Szokatlan, de mégis az ő esetében — tagadhatatlanul eklektikus vonásai ellenére — teljes mértékben jogosult, mert hiszen Ő nemcsak a Homéros-kutatás segédtudományai-ként tudta kezelni a legtávolabb-esőnek látszó szaktudományokat, hanem a Homéros-kutatást magát is a legszélesebb körű általánosítások kiindulópontjának tekintette, amely felől a költészet közösségi és egyéni összetevőinek, a költészet és általában a szellemi alkotás lényegének és eredetének a feltárására tett merész, s probléma-felvetéseivel a tudomány történetében kétségtelenül jelentős kísérletet. S azok az általánosítások, amelyek felé törekedett, a klasszika-filológián kívül hány többé-kevésbé rokon területre vetettek megvilágító fényt: a magyar és általános néprajzra, az általános irodalomtudományra és a magyar irodalom történetére, ez utóbbin belül, hogy csak néhány példát említsék, Petőfi, Arany és Madách költői műhelyére. Ha az általa javasolt megoldások és meghatározások egy részén a további kutatások itt-ott szükségképpen módosítani is fognak, aki tovább fog lépni azon az úton, amelyet a Marót Károly által felvetett kérdések nyitottak meg a kutatás számára, tudni fogja, mit köszönhet az ő bátor kezdeményezéseinek.

Mert Marót Károly szellemi hagyatéka nem megtámadhatatlan tételek megnyugtató foglalata, hanem állandó ösztönzés a továbbhaladásra. Emlékét akkor őrizzük híven, ha kutatásait folytatni fogjuk, abban a szilárd meggyőződésben, amelyet ő vallott: az emberi öntudat kialakulásának és a költészet homéroszi hajnalhasadásának a vizsgálata az emberi öntudat nevelését és felemelkedését ma is szolgáló, eleven erejű tényezője műveltségünknek.

Felejtethetetlen kartársunk, atyai barátunk, mesterünk, köszönjük a példát, amit a tudománynak és a nevelésnek szentelt életeddal adtál nekünk, köszönjük a kézszorítást, melynek melegét érezzük még. Életművedben fennmaradó emlékedet kegyelettel és felelősséggel fogjuk megőrizni!

Trencsényi-Waldapfel Imre

VITA

MIHÁLYI GÁBOR: „ROGER MARTIN DU GARD” CÍMŰ KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

Roger Martin Du Gard, a huszadik századi francia irodalom nagy realista alkotóművésze és életműve állott annak a vitának a középpontjában amely 1961. dec. 12-én zajlott le az Akadémia felolvasótermében. A vita tárgya Mihályi Gábor *Roger Martin du Gard* c. kandidátusi dolgozata volt. Opponensei (GYERGYAI ALBERT és DOBOSSY LÁSZLÓ) egyaránt kiemelték annak a jelentőségét, hogy egy fiatal kutató neki mert vágni s jórészen sikerre tudta vinni a huszadik századi polgári humanista irodalom egyik legjelentősebb, s a nyugati irodalomtörténetekben méltatlanul elhallgatott alakjának irodalomtörténeti vizsgálatát. Mindketten kiemelték, hogy dolgozatának figyelemre méltó erőnye a műelemzés, a realizmus fővonalának és az író humanizmusának hangsúlyozása. De, Gyergyai véleménye szerint, Mihályi nemegyszer olyan területekre téved kutatás közben az író magánéletében, amelyek nem világítják meg az életművet, alkalmasak arra, hogy elferdítsék az íróról való elképzelésünket. Ezzel szemben meg sem kíséri annak a társadalmi, irodalmi légkörnek az ábrázolását, amelyben a fiatal Martin du Gard élt s amely befolyással volt életműve kezdeteire. Kiemeli ugyan a korabeli és későbbi kritikái irodalomban való tájékozottságát, de hibáztatja, hogy sokszor az elmélyült elemzést és vitát könnyed csevegő hanggal, felületes megoldásokkal pótolja. Gyergyai különösen kiemelte a *Vén Európa* elemzését s ezt szembeállította más fejezetek nem elég elmélyült megoldásával. Rámutatott arra, hogy Mihályi világirodalmi párhuzamai nem egészen találók: csillogóbbak, mint amilyen hitelek. Részletesen megmutatta a dolgozat nyelvi, stílusbeli gyengeségeit.

Dobossy véleményében különösen a tizenkilencedik századi realista hagyomány és a huszadik századi törekvések jelentkezését vizsgálta Martin du Gard életművében s ezen az alapon hibáztatta Mihályinak azt a — dolgozata szerkezetéből nyilvánvaló — álláspontját, hogy a *Thibault-családnak* nemcsak központi, hanem szinte kizárólagos jelentőséget tulajdonít. Hibáztatta azt is, hogy az életrajz felvázolásában Mihályi nem támaszkodott eléggé a művekből kihüvelyezhető tanulságokra, hanem csak a közvetlen — és rendkívül ritka és hiányos — vallomásokra. Irodalomtörténeti helyének kijelölésénél szükségét látta egy Martin du Gard — Romain Rolland párhuzam tüzetesebb kidolgozásának. Az egyes művek elemzésével túlnyomórészt egyetértett, bár a *Thibault-család* elemzésénél hangsúlyozta: nem helyes elsőbbségi sorrendet felállítani a két testvér alakja között, ezek egymás mellé rendelt, egymást kiegészítő, az író mondanivalóját együttesen kifejező alakok. Az opponens egyébként véleményében néhány fontos és érdekes adalékra is felhívta a szerző figyelmét, melyekkel gazdagíthatja műve végső kidolgozását, s kisebb pontatlanságok kijavítását javasolta.

Bíráló megjegyzéseik ellenére mindkét opponens hangsúlyozta a dolgozat úttörő jelentőségét és elfogadását javasolta a bizottságnak.

Az opponensi vélemények elhangzása utáni vitában a bírálóbizottság három tagja vett részt. NAGY PÉTER is a műelemzések értékét hangsúlyozta, szembeállítva a történeti részek gyengébb megoldásával. Kiemelte Mihályi *Thibault-család* elemzését s azt a polémiát, amelyet a mű túlszimbolizált értelmezőivel folytat; fontosnak látná annak vizsgálatát, miért volt e műnek külföldön gyorsabb és tartósabb a sikere, mint saját hazájában. A *Vén Európa* értelmezésében a hozzászóló szerint Mihályi túláltalánosítja Martin du Gard pesszimizmusát, itt inkább csak egy életforma csődjét kell látni — a szerző egy nyilatkozata is erre utal. Kiemelve az egykorú francia kritikák feldolgozásának jelentőségét, hiányolta, hogy a szerző nem követi nyomon a magyar kritikák és Martin du Gard magyarországi fogadtatásának történetét is.

SZABOLCSI MIKLÓS a dolgozat különös érdemeként emelte ki, hogy az ismeretterjesztő adatközlésen túl az általános problémák felé irányítja a figyelmet. Részletesebb elemzését kérte számon a realizmus-antirealizmus harcának Martin du Gard életműve körül; helytelenítette vele kapcsolatosan pusztán humanizmusról beszélni, s pontosabb meghatározásként a progresszív polgári humanizmus irodalmi csúcsai között jelölte ki a helyét; végül nem látta feltétlenül szükségesnek, hogy a kritikai realizmus fogalmát a tizenkilencedik századon túlra is kiterjesszük.

KÖPECZI BÉLA elsősorban azért üdvözölte a dolgozatot, mert az egyes irodalomelméleti fogalmak tisztázásához jelent hozzájárulást. Ebben viszont korlátozza a választott klasszikus élettrajzi monográfia-forma. A korábbi fel-szólalókkal összhangban, de azoknál talán nagyobb nyomatékkal hangsúlyozta a dolgozat marxista szemléletét. Ebből a szempontból üdvözölte, hogy Mihályi újra helyére próbálja állítani az író lelkialkatának, lelki fejlődésének jelentőségét életműve alakulásában, de hiányosnak érezte a kor történetének bemutatását, melynek nagy, s az író által tudatosan vállalt befolyása volt életműve alakulására. Ugyancsak hiányolta a századvég és a századelő, illetve a huszas évek irodalmi irányzatainak, légkörének árnyaltabb ábrázolását és Martin du Gard helyének ezen belüli elemzését. A döntő kérdésnek Martin du Gard-ral kapcsolatban azt tartja, hogy valóban szükség-e az a fajta realizmus, amelyet ő megvalósított, mint ahogyan a francia irodalomtörténészek túlnyomó része hiszi, vagy pedig ez további nagy távlatokat nyit az irodalmi alkotás számára, mint mi hisszük.

MIHÁLYI GÁBOR *válaszában*, miután megköszönte bírálói elismerő szavait, részletesen, sőt aprólékosan kitért minden egyes észrevételükre. Megállapította, hogy disszertációja voltaképpen hozzászólásnak készült a humanizmus általánosabb jellegű és a realizmus körüli vitáinak gyűjtőpontjában álló problémájához. A dolgozat elsősorban három állásponttal való vitát jelent: az antihumanista és antidemokratikus irracionálizmussal, az egzisztencializmussal s a Martin du Gard-ral egy alapon álló polgári irodalmárokkal. E vitában kívánta a marxista esztétika álláspontját érvényre juttatni. Részletesebben kitért — Gyergyai Alberttel polemizálva — a dolgozatban szereplő világ-irodalmi párhuzamok jogosultságára, különösen Franz Kafka és Thomas Mann vonatkozásában. Számos további részletkérdésben ismertette álláspontját, majd bejelentette, hogy Martin du Gard magyarországi fogadtatásának történetét dolgozata elkészülte óta feldolgozta, s azt függelékként szeretné ehhez csatolni, ha nyomtatásban megjelenhetik.

A hozzászólókkal vitázva a *Vén Európa* kérdésében egyet is értett Nagy Péterrel, meg nem is: a mű alapján eldöntetlennek látja, hogy csak egy életforma csődjéről, vagy pedig az emberbe vetett hit megingásáról van-e szó. A kritikai realizmus kérdésében — amit Szabolcsi Miklós vetett fel — még nem alakult ki benne határozott álláspont, de fontosnak tartja annak hangsúlyozását, hogy Martin du Gard, benne élve korában, a tizenkilencedik század bizonyos hagyományaihoz is kapcsolódik. A kor történeti ábrázolásának Köpeczi Béla által felvetett kérdésében megnehezíti helyzetét, mondotta, hogy Martin du Gard sosem konkrétan az adott politikai kérdésekhez akar hozzászólni, hanem általában a politikai helyzetből adódó elvi problémákhoz. Ugyancsak nagyon nehéz a korabeli irodalmi irányok között elhelyezni; jelenleg úgy látja, hogy valamilyen formában ahhoz az írói gárdához kapcsolódik, amelybe Jules Romains és Georges Duhamel is tartozik.

Miután a választ az opponensek elfogadták, a bizottság Kardos Tibor akadémiai lev. tag elnökletével határozathozatalra vonult vissza s Mihályi Gábort egyhangúlag kandidátusi fokozatra javasolta.

A vitát összefoglalta:

Nagy Péter
a bizottság titkára

FALVY ZOLTÁN: „A MAGYAR VONATKOZÁSÚ VERSES HISTÓRIÁK ZENEI STÍLUSA” CÍMŰ KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A vita időpontja: 1963. jún. 5. A bírálóbizottság elnöke: *Szabolcsi Bence* akadémikus, titkár: *Maróthy János* kandidátus, tagjai: *Bartha Dénes*, *Klanczay Tibor* és *Vargyas Lajos*, a tudományok doktorai, *Pirnát Antal* kandidátus.

MEZEY LÁSZLÓ kandidátus opponensi véleményének bevezetőjében a középkor sajátos klerikus vagy deák kultúrájának a szerepével foglalkozik, amely „a valóban klerikális kultúra... akkor már évszázados kötöttségét feloldja és elindítja civilizációnkat a laikus műveltség... távlatai felé”. A Falvy disszertációjának központjába helyezett „históriák” tehát nem szűken vett egyházi dokumentumok, hanem a magyarországi deákműveltség képviselői, és ezért „kiválóan alkalmasak... arra, hogy rajtuk és bennük tanulmányozzuk... a kialakuló magyarországi értelmiség litteraturáját”. Az európai műveltség átvételében nemcsak passzív, hanem aktív-alkotói mozzanatok is érvényesültek. Falvy elindulása a verses históriák magyar sajátosságainak kutatása felé tehát „reálisnak tekinthető”; hogy eredményei is ilyen reálisak-e, annak megítélését opponens-társára bízza.

A jelöltnek, az opponens szerint, a következő kérdéseket kellett volna tisztáznia: a verses história fogalma, külföldi és hazai története; megindokolni, hogy a hazai termésből mit és miért választ vizsgálatra; a formai és tartalmi elemzés után meghatározni a vizsgált anyag viszonyát európai megfelelőihez; végül az így megállapított sajátosságokat megmagyarázni az irodalmi műveltség akkori általános és különleges hazai állapotából, különös tekintettel klerikus-retegünk kultúrájára.

Falvy e feladatokat fölismerte és megoldásukat a megfelelő sorrendben kísérelte meg. „Fáradtságosan igyekszik mindenenekelőtt a társadalmi alap és az általa vizsgált zenetörténeti anyag összefüggéseit tisztázni.” A hazai

gyakorlat vizsgálata után a kiválasztott három officium — István, László, Imre — tárgyalása következik.

„Nem könnyű feladatra vállalkozott. Előtanulmányok, amelyek... legalább útbaigazítással szolgálhattak volna, hazai és külföldi viszonylatban szinte teljesen hiányoznak.” Ezért tiszteletre méltó a jelölt erőfeszítése, hogy „a töretlen úton... az általa kitűzött célhoz: a középkori magyar gregorián gyakorlat sajátosságainak fölismeréséhez és bizonyításához eljusson”. E probléma teljes tisztázása ilyen részterület vizsgálata esetén nem oldható meg; ezért a disszertáció csupán „adalék lehet, ... még legértékesebb, legidőtállóbb eredményeiben is”. Az adalék értéke a módszer, a kritika komolyságától függ. Falvy törekvéseit nem koronázta teljes siker, mert az opponens által bevezetőben vázolt feladatok nem voltak előtte világosak. Hiányzott az összehasonlítás mértéke, a „magyaros” jelleg kellő indokolása. Pedig az összehasonlításhoz szükséges anyagot megtalálhatta ugyanazokban a forrásokban, melyekből szövegeit és dallamait nyerte. Így figyelembe kellett volna vennie Canterbury Tamás officiumát, vagy Chartres-i Fulbert három responsoriumát. Az egyiket Falvy említi is, csupán nem értékeli. A jelölt „csak az összes magyarországi verses-históriák számbavétele után indokolhatta volna meg, hogy miért éppen a király-históriákat választotta ki a nem nagy számú hazai rokonságból”. Meg kellett volna magyaráznia, hogy miért maradt fenn ilyen csekélyszámú história a magyar középkorból, továbbá, hogy miért tartotta meg nálunk fölényét a viktorinus szekvenciákkal szemben is a régebbi, szentgalleni, notkeri szekvenciastílus.

Nem tisztázta Falvy a literatúra és a literátusok kapcsolatát sem, minthogy figyelmét a másolók személyére összpontosítja, holott a fő kérdés az alkotás.

Néhány részletmegjegyzés után az opponens megállapítja, hogy az értekezés szerkezete és stílusa a jelenlegi formában nem alkalmas közlésre, végül az értekezést, amely „a jelölt tudományos munkára alkalmasságát, önálló kutatásban való járatosságát, valamint — a leszűkített értelemben — a hazai középkor kutatása szempontjából jelentősebb eredmények elérését igazolják”, elfogadásra javasolja.

RAJECZKY BENJAMIN opponensi véleményében mindenekelőtt arra utal, hogy az utóbbi fél század a zenetörténet talán egy területén sem hozott olyan nagymérvű újraértékelést, mint éppen a gregorián-kutatásban. „A változás háttérében... népzenei szempontok húzódnak... melyek a gregorián-szemléletet a szigorúan liturgikus, szűk templomi szerepkörrel továbbbírányítják a világrészeket összekötő, részben történelemelőtti stílus-területekre...” Így „a gregoriánról lassanként lepattog eddigi fosszilis jellege, és úgy áll elénk, mint hosszú századok tömegzenéje, lírai és drámai tartalmak kerete, vagy mint magas művelődési tényező”. Ebben az újraértékelésben a magyar zene-tudománynak is része van, Kodálytól és Szabolcsitól az újabb nemzedékekig.

Középkori zenénk, benne az önálló magyar gregorián változatok kutatása ennek ellenére csak kezdetinek mondható; a rendelkezésre álló források nincsenek arányban az eredménnyel. Ezért dicsérnünk kell, hogy Falvy erről a még elhanyagolt területről vette értekezése témáját. Amellett a verses históriákkal elég székszávuán foglalkozott az egyetemes zenetörténet is.

„A magyar história rhythmica-k első kérdése: hazai alkotások-e, utána: milyen fokban önállóak, milyen terület hatott rájuk, mi a művészi értékük?” A választ magyar forrásokból is megadhatjuk, mivel azok a magyar verses

históriákon kívül idegent is tartalmaznak. Falvy értekezése nem nyújtja mindazt, amit címe után várunk. „A dolgozat kétharmadát . . . a három história anyaga teszi, lelkiismeretesen közölve, az egyes források egymással részletesen összehasonlítva. A dallamanyagot regiszterek teszik áttekinthetővé . . .” De végül is, várakozásunk ellenére, a históriák a dolgozatban csak mint közölt anyag szerepelnek, és „annak mondanivalójában messziről nincs annyi súlyuk, mint azt a téma kívánná és dallamkészletük is engedné”. Nem vette figyelembe a verses officiumok valamennyi fontos európai és hazai vonatkozását, „csupán egyet állított középpontba: a népzenevel való összefüggést. Az önálló középkori magyar zenei hagyományt úgy akarta kimutatni, hogy népdalaink néhány fordulatát igyekezett megkeresni a magyar antifónák dallamaiban . . . A gregorián ún. germán dialektusára jellemző pentaton fordulatokat a magyar kódexekben . . . kimutatva feltételezi, hogy azok már a XII. században hozzátartoztak a magyar gyakorlathoz, mégpedig népzenei hatásra”. Itt viszont a három históriának csupán negatív szerep jut; ezek, a jelölt szerint, pentatónia előtti vagy utáni korszakot képviselnek, és népzenei szempontból annyiban jelentősek, hogy az új stílusú népdal felé hajló szerkezeteket mutatnak föl. „Mivel Falvy számára főként a magyar pentatónia gregorián szerepe fontos, azt a nem verses antifónák és a zsoltárdifferenciák bevonásával tárgyalja. Így kerül a dolgozatba olyan anyag, amelynek a históriákkal nemcsak hogy nincsen kapcsolata, hanem lassanként . . . azokat háttérbe is szorítja.” Emiatt maradt el az officiumok összevetése a korabeli idegen dallamokkal is. A hangnemp probléma túlsúlya okozta továbbá, hogy „még a népdalterülethez tartozó strófaszerkezet-szempontok sem részesültek kellő figyelemben”. A legnagyobb hiányosság, hogy a jelölt „egy dédelgetett gondolat vagy szempont kedvéért a látókört túlságosan megsűkíti”. Helyes ugyan, hogy egy magyar kutató a pentatóniára különös figyelmet fordítson, de ez csak az esetben nem minősül „kissé sovíniszta túlzásnak”, ha a teljes gregorián dallamkészletet figyelembe veszi. Az opponens itt a pentatonizálás számos példáját sorolja fel a gregorián olyan területeiről is, amelyeket a jelölt nem vett figyelembe. „A délvidek egész- és félhanglépéses, ún. „spissim” dallamvezetésével szemben az északiak „saltatim”-melodikájára az első adatot már a IX. században, réoméi Aureliánál megtaláljuk.” A jelölt nem veszi tudomásul a gregorián pentatóniával foglalkozó irodalmat. A „germán dialektus” problémája tehát fontos, de csak sokkal nagyobb anyag segítségével felelhetünk rá. Mindezt a disszertációt kiadás esetén alapos revízióknak kell alávetni.

Végül az opponens hangsúlyozza, hogy a dolgozat értékei miatt töltött el ennyi időt a kifogásokkal. „Az anyag számra talán kicsi, csupán 187 dallam, de ilyen gondosan közölve, változataival értékelve, eléggé nem becsülhető nyersanyag zenei művelődésünk történetéhez és népzenei kialakulásának vizsgálatához. Eredményei között elsőnek kézirataink sikeres stilisztikai vizsgálatát emelem ki, amivel, reméljük, megindította az annyira szükséges áttekintő osztályozást. Az officiumokat egymással mintaszerűen összevetve, a szerző megvetette az európai méretű vizsgálat alapjait . . . , ugyanakkor az új stílusú magyar népdal irányában minden adatra is utalt; ezen a vonalon ugyancsak előkészítette az utat az európai párhuzamok felé. A germán dialektus magyarországi mértékére elsőnek mutatott rá . . .” Ezért a munkát kandidátusi disszertációként elfogadásra ajánlja.

MOLNÁR ANTAL írásban beküldött hozzászólásában attól a veszélytől óv, hogy anakronisztikusan „dúr”-nak minősítsünk olyan korábbi hangrendsze-

ket, amelyek a későbbi dúrral csak hangsoruk fokaiban azonosak, de nélkülözik a dúr olyan fontos ismérveit, mint a harmonikus-funkcionális gondolkodás.

FALVY ZOLTÁN *válaszában*, köszönetének kifejezése után, hangsúlyozta, hogy disszertációjában új feladatok megoldására kellett vállalkoznia. „A kitűzött cél elérése: egy középkori műfaj egy bizonyos területre vonatkozó zenei stílusjegyeinek összegezése akkor, amikor sem itthon, sem külföldön a műfaj lokális vonatkozásait még nem tisztázták, amikor a magyar területre vonatkozó stílusjegyeket csak egy-egy mondatban említették, nehéz vállalkozás.” Azt kívánta kimutatni, hogy „a tárgyalt dallamok az akkori egész társadalom élő valóságát tükrözik, egy meghatározott történelmi korszakban. Nem holt feljegyzésekről, speciális rendeltetésű dallamokról akartam írni, hanem azt kívántam érzékeltetni, hogy egyazon ívású dallamok egyszer népdalfordulatokban jelentkeznek, egyszer határozott liturgikus keretben, másszor feltűnnek mint troubadour-dalok, másszor megjelennek mint csatadalok. A forrás mindannyiszor ugyanaz: egy átalakulásban levő történelmi korszaké . . . ” Ha ez teljességében nem sikerült, akkor — Mezey Lászlóval szólva — legalább adalék lehet.

Az európai dallamfejlődésnek olyan szakaszát vizsgálta 90 egynéhány dallamon keresztül, melynek csak ugyanezen a műfajon belül 10 000 rokona van. Közülük alig néhányat publikáltak, így az összehasonlító munkát csak az eredeti kódexanyagban végezhetette el. Megemlíti, hogy a disszertáció gerincét adó három királyhistórián kívül feldolgozta még magyarországi Erzsébet teljes dallamanyagát is, de ezt disszertációjában nem is említette, nehogy elhamarkodott véleményyt mondjon.

Mezey Lászlónak válaszolva közli, hogy Canterbury Tamás officiumának bevonása nem lett volna termékeny, minthogy egyetlen szövegi egyezésem túl nincs más kapcsolata a vizsgált anyaggal. „Feladatom elsődleges célja az ismeretlen dallamkészlet lehető felmérése volt, amihez mind a történeti, mind az irodalomtörténeti, verstani vizsgálat-sor csak kiegészítésül szolgált. Nem vállalkozhattam a históriák szövegtörténeti vonatkozásainak feldolgozására.” A litteratus-scriptor problémában csak annak kimutatása volt fontos, „hogy a hangjelzett kódexekben társadalmilag lehetséges volt az önálló dallamalkotás”, továbbá az, hogy a scriptor igen gyakran világi személy. — A továbbiakban a jelölt több új tényt és összefüggést említ, amelyek már a disszertáció befejezése utáni kutatásainak az eredményei, és amelyek ismét azt bizonyítják, „hogy ezek a dallamok nem zárt falak között hangzottak el, mint ahogy nagyon sokáig és nagyon sokan elképzelték, hanem a mindennapi élet, az akkori életforma különféle alkalmaihoz” fűződtek.

Rajeczky Benjáminnak válaszolva, a népzenei szempontú vizsgálat lényegét abban látja, „hogy egy századokkal ezelőtt elhangzott, ma már holt zenét az élő zene oldaláról vizsgáljon meg”. E téren a magyar kutatás előnyben van. Ami a pentatonizálást illeti, nyugati kutatók is fölfigyeltek rá, „hogy Svájtól keletre haladva bővülnek a hangközők. A XII. század végétől kezdve . . . 10 re-mi lépésből 3 re-fa; a XIII. és XIV. században pedig már 10-ből 5, majd 10 közül 8”. A pentatónia központi kritériuma szerint nem szorította háttérbe a cím adta témát, akkor sem, ha a verses históriák ilyen szempontú vizsgálata negatív eredményre vezetett: ugyanaz a kódex, amely a kor európai dallamaihoz viszonyítva egyébként határozottan pentatonizál, a verses históriák dallam-motivikájában az indogermán hexachordhoz áll közelebb, dallam-szerkezeteiben pedig már az újtípusú népdal építkezés-módját mutatja. Az adott kódex esetében, amelyet iskolában használtak és

három évszázadon át forgattak, tehát lehetőség volt a szabad alakításra, mindez azt bizonyítja, hogy a nem magyar vonatkozású dallamokat saját ízlésükhöz igazították, míg a két magyar históriát, mint „történelmi alap-tradíciót”, érintetlenül hagyták.

Ha az idegen dallamokkal való összevetés a dolgozatban kisebb helyet foglal el, ez csupán a fölösleges bővítés elkerülése miatt van. A nálunk, valamint Csehszlovákiában és Ausztriában található teljes kódexanyagot átnézte, és feldolgozta a *Paléographie musicale* megfelelő köteteit is.

A germán dialektust illetően: „Ha helyt adunk annak, hogy a gregorián dallamkészlet egészében pentaton alapú, ha elismerjük azt, hogy az észak-európai népek recitativikus énekei kerülnek a félhanglépéseket, még nem igazoltuk azt, hogy mindez a XIII–XIV. században is így volt”. A diatónia ekkor már a nyugati országokban előretört. „Ezért nyer jelentőséget egy olyan kódex, mint a XV. századi esztergomi, mert abban éppen azt lehetett megállapítani, ami az európai kódexirodalomban már csak az említett területi egységgel határos kódexekből táruel élénk.” A 19 kódexből vett egybevetéseiből is az derült ki, hogy a magyar verziók 70%-ban kerülnek a félhanglépéseket. Rajeczky kevesli a 19 változatot, pedig ezeket „úgy válogattam össze, hogy az felölelje a kérdéses terület teljes elérhető anyagát (a dunamenti cseh, osztrák, szlovák, magyar anyagot).”

Molnár Antalnak válaszolva, hangsúlyozza, hogy éppen a dúr-hangnem fokozatos történeti kialakulását akarta bemutatni, és bizonyára így érezte volna Molnár professzor is, ha az egész disszertációt olvasta volna.

MEZEY LÁSZLÓ újabb felszólalásban fejti ki, hogy „nem az egyezések kimutatását, hanem a többi officiumnak a vizsgálatba való bevonását hiányolta. Főntartja kifogását a scriptio-scriptor problémakörben is; a másolónak csupán passzív szerepe volt.

RAJECZKY BENJAMIN is újból hangsúlyozza, hogy a „zenei stílus” egészének vizsgálatához a népzenei szempont nem elegendő. Nem elég továbbá egyes motívumok kiragadása sem, ha azokat nem szerkezeti összefüggéseikben vizsgáljuk.

FALVY ZOLTÁN a scriptio-scriptor kérdés tisztázását speciális tanulmánytól várja. — MEZEY LÁSZLÓ szerint a kérdés már tisztázott. — Egyébként az opponensek a jelölt választ elfogadják.

A Bizottság határozata: „Falvy Zoltán disszertációjában úttörő és jelentős munkát végzett a magyarországi gregoriánnum feltárása terén. Tekintélyes magyarországi és külföldi, eddig nem publikált anyag elsősíbeni elemzésével, közzétételével és zenei rendszerezésével, továbbá az anyag életbeli és történeti hátterének vizsgálatával komoly lépést tett a magyar zenetörténet egy máig nagyrészt feltáratlan korszakának: a középkornak a felkutatásához.

A Bizottság egyben magáévá teszi az opponensek megalapozott kifogásait, és ennek alapján javasolja a mű megfelelő átdolgozását és a jelölt további kutatásai során e kifogások kellő figyelembevételét, mind a feldolgozandó anyag és a szakirodalom teljesebbé tétele, mind pedig a kutatási módszerek fejlesztése, a szempontok és kritériumok kiszélesítése, továbbá a végkövetkeztetéseknek a tényekhez mérten óvatosabb fogalmazása terén.

A Bizottság a disszertáció alapján egyhangúlag javasolja a jelölt számára a zenetudományok kandidátusa cím odaítélését.”

A vitát összefoglalta:
Maróthy János
a bizottság titkára

RÉV MÁRIA: „SZALTIKOV—SCSEDRIN SZATÍRAI MŰVÉSZETE” CÍMŰ
KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1963. július 12-ére tűzte ki Rév Mária: „Szaltikov-Scsedrin szatírai művészete” c. kandidátusi disszertációja vitáját. Opponensei: *Sőtér István*, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja és *Deákné Zöldhelyi Zsuzsa*, az irodalomtudomány kandidátusa, a bíráló-bizottság elnöke: *Kardos László*, levelező tag, titkára: *Sziklay László* kandidátus, tagjai: *Fenyő István*, *Király István*, *Kovács Kálmán* és *Köpeczi Béla* kandidátusok voltak.

SÖTÉR ISTVÁN opponensi véleményében elsősorban arra hívta fel a figyelmet, hogy bár hazánkban az orosz irodalommal való foglalkozásnak fontos hagyományai vannak, ruszisztikánk irodalomtörténeti teljesítményeivel mégsem lehetünk megelégedve. Talán több az eredményünk a magyar—orosz kapcsolatok kutatása terén, annál kevesebb magának az orosz irodalomnak az elemzése. Rév Mária témaválasztása már csak ezért is jelentős; jelentőségét még csak növeli, hogy az orosz *satíra* problematikájára hívja fel a figyelmet. Szaltikov-Scsedrin szatírai művészete nem különösképpen a XIX. századi orosz regény fejlődésének nem is mellékhatása, hanem szerves része: annak az eszmeiségnek egyik változata, amely Tolsztojt éppen úgy áthatotta, mint Turgenyevet vagy Dosztojevszkijt. „Az orosz viszonyok elmaradottsága miatti elégedetlenség, a társadalmi hibák korholása, a belőlük fakadó morális tanulságok megszólaltatása más-másféle módon és hangnemben az egész orosz regényirodalmat jellemzi. Dosztojevszkijnél ezek a jelenségek ironikus bírálatot nyernek, Tolsztojnál pedig a helyzetek tragikuma kerül előtérbe. Irónia, tragikum vagy szatíra: az orosz regény három szemléleti változata az orosz valósággal szemben.”

Sőtér István szerint Rév Mária dolgozatának egyik legérdekesebb fejezete az, amely párhuzamot von „a társadalombírálat scsedrini, vagyis szatirikus — és mikszáthi, vagyis humoros lehetőségei között”. Ez az orosz és a magyar irodalmi fejlődés alapvető különbségeire figyelmezteti az olvasót. Rév Mária finom elemzéssel mutat rá Szaltikov-Scsedrin világnézeti fejlődésére s arra, hogy az hogyan készítette elő 1917 forradalmát. Tanulmányának mégis azok a legsikerültebb részei, amelyekben a scsedrini szatíra lélektani vonatkozásait, a scsedrini művészet lélektani jellegét mutatja be. Szerencsésen nyúl anyagához akkor is, amikor a szatirikus komikus és tragikus elemek vegyületére figyel fel Scsedrin művészetében; az árnyalatok kidolgozására és tudatosítására törekszik s óvakodik a tetszetős, de elhírtelenkedett általánosításoktól.

Rév Mária azt is célul tűzte ki maga elé, hogy felismerje az élet és az irodalom dialektikáját. A bonyolultságok és az árnyalatok iránti érzékét még fejlesztenie kell és el kell mélyítenie. Fel kell számolnia a szerkesztés egyenetlenségeit és alaposabb, komplexebb módszerrel kell alkalmaznia a komparatiztika módszerét akkor is, ha látszólag *csak* az orosz irodalomról van szó.

DEÁKNÉ, ZÖLDHELYI ZSUZSA is hangsúlyozta Rév Mária disszertációjának úttörő jelentőségét: a magyar kutatók eddigi orosz irodalomtörténeti disszertációival szemben nem a magyar—orosz kapcsolatoknak, hanem magának az orosz irodalomtörténetnek a területéről választotta a témáját. Kiemeli a dolgozat két alapvető érdemét: hozzájárul Scsedrin magyarországi népszerűsítéséhez s azzal, hogy a Scsedrin-irodalom több külföldi képviselőjével is vitába száll, önálló Scsedrin-kép kialakítására törekszik.

Ezután fejezetről-fejezetre kíséri végig Rév Mária gondolatmenetét, részletesen bemutatja előnyeit és hibáit. Ez utóbbiak közül talán azt tarthatjuk a legfigyelemreméltóbbnak, hogy a disszertációból nem derül ki: Szaltikov-Scsedrin szatirikus művészetének különböző módszerei, „vonalai” vannak. A jelölt — helyesen — megkísérelte, hogy Scsedrint más orosz írókkal is összehasonlítsa, de ezt néha túlságosan szűkszavúan teszi s ezért ítéletei — pl. Dosztojevszkijjel kapcsolatban — itt-ott félreérthetők. D. Zöldhelyi Zsuzsanna is kiemeli Mikszáth és Scsedrin tipológiai összehasonlításának jelentőségét s végül felveti a kérdést: ha Rév Mária külön foglalkozott a cscedrini hagyományok kérdésével, nem lett volna-e helyes, hogy ha valamivel részletesebben és nem a disszertációban szétszórva, hanem külön alpontban tárgyalja a cscedrini szatíra előzményeit, elsősorban az oly nagy jelentőségű gogoli hagyomány kérdését?

Az opponensi véleményeket élénk vita követte. KARDOS LÁSZLÓ elnök azt a fejlődési utat emelte ki, amelyet Rév Mária a kissé merev és feszes, iskolás irodalomszemlélettől az egyre hajlékonyabb, egyre árnyaltabb, egyre humanisztikusabb szemléletig megtett. KOVÁCS KÁLMÁN a disszertáció jelentőségének hangsúlyozása mellett összehasonlító irodalomtörténeti vonatkozásait bírálta: szerinte a „felesleges ember” típusát a magyar irodalomban jóval később (a hetvenes években) kell keresni, mint ahol Rév Mária kereste. Mikszáth—Scsedrin fejezete a belé fektetett nagy munka ellenére sem hozott elég eredményt, itt még nagyobb elmélyülésre van szükség. KIRÁLY ISTVÁN a dolgozat témaválasztásának helyességét hangsúlyozta. A modern filológiának a pozitívizmustól örökölt magyarországi hagyománya elsősorban a kapcsolattörténetet művelte; helyes, hogy a jelölt letért erről az útról: „Tény, hogy a filológiai feltárásban nincsenek meg azok a lehetőségei Scsedrin kapcsán, amelyek a szovjet kutatók rendelkezésére állanak. De tudja elméletileg, tudja tudományos szinten tárgyalni a külföldi irodalmi jelenséget úgy, hogy annak elméleti vonatkozásait és elméleti tanulságait helyezi előtérbe és egy erősen elméletcentrikus, az elméleti problémákat centralizáló dolgozatot ír.” Helyes az is, hogy Rév Mária a komparatisztika történelmi-tipológiai módszerét teszi magáévá.

Ebből a szempontból — Kovács Kálmánnal szemben — Király István is hangsúlyozta a Mikszáth—Scsedrin párhuzam jelentőségét, amely azt is elősegítheti, hogy néhány fontos kérdésben a magyar Mikszáth-kutatók is előbbre jussanak. KÖPECZI BÉLA a helyes témaválasztásból indult ki. Szerinte a jelölt elismerésre méltó módon szakított a magyar tudománynak a szellemtörténeti iskolától is örökölt szűk szempontjaival, amelyeknek következtében bármilyen irodalomtörténeti vizsgálatot csak a magyar problematikával kapcsolatban tudtak elképzelni. Pedig tudunk újat mondani a nemzetközi tudomány számára is. Nyugati viszonylatban mindenesetre: Romain Rolland, Roger Martin du Gard vagy James Joyce vizsgálatát mi ugyanis — a nyugati irodalomtörténészekkel szemben — marxista módon végezzük el. De azokkal az országokkal szemben is van új mondanivalónk, ahol a marxista módszer már komoly hagyományokkal rendelkezik. A mi kutatónk ugyanis a marxizmuson belül is tud érvényesíteni olyan szempontokat, amelyeket a magyar irodalomtörténetírás hagyományai termeltek ki és tökéletesítettek. SÓTÉR ISTVÁN az elhangzott felszólalások tanulságaiból kiindulva és azokat kiegészítve a magyar komparatisztika számára is elsősorban a tipológiai vizsgálati módszert jelölte ki követendő célul.

A vita kiegészítéséül az elnök felkérésére a bizottság titkára felolvasta MAKASIN és POKUSZAJEV-ZSUK szovjet irodalomtörténészeknek Rév Mária dolgozatáról írt igen elismerő véleményét, amely szerint e disszertációnak olyan megállapításai is vannak, melyeknek a szovjet irodalomtudomány szempontjából is nagy a jelentőségük.

Rév Mária *válaszában* mindenekelőtt azt hangoztatta, hogy a megállapításokkal, sőt kifogásokkal is nagyrészt egyetért; mindössze D. Zöldhelyi Zsuzsának a Dosztojevszkij-párhuzammal kapcsolatos ellenvetésével szállt vitába.

Mindezek alapján a bíráló bizottság egyhangúlag a következő döntést hozta: „Rév Mária: Szaltikov-Scsedrin szatírai művészete című disszertációja az orosz irodalom hazai kutatásának fontos és értékes eredménye. Benne a szerző olyan kérdés megvilágítására vállalkozott, mely a szovjet irodalomtudományban is viták tárgya; e viták megoldásához ez a tanulmány is hozzájárult. Rév Mária jól látja az orosz fejlődés sajátosságait, dialektikus módszerrel mutatja be Szaltikov-Scsedrin szatíráinak jelentőségét és szerepét az orosz irodalomban. Szem előtt tartja az orosz és a magyar fejlődés párhuzamait és különbségeit is: művének egyik érdekes fejezete Szaltikov-Scsedrin és Mikszáth szatirikus művészetének összehasonlítása. A magyar irodalom problémáiban való, az eddiginél nagyobb elmélyülés ezt az összehasonlító vizsgálatot még alaposabbá tehetné. Hangsúlyoznunk kell azt a pszichológiai érzéket, amellyel Rév Mária a scsedrini típusalkotás folyamatait elemzi. A disszertációban vannak szerkezeti egyenetlenségek, a jelöltnek a komplex összehasonlító vizsgálódási módszerben még el kell mélyülnie, — műve így is értékes és jelentős hozzájárulás hazai ruszisztikánk fejlődéséhez. A disszertáció alapján a bizottság *egyhangúlag* javasolja, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság Rév Máriának az *irodalomtudomány kandidátusa* címet adja meg.’

A vitát összefoglalta:

Sziklay László

a bizottság titkára

BIIIARI JÓZSEF: „AZ OROSZ IGEASPEKTUSRENDSZER” CÍMŰ KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1963. június 24-én tartotta meg a vitát. A kiküldött Bizottság elnöke *Tamás Lajos* akadémiai levelező tag, titkára *Dezső László*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, tagjai *Hadrovics László* akadémiai levelező tag, *Fokos-Fuchs Dávid*, a nyelvészeti tudományok doktora, *Ágoston György*, a neveléstudományok kandidátusa, *Király Péter*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa és *Fodor István*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa.

Az elnöki megnyitó s a jelölt életrajzának és eddigi tudományos munkásságának ismertetése után KNEI ZSA ISTVÁN akadémikus olvasta fel opponensi véleményét. Megállapította, hogy a jelölt „a kérdést igen alaposan vizsgálta meg, s alig van a problémának olyan részlete, amelyet ne érintett volna”. A kérdés általános és orosz nyelvi anyagot elemző irodalma igen nagy, tehát a „szerző feladata mindenek előtt az volt, hogy a rengeteg elméletben

tájékoztató és lehetőleg rendet teremtsen". A tájékoztatót kitűnően elvégezte, anyagát nemcsak részletesen ismerteti, hanem kritikailag értékeli is. Kitűnő a második fejezet eredményeinek összefoglalása, ahol a szerző tisztázza az aspektus, idő és Aktionsart ige kategóriák egymáshoz való viszonyát. A harmadik fejezetben, amely a szláv és orosz aspektus eredetével foglalkozik, a szerző csak a különböző nézeteket ismerteti, bár igyekszik önálló véleményt is kialakítani. „A második részben, amely didaktikai jellegű, értékes gyakorlati tanácsokat ad az orosz vidék oktatása számára”.

E komoly értékek mellett azonban sok a fogyatékoság is. Az első az, hogy sehol sem mutatja be a szerző, miben is áll az aspektusrendszer. Egy ilyen fejezetre szükség van a munka elején. A második általános hiba a gyakori ismétlés. A szerzőnek le kell rövidítenie dolgozatát, mert „elég lenne e téma feldolgozására a jelenlegi terjedelem egyharmada is”. A harmadik fogyatékoság a tagolás elégtelensége, amit a nagy fejezetek további tagolásával lehet megszüntetni. A kisebb hibák közül az opponens megemlíti az átírásban uralkodó teljes zűrzavart. Kniezsa akadémikus helytelenítette, hogy a szerző az igeaspektusok szempontjából az orosz és a szlávot egy nevezőre hozza. Szerinte az aspektusoknak az a rendszere, amely az oroszban megvan, nem található semmi más szláv nyelvben, még a nyugati szláv nyelvekben sem. A magyar aspektusrendszer csak az oroszától különbözik, a nyugati szláv nyelvekével azonos, néhány jelentéktelen különbségtől eltekintve. A bolgárnak pedig a magyarnál is gyengébben fejlett aspektusrendszere van. Az opponens sajnálta, hogy Bihari József nem egy teljesen feldolgozatlan orosz nyelvemlék tanulmányozásával foglalkozott, ami hasznosabb és időtállóbb eredményeket hozhatott volna, de jelen tanulmánya is kitűnő előiskola egy későbbi, monografikus jellegű munka számára. Az elmondottak alapján a disszertációt a kandidátusi fokozat elnyerésére ajánlotta.

GÁLDI LÁSZLÓ, a nyelvészeti tudományok doktora, opponensi jelentésének elején helyeselte, hogy Bihari József „minden indoeurópai jellegű mondat szerkesztés legelékét, az igét állítja a vizsgálat középpontjába”. Az orosz igerendszer legvitatottabb kérdése az aspektus, s tudománytörténeti szempontból öröndetes, hogy van már magyar szakértője az orosz aspektusrendszernek. Sajnálatos viszont, hogy a szerző figyelmét nem a még alig megoldott kérdésekre fordította. Ha ezekre keresett volna feleletet, több eredetiségről adhatott volna tanúságot, és dolgozatában több lett volna a konkrét adalék e kérdés tanulmányozásához. Ezután az opponens Mazon nyomán felvetette az aspektus vizsgálat néhány lényeges kérdését, amelyekre és hozzájuk hasonlókra Bihari József konkrét szövegelemzések egész sorával adhatott volna választ. Így azonban túlteng munkájában a tudományos dokumentációs anyag. „Pedig Bihari nyelvészeti érvelése, ott, ahol többé kevésbé egyenes vonalú, mint pl. a III. fejezet végén, igenis elmemozdító és meggyőző.” Sajnálatos, hogy az egyes fejezetek felépítése kevésbé áttekinthető, zavaróak a felesleges ismétlések, a ruszicizmusok.

E bevezető megjegyzések után az opponens megvizsgált néhány kérdést, amelyek megvitatása tanulságosnak ígérkezik. Elsőnek az orosz aspektusokkal foglalkozó történeti kutatásokról szólt. Megemlítette, hogy a XIX. század első felében a *rešit'* mellett a *rešat'* éppen kialakulóban volt, majd több ponton helyesbítette a disszertáció megállapításait. Az opponensi vélemény következő, igen érdekes részében Gáldi László az orosz aspektusrendszert összevetette a francia igeidőrendszerrel. Az elemzés alapjául Katajev „Belejet parus

odinokij” c. regényének eredetije és francia fordítása szolgált. Gáldi László felhívta a szerző figyelmét az aspektus kutatás néhány mozzanatára, amelyekkel P. S. Kuznecov foglalkozott. Ilyenek a tartósság és befejezetlenség fogalmának kapcsolata, az aspektus és beszédhelyzet viszonya, az aspektusok használata parancsoló módban stb. Ezek vizsgálata a jelölt munkáját árnyaltabbá tette volna, s közelebb hozta volna a nyelvi tényekhez. Az opponens nem értett egészen egyet azzal, ahogy Bihari a szótári források adatait kezeli, s kifogásait meg is indokolta konkrét példákon. Nagyon érdekes és elgondolkoztató volt az opponensi vélemény következő pontja, ahol Gáldi László az élőnyelv aspektus viszonyainak kutatásáról beszélt, különös figyelmet szentelve a párokat alkotó igék kapcsolatának. Opponensi jelentésének végén Gáldi László megjegyezte, hogy Bihari József tanulmányával és eddigi tudományos és pedagógiai működésével feltétlenül kiérdemelte a kandidátusi fokozat elnyerését.

Az opponensi jelentések elhangzása után TAMÁS LAJOS akadémikus megkérdezte a jelöltet, van-e olyan szempontú vizsgálat az oroszban, amely megmagyarázza, hogy az aspektuspárok valamelyike miért nem használatos bizonyos személyekben. Bihari József válaszában az orosz egyaspektusú igék kérdéseivel foglalkozott.

Elsőnek FOKOS-FUCHS DÁVID professzor szólalt fel és rámutatott arra, hogy a jelölt munkája segítséget ad a fiatal szakembereknek a finnugor nyelvek aspektus viszonyainak tanulmányozásához is.

A következő hozzászóló, FODOR ISTVÁN kandidátus szerint az értekezés eléri azt a színvonalat, amely a kandidátusi fokozat megadásához szükséges. Új eredménynek csak a dolgozat sok apró helyes megjegyzése és találó észrevétele tekinthető. A szakirodalom nagy ismerete mellett negatívumnak tudható be, „hogyan az egyes kutatók megállapítása között nem látható az értékszint különbsége, ami kétségtávol fennáll Meillet és a legújabb kandidátusi dolgozatok között”. Nem kielégítő Fortunatov és Buslajev értékelése, s hiányzik Meillet „Le slave commun” című munkája az egyébként bő irodalmi áttekinthetőségből. Kifogásolható magának az anyagnak összeállítása és tárgyalása, úgy, hogy a dolgozat kiadását ilyen alakban nem lehet javasolni. A jelöltnek tömören össze kell foglalnia mondanivalóját, s a disszertációt alkotó három témát három értekezésnek kell közzétennie. Fodor István ezután néhány megjegyzést tett a dolgozat tartalmára vonatkozóan. Felhívta a figyelmet Peškovskij munkásságának helyes értékelésére, s kifejtette véleményét az aspektus tanítás egyik kérdésében. Végezetül rámutatott, hogy igen érdekes eredményeket adhat a szláv nyelvek összehasonlító aspektus vizsgálata.

BIHARI JÓZSEF válasza elején köszönetét fejezte ki az opponenseknek. Majd az aspektus vizsgálat fontosságáról beszélt, megindokolva egyszersmind témaválasztását. Szerinte az aspektus kategória előzetes tisztázása nélkül nem kezdhették hozzá konkrét szövegek elemzéséhez. Most, hogy ezt a munkát elvégezte, megszerezte a szilárd alapot, amelyről kiindulva hozzáláthat az olyan jellegű kutatásokhoz, amelyeket a bírálók joggal várnak el tőle. Elismerte a továbbiakban, hogy dolgozata nem eléggé tagolt, s bemutatta, hogyan kívánja fejezetekre bontani munkája I–III. részét. Elfogadta a bírálóknak azt a megjegyzését is, hogy a munkában akadnak felesleges ismétlődések, átfedések is.

Kniezsa István megjegyzésére válaszolva belátta, hogy célszerűbb lett volna az aspektus magyarázatával kezdeni munkáját, de véleménye szerint

eléggé kifejtette az aspektusrendszer fogalmát, amit válaszában röviden össze is foglalt. Az, hogy az orosz és szláv aspektus között többször egyenlőség jelet tett, a jelölt szerint azzal menthető, hogy ezt mások is megteszik. Igazat adott a jelölt Kniezsa Istvánnak abban is, hogy az átirás kérdésében helytelenül járt el, bár megemlítette, hogy az ajánlott nemzetközi átirásnak vannak bizonyos fogvatékosságai.

A következőkben Gáldi László kritikai észrevételeire válaszolt. Elsőnek megindokolta, miért használta a *vid* szót az aspektus helyett. Majd foglalkozott a lomonoszovi plusquam perfectum és az aspektusok viszonyával, amit opponense hiányolt. A jelölt válaszában jelentős részét szentelte az igeidő és aspektus viszonyának megvilágítására, válaszolva Gáldi László megfelelő megjegyzésére. Konkrét szövegrészekben elemezte a kérdést, majd megjegyezte, hogy valóban igen érdekes kutatásnak ígérkezik annak vizsgálata, hogy egy adott valósághelyzetet melyik nyelv milyen lexikai, illetőleg grammatikai eszközökkel fejezi ki, csak munkájának nem ez volt a célja. A továbbiakban a jelölt válaszolt Gáldi László megjegyzéseire, amelyekben a *rešit'* igével, Kuznecov munkásságával s egyéb kérdésekkel foglalkozott.

Bihari József elismerte Fodor István bíráló megjegyzéseinek helyességét, s megjegyezte, hogy az aspektus tanításainak kérdésével foglalkozik egyik megjelenőben levő cikke, amely figyelembe veszi az orosz és magyar aspektus hasonlóságát.

A Bizottság ezután a következő határozatot hozta:

„Bihari József disszertációja a kérdés rendkívül nagy irodalmában való alapos tájékozottságról tanúskodik. A jelölt jó kritikai érzékkel értékelte az orosz aspektus problematikájával foglalkozó nézeteket. Megjegyzései elősegítik a kérdés tisztázását és előbbre viszik erre vonatkozó ismereteinket. A magyar iskolákban folyó orosz nyelvi oktatás alapos elemzésével ad tudományosan megalapozott tanácsokat az orosz aspektus iskolai oktatásához. A szerző több különböző jellegű témát tárgyal együtt, de csak az irodalom ismeretetésére korlátozódik, és a problémák konkrét nyelvi anyagon történő vizsgálata háttérbe szorul. A jelölt válaszában a bírálók észrevételeivel általában egyetértett és ennek megfelelően kívánja folytatni további kutatásait. Jól-lehet a munkának több formai és szerkesztési hiányossága van, a disszertáció elvitathatatlan érdemeire való tekintettel a bizottság egyhangúlag javasolja, hogy a TMB Bihari Józsefnek a nyelvészeti tudományok kandidátusa címet ítélje oda.”

A vitát összefoglalta:

Dezső László

a bizottság titkára

AZ OSZTÁLY ÉLETEBŐL

AZ V. NEMZETKÖZI SZLAVISTA KONGRESSZUS

Szófia, 1963. szeptember 17–23.

A szláv filológusoknak az I. nemzetközi kongresszusát a „szlavisztika atyja”, Josef Dobrovský (1753–1829.) halálának 100. évfordulóján, 1929-ben tartották Prágában. A II. szlavista kongresszusra 1934-ben került sor Varsóban és Krakóban. A III. kongresszusnak a tervek szerint 1939-ben kellett volna Belgrádban lefolynia. Az előkészületek megtörténtek, a kongresszus megtartását azonban a második világháború kitörése megakadályozta. A háború után elsőnek a Német Tudományos Akadémia és a berlini Humboldt Egyetem szervezett nemzetközi szlavisztikai tanácskozást (Berlin, 1954.), de ez nem volt kongresszus jellegű. A kongresszusok felújítását az 1955-ben Belgrádban rendezett szlavisztikai konferencia határozta el. 1958-ban Moszkva volt a színhelye a minden korábbinál nagyobb szabású IV. nemzetközi szlavista kongresszusnak. Öt évre rá, 1963-ban Szófia adott otthont az V. szlavista kongresszus résztvevőinek. A szófiai kongresszust az tette különösen ünnepélyessé, hogy a szlávság művelődésében korszakos jelentőségű esemény évfordulójára esett: 1100 évvel ezelőtt, 863-ban alkotta meg Círill és Metód a szlávok első írásrendszerét.

A V. nemzetközi szlavista kongresszusnak hozzávetőleges pontossággal 1500 résztvevője volt, közte 1000-nél több külföldi a világ legkülönbözőbb részeiből, így Ausztráliából, Kanadából, a Dél-afrikai Unióból és Izraelből is. A magyar szlavisták csoportjának a létszáma meghaladta a huszat. A hivatalos delegációt *Kniezsa István* akadémikus vezette, aki tagja a kongresszusokat irányító nemzetközi szlavista bizottságnak.

A kongresszuson mintegy 500 hosszabb-rövidebb — általában 20 vagy 10 perces időtartamú — előadás hangzott el a szláv nyelvészet, irodalomtudomány, valamint a folklorisztika és történettudomány tárgyköréből. Nehéz lenne megállapítani, milyen elvek alapján kerültek egyes előadások a 10 perces, más előadások pedig a 20 perces kategóriába. Nem egy esetben kapunk lényegesen többet a rövidebb referátumokból, mint a főlöslegesen hosszúra nyújtottakból.

A továbbiakban a nyelvészeti és az irodalomtörténeti szekció munkájának a vázlatos ismertetésére szorítkozunk.

A bolgár szlavisták bizottságától 1960-ban kiadott előzetes tematika a következő két alapvető kérdéscsoportra irányította a kongresszus nyelv-tudományi szekciójának a figyelmét: *a)* a szláv nyelvek strukturális vizsgálata; *b)* a szláv és a nem szláv nyelvek kölcsönhatása. Az előadásra jelentkező kutatóktól összegyűjtött adatok alapján 1963-ban összeállított végleges program azonban arról tanúskodik, hogy a kongresszus nyelvészeti proble-

matikája a vártnál szélesebb és változatosabb lett. Különösen fontos rámutatnunk a földrajzi nevekkal foglalkozó előadások tekintélyes számára, amely a szláv helynévkutatás általános fellendülését tükrözi. Ennek a ténynek serkentőleg kell hatnia a magyar tudományra is, mert nálunk a földrajzi nevek vizsgálata erősen visszacsett, sőt egy időben szinte teljesen stagnált. Hangsúlyt kaptak a kongresszus programjában a nyelvatlaszok készítésével kapcsolatos elméleti kérdések is. Az általános szláv nyelvatlasz munkálataiba a magyar szlavisztika is bekapcsolódott. Ugyancsak a szófiai kongresszus programjának a sajátosságai közé tartozik a stilisztikai és verstani tárgyú előadások számának a nagysága is. Ezeken a kutatási területeken a nyelvészek és irodalomrok termékenyen tudnak együttműködni. A korábbi szlavista kongresszusoknál nagyobb helyet biztosított a szófiai kongresszus programja a nyelvvizsgálat strukturális módszereivel és az alkalmazott nyelvtudomány egyes problémáival foglalkozó előadásoknak. Az e tárgyú előadások részaránya azonban nem volt akkora, amekkorára az 1960. évi előzetes tematika alapján számítani lehetett.

A legnépesebb hallgatósága annak a nyelvtudományi előadásnak volt, amelyet a szovjet küldöttség vezetője, *V. V. Vinogradov* akadémikus a kongresszus első napjának teljes ülésén tartott „A szláv irodalmi nyelvek fejlődésének törvényszerűségei közötti különbségek a nemzetek kialakulása előtt és a nemzetek korában” címmel. A teljes ülések kivételével az előadások egyidejűleg több teremben is folytak, egymással párhuzamosan. Az előadásokat tematikájuk alapján csoportosították: *a)* A szláv irodalmi nyelvek. *b)* Összehasonlító—történeti és tipológiai szláv nyelvtudomány. *c)* Szláv dialektológia. *d)* A szláv és a nem szláv nyelvek kölcsönhatása, nyelvi uniók és onomasztika. *e)* Leíró és alkalmazott szláv nyelvtudomány. *f)* Irodalmi—nyelvészeti problémák.

A szófiai kongresszus magyar résztvevői a következő nyelvészeti előadásokat tartották: 1. *Bihari József*: Szláv elemek a magyarországi jiddisben. — 2. *Dezső László*: Visszaható és szenvedő igés orosz szerkezetek gépi fordítása magyarra. — 3. *Dombrovsky József*: A tér és idő fogalma az indoeurópai aspektus-tempusrendszer kialakulásában. — 4. *Fodor István*: A szláv nyelvek tipológiája és a nyelvtani nem. — 5. *Hadrovics László*: A magyar közvetítés hangtani ismérvei Délkelet-Európa német és olasz jövevényszavaiban. — 6. *Király Péter*: A magyarországi szlovák nyelvjárások készülő atlaszának módszertani problémái. — 7. *Kiss Lajos*: A magyar szókinés jelentősége a szláv etimológiai kutatások szempontjából. — 8. *Knieszsa István*: A magyarországi szláv helynevek nyelvi jellege. — 9. *Papp Ferenc*: A mai orosz nyelv szókapcsolatrendszerének strukturális modellje. — 10. *Péter Mihály*: A műfordítás stilisztikai egyenértékűsége. (A. Tvardovszkij „Vaszipilj Tyorkin” című elbeszélő költeményének magyar fordítása alapján.) — 11. *Sipos István*: A hely-, határ- és dűlőnevek két nyelvnek az érintkezése és együttélése scrán. — 12. *Sulán Béla*: A cseh nyelv magyar elemeinek problémái.

Az irodalomtörténeti szekcióban a tanácskozásokat két fő téma köré csoportosították: 1. általános témák; 2. a szláv irodalmak *a)* a XVII. század végéig; *b)* a XVIII—XIX. században; *c)* a mai szláv irodalmak. Az általános témáknál elsősorban elvi, módszertani kérdések kerültek szóba, de több előadás taglalta a szláv irodalmak egymás közötti vagy egyéb irodalmakkal való összehasonlításának elméleti és módszertani kérdéseit is.

Akárcsak a nyelvészeti szekcióban, korunk csaknem valamennyi elméleti iránya és módszere szóhoz jutott az irodalmiban is. Ez nemcsak azért volt így, mert a kongresszuson a nyugati országok kutatói is nagy számmal vettek részt, hanem azért is, mert éles szemmel bizonyos elvek és módszerek finom differenciálódását a marxista táboron belül is észre lehetett venni. Figyelemre méltó, hogy a pozitivista módszer hatása még néhány olyan kutató előadásán is meglátszott, akik egyébként a társadalmi valóságból indulnak ki, s így marxistáknak nevezhetők. A tények föltétlen tiszteletét e pozitivista fogantatású előadásoknál mindenképpen kedvező módon kell értékelnünk; viszont nem egy olyan referátumot is hallottunk, amely mindössze a „bibliographie raisonnée”-k módszerével sorolta fel az előadó kutatási eredményeit, s alig kísérelte meg az elvi következtetések levonását. Szerencsére az előadások többségére nem ez volt jellemző. A marxista táboron belüli vitákat inkább az okozta, hogy még mindig tart a dogmatikus szemlélet, a realizmus-antirealizmus ellentétpár híveinek s a komplex, elmélyült, az irodalomnak mint művészetnek sajátos törvényszerűségeit kereső marxista módszernek a párharca. Meglátszott ez az általános elvi kérdéseket, valamint a szláv irodalmak régibb korszakait tárgyaló előadásokon is; de elsősorban akkor került a hallgatóság figyelmének központjába, amikor a XX. századi fejlődés kérdéseiről volt szó.

Az egyes szláv irodalmak periodizációjával kapcsolatban nem helyeselhetjük, hogy a bemutatott tematika a XVII. és XVIII. század fordulójára helyezi a feudális s a polgári—nemzeti korszak határát. Ezzel a rendezőség nyilván a világirodalom periodizációjánál megszokott korszakhatárolást vette — kissé mechanikusan — át, s nem gondolta meg, hogy a polgári—nemzeti fejlődés nemcsak a szláv népeknél, hanem általában egész Kelet-Európában legfeljebb a XVIII. század közepén, illetőleg a XVIII—XIX. század fordulóján indul meg.

Nehéz lenne bemutatni s rendszerezni — még témájuk szerint is — azokat az előadásokat, amelyek megmaradtak egy-egy szláv irodalom keretei között. Itt most csak azokat emeljük ki, amelyek a XX. század esztétikai és irodalmi problémáinak, illetőleg e problémák megoldási módszereinek gyökerét a XIX. század nagy orosz gondolkodóinak és esztétáinak eszmevilágában, általában az orosz forradalmi demokratáknál keresték. Gercenről, de főleg Belinszkijről esett sok szó ebből a szempontból. Néhányan Gorkij, Majakovszkij s századunk több más orosz és szovjet írójának művészetét elemezték, valamint kapcsolataikat egyéb irodalmakhoz, illetőleg egyes modern művészeti áramlatokhoz.

A moszkvai kongresszushoz képest az összehasonlító jellegű előadások száma igen öröndetes módon megnőtt. Szófiában a komparativisztikának csaknem minden ága képviselve volt: voltak, akik e diszciplína általános elvi s módszertani kérdéseiről szóltak, mások kapcsolattörténeti vagy fejlődéstörténeti (műfajtörténeti) kérdésekre irányították a figyelmet, és a közvetlen hatások kutatásáról is sok beszámolót hallottunk. Kevesebb volt a tipológiai előadások száma. Az összehasonlító jellegű fejtegetések igen sok hasznos gondolatot vetettek fel, s ösztönző erővel hatottak a továbbkutatásra. E helyen egyetlen negatívumukról kell megemlékeznünk; arról, hogy a legtöbb esetben megmaradtak a szláv irodalmak területén. Itt-ott ugyan találkoztunk olyan előadásokkal, amelyek a nyugati (angol, német, francia stb.) s a szláv irodalmak kapcsolatait elemezték, de az, amit mi ma már mind világosabban látunk,

hogy ti. a keleteurópai irodalmak fejlődésében sok a hasonló vagy éppen azonos törvényszerűség, Szófiában is csak kivételes esetekben került szóba. Talán mondanunk sem kell, hogy a szláv irodalmaknak nyelvi rokonságuk vagy a XIX. századi szláv kulturális kölcsönösségi eszme következtében egységként való felfogása s izolálása — nemcsak egész Európa, hanem Kelet-Európa nem szláv irodalmaitól is — milyen hiányérzetet kelthet, s milyen téves következtetésekre vezethet. A szláv tudósok jelentős részének ezt a szlavocentrizmusát, izolálódását többek közt a magyar irodalomtörténet-írásnak is hivatása kiegészíteni, illetőleg felszámolni. Ezért sürgetjük, hogy a magyar—szláv kapcsolatokkal foglalkozó kutatóink minél nagyobb számmal és minél magasabb színvonalon mutassák be eredményeiket a szlavisták tanácskozásain. Örömmel kell megállapítanunk, hogy Moszkvához képest Szófiában ebből a szempontból is fejlődés tanúi lehettünk; a moszkvai e g y e t l e n e g y magyar irodalomtörténeti előadással szemben ezúttal h á r o m hangzott el: *Gáldi László* Lermontov költői mondattanának kifejező eszközeiről, *Dobossy László* a XX. századi cseh—magyar kapcsolatokról, *Sziklay László* pedig a magyar irodalomnak s a velünk szomszédos szláv népek irodalmának XIX. századi kapcsolatairól beszélt. Az is öröndetes, hogy a három magyar előadás iránt elég nagy volt az érdeklődés. Mindössze azt tartjuk helytelennek, hogy a kongresszus kinyomtatott programjában szereplő k i l e n c magyar irodalomtudományi előadásból hat elmaradt. Jobb szervezéssel talán el lehetett volna érni, hogy mind a kilencen bemutassák eredményeiket.

Röviden még meg kell emlékeznünk arról is, hogy a XX. század problematikájából főleg a modernizmus, avantgardizmus s a szocialista irodalom kapcsolatai, egymásnak ellentmondó s egyező jellegzetességei okoztak nagy vitát.

A kongresszusnak történeti szekciója is volt; ennek a „Történeti-filológiai problémák” címet adták. A folklorisztika művelői a „Népköltészet” szekciójában tartották előadásait.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a kongresszus értékes munkát végzett. Az elhangzott előadások rendkívül nagy száma azonban néhány hátrányos következménnyel járt. A szlavisztika elvi fontosságú, sarkalatos problémáin kívül óhatatlanul szóba kerültek olyan kevésbé jelentős részletkérdések is, amelyek nem valók nemzetközi tudományos tanácskozás elé. Ugyanakkor a napirend zsúfoltsága folytán néha még azoknak az előadásoknak is ütközött az időpontja, melyek hasonló tárgyról szóltak, tehát nagyjából ugyanazt a hallgatóságot vonzották. Az elmélyült viták lehetőségét nagy mértékben csökkentette az a rendezési módszer, hogy négy egymás után elhangzott, de sokszor lényegesen különböző tárgyú előadásról egyszerre kellett, illetőleg lehetett vitatkozni.

A nemzetközi szlavista bizottságnak Szófiában hozott határozata értelmében a legközelebbi nemzetközi szlavista kongresszus Prágában lesz 1968-ban.

Kiss Lajos—Sziklay László

SZEMLE

A MAI MAGYAR NYELV RENDSZERE

(Leíró nyelvtan)

II. kötet: Mondattan

Akadémiai tanácsadó: Pais Dezső. Szerkesztette: Tompa József. Írták: Deme László, Farkas Vilmos, Imre Samu, Károly Sándor, B. Lőrinczy Éva, H. Molnár Ilona, Tompa József

(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 580 lap)

Akadémiai leíró nyelvtanunknak második kötete az első után öröndesen hamar jelent meg, s ezzel nyelvtudományunk második nevezetes vállalkozása fejeződött be. Mivel ugyancsak 1962-ben megjelent az ÉrtSz. VII., utolsó kötete is, elmondhatjuk, hogy mai magyar nyelvünknek mind szó-készletéről, mind nyelvtani rendszeréről most már megbízható tájékoztatással rendelkezünk.

Mindazokat az általános észrevételeket, amelyeket az I. kötet megjelenése alkalmából tettünk (a munka jelentőségére, céljára, méreteire, példaanyagára, szerkesztésére stb. vonatkozólag; vö. I. OK. XVIII, 351—8.), a II. kötetről is elmondhatjuk: mind a szerzők, mind a szerkesztő munkáját az I. kötetben már tapasztalt lelkiismeretesség, igényesség, marxista nyelvfelfogás jellemzi. Általános észrevételek ismétlése helyett rögtön az egyes fejezeteket érintő megjegyzéseinkre térhetünk rá.

Egyeseket talán meglepett az, hogy a hangtant és a szótant (jelentéstant és alaktant) tartalmazó I. kötetrel körülbelül azonos terjedelmet kívánt meg a magyar mondattan tárgyalása „A mai magyar nyelv rendszere”-nek II. köteteként. Ha azonban meggondoljuk, mennyire igaz az, amit a II. kötet első két sora kimond: „A nyelvnek gondolatközlő és ezen alapuló gondolat kifejező szerepe lényegében mondatok megformálása”; akkor csak helyeselhetjük mondattanunk ilyen részletes feldolgozását.

A kötetet alkotó hat fejezet közül az első „A mondat és a mondattan általános kérdései” címet viseli (7—22). Ebben az elvi bevezető részben a szerző, Tompa József a magyar mondat jellemző sajátosságait — igen szerencsés, dialektikus módszert választva — úgy vázolja, hogy közben megismerteti az olvasót a mondatalkotás folyamatával is. A mondat mibenlétéről szóló lapok szövegében (az ügyes megfogalmazás érdeképpen) megtaláljuk a korábbi mondatfelfogások kritikáját is. Ilyen előzmények után kerül sor a mondat meghatározására, amelynek — helyesen — a könyv nem tulajdonít különösebb jelentőséget, azt tartva, hogy a fontos a dolgok lényegének kifejtése, nem pedig a definíció. — Nyelvtan-irodalmunk hagyományaitól eltérve, ez a fejezet tartalmazza a szólások, közmondások és szállóigék színes világának tömör összefoglalását, azon az alapon, hogy a szólások, közmondások és szállóigék mondatok, ha hiányzik is már belőlük az alkalmi mondat alkotásának dinamizmusa. Nyelvtanunknak ez a felfogása, bár kissé szokatlan, végeredményben elfogadható.

A második, „A mondatfajták” című fejezet (23—64) Károly Sándor alapos, átgondolt munkája. Nyelvtanunk — a hagyományokkal megegyező-

leg — a közlés tartalma szerint kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő mondatokat különböztet meg. Ezeket a beszélő, a valósághoz való viszony és a hallgató szempontjából elemzi, s mindegyiknél ismerteti (sőt külön is összefoglalja) az egyes mondattípusok grammatikai kifejező eszközeit. Rendkívül tanulságos a grammatikai forma és a funkció ellentmondásait tárgyaló, a nyelv dialektikáját dialektikusan bemutató fejezetrész. Az állító és a tagadó valamint a hiányos szerkezetű és a tagolatlan mondatokkal egy-egy alfejezet foglalkozik. Főként a hiányos és a tagolatlan mondatok részletes összefoglalásának örvendhetünk, mert ezekkel a mondattípusokkal régebbi nyelvtanaink nem törődtek eleget.

A harmadik fejezet (65—95) a szószerkezetekről szól. Az elvileg fontos rész szerzője Tompa József. Nyelvtanunk a szószerkezet fogalmának tisztázása és a szószerkezeteknek más szókapcsolatoktól való elhatárolása után három szintagmatípust tárgyal részletesen: az alanyi-állítmányi (predikatív) az alárendelő és a mellérendelő szószerkezeteket. A predikatív viszonyt illető vitában nyelvtanunk határozottan úgy foglal állást, hogy az alanyi-állítmányi viszony is a szószerkezetek egy fajtája. Ezt az állásfoglalást mi is helyeseljük, mégpedig elvi megfontolásokon kívül tanári tapasztalataink alapján is: tanítványaink (megtanulván a szószerkezet mibenlétét) ösztönösen szintén egyfajta szintagmát szoktak látni az alany—állítmány kapcsolatában is.

A negyedik fejezet a legterjedelmesebb az egész kötetben (95—327), de ez nem is csoda, hiszen „Az egyszerű mondat belső megszerkesztettsége és részei” cím alá temérdek dolog tartozik. Természetes az is, hogy ezt a fejezetet már nem egy, hanem több szerző írta. Az általános részt, az alanyt meg az állítmányt Tompa József, a tárgyat H. Molnár Ilona, a határozókat B. Lőrinczy Éva foglalta össze, a jelzőket pedig Tompa József (az általános kérdéseket, a birtokos jelzőt), Imre Samu (a minőség- és mennyiségjelzőt) és Károly Sándor (az értelmező jelzőt) dolgozta ki. A roppant nagy anyag tüzetes taglalásába e helyt természetesen nem mehettünk bele, csupán néhány észrevétel tevésére szorítkozhatunk. — Az egyik az állítmányt illeti. Örülünk annak, hogy nyelvtanunk akként vélekedik, hogy a névszói-igei állítmány a névszói állítmánynak csak egyik típusa. Ha ez a szemlélet az akadémiai nyelvtant remélhetőleg követő iskolai tankönyveken át bemegy a köztudatba, végképp el fog enyészni az állítmánykiegészítő elmélet, amely még ma is fel-felbukkan. — A magyar határozókat már eddig igen sokfélekeppen osztályozták. Nem hisszük, hogy nyelvtanunké örökérvényű marad, de az kétségtelen, hogy iskolát fog csinálni, mert átgondolt, logikus és rugalmas, kellőképpen figyel az átmeneti típusokra, a határozóknak egymással való kapcsolataira. Meglehetősen nagy újítása nyelvtanunknak a képes helyhatározónak mint kategóriának kiiktatása a rendszerből. Részünkről ugyan nem vagyunk meggyőződve ennek a lépésnek a helyességéről, de végeredményben nyelvtanunk álláspontja is védhető és elképzelhető. Nagyon üdvös viszont az állandó határozó kategóriája melletti határozott állásfoglalás: sok bizonytalanságot szüntet ez meg. — A jelzők nyelvtanunkbeli osztályozását illetőleg helyes és indokolt volt a fogalmat ugyanazon módon szűkítő és alakilag is egyformán viselkedő két jelzőt, a tulajdonságjelzőt meg a számjelzőt egy kategóriába, a minőség- és mennyiségjelzőébe egyesíteni. Nem olvastottuk volna már azonban ide be a fogalmat rámutatással szűkítő és alakilag is másképpen viselkedő kijelölő jelzőt: meghagytuk volna önálló kategóriának.

„Az összetett mondat” c. fejezetet (330—435) szintén többen írták. — Könyvünk először az alárendelő mondatokat veszi sorra, folytatva és megerősítve ezzel több újabb (iskolai) leíró nyelvtanunk gyakorlatát. Helyesen: azok a szerzők dolgozták ki az alárendelő mondatokat is, akik a mondatrészeket; mégpedig: az alanyi és az állítmányi mellékmondatot Tompa József; a tárgyi mellékmondatot H. Molnár Ilona; a határozói mellékmondatokat B. Lőrinczy Éva; a minőség- és mennyiségjelzői mellékmondatot Imre Samu, a birtokos jelzőit Tompa József, az értelmező jelzőit Károly Sándor. A szerzők azonossága mindenütt biztosította, hogy a mondarészekről szóló fejtegetések ne legyenek ellentétben az illető mondatrésznek megfelelő mellékmondat anyagával. A mellékmondatokról szóló részhez csupán egy megjegyzésünk van. Bár könyvünk az egyes mellékmondattípusoknál (ahol kell) mindig tárgyalja, hogy az illető mondat lehet-e feltételes, következményes, hasonlító vagy megengedő árnyalatú, szerintünk helyes volna ezt a négy mondattípust külön is tárgyalni, ahogyan például azt Berrár Jolán teszi. (Magyar történeti mondattan 165—73). Rácz Endre értekezése a következményes mellékmondatokról (Nyelvtudományi Értekezések 39. sz.) bizonyítja, hogy ezek a keresztező kategóriák az önálló tárgyalást is megérdemelték volna. — A mellérendelő mondatokat Farkas Vilmos foglalta össze egy szép és értékes fejezetben. A következtető és magyarázó utótagú mellérendelő mondatoknak szoros egységben való tárgyalása teljes mértékben indokolt volt.

Akadémiai nyelvtanunk II. kötetében a VI., egyben utolsó fejezet a hangsúlyról, szórendről, hanglejtésről, szünetről szól. Nem nyelvtanunk többi fejezetének kisebbitése, hanem más okok miatt tartjuk ezt a részt a II. kötetben a legnagyobb jelentőségűnek. Arra gondolunk, amikor így vélekedünk, hogy míg a magyar nyelvtan többi problémáiról elég sok, sokszor igen kiváló feldolgozásokkal rendelkezünk a múltban is, addig a hangsúlyról szórendről, hanglejtésről, szünetről nyelvtanunknak ez a fejezete az első, az említett nyelvi sajátosságok fontosságához méltó feldolgozás eddigi nyelvtani szakirodalmunkban. Deme László, aki ezt a fejezetet kidolgozta, rendezve az eddig rendezetlent és kikütyörítve sok eddig feltáratlant, újat és maradandót alkotott: a nyelvtanunk megjelenéséig rendelkezésünkre álló ilyen nyelvtani fejezeteket, tanulmányokat mind koncepcióban, mind anyagban felülmúlja az ő friss, ötletes, modern szemléletű munkája.

A II. kötet végén találjuk az I. és II. kötetben idézett irodalmi példák forrásainak jegyzékét (523—32), valamint a nagy gonddal összeállított tárgymutatót (533—67).

Végző összegezésünk „A mai magyar nyelv rendszeréről”-ról — visszagondolva az I. kötetre is — csak elismerő lehet: nyelvtudományunk hagyományaihoz méltó nagy művel ajándékozta meg népünket, társadalmunkat, amely lehetővé tette ennek a munkának az elkészülését. — Éppen mert a mű oly jelentős és hosszú időre szól, teljességgel érthetetlen, hogy miért nyomtatott az Akadémiai Kiadó 1500 példánnyal kevesebbet a II. kötetből, ezzel 1500 darab I. kötet sorsát is kétséggé téve.

Fábián Pál

RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA. XVII. SZÁZAD 2.

Budapest 1962. 537 l. + 1-24 t., Akadémiai Kiadó

A XVII. századi irodalmunk verses termését betakarító nagy gyűjtemény második kötete három érdekes költői egyéniség összes műveit tartalmazza: Pécseli Király Imréét (1590?–1641?), Miskolczi Csulyak Istvánét (1575–1645) és Nyéki Vörös Mátyásét (1575–1654). Pécseli Király a Szenczi Molnár Albert körül gyülekező késői humanista írócsoport (Szenczi Csene Péter, Kanizsai Pálfi János, Somorjai János stb.) jelentékeny költő tagja, Molnár Albert mellett kétségkívül a legkülönb; Miskolczi Csulyak, akit az irodalomtörténeti köztudat eddig inkább csak Tolnai Dali János és a puritánok makacs ellenfeleként tartott számon, alkalmi költőként mutatkozik be; Nyéki Vörös, hármójuk közül a legerősebb tehetség, a magyar barokk költészet értékes alakja. Munkásságuk eddig sem volt ismeretlen, de költeményeik vagy kéziratban lappangtak, vagy ritka alkalmi kiadványokban, énekeskönyvekben szétszórva rejtettek, vagy — mint Nyéki Vörös esetében — éppen számos kiadásuk egyenetlenségei miatt szorultak rá a kritikai egybevetés rostájára. A három költői életmű együtt a XVII. század első fele verses irodalmának igen jó keresztmetszetét mutatja: az erősen protestáns jellegű manierizmus elvirágzását és az ellenreformációs eredetű barokk stílus kibontakozását. Amott Szenczi Molnár mellett Rimay János a példa és a vezér, emitt Zrínyi és Gyöngyösi felé készül az út.

Kötetünk értékét nagyban fokozza, hogy a teljes *költői* mellett lehetőleg teljes *írói* életműveket mutat be, azaz a versek társaságában függelékként ott sorakoznak a szerzők egyéb művei is, latin verses leveleik vagy munkásságuk más dokumentumai. Ezek között olyan értékes irodalomtörténeti források szerepelnek, mint Pécseli Királynak Kanizsai Pálfi Jánoshoz intézett levelei, retorikájának ajánlása és előszava, egyéb műveinek latin és magyar kísérő szövegei, öt latin verse; Miskolczi Csulyak családi feljegyzései, rendkívül becses önéletrajzának magyar fordítása. *Diarium Apodemicum* c. úti-naplójának, híres esperesi jegyzőkönyvének áttekintése, levelei, különleges figyelmet érdemlő könyvtárjegyzéke, alkalmi beszédeinek felsorolása, összes latin versei; Nyéki Vörös levelei, végrendelete, könyvtárjegyzéke, imádságos könyve.

Pécseli Király Imre költői életművének rekonstrukciója bonyolult filológiai feladat elé állította a vele foglalkozó Klaniczay Tibort, nemcsak a szöveg-hagyományozás töredékes volta, hanem a tévesen neki tulajdonított költemények kiküszöbölése miatt is. E munkával, nézetünk szerint, kitűnően elkészült, hitelesen igazolva, hogy a protestáns egyházi irodalomban a legutóbbi időkig Pécseli Király neve alatt szereplő „Ne szállj perbe” . . . és a „Dicsőült helyeken a mennyei paradicsomban . . .” c. énekek nem az övéi, hanem Kanizsai Pálfi János szerzeményei. Pécseli mindmáig legismertebb költeménye a „Christus urunknak áldott születésén . . .” c. karácsonyi himnusz marad. Vallásos lírájában komoly emberi egyénisége is tükröződik. A fohászkodó, könyörgő hangot itt-ott sztoikus eszmék járnak át, s nemegyszer kibukkan verseiből a zaklatott magyar világ bániata, a hazafiúi elkeseredés. „Jaj tenéked, ki praedalsz” c. versében keményen feddi magyarnak magyaron végbevitt „szörnyű nyúzását, fosztását”:

Régi Mátyás Király hogy ha fel-kelhetne,
 És szép szemeivel ha reánk nézhetne,
 Mint a' sebes eső, rajtunk könyvezhetne
 És sok gonosz tévőt méltán büntethetne

De „elkölt az igazság meg-hólt Mátyás Király”, s a poéta az utolsó versszakban ebbe a megkapó sorba tömöríti reménytelen lelki gyötrelmét: „Irák ezt nagy búmban, mint egy kék mirigyben”. Régi magyar költészetünknek sok versét egy-egy sora, olykor néhány metaforája teszi feledhetetlenné. A konvertita Veresmarti Mihály panaszkodott, hogy Pécseli Király az ürményi zsinaton „orcátlanul” vitatkozott vele: ez is a meggyőződéséhez rendíthetetlenül ragaszkodó ember heves kitörése lehetett. Műveltségét, alapos humanista tudását népszerűvé vált *Retorikáján* (1612) kívül több nagy verse is dicséri: az „Eljő még az idő, csillagom feltámad” kezdetű pl., vallásos hangvétele mellett is, a reneszánsz embernek az egész természetet magába ölelő életérzését sugallja. A nóta-jelzés, több stílusfordulat, a verstani gyakorlat Rimayra utal. Pécseli Király általában kitűnő verstechnikus, egyedüli kivételként a magyar disztichon nem sikerül neki (4. sz.)

Jelentéktlenebb költő, de sokkal színesebb, több oldalról ismert egyéniség Miskolczi Csulyak István. (Az ő munkásságát Klaniczay Tibor, Kovács József és Stoll Béla rendezték sajtó alá.) Miskolczi esetében éppen a sajátkezü kézirat-tömeg áttekintése okozhatott nehézséget, annál inkább, mert egy részüket a protestáns egyháztörténetírás már a XVIII. század eleje óta forrásként használta, számos részletük szerteszórt, gondatlan kiadásokban napvilágot is látott. A Miskolczi Csulyakra vonatkozó irodalomtörténeti feldolgozás is (Harsányi Istváné) számos téves adatot bocsátott forgalomba. A híres és sokat emlegetett zempléni író-esperes egész életműve most először bontakozik ki teljes terjedelmében, világos rendben. Miskolczi Csulyak papi ház sarjadéka volt — *Pásztor* mellékneve is erre utal! —, s önéletrajzi írásaiból bőségesen ismert életútja a vagyontalan, de eszes értelmiségi ember tipikus pályafutásának számíthat a XVI–XVII. században. Hazai és külföldi tanulmányai (Görlitz, Heidelberg) őt is a protestáns késői humanizmus táborához kapcsolták, s élénk irodalmi érdeklődése nemcsak saját verselő gyakorlatában, hanem a hazai irodalmi mozgalmak iránt tanúsított figyelmében is megnyilvánult: Szenczi Molnárral levelezett, Alvinczy Péterrel, Szepsi Laczkó Mátéval állt baráti összeköttetésben, Prágai András sógora lett. A Pázmány *Kalauza* ellen szervezkedő református író gárda egyik mozgatója volt. Változatos, sok csapással teli életsorsát nemcsak keresztény megnyugvással, hanem sztoikus filozófiával, sőt olykor szinte fölényes, a humorba hajló derűvel hordozta. Ennek a nyomai látszanak önéletírása számos lapján, hatszori házasságának előadásában, azokban a csípős megjegyzésekben, amelyekkel egy-egy kortársát jellemezte, pl. a neki — úgy látszik — igen ellenszenves Tolnai Dali Jánost, akinek főleg színészkedésre hajlamos modorát figurázta ki. Hatodik házassága előtt, latinul és magyarul, a következő szellemes epigrammával játszadozott („ita ex tempore lusi”):

Kassa koporsóban minap elrejtette Zsuzsánnám

Adjon azért mást Kassa Katust nyoszolámba helyette.

Az írói foglalkozás és a közszereplés életeleme lehetett, ismerte saját szellemi értékeit, s ezeket szívesen meg is csillogtatta. Az iskolában állandóan versenyzett a legjobbakkal, később is mindig készen állt arra, hogy a közösség szószó-

lója legyen. Egy ízben pl. előre szép beszédet készített az új esperes köszöntésére, de nem mondhatta el, mert éppen őt választották meg. Alkalmi beszédeknek ma ismert jegyzékén 52 szám szerepel, noha ez bizonyára nem sorolja fel előadott szónoklatainak nagy részét, pl. templomi prédikációit egyáltalán nem. Úgy tetszik, a humanista képzettségű egyházi író ezeket tartotta legkevésbé számon. Miskolci Csulyak lírájának túlnyomó részét is ez a szereplési hajlam hozta létre. Úgyes verselő készségét, latinul és magyarul egyaránt, az alkalmi költés szolgálatába állította. Még az egyéni életsorsával szorosan összetartozó személyes jellegű mondanivalója is — így sűrű házasságaival kapcsolatos több költeménye — alkalomszerű köntösben jelentkezik, a szereztetés pontos dátumával együtt (pl. 1635. ápr. 24. kedd). Előkelő temetésekre írt költeményeit maga adta elő — erre expressis verbis utal! —, köszöntő, lakodalmas vagy iskolai verseit növekvő fiai, Gáspár és István, az előbbi az *Angliai independentismus* és az *Egy jeles vadkert* majdani szerzője.

Miskolci Csulyak versei nem válnak ki érzelmi mélységükkel, de annál inkább formai ügyességükkel. A Balassi-strófát, az egyéb korabeli magyaros ritmusokat változtatatosan kezeli, sőt a XXVII. zsoltár parafrázisát (45. sz.) olyan 8+7 osztású 15-ösökben adja, amelyek a sorközépen és a végén egymással rimelnek, s ezt a technikai fogást az írásképen is feltünteti. Manierista ízlése másutt is szívesen használ ilyen vizuális nyomatékozást. Említettük már időmértékes próbálkozásait, ezek szabatos ritmusukkal tűnnek ki, de jól igazolják Csulyaknak az epigrammatikus tömörségre való készségét is. Stílusának népies ízű fordulatossága tűnik ki az alábbi, Suri Orvos Mihályhoz intézett sorából, amelyek harmadik házassága alkalmából szerzett egyik verséből valók:

- Koma nem megyek tormajert Debreczenben sem czifrajert
El hidgied üres taskajert,
Hogy ha Patakon egy Dorkot Találtam oly ivo korsót,
Kiből ihatok minden jót.
Mert az üresset tölteni, El faradtam volt inteni
Mint falra borsót hinteni.

Arra céloz, hogy előző nejével, a módos és cifrázkodó debreceni Juhos Annával rossz házasságban élt. Csulyak ilyfajta versei „fentebb stílusú” párdarabjai a névtelen deákok nyersebben szókimondó lakodalmi énekeinek, mégis lényegbeli rokonságot tartanak velük. — Különleges figyelmet érdemel most először közzétett sajátkezű könyvtárjegyzéke, kitűnő műveltségének, bibliofil hajlmainak pompás bizonyítéka. Még a nagyurak és gazdag középnemesi lírátorok — pl. Rimay János — könyvtára mellé állítva is számottevő ez a közel 400 kötetes, válogatott magángyűjtemény, amely a teológusok mellett a klasszikusok és a humanista auktorok tekintélyes sorozatát őrizte. Nagy kár, hogy későbbi sorsáról mit sem tudunk!

Egészen más életformában, más művelődési körben bontakozott ki Nyéki Vörös Mátyás irodalmi munkássága. (Sajtó alá rendezték Jenei Ferenc és Klaniczay Tibor.) A kisnemesi származású fiatal pap prágai, bécsi, pozsonyi kancelláriai gyakorlatban tett szert sokoldalú irodalmi jártasságra; Rómából csiszoltabb ízlést, műérzékelt hozott magával. A hivatali szolgálat jutalmául elnyert győri kanonoki stallumban pedig mind a káptalan, mind maga számára igen ügyes gazdának mutatkozott: a mosoni főesperesség mellé a soproni keresztes konvent és a pápóci prépostság javadalmait szerezte meg, végrendeletében nagy vagyonról, művészi értékben is jelentős ingóságokról intézkedett. A földi

javak megvetésére buzdító, a világtól elrettenteni kívánó költészetének eszmeisége elég éles ellentétben áll a birtokszerző, jobbágyaival perlekedő, a káptalan pénzügyeit nagy hozzáértéssel intéző főpap mindennapos gyakorlatával. Mintha azonban ez a kettősség is hozzátartoznék a barokk kor sok ellentéttel terhes világához! Nyéki Vörös Mátyás a katolikus ellenreformáció irodalmának minden tekintélyes írójával kapcsolatban állott, Pázmány kardinálistól, Lépés Bálint püspöktől kezdve a győri káptalan író tagjaiig (Balásfy Tamás, Nagyfalvi Gergely), ami irodalmi kezdemény történik e tájban (pl. az 1632 táján összeállított bécsi Balassi-kiadás, Pázmány imádságos könyvének bűnbánati zsol-tárai), abban Nyéki Vörös buzgón közremunkál. Az ő irodalmi tevékenységében figyelhető meg legjobban a késői reneszánsz stílusnak a barokkba való áthajlása: két nagy műve a *Dialogus* (1623) és a *Tintinnabulum* (1636) a lendületesen előretörő új ízlésnek kiváló alkotása.

Nyéki Vörös Mátyás irodalmi munkásságának eszmei és művészi értékeit legutóbb Klaniczay Tibor részletesen bemutatta (*Reneszánsz és barokk* c. kötete, Bp. 1962. 383–396. l.), itt inkább csak néhány aprósággal kívánjuk felhívni a most megjelent kötet olvasóinak figyelmét a barokk művészet költői eszközeire. Nyéki Vörös költői stílusa minden fordulatában ízes, sokszor pregnáns, máskor festőien szétomló, erősen képszerű költői beszéd. Elhagyva most a barokk megszokott retorikai eszközeinek emlegetését, álljon itt mutatóban néhány ún. „láttató” verssor:

Vidám kökény-színű, 's chillag-módon-fénlő,
Botráncozás-tévő, 's szépeket-szemlélő,
'S minden szükség-nélkül szabadon egérlő
Szemedet kirágja a' kén-köves szellő

(*Tintinn.* 206. vsz.)

Hasonló ez élet téli Verő-fényhez,
Vízi-buborékhoz, és Kristály üveghez,
Szalma tűz lángjához, 's romlandó cheréphez,
Estveli árnyékhoz, egy-napi vendéghez

(uo. 93. vsz.)

Oh keserves élet, siralmas boldogságh,
Átkozott uraság, kinek vége rabságh,
Oh hamis kazdagság, kinn ül nyomorúságh
Es kit követ ilyen kegyetlen bosszúságh

(*Dial.* 29. vsz.)

Itt kép mutatásnak ballag gyöngye hölgye.

(*Dial.* 84. vsz.)

Nyéki Vörös kitűnő verstechnikus, a 12-ös bravúros kezelésében Gyöngyösi előljárója s bizonyára példája is. Verses beszédének élénkítésére minden zenei-ritmikai fordulatot elővesz. Az *enjambement* Gyöngyösinél is kedvelt versmondattani fogását nála találjuk meg először (pl. *Tintinn.* 206. vsz.); a belső rímek gyakorta csendülnek fel (pl. *Dial.* 29. 32, 35, 276. vsz.); rájön az ízére annak a játéknak is, midőn a szakaszban öt rím van; Arany János is szereti az ilyesmit:

Neked azért mint élly, 's Istenedhez mint téry
Gonoszt távoztatván mennyei jókhoz féry
Semmi fáratságot lelkedért ne kémélly
Chyuda dolgot mondok, kinn mind éltiglen fély.

(*Dial.* 4. vsz.)

Nyéki Vörös egyébként a kihegyezett rímek mestere. Többször megcsendíti a Rimay-alkotta ép-nép-szép-kép- vagy csép-cserép) rímeket, amelyeknek népszerűsége a Rákóczi-nótaig tart (pl. *Dial.* 25. és 228. vsz.). A négy *vala* rímet is hangulatosan alkalmazza (pl. *Dial.* 237. vsz.). A *Tintinnabulum* 145. versszakában négy *lenni* rím felel egymásnak verbum finitum nélkül. Mindez a meszterkedés a Balassi—Rimay örökség továbbfejlesztése, s felbukkan — sok mással megtévezve! — Gyöngyösi Istvánnál, Kőszeghy Pálnál. Érdekes, hogy egy ízben (*Tintinn.* 392. vsz.) a rímekben ő-zó nyelvalakot találunk. A magyar jambus meghonosodásának korai példájaként érdemes idézni a roppant népszerűvé lett „Mit használ kérlek a' Világ” kezdetű c. éneket, ritmusa megtévesztően modern.

A kötet számos egyéb irodalmi tanulságát mellőzve a továbbiakban néhány megjegyzést kell tennem filológiai apparátusáról. A magas szakmai színvonal ezt a kötetet is dicséri, éppen ezért ütközik ki belőle néhány kisebb fogyatkozás. Először a szöveghez kapcsolódó észrevételekről szólnunk.

A 259. lapon, a 4. számot viselő Pécseli-levél bevezető szavaiban a *poll.* rövidítést nem felkiáltó jellel kell nyomtatékozni, hanem egyszerűen fel kell oldani: „polliceor”. Ugyanitt nem *inter moriturae*, hanem „intermoriturae”. A 26. lapon a 81. sorban aligha *kép utálás* kell, hanem bizonyára „képmutálás”, a változat is „képmutatást” hoz. A 29. lapon, a 11. vers 26. sorában a vessző az *uta* után szükséges, hogy érvényesüljön a következő sorba kapcsolódó szép *enjambement*. — Mikolczy Csulyak *Curriculum vitae*-jének több helyen hibás fordítását nyomtatékosan szóvá kell tennünk. A szerkesztők nem ellenőrizték eléggé a külső fordítót, így több érzékeny hiba csúszott be. Néhány rövid részlet egybevetése alapján az alábbiakat. A *diebus canicularibus* (284. l.) nem azt jelenti, hogy „e kutya időkben”, hanem „e meleg nyári napokon”; a *plaga* (284.) nem pofon, hanem korbácsütés; a *platea sutorum* (285.) nem „vargák tere”, hanem a debreceni Varga-utca (Ma is így hívják!). A *frater germanus* (284 és még többször) fordítása nem „ikertestvér”, hanem mint Bod Péter írja: „Kik egy Atyától, Anyától valók”, tehát „édes testvér”. — A *Pons Asininus* és a *Syllogismus* (285.) középkori eredetű gyakorló könyvek voltak, nem lehet őket elsikkasztani a szövegből — Eniszke nevű község nincs, csak Enyicke (Abaúj—Torna m.) — A *questores Vratislavienses* (288.) nem jelenthet pozsonyi hivatalnokokat, mert ezt a városnevet Csulyak mindig magyarosan írja (vö. a 343. lapon a 215. számnál: *Posonii*). A *vasculum* nem üveg, hanem edény. A 290. lapon Hamburg helyett Hainburg kell, ez van Bécs közelében. A *sparta* szószerket jelent, a fordító ezt, sajnos minden esetben helynévként ülteti át (292, 293. lapon). A *serenissimus* „fenséges”-nek fordítandó. A latin szövegekben máshol is akad hiba. A Csulyak-féle könyvjegyzék 70—74. számában nem lehet Collegium Conimbricensis, hanem Conimbricense kell (neutrum!). A 374. lapon említett Thököly-féle irat címében (RMK. III. 1028) nem *publicus* található, hanem *publicitus*. A 36. sz. vers címének fordításából kimaradt a „senili vena cusa” (öreges tehetséggel készített) fordulat. — Gyanakszom, hogy Nyéki Vörös Mátyás könyvtárjegyzékének 5. számában nem *Deling* a szerző (különös latin alak lenne!), hanem *Delinus*, a g-nek olvasott jel az *us* lehúzott rövidítése (428.). — A *Dialogus* 304. versszakának 1214. sora (167.) csak 11 szótagos: szinte hihetetlen Nyéki Vörösnél!

A szövegmagyarázat nehéz, de szép feladatát a szerkesztők jól oldották meg, de néhány kiegészítés — a teljesség igénye nélkül! — itt is elkel. Pécseli Király első énekének 38. sorában „Boldogasszony hava” nem augusztust

jelent (273. l.), hanem januárt. A vers is „esztendő forgás”-ról, az újévről beszél. — Az 5. sz. költemény 34–35. sorával kapcsolatban utalni kellene Horatius híres szavaira: „Quo semel est imbuta recens, servabit odorem testa diu” (Epist. I. 2: 69–70). Pécseli ezeket írja át. — A 7. vers magyarázataiban a rózsacset, ruta, sállya értelmezéséhez Melius *Herbárium*-ára kellene utalni. (Az 1962-es kiad. 69, 188, 177. l.) — A Csulyak-féle könyvjegyzék 94. számának szerzője Theodor Zwinger. — Nincs feltüntetve több műnél, hogy a Régi Magyar Könyvtárba tartozik. Így a 231. sz. = III. 861, a 266. sz. = III. 998, a 299. sz. = II. 104, a 300. sz. = I. 466, a 358. sz. (Georgievics!) = III. 921. — A 388. lap egyik jegyzete találgatja a *tángál* jelentését, holott országszerte „eldönget” értelemre használatos. Itt is azt jelenti. — A 29. vershez részletesebb jegyzet kellene Rákóczi Lajosról. — A 33. vers címében nem „Mars napját” kell fordítani, hanem *kedd*-et. — Az 50. vers 14. versszakához (397. l.) ismerettni kellene, hogyan felejtette el nevét Messala Corvinus. (Melyik antik szerzőre megy vissza ez az anekdóta?) — Az 53. vers 63–64. sora („Az hamis bírónak bórít székre vonták”) szintén felvilágosításra szorul. A Hérodotoszból (V. 25) ismert történetet nemrég Borzsák István magyarázta meg (*Az antikritika XVI. századi képe*, Bp. 1960. 379–82. l.). — Nyéki Vörös Mátyás szövegéhez több nyelvi értelmezés kellene. A 139. lap 180. sorában dúdoló = gúnyoló, a 167. lap 1239. sorában kerülöd = kerülgetöd, a 169. lap 1297 sorában elővett = kedvezett, a 172. és 173. lapon *veza* szó, a 174.-en a *borgyalu* maradt értelmezés nélkül. Ha a *dömöckit* magyarázzuk (180. l.), a *frengyiát* miért nem? (Vö. SzófSz. 86. l.) — A 215. lapon a *kölykök* értelme: kutyakölykök. — A 97. sz. vers 25. sorában (234. l.) a „vesd meg ember” nem annyit jelent, hogy „fontold meg” hanem „számold ki” (számvetés!). — A *duskát inni* (238. l. 158. sor) nem versenyivásra vonatkozik, hanem az „ex”-re. A *falt vakar* (u. o. 163. sor) értelmé nem lehet „eltávozik”, hiszen a következő szakaszban ezt olvasuk: „El nem szabad mened”. — A 248. lapon felsorolt bibliai könyvek közül Jeremiás könyve és siralmi kimaradtak, holott hivatkozás történik rájuk a 201, 202, 199. lapokon. Említeni kellett volna, hogy az Esdrás II. könyve a protestánsoknál Nehémiás neve alatt szerepel.

A Régi Magyar Költők Tára XVII. századi 2. kötetének kiemelkedő érdeme, hogy igen kiterjedt anyaggyűjtés alapján a század első harmadát szinte átvilágítja, s a magukban talán nem nagy jelentőségű költői egyéniségeket a magyar irodalom fejlődésének egészébe tudja beállítani. Ez minden kritikai kiadás igazi feladata, s ha szerkesztői elérték, nyugodtak lehetnek jó munkájuk fölől.

Bán Imre

FÁBRY ZOLTÁN ÉS A MAGYAR IRODALOM

Fábry Zoltán 1955 óta megjelent köteteiben többnyire régebben írt cikkeit, tanulmányait adja közre, megjelenésükkor ezek mégis az újdonság és meglepetés ízével hatnak, s minden egyes esetben a magyar irodalom jelentős eseményeként tartatnak számon. Magyarországon nemzedékek nőttek föl, anélkül, hogy ismertük volna Fábry Zoltánt, aki első jelentkezésétől máig, mint a vox humana tudatosan elkötelezett öre, az írástudók és értők lelkiismeretének élesztgetője, felrázója, ha kellett, számonkérője volt. Első köteteit fel-lapozva (*Korparancs*, 1934; *Fegyver s vitéz ellen*, 1937.) a két világháború közötti magyarországi irodalom — sorok mögé bújtatott és föld alá kényszeri-

tett antifasizmusának — kutatóját megdöbbeníti a korabeli Fábry vészharangkongató szava, szókimondó bátorsága.

Fasizmus ellen a saját fészkében harcolni, egyenlő a halállal. Kommunista íróink vagy emigrációba, vagy a föld alá kényszerültek, — sok esetben sajnos a szó elsődleges értelmében. Sikert is Magyarországon csendet teremteni, s a fasizmus embertelensége elleni tiltakozás csak az egyes ember egyedivé szublimálódott szenvedés-lírájában kaphatott hangot. Nacionalista frázisgözzel sikerült akkora ködöt teremteni, hogy az még magasabban fekvő szellemi tájainkat is belepte, melyben célt és irányt tévesztettek szellemi és társadalmi életünk jobb sorsra érdemes potenciáit hordozó törekvések. Az embertelenség eluralkodásának láttán sokan bújtak volna önmagukba, hogy a „humánusot” átmentsék jobb korokba, de a fokozódó barbárság az elefántesontornyokat is megremegtette, s kikényszerítette a szót: „vétkesek közt cinkos aki néma”. A babitsi axióma azonban a maximumot jelenti, amit a polgári magyar irodalom humanizmusa e korban kitermelt önmagából, s az önvallomásnál tovább nem igen jutott. A nemzetiszínű köd beborított mindent, elnyelte és megfojtotta a magyar irodalomnak azt a kevés számú tiszta-szeműjét, akik mert látni mertek, nem kerülhették el a haláltáborok tragikus sorsát. Eltűntek, mintha nem is lettek volna, s nemcsak a kortárs irodalomból hullottak ki szinte észrevétlenül, az utóélet is mostohán bánt hagyatékukkal, több mint tíz év kellett, hogy kiásuk „elsüllyedt irodalmunkat”. Leleplező, tudatosító, igazságra döbrentő szó nálunk nem juthatott nyilvánosságához.

Ilyen körülmények között a viszonylag szabadabb csehszlovákiai magyar szónak hivatása lett: kimondani az itthoni elnémítottak helyett is a figyelmeztető igazságot. Fábry Zoltán ebből a felismerésből hivatástudatot formált, figyelmét, szellemi erejét a kommunizmus, a humánus legnagyobb ellenségének, a fasizmusnak leleplezésére és ostromozására koncentrált. Az éberséget és érzékenységet a világ érverésének kontrolljához az első világháború árkaiban átélte brutális embergyilkolás primér élményei alakították ki benne kitörölhetetlenül egy egész életre. Negyvenéves írói pályáján végigtekintve, munkásságát ő maga jellemzi így: műfajom: antifasizmus. „Antifasizmus, mint műfaj? A korparancs korműfajt kényszerít az íróra. A kikerülhetetlen korparancs az íróval szemben műfaji igényteliséggel lép fel. Vannak korok, sorsfordulók, amikor maga az írói magatartás lényegül műfajjává. Erasmus és Hutten műfaja a humanizmus volt. A reformáció és ellenreformáció irodalma magát a reformációt és ellenreformációt — a hitvallást — avatta műfajjává. Az abszolutizmus a felvilágosultságot összegezte ily módon. Az imperializmus korában Zola vádszava a J'accuse, műfajjává állandósult: író, ki „nem akart bűnrészes lenni” permanensen élt vele. A korjegyeket hordozó stílus- vagy gondolati rendszer azonnali műfajjává lényegül.”

Vállalt politikai és kultúrmisszióját, ebből adódó funkcióját Fábry Zoltán teljességgel betöltötte. Az antifasizmus determinálóan hatott élete minden mozzanatára. „Irhattam Rousseauról, Emersonról, vagy Bachról, Tolsztojról és Geothéról, Csokonairól vagy Vörösmartyról: egy gondolatban felvillanón ott volt a mementó: a fasizmust kiérlelő embertelenség tanulsága, lehetősége és valósága.” A felszabadulás után kiadott kötetek régebbi és újabb írásai (*A gondolat igaza*. 1955; *A béke igaza*. 1956; *Palackposta*. 1960; *Emberek az embertelenségben*. 1962.) mind a kommunizmus eszméjével azonosult, azzal harci közösséget vállalt író művei. Ha a humanitást veszélyeztetve látta, a leleplezésben, a szellemi erők mozgósításában soha nem volt tekintettel sem a

megtorlásra mindig készenlétben álló hatalom, sem a megalkuvásba menekülő kortársak érzékenységre, önnön élete veszélyeztetésére sem. Többször is meglaktatták vele Kassa és Illava börtöneit, de tántoríthatatlanul írta tovább üzeneteit a pusztulásba kergetett emberiséghez.

Vészharangkongató szava nálunk nem nyert visszhangot — a köd a hangot is elnyeli. A korabeli magyar irodalom nem fogta fel Fábry üzeneteinek értelmét, mintha szakadt harangkötelet ráncigált volna. Visszafelé, a második világháború tragikus eseményei után, sorsigazolta jóslatainak felidézése nemcsak keserű, de sokszor talán kellemetlen érzéseket is kiválthat. Fábryt mégis idézni kell. Az atomimperializmus szülte neofasizmus újra aktivizálta Fábryt, „örzök, vigyázatok a strázsán”, az antifasizmus megint aktuális műfaj lett.

Az antifasizmus a kommunista Fábry internacionális elkötelezettségéből adódó sorshivatása, emellett azonban van egy másik, de ettől elválaszthatatlan, ugyanúgy életet, sorsot betöltő elhivatása: a csehszlovákiai magyarság szellemi életét a provinciális, nacionalizmusokkal béklyózott egy helyben topogásból, sorvadásból fölemelni a tághorizontú, korszerű műveltség és magatartás magasára. Fábrynak, s a tőle elválaszthatatlan progresszív csehszlovákiai magyar szellemiségnek e vonatkozásban is történelmi múltja van. Az alapvetés 1920-al kezdődött, s Ady példáján az „újarcú magyarok” Győry Dezső fogalmazta program vallásával indult: „mindnek kívánom, amit egynek, hiszen közös a nyeremény (én minden népet félték attól) amitől félttem az enyém”. Az új eszmény, kialakítani azt az embertípust, aki elemészttve magában a nacionalizmus gátló zavarait, vállalja a sorsából adódó szerepet: hídnek, összekötőnek lenni népek kultúrája között. „Volt egy hitünk, volt egy álmunk; a szlovenszkói magyar szellemiség lesz az az archimédesi pont, amely kiforgatja sarkaiból az addig volt tepsedt, konok, elmeszesedett beteg magyar életet. A régiiek veszélyt szimatoltak bennünk, de mi magyar haszonra készüldtünk. Mi előbb gyerekes hittel, később teljes tudatossággal csak egyet éreztünk: küldetésünk igényét, jogát, és kötelességét. Ez a felismerés Szlovenszkon első számú céljá lényegült. Egy kisebbség vállalta a Magyarországon akadályozott, vagy vegetáló többség progresszív munkakörét.” Ebből az erkölcsi-politikai magatartásból sikerült egy olyan szellemi légkört kialakítani, hogy íróink — Móricz, Kassák — jövőt remélő hitük megújulására ide, Szlovenszkóra zarándokoltak. Innen indult 1930-ban az a magyar politikai élet „felsőbb” régióiban nagy riadalmat keltő delegáció, mely Petőfi budapesti szobrára a közép-európai népek színeivel díszített, vörös szalaggal átfogott koszorút akarta elhelyezni. A népi írók mozgalma pozitív töltésű munkásságához az indíttatást a Sarlós mozgalomtól kapta. A népfrontpolitika gyakorlati megvalósítására — mozgósítva a magyarországi progresszív irodalmat is — minden magyarországi újságot megelőzve, a Moravská-Ostrava-i kommunista Magyar Nap mutatta a példát.

Nagy irodalmat, az évszázados tradíciókkal bíró erdélyi irodalomhoz hasonlót a magyar kultúrának ez a fiatal hajtása nem adhatott, de létrehozott egy költészetet, mely magán viselte az újfajta szellemiség arculatát, s kinevelt egy értelmiségi—munkás gárdát, mely önzetlenül, hittel vallotta:

„sosem magunkért, mindig másért
hirdettünk többet, mint magunk:
jobb lenni ösztönünknel, s másnál,
s tartani minden gátomlásnál
élő gátnak szívünk és agyunk.”

Győry Dezső, de különösen az Észak-Csehországban élő Forbáth Imre költészet a művészi megvalósítása a népeket és kultúrákat összekötő híd eszméjének. Győrynek az „újarcú magyarok” indíttatásában volt nagy szerepe, Forbáth Imre a nemzetközi kultúrértékek kölcsönös átlényegítésére mutatott példát. A prágai irodalmi avantgard „útítársaként” a korabeli cseh líra megtermékenyítően hatott versművészetére, legújabbban cseh nyelven írt aforizmái Csehszlovákia-szerte népszerűek.

A legfőbb szellemi mozgósító, hűséget, bátorságot példázó élő ember-eszménye ugyanúgy szerves, elkülöníthetetlen része munkásságának, mint antifasiszmusa. Azon írásait, melyekben a mondanivaló túlsúlya mégis erre esik „*Hidak és árkok*” címmel jelentette meg 1957-ben. „Embernek megmaradni az embertelenségben, hídna és útnak árkok és hínárok gyilkos és szennyes útvesztőjében: ezt sugalmazni, tudatosítani és ha lehet — példázni: ezért és nem másért álltak össze könyvvé e kötet írásai” — írja a könyv előszavában.

1938-cal a csehszlovákiai magyarság tragikus évtizede kezdődött. Magyar, szlovák és német fasiszta terror, frázisos, farizeus burzsoá nacionalizmus Szlovenszko szépen alakuló történelmi példázatának még a gondolatát is üldözték. A tényleges felszabadulást 1948-ban a „gottwaldi jégtörő február napja” hozta meg, s a felszabadulás utáni szlovákiai magyar irodalom története tulajdonképpen 1948. december 15-én, az „Új Szó” az első felszabadulás utáni magyar nyelvű lap megjelenésével kezdődött. Az ezután induló szakasz történetét pótolja Fábrý Zoltán legújabb kötete (*Harmadvirágzás*. Szlovákiai magyar irodalmi adalékok. 1963.), mely magában foglalja az új irodalomról, az 1948—58-as időszak csehszlovákiai magyar könyvkiadásnak „majdnem összes könyveiről szóló írásokat”. Kellemesen csalódik azonban, aki a könyvből csak a csehszlovákiai magyar irodalom problémáit reméli megismerni. Sellyei József és Forbáth Imre, Egry Viktor és Szabó Béla, Sas Andor, s a fiatal írónemzedék — Bábi Tibor, Cselényi József, Tózsér Árpád, Veres János, Ozsvald Árpád, Gyurcsó, Mács, stb. — műveinek elemzése mögé olyan világ-irodalmat mozgósító esztétikai elemzést, szellem- és irodalomtörténeti háttérrel vetít, amely általános érvényű irodalomtörténeti és műfajelméleti mondanévvá bővül. Amit a líráról, regényről és a novelláról mint műfajról ír, korunk megújuló irodalomelmélete számára is újat, eligazítót mondhat. „Az igényesség műfaja” című, a novellával mint műfajjal foglalkozó tanulmánya az esztétikai igényű kritikai esszé remeke, az irodalomkritika magasiskolája. Enciklopédikus világirodalmi műveltsége lehetővé teszi, hogy irodalomtörténeti, irodalomelméleti területeken is fölényes biztonsággal mozogjon és tudósi munkát produkáljon. Írásainak állandó jegyei: történetiség, virtuóz gondolati stílus, a társadalmi követelmény szempontjainak elsődleges alkalmazása. Minden művészi alkotás értékét azzal méri, mennyire szolgálja a humanizmus érdekeit, a társadalmi haladás ügyét. Valaki találoán „moralista-esztétikus”-nak nevezte el.

A magyar kritika válságát éli. Fábrý Zoltán nevét nem véletlenül emlegetjük Gaál Gábor és Bálint György szellemi örökségének felelevenítése mellett. Megújulás csak innen, e példák követésétől várható.

Biztató jelek sejtetik, hogy a „harmadvirágzás” néven nevezett mai csehszlovákiai magyar irodalom reneszánszát éli. A tíz éves némaság után, az 1948-as „Új Szó” nagyon szolid kezdetet jelentett, a dogmatizmus évei nem sokkal több lehetőséget hoztak az előző korszakhoz képest. A szocializmus

tragikus tévútjainak történetéhez szomorú adalék, hogy Fábry kapcsán szükség volt a „vox humana” revíziója. Megrendítőek Fábry e korszakból való, tántoríthatatlan eszmei hűséget, helytállást sugalmazó írásai. A következő tizedik év újabb lökést adott a humánus szellemének kibontakoztatásához. 1958 szeptemberében irodalmi lapot kapott a szlovenszkoí magvarság. Fábry Zoltán betegágyából üzen, az elkésettség tudatával írja a kisebbségi magyar irodalom létének-nemlétének hamleti monológját, egy Ady-strófa „asszociációs kísérő zenéjével”:

„Indultok? jó ideje már bizony,
(Tartok veletek, váltig, holtig, persze)
Bízom egy kicsit és mégse bízom . . .”

Idézni kellene az egész tanulmányt, hogy minden értőt rádöbbsen a Fábry-képviselte szellemiség sorsára és történelmi szerepére. Ez válthatta ki Illyés Gyulából is a vallomást Fábry Zoltánról írván: „Legutóbbi könyve nem közönséges hatású. Ránk pirit, megszégyenít. Vagyis az író megint földadatot, harcot vállal . . .

A kép, amit Fábry Zoltán nyújt, nem derűs. De az írói tábor, melynek irányítása őrá szállt, nincs híján sem tehetségnek, sem mondanivalónak. De ahogy Fábry szava ismét száll, ahogy az a „vox humana” erősödik, az sikert ígér, íróit is, eszmeit is.”

Csehszlovákiát múltja, jelenlegi helyzete, nagy történelmi szerepre predestinálta: vállalni a közvetítő szerepet a szocialista és a haladó nyugati kultúra között, s kialakítani a termékenyítő együttműködést a szocialista tábor szellemi életében. Prágából már sok kezdeményezés indult ez ügyben, bekapcsolódni a jövőt ígérő szép munkába, a szlovenszkoí írók éltető feladata. „Nem kell nagyban semmi mást tenni — írja ez ügyben az útmutatást Fábry legújabb cikkében — mint amit kicsiben, hídvállaló közvetítőkként mi már megpróbáltunk, és szívvel és aggyal teljességben vállaltunk; a szomszédságnak, a rokonságnak, a rokonításnak — immár az egész szocialista szektort befogó nagyobb hatósugarú — realizálását.”

Az 1958-as szkepticizmust a múlt indokolta, de a jövő nem igazolta. Az Irodalmi Szemle az első magyar nyelvű irodalmi lap, mely nemhogy túlélte a négy-hatéves átlagéletkort, de hat év után megújult. 1964 januárjától havi folyóirattá alakult, s megújulásának első jegye: ankétot rendez „az irodalmi nemzetköziségről”. A jelek biztatóak, bízunk benne, hogy a hídszerep történelmi beteljesülése új korszakot hoz a szocialista tábor népeinek szellemi együttműködésében.

Varga Rózsa

VARGA ZOLTÁN: A SZÉCHENYI-ÁBRÁZOLÁS FŐ IRÁNYAI A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN (1851—1918)

Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó, 374 l. (Tudománytörténeti Tanulmányok III.)

Minden igazi történelmi nagyság a kor szükségleteinek felismerésében, megértésében s ezek győzelméért kifejtett erőfeszítésekben nyilvánul meg. A *Hitel*, *Világ* és a *Stadium* antifeudális programja, mely a reformmozgalom, az 1848-hoz vezető polgári átalakulás elindítója, a döblingi *Nagy Magyar Szatíra* abszolutizmus-ellenessége, s általában az emberi egyéniség, haza- s

népszerűtet, az emberiség haladásába vetett hit, áldozatkészség, akaraterő. alkotó szenvedély, szívós gyakorlati munkásság — ezek tették és teszik Széchenyi Istvánt történelmi nagysággá.

Reformprogramját azonban már a kezdetektől súlyos belső ellentmondások feszítik: polgári átalakulás — az azt ellenző, népünk létérdekeit figyelmen kívül hagyó Habsburg-uralom szárnyai alatt; beemelni a jogfosztottakat az alkotmány sáncaiba — e jogfosztottak közreműködése nélkül; a legnemzetietlenebb réteg, az arisztokrácia vezetésével — nemzeti politikát művelni; reformokat hozni — de nem a radikális polgárosodást végrehajtó forradalom előkészítésére, hanem ellenszeréül. Az 1830-as évek elején ezek az ellentmondások még nem vetődnek fel élesen, de elemi erővel törnek fel akkor, amikor az ellenzék, tíz év múltával, túllép Széchenyi követelésein — elsősorban a nemzeti függetlenség terén. S Széchenyi a Pesti Hírlap megjelenése után lényegében szembefordul a reformmozgalom fő irányával. De nagyságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a márciusi események békés lefolyása után együtt tud haladni a forradalommal — egészen a nyílt fegyveres összecsapásig, továbbá az, hogy a *Blick*-ben, valamint a befejezetlenül maradt *Disharmonie und Blindheit*-ben már elsősorban Bécsset teszi felelőssé a világosi tragédiáért. „Élete példája örök tanulság arra, hogy a történelmi személy addig és annyiban nagy, ameddig és amennyiben tettei és törekvései egybeesnek az egyetemes emberi haladás szükségletével, de tanulság arra is, hogy a reform és a forradalom szembeállítás és az utóbbi tagadása a haladás ügyéhez ragaszkodó történelmi személyiség számára anagy átalakulások idején csak feloldhatatlan konfliktusok s egyéni tragédiák forrása lehet.” (Sz. 1960. 276–277.)

Könyvespolcokat töltene meg az a tanulmány- s cikkszengeteg, mely Széchenyi Istvánról, nemzeti történetünk e kiemelkedő nagyságú s felemelően tragikus sorsú alakjáról íródott. S mégis: e monstre-irodalom áttekintése után az olvasóban az az érzés marad, hogy keveset tudott meg Széchenyiről, de annál többet az egyes művek szerzőiről. Mert Széchenyiről vallani — ez korábban s azóta is politikai tett: egyet jelent a nyilatkozó valódi pártállásának, haladó vagy retrográd eszméinek többnyire rejtett, ámde leplezettségében is nyílt közlésével. S aki a mindenkori társadalmi progresszió oldaláról szemléli Széchenyit, miként a marxista történetíró s kritikus, az pályájából a harmincas és ötvenes évekre, antifeudalizmusára és Bach-rendszer-gyűlöletére, míg a haladást ellenző minden időszakban az 1848–49-et megelőző évek Kossuthot támadó, forradalomellenes, fontolva haladó, az eseményeket és a világosi katasztrófát „előre látó”, a „nagy jós államférfi”-re, az „értelem politikájá”-nak állítólagos megtestesítőjére teszi a hangsúlyt.

A hatalmas Széchenyi-irodalom első reprezentív, hatását nézve máig legjelentősebb alkotása, *Kemény Zsigmond* terjedelmes esszéje ez utóbbi irányzat eszmekörében fogant. Műve megírásakor ama szabadságharc tragikus elvesztéséből merített ihlető erőt, melynek bukásán maga is tevékenyen munkált. A volt békepárti tollából a leverett forradalmak légkörében, a negyvenes évek megtorpanó Széchenyijének politikai magatartása s eszméi kerülnek előtérbe, nyernek megdicsőülést. Így aztán Kemény esszéje sokkal többet vall szerzőjének ellenforradalmi, a kiegyezést először önnön osztályának tudatában előkészítő, majd tövélegesen végrehajtó kül- és belpolitikai koncepciójáról, mint amennyi használható gondolatot ad helyes Széchenyi képünk kialakításához.

Polgári történetírásunk egy évszázadon át vissza-visszanyúlt e Széchenyi-portré eszmevilágához, ha nem is mindig teljes tudatossággal, s ha nem is

fogadta el részelemzéseit, vagy egyenesen cáfolta azokat. Kemény Széchenyi-jében a dualista rendszer uralkodó osztályai megalkuvó, 67-es politikájuk történeti igazolását, elődjét s elindítóját látták s láttatták. S még inkább a Horthy-rendszer idején: a bukott forradalmak holttetemei felett bacchánstáncot járó konzervatív hatalmi körök s az ezeket kiszolgáló történetírás zászlójára emelt s iskoláiban népszerűsített egy loyális, antirevolucionista, mindenféle társadalmi haladást merőben tagadó s így meghamisított, Kemény gondolatosságán alapuló, de immár az ő értékelésétől is sötétebb Széchenyi-képet.

S annyira e kép élt a köztudatban 1945 után, hogy a marxista történetírók is tartózkodtak egy ideig a gyökeres Széchenyi-revizitótól. De a polgári történettudósok egyes eredményeinek, a múlt haladó történetírói (pl. a polgári radikálisok) maradandó értékű munkáinak részleges számbavételével, s újabb kutatások segítségével mai történetírásunk már kialakított Széchenyiről egy általánosságban elfogadható értékelést. Szomorú viszont, hogy Széchenyi (s így pl. Kossuth, Deák, Kemény stb.) életművének átfogó s részletetekbe menő elemzése, általában a nagy történeti monográfiák még mindig váratnak magukra.

A nagy marxista Széchenyi-portré megalkotását meg kell előznie az eddigi Széchenyi-irodalom teljes, anyagszerű s elvi felmérésének. Az 1851.–1918 között született értékelések számbavételének s elrendezésének nagy munkáját tűzte maga elé célul Varga Zoltán tudománytörténeti tanulmányában. E feladatvállalás eredménye már számszerűleg is elismerésre méltó: több mint negyven szerző Széchenyi-értékelését ismerteti behatóbban; az adatgazdag jegyzetapparátus, valamint a kötetet záró harminclapos értékes bibliográfia (Varga Zoltánné munkája) arra enged következtetni, hogy Varga a bemutatott anyag többszörösét tanulmányozta végig. Hetven év terméséből a legfontosabb munkákat emeli ki, és súlyuknak megfelelő terjedelemben ismerteti őket. (Egyetlen észrevételünk: Eötvös Széchenyi- emlékbeszédének is érdemes lett volna egy-két bekezdést szentelni.) Külön érdeme a szerzőnek, hogy a Széchenyi-irodalom nagyobb alkotásainak, pl. Grünwald Béla, Gaál Jenő műveinek korabeli sajtóvisszhangját is ismerteti.

A kötet, e kétségtelen értékei mellett, azonban korántsem mentes koncepcionális, szerkezeti s tárgyi hibáktól, s olykor módszerében is kifogásolható.

Varga Zoltán a Széchenyi-ábrázolás *fő irányainak* vizsgálatát ígéri műve címében — szerintünk éppen ezzel marad adós. Jeleztük, hogy történelmünk egyes korszakaiban a különféle, uralkodó vagy uralkodásból kiszorult osztályok, rétegek, csoportok, ideológiai érdekeinek megfelelően, más-más Széchenyi-képet alakítottak ki: a sokféle értékelés rendszerezése bonyolult, ám nem megoldhatatlan feladat. Varga Zoltán általában elemzi, hogy egy-egy tanulmány alapeszméje melyik politikai szférában fogant — de nem ezek szerint építi fel művét. Pedig: a műismertetések egymást követő kronológikus rendje helyett, bár nehezebb, de mennyire célravezetőbb lett volna az egyes alkorszakokon belül az említett szférák szerinti csoportosítás: a századforduló vonatkozásában pl. külön az agráriusok s merkantilisták, illetve a polgári radikálisok Széchenyi-képe s ezek élesebb szembeállításai. Ezzel a következetes időrend ellenére is olykor laza kompozíció szilárdabb s a nagy Széchenyi-irodalom áttekinthetőbb lenne.

Varga könyvéről szólva következetesen az „ismertetés” szót használtuk s nem véletlenül. A kötet ugyanis az egyes tanulmányok Széchenyi-értékelését, esetenként gondolatmenetét mutatja be, jelezve az eszmés, a megfogó titkos indítékokat, jellemezve a szerzők politikai pártállását. A polgári történettudo-

mány Széchenyi-portréival azonban nem állítja szembe a marxista Széchenyi-képet, persze nem kifejtve, hanem a sorok mögötti hangsúlyában. Általában leír s nem bírál. Továbbá: az egyes polgári teoretikusok fejtegetéseit a marxista történettudomány általános (osztályharc, osztályérdek, termelő erők és termelési viszonyok törvénye) s nem Széchenyire vonatkoztatandó tételeivel próbálja cáfolni — s így bírálata nemegyszer erőtlennek tűnik. Varga könyvében *párhuzamosan* fut előttünk a kétfajta szemlélet tételsora s nem érezzük teljességgel azt, hogy az objektív történeti igazság emelvénye előtt vonultatja el a meghaladott nézetek képviselőit.

Önmagukban kitűnő részek (pl. Horváth Mihály, Beksics Gusztáv, Kautz Gyula Széchenyi-értékelésének bemutatása) kevésbé sikerültekkel, olykor ellenvetéseinket kiváltókkal váltakoznak e műben. Az utóbbiak közül pl. hiányosnak, vagy vitathatónak érezzük egyes pontokon a Kemény Zsigmond Széchenyi-esszéjével foglalkozó nyitófejezetet.

Varga Zoltán jó érzékkel tapint rá arra, hogy Kemény Széchenyi-képe csupán az esszé s röpiratok elemzéséből aligha érthető meg, ezért nyúl vissza Kemény életpályájának korábbi szakaszaihoz. Ugyanakkor elköveti azt a hibát, hogy ezeket a röpiratok eszmeisége felől ítéli meg, s nem mindig ellenőrzi az eddigi Kemény-tanulmányok adatait sem.

Mi nem állítanánk azt (Papp Ferenc nyomán), hogy a valóban meglevő hasonlóság ellenére Keményt „politikai szemlélete már a 40-es évek közepén Széchenyihez vonzotta.” (12–13.) Az igazság: Kemény gyakorlati politikai nézeteit már a harmincas évek végétől s különösen 1842-től kezdve egy sajátos s alapjaiban kontradikcionális, erdélyi ihletettségű szemlélet alakítja ki: felismeri a polgárosodás elkerülhetetlenségét, harcol ezért, ellentétet lát azonban a haladás s magyar nemzetiség létérdekei között. De, a megoldást követelő erdélyi nemzetiségi probléma miatt, e nemzetiségekkel szemben mohóbb, s a polgári átalakulást is sürgetőbbnek érzi, mint Széchenyi. Innen ered bizonyos különállása is Kossuth, illetőleg Széchenyi irányvonalától, sőt a centralistákétól egyaránt: 1843-ban Széchenyi objektíve helyesebb nemzetiségi politikáját, akadémiai beszédét bírálja; nem fogadja el Széchenyi 1846-os indítványát, melyben felajánlja neki alapítandó lapjának szerkesztői székét; egy korabeli rendőri jelentés hangoztatja, hogy Kemény nem osztja Széchenyi elveit, hanem „erősen rokonszenvezik Kossuthal.” Persze ez utóbbi állítás is túlló a célon: Kemény ugyan elismerőleg nyilatkozik ekkortájt Kossuthról, a Véggyuletről, az adminisztrációs rendszer elleni harcáról, s inkább hozzá áll közelebb, de a *Korteskedés és ellenszerei*, egyes hírlapi cikkek Kossuth-ellenessége nyilvánvaló. Kétségtelen viszont, hogy 1848-hoz közeledve, Kemény egyre riadtabbá válik, félelme a forradalomtól, szociális és nemzetiségi mozgalmaktól erősödik. A balra tolódó Kossuth s a jobbra tolódó Széchenyi mellett közelebb kerül az 1843–44-ben annyira bírált centralistákhoz — de Kemény sohasem volt centralista. (13.)

Kemény 1848-i szerepléséről a kötet helyesen állapítja meg, hogy „metafizikus módon szembeállította egymással a forradalmat és a szabadságharcot.” (13–14.) Elfogadja az áprilisi törvényeket, hisz ezekért harcolt, de nem a forradalom eredményeinek tekinti őket. Már a szabadságharc kitörése előtt Kemény valóban a békepárt felé orientálódik, s meggyőződésünk szerint ekkor kerül legközelebb Széchenyihez. 1848 ősze kulcsfontosságú Kemény pályáján. E sorok írója összegyűjtötte a Pesti Hírlapban megjelent hétfajta aláírását, szignóját, valamint névtelen publicisztikai írásait, s állítja, hogy az események,

az első katonai sikerek, Bécs köntörfalazásai nem maradnak hatás nélkül a konok békepárti fejében sem – nem is beszélve arról, hogy milyen feszültség van e cikkek és röpiratok politikuma között, az előbbiek javára.

1849 után Kemény elemében érzi magát. Korábbi félelme feloldódik, hisz a szociális forradalom, a nemzetiségi katasztrófa elmaradt. Úgy érzi, hogy hatalmon levő osztályának uralmi perspektívái realisztikusabbá váltak, s egyben tágultak: a néptömegek szociális mozgalmi elűtek, a jelzett hatalom megtartásának feltétele Ausztria központosító terveinek bukása s a nemzetiségi kérdés magyar szempontú megoldása csupán. S e célok jegyében születik meg Széchenyi-értékelése is: a forradalomról lekicsinylő karikatúrát rajzoló Keménynek egy nem kompromittált elődre van szüksége, s ezt véli megtalálni a Kossuth ellen hadakozó Széchenyiben. Kosáry Domokos mutat rá arra, hogy Széchenyi 1850-es évek elején írott leveleiben állandó önvád van jelen. Írójuk úgy érzi, hogy Kossuth az ő kezdeményezéseinek lett folytatója, hogy ő, mint a reformmozgalom elindítója, felelős az eseményekért – s ezzel Széchenyi voltaképp a történeti folytonosságot billenti helyre. (ItK 1963. 2. sz. 150.) Kemény viszont éppen ezt tagadja: Kossuth s emléke ellen, a köznemesség-megnyerésért folytatott harcában az ellentétes pólus a „réalpolitikus-Széchenyi”.

Vargának talán nem volt feladata, hogy Széchenyi és Kemény 1849 utáni koncepcióját együttesen taglalja. De az már lett volna, hogy hol s mennyiben tér el a reformkorbéli Széchenyi igazi s a Kemény által utólag neki tulajdonított szerepe s eszmeisége? Szerintünk ott s abban, hogy a negyvenes évek Széchenyi-jének gondolatvilágában valóban funkcionáló elemek egészen más célt szolgálnak, s más hangsúlyt kapnak. Kemény mindent alárendel végtelen nacionalizmusának: példaként ismét Kosáry tanulmányára hivatkozunk, amely bemutatja, hogy Kemény hogyan teszi meg Széchenyi gazdasági és politikai indítékú konföderációs keleti politikáját saját 1849 utáni, a magyar nacionalista hegemonia biztosítását célzó külpolitikájának alapjává. (u. o. 160–169.)

Kemény Zsigmond szóban forgó műveinek ideológiai értékelésében általánosságban helyes úton jár a szerző, néhol azonban túlságosan sommás ítéletet mond. Mi pl. nem mondanánk a polgárosodásért küzdő Keményről, hogy Széchenyi nemzeti törekvéseit „a feudális intézmények maradványainak megtartására irányuló készségében” kereste. (90.) Samit még fontosabbnak érezzük: Varga Zoltán a Világost követő ún. „nemzeti érdekegyesítő politikát” egyoldalúan „reakciós” megjelöléssel illeti (14.), pedig ez alapjaiban s céljaiban forradalomellenes koncepcióitól a korban aligha lehet elvitatni bizonyos pozitív szerepet: tudniillik koncentráta a nemzeti erőket a főveszély, az osztrák germanizációs kísérletekkel szemben.

Végül néhány szót egy-két írástechnikai és stílusproblémáról. Eléggyé gyakran előfordul a tanulmányban, hogy nincs meg a funkcióbéli különbség a főszöveg s a jegyzetapparátus között. Olykor a gondolatlánc felét az előbbiben, másik felét a jegyzetekben közli, s az sem ritka, hogy szinte szó szerint ugyanazt írja főszövegben s jegyzetben: pl. 89. lap és 93. jegyzete (286.), 197. lap és 112. jegyzete (314.), 201. lap és 123. jegyzete (316.) Stílusa általában lendületes értekező próza, de elég gyakori a kirívóan pongyola fogalmazás. A kezdősorok hangulatával szemben például egyenesen kontrasztszerű a harmadik mondatban a „fejlődő termelőerők s az ezeket fékező termelési viszonyok” emlegetése. (9.) Riedl Frigyesről megemlíti, hogy Széchenyi-képében „a jövő felé forduló államférfiú tekintetét emelte ki.” (96.) A 112. lapon olyan munkákról beszél, amelyek „Széchenyinek nemegész [...] életművét, hanem csak egy terü-

letét vizsgálták. . .” Rankeról megjegyzi, hogy „a történelmet transzcendens erők irányítása alá helyezte” (122.), Angyal Dávid pedig „a nagy egyéniségek történelemformáló szerepét. . . igyekezett magasabbra emelni. . .” (146.). A 210. lap szerint Imre Sándor „a magyar művelődés történetében számottevő értelmiségi családból származott.” Friedreich Istvánról írja: „A *Világ*ról alkotott elismerő véleménye nem gátolta meg. . . a *Stadium* messzemenő, még fokozottabb értékelésében.” (254.)

Próbáltuk érzékeltetni, hogy Varga Zoltán művét főként mint a Széchenyi-irodalom első alapos regiszterét tartjuk jelentősnek s hasznosnak. Reméljük, folytatja munkáját időben tovább is: Szekfű Gyula, Károlyi Árpád, Németh László s mások ma is élő s ható Széchenyi-értékelésének kritikai számbavétele nagyon is aktuális feladat lenne ideológiai s tudományos téren egyaránt.

Rigó László

TANULMÁNYOK BARTÓK SZÍNPADI MŰVEIRŐL

(Kroó György: Bartók Béla színpadi művei. — Zeneműkiadó, Bp. 1962.)

Bartók három színpadi művének — A kékszakállú herceg várának, A csodálatos mandarin-nak és A fából faragott királyfi-nak — zenedramaturgiai elemzése nem mindennapi vállalkozás. Az első pillantásra oly tetszetősnek tűnő feladat nem kevés buktatót hord magában. Különösen, ha valaki olyan igényekkel fog a probléma feldolgozásához, mint azt Kroó György teszi *Bartók Béla színpadi művei* című könyvében.

Kroó három elemzése nem önmagáért való, a szerző meggyőződése, hogy „Bartók színpadi műveinek beható ismerete megkönnyíti tájékozódásunkat” a zeneszerző egész életművében. Tételeken is leszögezi: „Egy zeneszerző szöveges művei, drámai művei gyakran lehetővé teszik hangszeres természetének meg-alapozott értelmezését is.” Ily módon Kroó a Bartók-életmű egészének a kulcsát is keresi — s joggal keresi — az operában és a két táncos játékban. Mert, ha az operák, dalok — egyszóval: szöveges művek — nem adhatják is *automatikus* megfejtését a szövegtelen, „abszolút zenei” műfajoknak, — ha egyéb oka nincs rá — elképzelhetetlen, hogy a szerző színpad-zenei elvei *ellenére* komponálja őket. — Persze egy ilyen aránylag szűk terjedelmű s másfelől meglehetősen bőbeszédű könyvben a szerzőnek meg kell elégednie az oeuvre többi részére való hosszabb-rövidebb utalásokkal. — Amit ez esetben csak sajnálhatunk.

Kroó három tanulmánya szervesen összefügg. Közülük az első, „A kékszakállú herceg vára”, még önmagában is olvasható, „A fából faragott királyfi” s különösképpen „A csodálatos mandarin” már csak a másik két dolgozat ismeretében érthető meg igazán. Ez indokolta együttesen való megjelentetésüket, és ez indokolja azt is, hogy az egyes elemzések külön méltatását itt mellőzhetőnek véljük. E, könyvvé elrendeződött tanulmányok legfőbb érdeme amúgy is az, hogy Bartók dramaturgiájának világát egységesen, kölcsönös dialektikus összefüggéseiben tárgyalja. Kodály Zoltán és Szabolcsi Bence idevágó cikkei után ez az első, ilyen jellegű kezdeményezés. Sőt, a könyv ezen a koncepción is túlmutat, — legalábbis időben visszafelé, a művek „világ-zenei” és -irodalmi előzményeit illetőleg. A Bartók-opera története ily módon, például, Párizsban kezdődhetett, Charles Perrault 1697-ben megjelent mesegyűjteményével, melyben Kékszakáll története napvilágot látott. . . És még előbb.

A Bartók-színpad művek hatásának, utóéletének a feltárása viszont Kroó György munkájának egyetlen komolyabb hiányossága. Saját, helyesen felismert dialektikus módszerét Kroó nem viszi végig elég következetesen. Különben lehetetlenség lett volna megállnia a Csodálatos mandarin utolsó akkordjainál! Igaz, Bartók nem alkotott több színpad művet, ám színpad nélküli drámát írt, legalábbis egyet, és — még néhányat tervezett is. Kantata-terveire és az elkészült Cantata profaná-ra gondolunk, amely remekmű annyira nyílegyenesen folytatja a már a Kékszakállú-ban felvetődő problémákkal való viaskodást — a Teljes Ember kiharcolását —, hogy elemzése mindenképp ide kíváncsoznék. Szükséges lenne ez azért is, mert így az olvasó méltán hiheti, hogy Bartók utolsó szava, — amelyet még költői, írói mondanivaló is hordoz — a Csodálatos mandarin válasza a kor kérdéseire. Holott e pantomim *nem* válasz, hanem *kérdés*, a legfontosabb gyakorlati kérdés felvetése: — „Mit tegyünk?”. Olyan kérdés, amelyikre Bartók a maga válaszát a Cantata profaná-ban kísérelte meg megfogalmazni.

Szerencsére Kroó könyvének e távlat-tévedése oly hiba, amelyet, — ha e megállapítást elfogadhatónak tartja — csupán idő és munka kérdése korrigálnia. Nem is ítéltető el érte —, tudva azt, hogy aki sokat markol, az rendszerint keveset fog. Ő pedig eleget markolt és — a részletekben — eleget fogott; csak éppen „Genug ist nicht genug”, ahogyan a svájci költő mondja, az elég sohasem elegendő. — Várjuk a szerző további Bartók-tanulmányait, eredeti szándékának még teljesebb, még egyetemesebb beváltását.

Fejes György

BARANYI IMRE: A FIATAL MADÁCH GONDOLATVILÁGA
(MADÁCH ÉS AZ ATHENAEUM)

Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó, 150 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 42)

A Madách-életmű és csúcsa, Az ember tragédiája már témájánál s még inkább gazdag, de eklektikus s ellentmondásos filozófiai-gondolati jellegénél fogva majdegyévszázadon át a hatás- és forráskutatók seregét vonzotta magához. Az ilyenfajta vizsgálatok adják a Madách-irodalom zömét s egyben halhatatlan, ám kétes értékű tarkaságát. A hatáskutatás terén különösen jeleskedtek a pozitivisták: megalapozatlan, erőltetett kapcsolatteremtés, merev, mikrofilológiai szövegvizsgálatok során Büchner, Hogarth s mások eszméit vélték felfedezni a Tragédiában, avagy világirodalmi példákból (Goethe Faustja, Byron Don Juanja, Shakespeare, Dante művei) magyarázták a mű eszmeiségét. Bőven akadtak olyan tanulmányok, melyeknek tárgya a közvetlen filozófiai hatások, elsősorban a Kant- s Hegel-ösztönzések elemzése volt, valamint olyanok is, amelyek (s ezek a legértéktelebbek) a Biblia, egyes vallások ihlető szerepét hangsúlyozták.

Az utóbbi évek Madách-értékelései, gondolunk itt elsősorban *Sőtér István* Madách Imre (Romantika és realizmus, Bp. 1956.) és *Horváth Károly* Madách Imre (ItK 1958. 2-4. sz.) tanulmányára, a hatáskérdésben szemléletesen is gyökeresen új álláspontot alakítottak ki: a külföldi minták és ösztönzések helyett — ezek szerepét nem tagadva — a hazai társadalmi-politikai környezet motiváló erejének elsőbbségét hangoztatták, kimondva, hogy a Tragédia és a többi Madách-mű eszmeisége csakis az 1850-es évek korviszonyainak s az

alkotó művészegyéniség gondolati-filozófiai fejlődésének kölcsönhatásából érthető és magyarázható meg. E koncepció jegyében született s egyben ezt fejleszti tovább több ponton Baranyi Imre jelen tanulmánya is. Figyelmünket — s éppen ebben újak fejtegetései — egyfelől az ifjú Madách világnézetének kialakulása nyomán a Tragédia gondolatainak hazai genezisére irányítja, másfelől bizonyítja, hogy a korabeli Európa divatos filozófiai, államelméleti, közgazdasági áramlatainak hatása az eddig véltnél is mérsékeltebb s kevésbé direkt.

Fejtegetéseinek kiindulópontja hipotetikus: feltételezi, hogy a Tragédia eszméépítményének alapelemei már az 1840-es évek elején megtalálhatók Madáchnál s ezeknek a gondolatösszefüggéseknek elsődleges forrása a kantianus és hegelianus filozófia, Malthus, Tocqueville s mások tanainak hazai közvetítője — az Athenaeum. S mivel nincsenek kezében perdöntően bizonyító adatok (csupán az bizonyos, hogy Madách járatta s így olvasta is a folyóiratot), célját is kellő óvatossággal fogalmazza meg: „Arra törekszünk, hogy a fiatal Madách világnézetének megalapozása szempontjából egy nagyon fontos gondolati-eszmei *hatás-lehetőséget tudományos módszerekkel* valószínűvé tegyünk.”

Baranyi e valószínűsítést a párhuzamos vizsgálatok módszerével végzi el. A Tragédiából kiindulva bizonyítja, hogy az abban testet öltött gondolatok némelyike az Athenaeum tanulmánytárgya is, s közben sohasem mulasztja el a Madách reformkori műveivel (versek, drámatörzsdarabok, publicisztika stb.) való állandó egybevetéseket. Módszere általában eredményesnek mondható: a centralista politika elvekhez közelálló Madách nyugat-európai liberális állam-tani ismereteinek egy részét e folyóiratból vehette. (Különösen Tocqueville hatásával kell számolnunk!) Feltűnő az elvi rokonság az Athenaeum és Madách korai cikkeinek eszméisége között a szigorú jogi s alkotmányos alapokon nyugvó állam-ideál, a parlamenti kormányzás, a törvénytisztelet, a vezetés jogi-erkölcsi problematikájának (gondoljunk pl. Madách és Kemény éles megyekritikáira), az egyén önrendelkezésének, a népnevelés társadalmi funkciójának kérdéseiben. Az Athenaeum foglalkozik először intenzívebben — elsősorban nyugati szerzők tanulmányainak lefordítása útján — a Tragédiában majd oly nagy szerepet játszó romantikus történelembölcselet ihlette evolúció-eszmével, a nagy egyéniség — nép relációval, a tömeg kétarcúságával, a nőemancipációval, ez elemzi a francia s angol kapitalizmus torz jelenségeit. Az utópikus szocializmust épp oly eltorzultan tolmácsolja az azokat rágalmozó nyugati burzsoá szerzők nyoma, mint ahogy majd Madách falanszterében megjelennek. Az Athenaeum hinti el a hegeli filozófia eszméit a magyar köztudatban — s a kor és eszme viszonya, ezek egysége a Tragédiának is fő problémája. Determinizmus és végzettség, természettudományos hiedelmek, az eszmék harca, a vallás-, küzdés- és szabadságeszme, s főként a fejlődéseszme a Tragédia elvi-szerkezeti alappillérei — s mindezek az Athenaeumban közölt tanulmányok egész sorának tárgyát adják, s szerzőik, valamint Madách kérdésfeltevései s válaszlai gyakran fedik egymást.

A szerző kétségtelenül elérte célját: nemcsak valószínűvé, hanem szinte bizonyossá is tette az Athenaeumban boncolt filozófiai-jogi-politikai problémakörnek az ifjú Madáchra gyakorolt hatását. De, bármennyire is küzdök ellene, koncepcionális hibát vét: e hatást eltúlozza, s így könyvének szelleme s végső konklúziója egy sajátos súlyponteltolódást feltételez Baranyi teljes Madách-képében. Mindvégig meghagyja ugyan annak lehetőségét, hogy Madách világnézetét más ösztönző erő, hatás is formálta, ám ezekről alig ejt szót. Lebecsüli

a gyakorlati politikai harcokban való részvétel gondolatérlelő szerepét, más folyóiratok esetleges hatására nem is utal. Holott nyilvánvaló, hogy Madách centralista színezetű elveit sokkal inkább formálhatta az első Budapesti Szemle, e tiszta centralista fórum, mint az Athenaeum. S amit méginkább hangsúlyozni kell: az eddigi kutatások komoly hiányossága volt, hogy az 1840-es évek Madáchára nem fordítottak kellő figyelmet — Baranyi munkája ilyen értelemben valóban hézagpótló. De tanulmánya, önkéntelenül is, éppen az arányok jelzett megbomlása miatt, azt az alapvető igazságot kérdőjelezi meg, mely így hangzik: a Tragédia eszmeiségének valódi talaja az 1850-es évek, a Világost követő válságos kor politikai-nemzeti, világnézeti, morális harcái.

Baranyi műve néhány részletkérdésben is ellenvetésekre késztet bennünket. A szerző többször beszél a liberalizmus eszmeáramlatának válságáról s teszi e válságok idejét az 1830-as évek végére, az 1840-es évek közepére, majd a Világos utáni évekre (73—75.). Véleményünk szerint az előbbi két, erősen átmeneti jellegű, de felfelé ívelő korszakban értelmetlen s felesleges dolog a liberalizmusnak, ennek a különösen nálunk nagyon is ellentmondásos ideológiának válságáról beszélni. Azután: az Athenaeum filozófiai tanításai között első helyen említi a hegelizmust (65.), de más filozófiai áramlatról már nem ír. Pedig elgondolkasztató, hogy az Athenaeumban gyakran találkozunk Hetényi János névvel. Nem lett volna célszerű megvizsgálni az egyezményesek Madáchra gyakorolt esetleges hatását? Végül: egy ilyen jellegű tanulmány használatát megnehezíti a névmutató hiánya.

Eredményes, adataiban gazdag s megbízható, stílusát nézve is jól megírt tanulmány Baranyi Madách-könyve. Jelzett hibái is erényeinek bizonyos túlhajtásából, arányeltolódásból erednek s munkájának folytatásakor könnyen korrigálhatja őket.

R. L.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1964, IV. 21. — Terjedelem: 35,25 (A/5) ív, 48 ábra, 1 melléklet

64.58782 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

1. *"Bibos áru"*, Kálidoszóna, Kísérő: János Szabolcs, Szólam: Tánorok, Nyest: Andris 60. 6.
 Gyakorlat: Borsos K., Martin Gy., Pásztor E., és P. Ágoston 1955.
 Népművelési Intézet Fülötke 255. I. tánc (közvetlenben NLP. 255.4)

2. *"Ólom"*, népdal, Tánorok, Csak-szakács.
 Gyakorlat: P. János 1951.
 Népművelési Intézet Fülötke 255. I. tánc

3. *"Bibos áru"*, Kálidoszóna, Kísérő: János Szabolcs, Szólam: Tánorok, Nyest: Andris 60. 6.
 Gyakorlat: P. János 1951.
 Népművelési Intézet Fülötke 255. I. tánc

4. *"Bibos áru"*, Kálidoszóna, Kísérő: János Szabolcs, Szólam: Tánorok, Nyest: Andris 60. 6.
 Gyakorlat: P. János 1951.
 Népművelési Intézet Fülötke 255. I. tánc

5. *"Bibos áru"*, Kálidoszóna, Kísérő: János Szabolcs, Szólam: Tánorok, Nyest: Andris 60. 6.
 Gyakorlat: P. János 1951.
 Népművelési Intézet Fülötke 255. I. tánc

6. *"Bibos áru"*, Kálidoszóna, Kísérő: János Szabolcs, Szólam: Tánorok, Nyest: Andris 60. 6.
 Gyakorlat: P. János 1951.
 Népművelési Intézet Fülötke 255. I. tánc

6. *Lepke* ("Măgareasa-Viteaz", Română).
 Timpotal: Mihail Viteaz 32. n.
 Găgărit: Andreiștii B., Kallós Z., Martin Gy., Păscăre R. 1962.
 N.F. 385.

7. *Lepke* ("Măgareasa-Viteaz", Română).
 Timpotal: Mihail Viteaz 32. n.
 Găgărit: Andreiștii B., Kallós Z., Martin Gy., Păscăre R. 1962.
 N.F. 385.

8. *Lepke* ("Măgareasa-Viteaz", Română).
 Timpotal: Mihail Viteaz 32. n.
 Găgărit: Andreiștii B., Kallós Z., Martin Gy., Păscăre R. 1962.
 N.F. 385.

TARTALOMJEGYZÉK

A Magyar Néprajzi Kongresszus anyagából:

<i>Tálas István</i> : A magyar nép anyagi kultúrája Európában	3
<i>Takács Lajos</i> : A magyar mezőgazdaság kettősségének kérdéséhez	23
<i>Ortutay Gyula</i> : Kelet és Nyugat között	29
<i>Kurt Ranke</i> (Göttingen): A népi elbeszéléskincs határszituációi	41
<i>B. N. Putyilov</i> (Leningrád): A magyar—szláv folklórkapcsolatok történetéből	49
<i>Kszenija Sziharulidze</i> (Tbiliszi): A hősköltészet tradíciói Grúziában	57
<i>Martin György</i> : Magyar tánc típusok kelet-európai kapcsolatai	67

Verdi—Wagner—Muszorgszkij emlékülés: *

<i>Tamás Lajos</i> elnöki megnyitója	97
<i>Szabócsi Bence</i> : Az operatörténet hármasszázados évfordulója	99
<i>Molnár Antal</i> : Három nagy zenedramatikus	105

Mutatvány a Magyar Irodalom Története c. kézikönyvből:

<i>Janus Pannonius</i> (Gerézdi Rabán)	113
<i>Ady Endre</i> (Varga József)	135
<i>Balázs Béla</i> (Szabócski Miklós)	161
Szocialista líra a két világháború között (Illés László)	183

<i>Dezso László</i> : A szókinész és nyelvtan statisztikai vizsgálata	215
<i>Klaniczay Tibor</i> : A magyar reneszánsz-kutatás újabb eredményei	235
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Adatok Körösi Csoma Sándor életműjéhez	267
<i>Szabó György</i> : A „groteszk” típusai az avantgardizmusban	293
<i>Süpek Ottó</i> : A quadrivium nyomai Villon költészetében	311
A matematika nyelvészeti vonatkozásainak bibliográfiájához (Dienes József—Házai György)	329

ÉVFORDULÓK—MEGEMLÉKEZÉSEK

Búcsú Marót Károly akadémikustól (1885—1963)	361

VITA

<i>Mihályi Gábor</i> : „Roger Martin du Gard” c. kandidátusi értekezésének vitája (Nagy Péter)	365
<i>Falvy Zoltán</i> : „A magyar vonatkozású verses históriák zenei stílusa” c. kandidátusi értekezésének vitája (Maróthy János)	367
<i>Rév Mária</i> : „Szaltikov-Scedrin szatírai művészete” c. kandidátusi értekezésének vitája (Sziklay László)	372
<i>Bihari József</i> : „Az orosz igeaspektusrendszer” c. kandidátusi értekezésének vitája (Dezso László)	374

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

Az V. nemzetközi szlavista kongresszus (Kiss Lajos—Sziklay László)	379

SZEMLE

A mai magyar nyelv rendszere (Leíró nyelvtan) (Fábián Pál)	383
Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 2. (Bán Imre)	386
Fábry Zoltán és a magyar irodalom (Varga Rózsa)	391
<i>Varga Zoltán</i> : A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (Rigó László)	395
Tanulmányok Bartók színpadi műveiről (Fejcs György)	400
<i>Baranyi Imre</i> : A fiatal Madách gondolatvilága (R. L.)	401